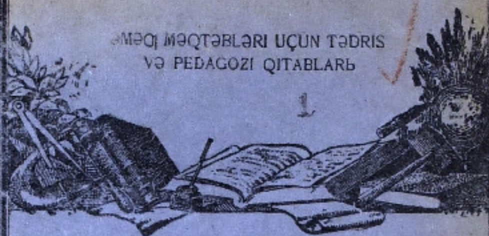
ƏMƏQ MƏQTƏBLƏRI UÇUN TƏDRIS
VƏ PEDAGOZI QITABLARЬ

1

KYZIK

AZƏRBAJCANЬN IKTISADI COGRAFIJASЬ

1930

Kyzik
Çevirəni: Əfəndijef

AZƏRBAJCANЬN IKTISADI COGRAFIJASЬ

AZƏRNƏŞR
Baqь—1929

AZƏRNƏŞR mətbəəsində basьldь.
Baqь, Balşoj Marskoj və Krasno-Presnensqi quçələrin tinində № 16/36.
Baş Mətbuat Mudirliqi 2942
Sifariş 37 Sajь 6800

AZƏRBAJCANЬN TƏBII-COGRAFIJA ŞƏRTLƏRI

Bir neçə søz

Azərbajcan iktisadijjatьnь tamamilə ihatə edən tədris qitabь nə rysca və nə də turqcə jokdyr, by elmin ajrь-ajrь hissələri ajrь-ajrь qitablar arasьnda dagьlьbdyr və by hissələrin hamьsьnь bir jerə toplaja bilən mutəxəssis qøzləjir.

Bizim by əsrimiz belə bir təşəbbusdur.

Butun azərbajcan iktisadi cografijasь aşagьdaqь hissələrdən ibarətdur:

a) Təbii-cografi şərtlər.
b) Qənt təsərrufatь iktisadi cografijasь.
c) Sənaje iktisadi cografijasь.
ç) Ticarət və jollar iktisadi cografijasь.

Təbii cografi şərtlər Azərbajcan Sosjalist Şyra Cumhyrijjətinin xalk təsərrufatьna tə'sir edən bøjuq faktorlar (amillər) oldyklarь uçun iktisadi cografijaja daxil edilmişdur.

By qunqu Şyra əməq məqtəbi, yşaklarьn øz fəalijjətlərindən oldykca artьk dərəcədə istifadə etməq əsasь uzrə kyrylybdyr.

Jeni tədris metodlarь tədris qitablarь dejil, yşaklarьn øzlərinin dərsin muxtəlif hissələrini təhlil edə bilmələrinə lazьm materjalь verən tədris vəsajiti tələb edir.

Bizim by tədris vəsajitimiz də by əsas uzrə kyrylybdyr.

By vəsajitin çok hissəsini okyjanlarьn øzlərinin aktiv (fəal) syrətdə təhlil edəcəqləri materjal təşqil edir: statistika cədvəlləri, diagramlar, kartogramlar, cografija xəritələrinin kontyrlarь və iləx.

Hadisələrin umym syrətlərinin ajdьn qørunməsinə grafiq metod çok jardьm edir. Bynyn uçun bə'zi statistika materjallarь cədvəllər uzrə dejil, grafiq şəqildə verilmişdur.

Laqin grafiq metod elm olmak uçun o, rijazi dogry olmalьdyr. Bynyn uçun grafiqləri kyrdykda by grafiqlərin rijazi dogry olmalarь uçun lazьm qələn qөstərişlər qөstəriləcəqdur.

Bir şeji tamam və ətraflь bilməq uçun by şeji bila-vasitə muşahədə etməq lazьmdyr. Bynyn uçun by kyrsyn qeçilməsini mutlək istehsalat ekskyrsijalarь və qiçiq bir dajirənin də olmyş olsa təsərrufat həjatьnьn vasitəsiz muşahədəsi ilə yzlaşdьrmak lazьmdyr.

I. AZƏRBAJCANLN TƏBII-ÇOGRAFI ŞƏRTLƏRI

Dərsin məzmyny

Azərbajcanьn təbii-cografi şərtlərini biz Azərbajcanьn mevkeini, hudydlarьnь, səthini, çajlarьnь, qөllərini, iklimini, topragьnь və bitqilərini өjrənməq mə'nasьnda işlədiriz.

Azərbajcanь by syrətlə өjrənməq uçun Avropa və Asjanьn xəritəsini Azərbajcanьn Xalk Məarif Komisarlьgь tərəfindən nəşr edilmiş təbii-cografija xəritəsini və Azərbajcanьn kontyrly xəritəsini əldə etməq lazьmdyr.

Dərsə ajid bir neçə izahat

Açərbajcanьn vəzijjəti

Avropa və asjanьn umym xəritəsində Azərbajcanьn mevkeini tapmak uçun Azərbajcanьn hansь bөjuq sy hevzələri arasьnda oldygyny xəritədə tapmak (Kara dəniz və Kaspi dənizi) və Kara dənizin Azərbajcana dokynmadьgьnь da kejd etməq lazьmdyr.

Sonra xərita uzrə Azərbajcanьn cografi mevkeini tə'jin etməq lazьmdyr. Azərbajcan 38°24′ və 41°56′ şimal eni ilə 62°26′ və 68°17′ (Apşeron jarm adasь janьnda olan 68°2′-li adalarsьz) şərk yzynlygy arasьndadyr.

Okyjanlarьn өzlərinin Azərbajcan xəritəsini çəqmələri çok mənfəəti olar (1-numrəli işə bakьn).

Azərbajcanьn hudydlarь

Azərbajcan şimalda Dagьstan, cənyb və cənybi-gərbdə Iran, gərbdə Turqijə, Ermənistan və Qurcustan ilə həm hudyddyr.

Turqijə ilə olan hudyd çok bөjuq dejildur. By hudyd 15 qilometro yzynlygyndadyr.

Iran-Azərbajcan hudydy 900 qilometrodan artьk olyb, Karadonly postyna kədər (Zənqəzyrda kьrьlьr) Aras çajь bojy ilə qedir. Byradan 90° çevrilərəq Bilesyvara, Bolgar çajьna dogry jөnəlir. Jenidən 90° dөnərəq hudyd Bolgar çajь bojy ilə jykarьja kalkьr və Karadag dagьna kədər qəlir. Sonra hudyd baş Talьş sьra daglarь və Astara çajь bojy uzrə qedib Kaspi dənizinə enir.

Ermənistan Sosjalist Şyra Cumhyrijjəti Azərbajcanь iqi hissəjə ajьrьr; Naxçьvan өlqəsi və əsil Azərbajcan.

Qurcustan ilə Azərbajcanьn hudydy 300 qilometro kədərdur. Dagьstan ilə olan hudyd 400 qilometroja çatьr. Dagьstanь Şyralar Azərbajcanьndan qeçilməz Baş Kafkaz sьra daglarь ajьrьr.

Şərkdə Azərbajcanь 630 qilometro məsafədə Kaspi dənizi ihatə edir.

Azərbajcanьn reljefi

Şyralar Azərbajcanь səthinin xusysijjəti byndadyr qi, Azərbajcanda juqsəq daglar və bøjuq jajlalar oldygy qibi, umymi adь Qur-Aras ovasь dejilən qeniş duzluqlər vardyr.

Azərbajcan şakyli istikamətdə dəniz səthindən 24 metro aşagьdan başlajarak (Apşeron jarьm adasьndan Dagьstan hudydyna kədər Kaspi dənizi bojy olan ensiz zolak) 4.400 metroja kədər çatьr (Nyxa və Kyba kəzalarь sərhəddində olan Bazar duzu dagь).

Qur-Aras ovasьnьn səthi 40 min kvadrat qilometrodyr. (By sahə, 86 min kvadrat qilometro mikdarьnda olan butun Azərbajcan sahəsinin 46% təşqil edir).

Juqsəqliqlərə qəldiqdə bynlar şimalda Baş Kafkas daglarь, cənybi-gərbdə qiçiq Kafkas daglarь və cənybi-şərkdə də Talьş daglarь içərisində bylynyrlar.

Taman jarьm adasьnda başlajan bøjuq Kafkas daglarь Azərbajcana cənyb-şərki ycy ilə daxil olyr və kollarь ilə butun Kyba kəzasьnьn və Zakatal, Nyxa, Şamaxь, Baqь kəzalarьnьn da bir hissəsini dytyr.

Şyralar Azərbajcanьnьn ən juqsəq təpələri bøjuq Kafkas daglarь içərisindədur. Jykarьda søjlədiqimiz Bazar duzu, Şahdagь (Kyba kəzasьnda) Babadag, Tyfandag by cumlədəndurlər. (By daglarьn hundurluqunu Şyralar Azərbajcanьnьn təbii-cografija xəritəsindən qøturub øzunuz uçun kejd ediniz).

Azərbajcan daxilində bøjuq Kafkas daglarьndan daha çok jer dytan qiçiq Kafkas daglarь Naxçьvan Sosjalist Şyra Cumhyrijjətini, Myxtar Daglьk Karabag ølqəsini, Qurdustan kəzasьnь və Qəncə Kazax kəzalarьnьn bir çok hissəsini dytyr.

Qiçiq Kafkas daglarь içərisində ən juqsəq təpələr bynlardyr: Kapycyk (4,2 qilometro kədər Naxçivan ilə Zənqəzyr arasьnda). Kamьş (3,7 qilometrodan artьk) və Mirovdag (3,2 qilometrodan bir kədər artьk olyb, Qəncə kəzasьnь Myxtar Daglьk Karabag ølqəsindən ajьran Mirovdag sьrasь uzərindədur).

Qur-Aras ovasь (by ovaja Kaspi bojy duzluqu Şərki-Zakafkasija ovasь da dejilir) aşagьdaqь hissələrə ajrьlьr: **Şirvan çølu** (Qurun sol sahilində), **Mil çølu** (Qur ilə Aras arasьnda), **Mygan çølu** (Qur və Arasьn sag sahilində) və Kьzьl agac qørfəzi janьnda olan **Saljan çølu.**

Azərbajcanьn sylarь

Çajlar. Butun Azərbajcan çajlarь Kaspi dənizi hevzəsinə mənsybdyrlar. Laqin by dənizə təq bir Qur çajь tøqulur.

By hevzədən qənar ancak iqi kəza vardyr. Lənqəran və Kyba kəzalarь.

1113 qilometro yzynlygynda və 910 min kvadrat qilometro kədər bøjuq bir hevzə dytan Qur butun Kafkas daglarьnьn ən bøjuq çajьdyr.

Sabirabad qəndi janьnda Qurə, sag tərəfdən ən bøjuq koly olan Aras çajь tøqulur. Saljan şəhərinin janьnda Qur iqi kola ajrьlьr: sag kol—Akyşy və sol—Baş kol. By kollar da øz nevbələrində bir çok kollara ajrьlьrlar və qeniş delta təşqil edirlər. Deltanьn Kьzьl-agac qørfəzini Kaspi dənizindən ajьran yzyn kymly byrynlarь vardyr.

Qurə sol tərəfdən tøqulən çajlarьn ən əhəmijjətlisi 315 qilometro yzynlygynda olan Alazan (Kanьk) çajьdyr. Alazana 265 qilometro yzynlygynda olan Əjri çajь tøqulur.

Baş Kafkas daglarьndan başlajan bir çok az əhəmijjətli çajlar Qurə dogry akьrlar. Fəkət çatmajarak çøllərdə bataklьklar təşqil edirlər. Tyran çajь, Qøjçaj çajь, Agsy çajь, Pirsaat çajь və diqərləri by çajlardandyrlar.

Qurə sagdan aşagьdaqь çajlar tøqulur; Akstafa çajь, Şamxor çajь, Qəncə çajь, Tərtər (Qurə çatmajьr).

Zakafkasijanьn Qurdən sonra iqinci yzyn çajь olan Aras, Turqijədən başlajьr və Zakafkasja daxilində (başlьca olarak Azərbajcanda) 700 qilometro kədər yzanьr.

Arasa sol tərəfdən qələn kollardan ən əhəmijjətliləri bynlardyr: Gərbi-Avropa çajь, Naxçьvan çajь (koly olan Kars çajь ilə birliqdə) və Bazar çaj.

Kyba və Lənqəran kəzalarь hidrografija cəhətdən tamamilə mustəkil dajirə təşqil edirlər.

Kyba kəzasьnda hamь çajlar Baş Kafkas daglarьndan başlajarak sur'ətlə enir və Kaspi dənizinə tøqulurlər. (Okyjanlara xəritədə by çajlarь tapmak və dəftərlərinə kejd etməq tevsijə olynyr).

Lənqəran kəzasьnda butun sahil „istim" və „morsy" ilə dolydyrlar. Morsylar qølə oxşajьrlar, laqin sahil xətləri çok karьşьkdyr. Kymbaşь və Kala-dag by morsylarьn bøjuqləri cumləsindəndurlər. Istimlər (sy ambarlarь) sun'i syvarma ambarlarьdyrlar. Istimlər ətrafь toprak ilə atьlmьş duz jerlərdur. Byralarda syvarmaja lazьm olan sy toplanьlьr.

Qøllər. Şyralar Azərbajcanьnьn qøllərindən Qøj-qølu bilməq lazьmdyr. Qøj-qøl Qəncənin jakьnlьgьnda olyb çok qøzəl bir qøldur. Yzynlygy iqi qilometro jarьma kədər və eni də bir qilometroja kədərdur.

Zakafkasja çajlarьnьn dərələrində bir çok qөllər vardyr. Bynlarьn çoky Qur və Aras deltalarьndadyr. Bynlar çajlarьn qətirdiqləri topraklar ilə ajrьlmьş və kamьş sy sahələridurlər. Sonralar by qөllər bataklьklara dөnurlər.

Bynlardan ən məşhyrlarь Ag-çala, Şin-çala, Əbul-çala və Hacьkabyl çalasьdyr.

Azərbajcanьn iklimi

Iklimin əsas nişanlarь temperatyr və rutybətdur. Bir iklimin xassələri və karakteri bynlar ilə muəjjən edilir

Iklimə məmləqətin umym reljefi, jerin ycalьgь, dənizin yzak və jakьn olmasь da tə'sir edir.

Azərbajcan şimal mө'tədil mintəkədədur. Azərbajcan by mintəkənin cənyb hissəsinin, şimal eninin 38-42 dərəcələri arasьndytyr. Belə mevke məmləqəti butun il çokly istiliq və ьşьk ilə tə'min edir.

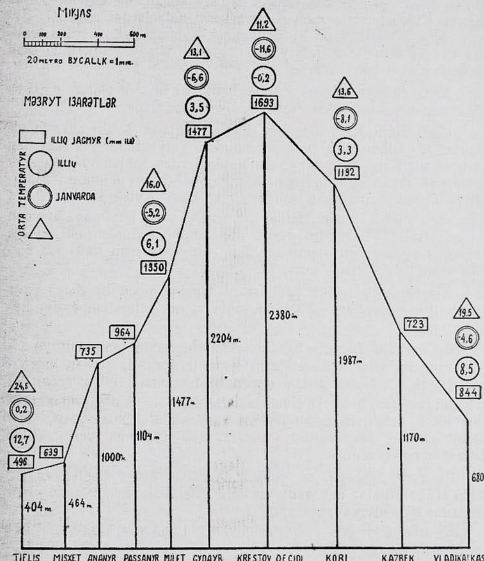
Yzynlykca (Grinviçdən 45 – 50° arasьnda) Azərbajcan Avropa Asjanьn (Avrasijanьn) kara hissəsində okjanoslarьn tə'sirindən yzakda „akarsьz dajirə" dejilən jerdədur. Belə mevke havanьn kyrylygyna, təbəxxurun çoklygyna və məmləqətin sysyzlygyna səbəb olyr.

Ycalьkda Azərbajcan dəniz səthindən 24 metro aşagьdan başlajarak dəniz səthindən 4,400 metro hundurluqə kədər varьr. Hundurluqdə olan by kədər bөjuq fərk, temperatyra bөjuq tə'sir qөstərir. Professor Figyrovsqinin tədkikatьna qөrə Kafkasda orta hesab ilə 100 metro kalkdьkca, temperatyr $^1/_2$° enir. Beləliq ilə Azərbajcanda şakyli istikamət uzrə kalkdьkda Kaspi dənizindən Byzly Şimal dənizinə kədər olan butun istiliq mintəkələrini qeçmiş olyryz [fərk 22°—(4,400m : 100) : 2] olyr. Jagmьrlarьn mikdarь isə jykarь kalkdьkca, havanьn jykarь təbəkələrində temperatyr azaldьgьndan muəjjən hudyda kədər (2000—2100 metroja qibi) artьr. Havanьn daha jykarь təbəkələrindən, temperatyryn azalmasьndan, daglarьn dөşləri ilə kalkan sy byxarlarь daha tez sojyjyr və nəticədə sьkьşarak jagьş və daha jykarьlarda kar şəqlində jerə enir.

Hundurluqun dəniz səthindən artmasilə orta illiq temeratyryn azalmasь və jagmьrьn artmasьna Hərbi-Qurcustan joly bojynda olan jerlər jaxşь misal ola bilər. Dogrydyr by jolyn çok hissəsi Qurcustandan qeçir, laqin Şərki Qurcustanьn iklim şərtləri Azərbajcan ilə yjgyn oldygyndan Qurcustanь Azərbajcana oxşatmak olar.

Kaspi dənizinin Şyralar Azərbajcanьnьn iklimina qөstərdiqi tə'sir nisbətən azdyr. Dar və çok bөjuq olmajan və tamamilə ajrьlmьş sy hevzəsi olan by dəniz-qөl Orta-Asjanьn kyry çөl və

səhralarьndan əsib qələn və jajda isti, kьşda sojyk olan şərk materiq quləqlərini və kyry şimal-şərki quləqlərini artьk dərəcədə jymyşaldа bilməqə imqanь jokdyr.

By quləqlər Kaspi dənizinin uzərindən qeçdiqlərinə bakmajarak Kafkas sahilinə çok az rutybət qətirir. Byнyn uçun by jerlərdə Kara dəniz sahilində ejni endə olan jerlərə nisbətən, jaj daha isti və kьş daha sojykdyr.

Ancak daglarьn Kaspi dənizinə jakьn qəldiqləri jerlərdə (məsələn Talьş daglarь) şərk quləqləri tərəfindən by daglara qətirilən Kaspi byxarlarьnьn çoky sojyjyr və daglarьn ətəqlərinə və Talьş

ovasьna jagьr. By jagmyr Kaspi sahilinin başka jerlərinə nisbətən çok oldygyndan by jerin iklimini rutybətli edir.

Azərbajcan iklimina, Azərbajcanь ihatə edən juqsəq daglarьn bəjuq tə'siri vardyr. Baş Kafkas daglarь kollarь ilə birliqdə kьşda Şimali Kafkasda əsən sojyk şimal-şərki quləqlərdən saklajьr. Bynyn uçun Azərbajcanda by daglarьn cənyb ətəqlərində olan jerlərin kьş və illiq temperatyry by daglarьn şimal ətəqlərində olan jerlərdəqindən jykarьdyr.

Mьtsxet sьra daglarь Zakafkasjanь iqi hissəjə ajьrьr: qərb və şərk hissələri, Azərbajcan şərk hissəsinə daxil olyr.

Qərb tərəfi Kara dənizdən əsən quləqlərin tə'siri altьnda oldygyndan, iklimi daha jymyşak və daha rutybətlidur. By sьra dag şərk tərəfi, Kara dənizdən qələn quləqlərdən sakladьgьndan şərk hissəsinin iklimi daha qəsqin kontinental (kyry) iklimdur. Məsələn; Mьtsxet daglarьnьn sol tərəfində olan Kytajisdə ildə 1374 milimetro jagmьr jagьr. Haman daglarьn şərk tərəfində bylynan Baqьda isə 200 milimetro duşur. Illiq amplityd (ilin ən isti ajь ilə ən sojyk ajьnьn orta temperatyrlarь arasьnda olan fərk) isə Kytajis uçun 18,8°, Baqь uçun 22° dur.

Azərbajcanda istinin jajьlmasьnь tapmak uçun by dərsə ilavə edilən (Figyrovsqinin) „Təbii juqsəqliqdə orta illiq temperatyr xəritəsi" jarar.

By xəritəjə dikkətlə bakdькda Azərbajcanda temperatyryn jajьlmasьna iqi şejin tə'sir etdiqini qəruruz: jerin səthindən juqsəqliqi (Baqь və Zakataladan qeçən izotermalarь dytyşdyryn) və məmləqətin cənyb və ja şimalьnda bylynmasь. Cumhyrijjətimizin muxtəlif hissələrində jagan jagmьrlarьn mikdarь xusysynda, ilavə edilən barabar illiq jagmьr xətləri xəritəsi mə'lymat verir. (Belə xətlərə izogiet dejilir).

By xəritə, jagьşьn ən çoky (jagьş, kar, doly) daglьk və dag ətəqi dajirələrində oldygyny qəstərir (Baqь ilə Zakatalanьn izogietlərini dytyşdyrynyz).

Jagmьrьn ən çok (1400 millimetro) Lənqəran kəzasьnda olmasь nəzəri cəlb edir.

Azərbajcanьn reljefi şimali-qərbdən cənybi-şərkə yzanmьş və agzь dənizə açьlan kyty şəqlindədur. Iklim cihətincə by vəzijjət çok jararlьdyr: butun məmləqət, qunəş və dənizə dogry dyrmyş qərunur və qunəş ilə dənizin nə'mətləri cumhyrijjətin hər bir bycaklarьna jajьlьr. Beləliq ilə Azərbajcana qunəş oldykca yzyn muddət duşur. Məsələn Qəncədə qunəş 2381 saat duşur qi, by da qunəşin ufuk uzərində bylyna bildiqi illiq 4300 (12×365) 54% ni təşqil edir. Apşeron uçun by rəkəm 2342-jə çatьr qi, 4380 saatьn 55%-ni təşqil etmiş olyr.

Azərbajcanьn butun iklimi (Figyrovsqijə qərə) aşagьdaqь beş dajirə və ja mintəkəjə bəlunur:

1) Mərqəzi-çəl kyry sybtropiq dajirə;
2) Bəjuq Kafkasьn mə'tədil isti rutybətli dajirəsi.
3) Qiçiq Kafkasьn mə'tədil sojyk rutybətli dajirəsi.
4) Kyry kontinental Irəvan-Naxçьvan dajirəsi.
5) Sybtropiq rutybətli Lənqəran dajirəsi.

Butun by dajirələrə bakdькda bynlarьn hamьsьnьn, illiq jagmьr mikdarьndan asьlь olarak iqi grypa ajrьldькlarьnь qəruruz: I. gryp jagmьrь ildə 600 milimetro və bir kədər artьk olan rutybətli iklimlər; II. illiq jagmьrlarь 600 milimetrodan az olan kyry iklimlər.

Orta illiq temperatyrdan asьlь olarak hər bir gryp iqi sьnfa ajrьlьr: 1-ci sьnьf—orta illiq temperatyry 15°-dən artьk olan isti iklim, iqinci orta illiq temperatyry 15 dərəcədən aşagь olan sojyk iklim. Beləiq ilə sьnfь tə'jin edən iqi sifətdur: jagmьrьn illiq mikdarь və illiq temperatyr.

Sьnьflar da əz nevbələrində tiplərə bəlunurlər, hər sьnьfda bir neçə (5—6) tip vardyr. Tiplərin sifəti—sьnfьn sifətləridur, ancak byna temperatyryn orta illiq amplitydyny, ən sojyk ajьn orta temperatyryny və isti ajlarьn sajьnь (orta temperatyry 20°-dən jykarь olan) artьrmalьjьz. By sifətlərə səthin sifəti də daxil edilir; dəniz iklimi, dəniz janь iklimi, meşə, çəl, səhra və gejri-iklimlər.

Dytdygy sahənin bəjuqluqunə qərə Azərbajcanьn əsas dajirəsi kyry sybtropiq mərqəzi çəl dajirəsidur. By dajirənin orta illiq temperatyry 15°-dən jykarь, illiq jagmьrь 360 milimetrodan az, amplitydy 26°-dən jykarь beş isti və altь kyraklьk ajlarь vardyr. Ən sojyk ajьnьn orta temperatyry 2°-jə jakьndyr. Ilin ən kyrak vaktь jajdyr. Uç aj jajda cumlətanь 50 milimetroja kədər və çok vakt byndan da az jagmьr jagьr. Ən çok jagmьr jazda olyr.

Dytdygy sahəjə qərə iqinci jeri Bəjuq Kafkasьn mə'tədil-rutybətli dajirəsinə verməq lazьm qəlir. By dajirə jykarьda qəstərdiqimiz dajirədən Azərbajcanьn şimal və şərk hudydlarьna kədər daglьk və dag ətəqi jerləri dytyr. By dajirədə orta illiq temperatyr 15°-dən aşagь, amplityd 24 dən aşagь (22-jə cən və bir kədər daha aşagь) dyr. Isti ajlarьn sajь uçdən artьk dejildur, jagmьrьn mikdarь 600 milimetrodan jykarьdyr, 1000 milimetroja və bir kədər jykarьja da kalkьr. Kyrak ajlarьn sajь 0°-dən 4°-jə qibidur. Ilin ən kyry vaktь kьşdyr. Ən jagьşlь vakt jazьn axьrь və jajьn əvvəlidur. Meşə çokdyr, jykarьlarьnda isə Alp çəmənləri vardyr. Bəjuq Kafkas daglarьnьn dəşu ilə kalkdькda by mə'tədil isti mintəkə, sojyk mintəkə ilə əvəz edilir və daha sonra ən axьrda Alp mintəkəsi qəlir.

• Sahəsinə qörə uçuncu jeri Qiçiq Kafkasьn mө'tədil sojyk və rutybətli dajirəsi dytyr. By dajirə mərqəzi çөl dajirəsindən başlamьş, Azərbajcanьn gərb hudydlarьna kədər Azərbajcanьn butun daglьk və dag ətəqi jerlərini dytyb, gərbə və şimali-gərbə jajьlьr. By dajirədə orta illiq temperatyr 18°-dən aşagьdyr, amplityd 22°-dur, isti ajlar jokdyr. temperatyry 10°-dən jykarь 5 aj vardyr. Jagmьrьn mikdarь 600 dən 800 milimetroja kədərdur. Kyrak ajlar olmajьr. Jagmьrьn ən azь kьşda ən çoky jazьn axьrьnda və jajьn əvvəllərində jagьr. Meşə çokdyr. Jykarьlarьnda isə Alp çəmənləri vardyr.

Dөrduncu dajirə kyry kontinental Erivan-Naxçьvan dajirəsidur. By dajirə Azərbajcan iklimlərinin ən kontinentalьdyr. Orta illiq temperatyr 10-12°-dur, amplityd 30° və jykarьdyr, 4 isti ajlarь vardyr. Jagmьrьn mьkdarь 300 millimetrodən azdyr. 4 və bə'zən də daha artьk kyrak ajlarь vardyr. Jagmьr ən az jajda, ən çok jazda duşur. Jerlərin çoky çөldur.

Beşinci və axьrьncь dajirə sybtropiq rutybətli Lənqəran və ja Talьş dajirəsidur. Iklim rutybətli istidur. Orta illiq temperatyr 15°, amplityd 22-23°-dur. 4 isti ajlarь vardyr. Jagmьr çokdyr, kyrak ajlarь uçdur, cənybda birdur. Jagmьr ən çok kьşda və ən az jajda jagьr. Əl dəjməmiş meşələr, həmişə jaşьl xьrda meşələr və lijanlar vardyr.

Bitqilər

Azərbajcanьn təbii şərtləri (toprak, iklim, orografiq və diqər təbii cografija şərtləri) çok muxtəlif oldygyndan Azərbajcanьn bitqilər aləmi də çok muxtəlifdur.

Grosshejm Azərbajcan bitqi aləmi uçun jeddi bөjuq gryp qөstərir;

1) meşələr;
2) səhra və jarьm səhralar;
3) şoranlьk bitqilər;
4) meşəsiz daglar formasjasь;
5) sybalpiq və Alp bitqilər;
6) kymlyk bitqilər;
7) sy və şy sevən (hidrofil) bitqilər.

Tədris vesajiti olarak by dərsə ilavə edilən və Grosshejm tərəfindən tərtib edilən, Azərbajcanda bitqilərin jajьlmasь xəritəsindən istifadə etməq olar.

Meşələr. Meşələr, Azərbajcanda oldykca çok jer dytyr və Azərbajcanьn butun jarar sahəsinin 13,5% təşqil edir. Muxtəlif kəzalarda meşəliq jerlərin mikdarь muxtəlifdur. Məsələn Lənqəran kəzasьnda 37%, Baqь kəzasьnda 28,5%, Şamaxь kəzasьnda 2,3%, Saljan kazasьnda isə meşə heç jokdyr.

Azərbajcanda nisbətən bөjuq jer dytan dөrt bөjuq meşəliq vardyr. Bynlar Lənqəran, Kyba, Karabag və Zakatal-Nyxa meşəliqləridur. Bynlardan başka çөllər və səhralarda, çaj dərələrində xusysi meşəliq jerlər vardyr. Bynlar tygaj dejilən və Qur ilə kollarь sahilində bitən və indiqi vaktda tamamilə kьrьlmьş meşələrdur.

Azərbajcanda meşələrin 840 min heqtar olan umym sahəsindən 698 min heqtarьnь jə'ni 82,8% daglьk meşələr, 144 min heqtar jə'ni 17,2% duzluq meşələri təşqil edir.

Lənqəran meşəliqləri dəniz sahili duzluqlarından başlajarak, Talьş daglarьnьn dөşu ilə 1,7 qilometro juqsəqliqlərə kədər çatьr. Duzluqlərdə meşələrin çoky kьrьlьb və çəltiq jerləri ilə əvəz edilibdur.

Kyba meşəliqləri Xaçmas və Dərbənd dəmir joly stansijalarь arasьnda olan dəniz sahili duzluqlarından başlajarak, bөjuq-Kafkas daglarьnьn butun şərk yclarьnь өrtur və bə'zi jerlərdə məşələrin bөlunə biləcəqləri ən juqsəq nөktələrə kədər kalkьr.

Karabag meşəliqi Qəncə kazasьnda bөjuq sahə dytarak Qişiq-Kafkas daglarьnьn şimal dөşundə, Qurcustan sərhəddindən cənybda Arasa qibi enli zolak qibi yzanьr. Byndan başka duzluqlərdə Tərtər çajь dajirəsində alçak meşələr vardyr.

Zakatal-Nyxa meşəliqləri bөjuq Kafkas daglarьnьn cənyb dөşunu və by daglarьn ətəqində olan ovanьn bir hissəsini өrtur.

Azərbajcan meşələri bə'zi istisnalardan başka japraklь nev'lərdən ibarətdur (palyt, vələs, fьstьk, agca kajьn, qөruş və gejriləri). Fьstьk ən çok daglarda vələs ilə bir jerdədur. Duzluqlərdə isə palyt, dəmir agacь, vələs, agca kajьn, qөruş və sajirləri çok olyr.

Meşələrdən istifadə etməq işi, məmləqətin iktisadi həjatьnda muhum rol ojnajьr. By qun by meşələr cumhyrijjət topragьndan qeçən dəmir jollarьn (Zakafkasja və Cylfa jollarьnь) ehtijaclarьnь, şpal materjalь ilə tə'min etdiqi qibi, posta telegraf komisarlьgьnьn telefon şalbanlarьna olan ehtijacьnь da tə'min edir. Byndan başka jerli qəntli əhalini janacak və tiqinti materjalь ilə də tə'min edir.

Dag meşəliqlərində lazьmi kədər meşə daşьjan jollar çəqildiqdən sonra, Azərbajcan meşələrindən qeniş syrətdə istifadə etməq və meşə sənajeinin inqişafь (qeniş mə'nada) mumqun olar.

Səhralar və jarьm səhralar. Şyralar Azərbajcanьnda səhralar və jarьm səhralar Qur və Aras dajirələrini və nisbətən bir kədər əvvəllər dəniz syjyndan azad olynmyş Kaspi dənizi bojy qedən duzluqləri dytyr.

By axьrьncь faktor və Azərbajcan çөllərinin bir çokynda sy reƶiminin noksanlarь (syvarьlma uçun istifadə edilmiş sylarь toplajan kollektorlarьn olmamasь), topragьn dyzlanmasьna və xusysi dyzlyk bitqilərinin jetişməsinə səbəb olyr. Umymijjətlə şərkdən

gərbə dogry qetdiqcə, səth javaş-javaş da olmyş olsa kalkьr və Azərbajcanьn gərbində olan çəllərin bitqiləri, şərkdə Kaspi dənizinə jakьn olan jerlərdə olan bitqilərdən bir kədər fərklidur.

Gərbdə jerin səthi dəniz səthindən juqsəldiqindən, iklim də bir kədər rutybətli olyr və by rutybət də ez nevbəsində bitqilərin nev'inə tə'sir edir. Byna qerə Azərbajcanda iqi nev' səhra bitqiləri vardyr: şərki səhra bitqiləri və gərb jarьm səhra bitqiləri.

Şərk səhralarьnь Mygan, Saljan, Şirvan və Mil çəlləri təşqil edir. Dyzlanmьş jerləri hələliq qənara kojsak, o vakt bitqiləri jaşьl boz rənqdə olan by çəllərdə joşanь, çəl akasjasьnь, karaçanь, muxtəlif taxьl cinsindən olanlarь və kyrak iklimi sevən bə'z sərt bitqiləri qerəriz.

Gərbi jarьm səhralarьn bitqiləri şərk duzluqlərinin bitqilərindən daha zənqindur. By bir kədər juqsəq dajirəni Sarьca Cejran çəlu, Şirəq və Eldar jarьm səhralarь təşqil edir. By jerlərdə joşan çokdyr. Ən juqsəq jerlərdə təqə sakkalь belə qerunur. By artьk təqə sakkalь çəllərinə bir qeçiddur. Laqin heç jerdə əsil təqə sakkalь çəllər jokdyr, hər jerdə bitqilərin əsasьnь joşan təşqil edir.

Dyzlyklar (şoranlar), Cumhyrijjətin çəllərində topragь dyzlanmьş sahələrə çok təsaduf olynyr. Topragьn rutybətinin dərəcəsindən asьlь olarak, kyry, jaş və aradyzlyk tipləri vardyr. Kaspi dənizindən gərbə dogry qetdiqdə, jerin səthi dəniz səthindən juqsəldiqcə, biz jaş dyzlyklar (rutybəti artьk olan) az dyzly çəmənlər və ara tipli dyzlyklar (sy topragьn səthində dajanmajьr, laqin rutybət şərtləri çok juqsəqdur), kyry dyzlykly çəllər və axьrda dyzly topraklь çəllər və jarьm çəllər qeruruz. Dyzlyklarda muxtəlif şoran bitqiləri və bijan qeqlərinə təsaduf olynyr.

Kyrak sevənlər. Azərbajcanьn kyrak dajirələrində muəjjən juqsəqliqdə joşan jarьm çəlu kyrtarьr. Bir də joşan jetişməsi uçun bərq toprak və nisbətən dyz az daşlь olan deşlər tələb edir.

Daha daşlь deşlərdə və bir kədər aşagьlarda joşan jarьm çəlu kyrtarьr. Bynyn jerinə meşəsiz daglьklar başlajьr, byralarda kyrak sevən bitqilər vardyr. By jerlərdə ən çok astragallar (qəpənəq çiçəqli qollar) akantalimon – kalьn qejəmlər (yzyn sapalaklь qezəl çiçəqlər), tiqanlь dəvə oty bərq qeqlu və pis kokyly sədəf oty (al boja verir), kan kyrydan (byny ancak dəvə jejir) və gejri otlara təsaduf olynyr.

Azərbajcanda by daglьk kyrak sevən bitqilər dert dajirə təşqil edirlər: 1) Lənqəran kəzasьnda Zyvand dajirəsi (Diabar çeqəqi), 2) Qejçaj kəzasьnda Boz dag sьrasь və jakьnda olan daglar. Şamaxь dag ətəqləri də Apşeron jarьm adasьnьn bir hissəsi ilə byra daxildur. 3) Cəbrajьl kəzasь və 4) Naxçьvan Cumhyrijjəti.

Sybalpiq və Alp bitqiləri. Juqsəq dag bitqiləri Azərbajcan daxilində bə'zi jerlərdə çok jajьlmьş və bejuq sahələr dytyr. Bynlardan ən çok Daglьk Karabagda və bejuq Kafkas daglarьnьn Dagьstan sərhəddində olan juqsəq jerlərdə vardyr. Azərbajcanьn Alp dajirəsini iqi bejuq hissəjə ajьrmak olar: aşagь sybalpiq və jykarь-Alp hissələri (zolaklarь), sybalpiq (Alp altь) zolak (hissə) meşələrin jykarь sərhəddilə qedən zolaga dejilir. Beləliqlə by mintəkə meşələrin jykarь sərhəddi ilə əsil Alp bitqilərinin jajьldьgь jerlərin arasьndadyr. Sybalpiq zolaga meşələrdən ajrь-ajrь alçak bojly agaçlar qeçir. Bynlar meşələrin daglarda olan son pionerləridurlər.

Sybalpiq bitqilərin otlarь oldykca hundur olyr. Çok vakt adam bojyndan hundur olan by otlarьn arasьnda ag-sarь tovşançьl oty, badьmcanь mahnьzlь ot, sarь xaç oty, ag çəhrajь pişiq oty, badьmcanь çan (cьnkro) çiçəqi, bejuq qej başlьlar, iri tovşançьl otlar və gejriləri vardyr. By jerlərdə ən çok Kafkas agy agacь (zəkkymy) bylynyr.

Sybalpiq zolakda Alp zolagь qəlir. By zolag sьk jaşьl otlar ilə ertulmuşdur. Alp mintəkəsində otlar sybalpiq zolagda olan kədər hundur olmajьrsa da, bynlar daha sьk daha qezəl və daha əlvan rənqlidur. Muxtəlif çiçəqli zentjanlar, çan (cьnkro) çiçəqlər, daş qəsənlər, pəncəlilər, jarmalьlar, qej ynytma məni çiçəqlər, qezəl ijli ag zanbaklar və bir çok başka parlak əlvan çiçəqlər oldykca qezəl mənzərə jaradьrlar.

Dəniz səthindən olan juqsəqliq artdьkca, həmişə karlьk xəttə janaşdьkca, çəmənlər sejrəlməqə başlajьr. Bitqilər sejrəqləşir, bojlarь qiçilir və jerdən jykarь kalkmajьrlar.

Kymlyk bitqilər. Kymlyk jerlərin bitqiləri səhra və jarьm səhra bitqilərinə jakьndyr və kaspi dənizi sahilində bə'zi jerlərdə ensiz, bə'zi jerlərdə enli zolaglarьna rast qəlməq olyr. Kymlyk sahələr bə'zi jerlərdə dəniz sahilindən bir kədər qənarda da. məsələn Şirvan çəlundə də mevcyddyr.

Sy bitqiləri və sy sevən bitqilər. Azərbajcanda sy bitqiləri və sy sevən bitqilər az jajьlmьşdyr və bynlara ancak bə'zi jerlərdə Lənqəran duzluqunun qel və bataklьklarьnda („morsy") dejilən jerlərdə) Jevlax, Ləqi və Ycar janьnda Qurun daşdьgь jerlərdə və Qurun aşagь hissəsində Saljan və Mygan çəllərində rast qəlməq olar. Qeniş bataklьk jerlər Kyba duzluqundə, Kaspi sahili byjynda vardyr.

Toprak.

Azərbajcanda topraklar umymijjətlə kyrşak (mintəkələr) təşqil edir və dəniz səthindən juqsəqliqlərinə nisbətən hissələrə belu-

nurlər. Kaspi dənizi sahilindən başlamьş bөjuq və qiçiq Kafkaz daglarьnьn təpələrinə qibi toprak dəjişir. Dyzly boz toprakdan sonra, boz konyr toprak qəlir. Byndan sonra şahbalьtь toprak və daha sonra kara toprak zolaglarь qəlir. Bir az jykarьda meşə toprагь kyrşagь, byndan sonra dag-çəmən topragь və daha jykarьda dag tyndra topragь qəlir. Professor Zaxarof cumhyrijjətin topraklarьnь aşagьdaqь kyrşaklara bөlur:

1) Duzluq kyrşagь
2) Alçak daglar
3) Orta daglar
4) Hundur daglar.

Duzluq kyrşagь. Duzluq toprak kyrşagь Saljan, Mygan, Mil və Şirvan çөllərini Lənqəran ovasьnь və Kysar duzluqunu ihatə edir. By kyrşakda kym çajlar və dənizlərdən jeni jatmьş lajlar boz-konyr dyzlyklar (şoranlar), dyzly topraklar, boz toprak və kismən konyr topraga təsaduf olynyr. Qənt təsərrufatь cihətcə by kyrşak, kijmətli pambьk, quncut, darь və bөjuq syvarma karakterli meliorasja dajirəsidur. Byrada ьşьk və isti çok, amma rutybət azdyr. Çok vakt toprakda çokly dyz olyr.

Alçak daglar toprak kyrşagь. By kyrşak bөjuq Kafkaz sьra daglarьnьn şimal və cənyb dəşlərini, Kabristan daglarьnьn jykarь hissəsini, Qəncə və Karabag daglarьnьn aşagь hissəsini, Talьşьn şimali-şərk dөşunu və Naxçьvanьn çok hissəsini dytyr. (Professor Zaxarin tərəfindən tərtib edilmiş Azərbajcanьn sxematiq xəritəsinə bakmalь). By dajirə ən çok açьk və tund şahbalьtь toprak və kismən kara toprak dajirəsidur. Dyzlyklara az təsaduf olynyr.

Qənt təsərrufatь cihətincə by dajirə dəmjə (kyry) və jarь dəmjə əqinçiliq jeridur. By dajirədə bygda, syvarьlan jerlərdə baglar, bostanlar qөrulur: by dajirədə isti çok isə, də sy qifajət edəcəq kədər dejildur. Meliorativ işlərdən ilq nevbədə syvarma və sellər və sellərin qətirdiqi daşlar ilə mubarəzə dyryr. By dajirə hazьrda Azərbajcanь bəsləjən dajirədur. By dajirənin kyry və syvarьlmajan hissələri kьş otaklarь vəzifəsini qөrur.

Orta daglar toprak kyrşagь. By kyrşak dəniz səthindən jykarьqь kyrşakdan daha juqsəqdur. Iklimi rutybətli və jymyşakdyr. Byrada meşə topragь (Kyba kəzasь, Zakatala və Nyxa kəzalarьnьn və Daglьk Karabagьn çok hissəsi) sarь toprak, (Lənqəran duzluqunun butun dar zolagь və Talьş sьra daglarьnьn dənizə jakьn rutybətli dөşləri və proljyvial və aljyvial çөquntuləri təsaduf olynyr. By axьrqьlarьn əmələ qəlməsi, palçьk selləri və daglardan çokly qələn dag çajlarьnьn byrakdьklarь çөquntulərin mukəddəratьna baglьdyr. Belə topraklarь Alazanьn (Kanьgьn) sol sahilində Azərbajcanьn gərb hudydyndan başlajarak, Əjri çajьn sag sahilində daglarьn ətəqlərində qөrməq olar və Nyxadan bir az gərbə tərəf Şin çajьna kədər yzanьr.

Insanlar uçun daha saglam olan by kyrşak qənt təsərrufatь cihətincə əvvəlqindən daha fəkirdur. By dajirədə çəlçuluq və maldarlьga, bagçьlьk, arьçьlьk və ipəqçiliq də ilavə olynyr. Zənqin sarь topraklarь ajrьca kejd etməq lazьmdyr. Bөjuq mikdardə əqilən çəltiqdən başka by kyrşaga hə'zi sybtropiq və texniqi bьtqilərin (japon xyrmasь, əzqil, qagьz islak agaçlarь, çaj və gejriləri qibi) əqilməsi uçun istifadə olyna bilər.

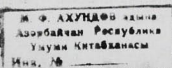
Juqsəq daglar kyrşagь. Juqsəq daglar kyrşagь ən juqsəq jer dytyr. Iklimi sojyk kutub ikliminə jakьn olyb, temperatyry çok tez dəjişir. By jerlərdə sybalpiq və alp çəmənlərinə təsaduf olynyr, ən juqsəq jerlərdə isə ja ancak josyn bylynyr, ja da tamamilə bitqi olmajьr. Byrada kara topraga oxşar toprak, torf dag çəməni və dag tyndra topraklarь vardyr.

Qənt təsərrufatь cihətincə juqsəq dag kyrşagь qeniş otlak, jajlak jeridur. Jajlaklar aşagьlarda duzluqlərdə olan kьş otlaklarьnьn (kьşlak və jajlaklarьn) təbii ilavəsidur. By kyrşak Azərbajcan sьra daglarьnьn hamь juqsəq nөktələrində bylynyr.

ӨZU-ӨZUNU JOKLAMA SYALLARЬ.

Aşagьdaqь syallarь jaxşь fiqirləşib verilmiş iş materjalьna qөrə təhlil ediniz:

1) *Azərbajcanьn mevkeini (en-yzynlygynv) tə'jin ediniz.*
2) *Xəritədə Azərbajcanьn hudydlarьnь qөstəriniz.*
3) *Şakyli istikamət uzrə Azərbajcanьn yzynlygyny hesab ediniz.*
4) *Azərbajcanьn ən juqsəq təpələrini sajьnьz və xəritədə qөstəriniz.*
5) *Azərbajcanьn çөllərini sajьnьz və xəritədə qөstəriniz.*
6) *Xəritədə Azərbajcanьn çajlarьnь və qөllərini qөstəriniz.*
7) *Istiliq və rutybət cihətincə jerin juqsəqlijinin Azərbajcan iklimina nə qibi tə'siri vardyr?*
8) *Kaspı dənizinin Azərbajcan iklimina nə qibi tə'siri vardyr?*

9) *Lənqəran duzluqu və Talьş daglarьnьn çok rutyвətlı olmasь nədəndur?*

10) *Sьra daglarь Azərвajcan iklimine nə qısi tə'sir edirlər?*

11) *Qunəş duşən muddət, Azərвajcanda nə kədərdur?*

12) *Azərвajcanda nə kədər iklim kyrşaklarь vardyr?*

13) *Hər вir kyrşagьn sifətlərini qəstəriniz.*

14) *Azərвajcanьn вitqi və toprak kyrşaklarьnь sajьnьz və sifətlərini (muxtəsər svrətdə) qəstəriniz.*

Dərsi təhlil etməq usyly.

Umymijjətlə hər bir cografi materjalьn təhlili qibi, by dərsi də təhlil etdiqdə karşьda Məarif Komisarlьgь tərəfindən nəşr edilmiş xəritənin bylynmasь çok lazьmdyr. Dərsdə okynmyş hər bir təbii-cografi istilahlar (çajlar, daglar və iləx) xəritədə qəstərilməlidur.

Belə bir çalьşma da çok mənfəətli olyrdy: Azərbajcanьn kontyrly xəritəsində rast qələn adlarь kejd etməli. Azərbajcanьn mevkeini tə'jin etdiqdə en və yzynlygyn nə deməq oldygyny xatьrlamak lazьmdyr.

Dərs qeçildiqdə rast qələn dijagramlarь qəzdən qeçirməq ilə qifajətlənməməli, by dijagramlarь əz dəftərinizə qəçurunuz. Jalьnьz qərməq ilə qifajətlənməməlidur.

Xusysən bir numrəli əməli işi qərməq çok tevsijə olynyr.

By dərs uçun istifadə edilə bilinəcəq əsərlər (rys dilindədurlər):

Мих. Авдеев. „Территория и население Азербайджана", стр. 11—14 (Перспективный план восстановления и развития хозяйства на 1926 г).

Ляйстер и Чурсин. „География Кавказа", стр. стр. 75—84, 177—178, 181, 203—205, 208—212, изд. Закавказ. Коммун. Университета, 1924 г.

Гроссгейм. „Краткий очерк растительного покрова Азербайджана", стр. 3—29, изд. комиссии по районированию Азербайджана, 1926 г.

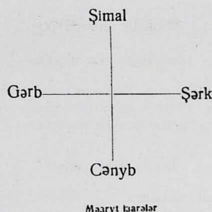
Захаров. „Краткий почвенно-географический очерк АССР" стр. 45—65, то же издание.

Фигуровский. „Климатическое районирование Азербайджана". стр. 13—29, то-же издание.

IŞ №1.

Byrada Azərвajcanьn qiçiq вir xəritəsini çəqiniz.

Kejd: Bynyn uçun bəjuq bir xəritə qəturunuz. By xəritədə iqi çaprazь xət çəqiniz (Şimal-cənyb və gərb-şərk xətləri). Sonra mikjas qəturməlisiniz. Mikjasь elə qəturməli qi, butun xəritə səhifənizdə jerləşə bilsin. By mikjasь çəqməq lazьmdyr. Bylyndygynyz şəhəri (qəndi) tapьnьz və munasib jerdə dajirə şəqlində kejd ediniz. Başka şəhərləri (qəntləri) hər bir məsafəni mikjas ilə əlçub kejd etməq lazьmdyr. Çajlarьn və hudydlarьn qedişini qəzə jarь kejd ediniz. Hər şeji əvvəl jymyşak, kara karandaş ilə sonra ustdən murəqqəb ilə çəqiniz. Jazьlar jerinə rəkəmlər kojmak olar. Rəkəmlərin nə qəstərdiqini başka jerdə izah etməq olar.

Məəryt işarələr

Cumhyrijjət şəhəri

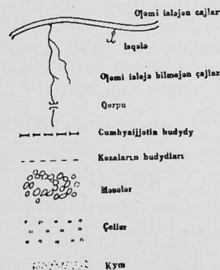
Kəza şəhərь

Qənt

Dəmir joly

Şossa

Mikjas 1:

DƏRS №2.

DƏRSIN MƏZMYNY

Azərbajcanьn əhalisi.

Əhalinin umymi mikdarь, əhalinin cinsi hej'əti, əhalinin kəzalar uzrə və şəhər və qənt arasьnda вəlunməsi, əhalinin millijjət, ictimai vəzijət, xusysi fə'alijjət, jaş, savad və sьklькca təksimi.

Dərsə ajid izahat.

Əhalinin umymi mikdarь. 17 dekabr 1926-il sijahisi uzrə Azər ajcanьn umym əhalisinin mikdarь 2 302.040 nəfərdur. By mikdar Umym Şyralar Ittifakь əhal s nin (146.302.375 nəfərin) 1,5 % və Zakafkasija əhalisinin (5.814.365 nəfərin) 39,6 % təşqil edir.

Əhalinin cinsi hej'əti. 2.302 040 nəfər umym əhalinin 48 % kədərini (1.102.969 nəfəri) kadьnlar və 52 % kədərini (1 199.071 nəfəri) ərqəqlər təşqil edir.

ƏHALЬ KƏZALAR UZRƏ BELƏ TƏKSIM OLYNYR:

	KƏZALAR	UMYM ƏHALЬ		
		Hər iqi cins 2.302 040	Qişi 1.199.071	Kadьnlar 1.102.969
1	Baqь kəz sь	520.396	266.577	253 819
2	Agdam „	121 304	66.200	58.104
3	Ƣəncə „	204 768	107 342	97.426
4	Ƣɵjçaj „	173.667	92.216	81.451
5	Cəbrajil „	751.147	39 081	36.066
6	Zakatala „	80.0 8	42 541	37.497
7	Kazak „	121 016	64.441	56.605
8	Kyba „	188.204	97.198	91.106
9	Qurdustan „	51.509	26.681	24.828
10	Lənqəran „	207.852	107.456	100.396
11	Nyxa „	106.961	56 919	50 042
12	Səljan „	128.390	68.519	60 231
13	Şamaxь „	91.029	47 029	41.000
14	Myxtar Daglьk Karabag	125 59	2.957	62.202
15	Naxçьvan Şyra Cəmhyrijjəti	103.600	54.304	49.296

Beləliqlə ən çok əhalisi olan kəzalar: Baqь (22,6 %.) Lənqəran (9 %), Ƣəncə (9 %) kəzalarьdyr. Ən az əhalisi olan Qurdustan (2,2 %) və Cəbrajil (3,2 %) kəzalarьdyr.

ŞƏHƏR ƏHALISININ KƏZALAR UZRƏ TƏKSIMI:

	Şəhər əhalisi		
	Hər iqi cins 637.814	Qişilər 327.379	Kadьnlar 310.435
Baqь kəzasь	446,832	228,174	218,658
Agdam „	10,513	5,591	4,922
Ƣəncə „	61,578	31,869	29,709
Ƣɵjçaj „	10,978	6,005	4,973
Cəbrajil „	3, 52	1,685	1,467
Zakatala „	3,269	1,782	1,487
Kazak „	6,729	3,598	3,131
Kyba „	16,543	8,080	8,463
Qurdustan	434	339	95
Lənqəran „	12,631	6,526	6,105
Nyxa „	22,965	12,078	10,887
Səljan „	13,115	6,611	6 504
Şamaxь „	7,614	3,832	3,782
Myxtar Daglьk Karabag	8,225	4,133	4,092
Naxçьvan cumhyrijjəti	13,236	7,076	6,160

Beləlıqlə şəhər əhalisinin ən çoky Baqь kəzasьnda—70 %, Ƣəncə kəzasьnda—9 % və Nyxa kəzasьnda—3 % jaşajьr; şəhər əhalisinin belə təksim olmasь aşqar bir şejdur, çunqu Azərbajcanьn ən çok əhalisi olan şəhərlər—Baqь, Ƣəncə və Nyxa—by kəzalarьn m rqəzləridurlər.

Qurdustan, Cəbrajil və Zakatala kəzalarьnda əhalinin çok azlьgь nəzəri cəlb edir. Şəhər əhalisinin by kəzalarda az olmasь by kəzalarьn sьrf qənt təsərrufat kəzalarь oldygyny gəstərir.

QƏNT ƏHALISININ KƏZALAR UZRƏ TƏKSIMI.

	Qənt əhalisi		
	Hər iqi cins 1.664.226	Qişilər 871.692	Kadьnlar 792.534
Baqь kəzasь	73.564	38.403	35.161
Agdam "	113.791	60.609	53.182
Ǵəncə "	148.190	75 473	67.717
Ǵøjçaj "	162.689	86.211	76.478
Cəbrajil "	71.995	37.396	34 599
Zakatala "	76.769	40.759	36.010
Kazak "	114 287	60.813	53 474
Kyba "	171.661	89.118	82.543
Qurdustan "	51.075	26.342	24.733
Lənqəran "	195.221	100 930	94.291
Nyxa "	83 996	44.841	39 155
Səljan "	128.390	68.159	60.231
Şamaxь "	91.029	47.029	44.000
Myxtar Daglьk Karabag	125,159	62 957	62.202
Naxçьvan Cumhyrijjəti	103.600	54.304	49.296

Beləliqlə qənt əhalisi ən çok Lənqəran (12%), Kyba (10%), Ǵøjçaj (10%) kəzalarьnda jerləşmişdur.

Əhalinin qənt ilə şəhər arasьnda bølunməsi. Cumhyrijjətin 2.302.040 nəfər umym əhalisinin 637.814 nəfəri, jə'ni 27,6% şəhərlərdə və 1.664.226 nəfəri, jə'ni 72,3% kəzalarda jerləşmişdur. Azərbajcanda şəhər əhalisinin fajizi (27,6%) Umym Şyralar Ittifakьnьn şəhər əhalisinin orta fajizindən (18%) artьkdyr. Azərbajcanda şəhər əhalisi çok sur'ətlə artьr 1920 21-ci ilin sijahьsьna ǵørə Azərbajcanda 394.554 nəfər şəhər əhalisi var idi. 1923-də by ədəd 484.495-ə çatdь, jə'ni 20% artdь. 1926-da isə 637,814-ə çьkdь qi, 1920-21-ci illərə nisbətən 61% artmьş oldy.

Kəzalar içərisində şəhər əhalisi ən çok olan Baqь kəzasь 86% və ən az şəhər əhalisi olan Qurdustan kəzasьdyr - 0,9%.

AZƏRBAJCAN ŞYRA CUHYRIJJƏTININ BØJUQ ŞƏHƏRLƏRININ ƏHALISI.

Baqь və mə'dən dajirələri	446.832	nəfər [1]
Ǵəncə	55.510	"
Nyxa	22.965	"
Kyba	13.256	"
Lənqəran	11.878	"
Naxçьvan	8,916	"
Saljan	8.252	"
Agdam	8.153	"
Şyşa	5.107	"
Agdaş	4.539	"

Əhalinin millijjət uzrə bølunməsi: Azərbajcanьn butun əhalisi millijjətcə aşagьdaqь kərar uzrə bølunur:

1) Baqь Şyrasь sədri joldaş Konyşqinin Moskvadaqь mə'ryzəşinə ǵørə 1928-ci ildə Baqь əhalisi 506.000-ə qibi olmyş.

Azərbajcanьn əhalisini millijjətcə bølunməsi cədvəli

	QƏNT ƏHALISI			ŞƏHƏR ƏHALISI			JƏQYNY			%% ilə
	Qişilər	Kadьnlar	Hamьsь	Qişilər	Kadьnlar	Hamьsь	Qişilər	Kadьnlar	Hamьsь	
Ryslar (ykrajnalьlar, belosyslar).	27.575	22.690	50.265	96.793	95.200	191.993	124.368	117.890	242.258	10.4
Turqlər	628.864	564.970	1.193.834	129.567	114.576	244.143	758.431	679.546	1,437.977	62.1
Nemslər	1.329	1.405	2.734	4.706	5.709	10.415	6,035	7.114	13.149	0.6
Jəhydilər (Avropalь, dag, ǵurcu karaim və orta Asja jəhydiləri)	989	820	1.809	14.312	15.222	29.534	15.301	16.042	31.343	1.4
Tatarlar	279	136	415	5 276	4.257	9.533	5.555	4.393	9.948	0.4
Ǵurculər	3.247	2.620	5.867	2.185	1.400	3.585	5.432	4.020	9.452	0.4
Dagьstan xalklarь (ləzǵilər) avarlar və gejriləri	37.585	32.457	70.042	3.663	1.779	5.442	41.248	34.236	75.484	3.3
Ermənilər	90.927	87.797	178.724	53.950	49 330	103.280	144.877	137.127	282.004	12.2
Qurdlər	21.103	19,817	40.920	177	96	273	21.280	19.913	41.193	1.8
Talьşlar	39.770	37.273	77.043	190	90	280	39.960	37.363	77.323	3.4
Tatlar	11.392	9.934	21.326	3.502	3.615	7.117	14.894	13.549	28.445	1.2
Iranlьlar	911	429	1.340	4.635	3.471	8.106	5.546	3.900	9.446	0.4
Gejr millətlər (estonlylar, latьşlar, çinlilər və gejriləri	10 563	10.132	20.695	19.369	16.487	35.856	29.932	26.619	56.551	2.1
JEQYNY	874.534	790.480	1.665.014	338.325	311.232	649.557	1.212.859	1.101.712	2.314.571	100

Beləliqlə mikdarca birinci jeri turqlər (62,1%, iqinci jeri ermənilər (12,2%) və uçuncu jeri ryslar (10,4%) dytyrlar.

Kejd: Əvvəlqi cədvəl ilə by cədvəldə şəhər əhalisi ilə qənt əhalisi arasьnda ǵørunən bir kədər fərk əvvəlqi cədvəldə ilq mə'lymat içincidə isə son mə'lymat ǵøstərildiǵindəndur.

Azərbajcan əhalisinin millijətcə bəlməsini qəstərən diagram

Azərbajcan əhalisinin cinsijjətcə bəlunməsini qəstərən diagram.

ȜƏNT ƏHALİSİ 1665014

KADЬNLAR 790480

QİZİLƏR 874534

ЗƏHƏR ƏHALİSİ 649557

KADЬNLAR 311232

QİZİLƏR 338325

JEQYNY 2314571

KADЬNLAR 1101712

QİZİLƏR 1212859

Əldə edilmiş fajizlər uzrə (son cədvələ bakmalь). Azərbajcan əhalisinin millijjətcə bəlunməsini qəstərən duz bycaklь diagram tərtib edəlim.

Baqь şəhər və mə'dənlər dajirəsində (Kara şəhər, Ag şəhər, Bajьl, Bibi-Hejbət dajirəsi, Lenin dajirəsi) əhalinin millijjətcə tərqibini qərməq maraklь olyrdy.

BAQЬ ŞƏHƏR ƏHALISININ MILLIJJƏTCƏ TƏKSIMI:

	Baqь şəhəri			Mə'dən - zavod dajirələri			Hamьsь			%	dajirənin dərəcələri
	Qişilər	Kadьnlar	Hamьsь	Qişilər	Kadьnlar	Hamьsь	Qişilər	Kadьnlar	Hamьsь		
Ryslar (ykrajnalьlar, beloryslar)	58.963	64.971	123.934	22.933	22.610	45.543	81.896	87.581	169.477	37,4	134
Turqlər	48.885	42.154	91.039	14.678	13.022	27.700	63.563	55.176	118.739	26,3	94,7
Ermənilər	35.873	33.671	69.544	4.031	3.081	7.112	39.904	36.752	76.656	17	61,2
Jəhydilər	10.302	11.028	21.330	432	392	824	10.734	11.420	22.154	5	18
Iranlьlar	2.924	2.164	5.088	1.345	1.107	2.452	4.269	3.271	7.540	1,7	6,1
Ləzqilər	885	274	1.159	1.706	843	2.549	2.591	1.117	3.708	0,9	3,3
Qurculər	1.397	906	2303	133	92	225	1.530	998	2.528	0,5	1,8
Gejri millətlər	18.440	14.553	32.993	10.916	8.592	19.538	29.386	23.145	52.531	11,2	40,3
Jeqyny.	177.669	169.721	347.390	56.204	49.739	105.943	233.873	219.460	453.333	100 %	360

Mutlək ədədləri nisbət ədədlərə (fajizlərə) belə çevrilir.

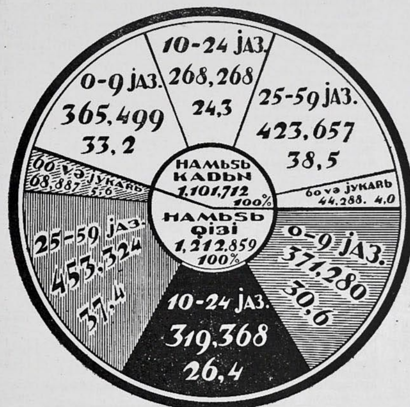
$$453.333 - 100\%$$
$$169.477 - x$$
$$x : 100 = 169.477 : 453.333$$
$$x = \frac{100.169.477}{453.333} = 37,4$$

AZƏRBAJCAN ƏHALISININ JAŞ UZRƏ BƏLUNMƏSI

(1926-cь ilin sijahьsь uzrə)

Jaş gryplarь	Jaşlar 0—9		10—24		25—59		60 və jykarь		Hamьsь	
	Qişi	Kadьn	Qişi	Kadьn	Qişi	Kadьn	Qişi	Kadьn	Qişi	Kadьn
	371.280	365.499	319.368	268.268	453.324	423.657	68.887	44.288	1.212.859	1.101.712
% %	30,6	33,2	26,4	24,3	37,4	38,5	5,6	4,0	100 %	100 %
Dajirənin dərəcələri	110,2	119,5	95,0	87,5	134,6	138,6	20,2	14,4	360°	360°

Əhalinin jaş uzrə olan hej'ətini dajirə diagram syrətində qөstərəlim (ərqəqlər və kadьnlar uçun):

Şəqil-1

By cədvəllərə bakdьkda əhalinin (istər ərqəqlərin, istər kadьnlarьn) ən çok fajizini 0—9 və 25—59 jaşa qibi olanlar təşqil etdiqini qөrүruz. Ən az 60-dan jykarь olanlardandyr. Bynyn belə olmasь təbiidur.

Fajizlərdən isə dajirənin dərəcəsinə belə qeçilər:

$$(\text{dajirənin})\ 100\ \% - 360°$$
$$37,4\% - x°$$
$$x = \frac{360.37,4}{100} = 134,6°.$$

Azərbajcan əhalisinin işləməsi, əsas sən'ətdə olan mevkei və zəhmət nev'ləri uzrə təksimi nəzərdən qeçirməq maraklь olyrdy.

	QƏNT TƏSƏRRUFATЬ	30110
Işçilər	Fabriq-zavod sənajei	3.335
	Xьrda əl-sənajei	1.190
	Inşaatçьlar	1.434
	Dəmir jol nəklijjatь	2.333
	Nəkiijjatьn başka nev'ləri	193
	Ticarət, kredit	34
	Muəssəsələr	141
	Başka əməq nev'ləri	25.099
	Işçılərin jəqyny	63.869
Kyllykçylar	Qənt-təsərrufatь	612
	Fabriq-zavod sənajei	382
	Xьrda əl sənajei	33
	Inşaatçьlar	247
	Dəmir jol nəklijjatь	711
	Nəklijjatьn gejr nev'ləri	54
	Ticarət, kredit	673
	Muəssəsələr	5.055
	Başka əməq nev'ləri	1.193
	Kyllykçylarьn jəqyny	9.959
Myzd ilə işləjən işçiləri olan təsərrufat sahьblarь	Qənt-təsərrufatь	9.851
	Fabriq-zavod sənajei	12
	Xьrda əl sənajei	321
	Inşaat işlərini podrata qeturənlər	29
	Nəklijjat	24
	Ticarət	110
	Başka əməq nev'ləri	4
	Myzd ilə işləjən işçiləri olan təsərrufat sahьblarь	10.351
	Azad sən'ət adamlarь	713
Azad sən'ət adamlarь		
Ajilə əfradь və artel uzvləri ilə çalьşan təsərrufat sahьblarь.	Qənt təsərrufatь	194.345
	Əl sənajei	2.921
	Inşaat	494
	Nəklijjat	506
	Ticarət	529
	Zəhmətin başka nev'ləri	2
	Ajilə əfradь və artel uzvləri ilə çalьşan təsərrufat sahьblarьnьn jəqyny	198.797
Işə qəməq edən ajilə əfradьnьn sajь.	Qənt təsərrufatь	215.947
	Əl sənajei	2.115
	Inşaat	59
	Nəklijjat	319
	Ticarət	323
	Zəhmətin başka nev'ləri	239
	Işə qəməq edən ajilə əfradьnьn jəqyny	219.002
Təqlər.	Qənt təsərrufatь	73.418
	Əl sənajei	59.228
	Inşaat	1.693
	Nəklijjat	2.177
	Ticarət	2.489
	Zəhmətin başka nev'ləri	34
	Təqlərin jəqyny	91.249
Məşgələləri olmajan və ja qestərməjən adamlar		9.501
Işsizlər		795
On jaşьndan jykarь ezləri işləjənlər		504.405
On jaşьndan jykarь ezləri işləməjənlər		506.860
On jaşьndan qiçiq əhali		553.749
Umym əhali		1.665.014
Qənt təsər. çalьşanlarla başka işləri olanlar	Myzdyr işçiləri olan təsərrufat sahьblarь	556
	Ajilə əfradь və artel uzvləri ilə çalьşan təsərrufat sahьblarь	7.032
	Təqlər	2.424
	Işə qəməq edən ajilə əfradь	3.134

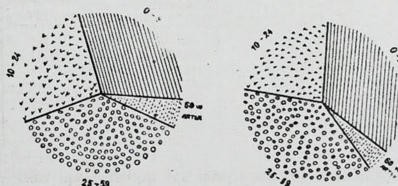
By iqi cədvələ bakdьkda cumhyrijjətimizdə 300 392 təsərrufatьn oldygyny qeruruz. Bynlardan myzdur işçilər ilə işləjənlər 10 351 (3,4%) ancak ajilə əfradь və artel uzvləri ilə işləjənlər —198.797 (66.2%), təqlər—91,244 (30,4%) dyr, təsərrufatьn umym sajlarьndan ən çokyny qənt-təsərrufatь təşqil edir. Beləliqlə Azərbajcanьn qənt təsərrufat məmləqəti oldygy bir daha sybyt olynyr. Qənt təsərrufatьnda olan işçilər və kyllykçylarьn sajь çok azdyr. Bynlarьn hamьsь bir jerdə 73.828 nəfərdur qi, qənt qişi əhalisinin 9%-ni təşqil edirlər. (Qənt təsərrufatьnda işləjən işçi və kyllykçylarьn ən çok qişilərdən oldygyny nəzərə almak lazьmdyr.) Sərbəst sən'ət adamlarьnьn sajь çok az—713 nəfərdur.

Azərbajcanьn 1.665 014 nəfər olan butun qənt əhalisi ez-ezunə işləməsi uzrə belə belunur: ezunə işləməjən və on jaşьndan aşagь olanlar 504.405 nəfər (30,3%) ez-ezunə işləməjən və on jaşьndan jykarь olanlar—506 860 nəfər (30.4%) və ezunə işləjənlər—553.749 nəfər (33,2%). Beləliqlə qənt əhalisi arasьnda orta hesab ilə hər bir nəfər ezunə işləjənə, iqi nəfər ezunə işləməjən duşur.

Qənt təsərrufatьnda məşgyl olanlardan 13.146 nəfərinin (umym qənt ərqəqlərinin 1,6%) qənt təsərrufatьndan qənar işləri də vardyr.

Cumhvrijjətin butun ez-ezunə işləjən əhalisi belə belunur:

Myzd ilə işləjən işçiləri olan təsərrufat sahьblarьnьn ehdəsində	37.056	nəfər
Ancak ajilə əfradь və artel uzvləri ilə çalьşan təsərrufat sahьblarьnьn ehdəsində	676.568	„
Təqlərin ehdəsində olan	211.835	„
Məşgələləri olmajan və ja qestərilməjənlər	13.563	„
Işsizlər	728	„
On jaşa qibi ezlərinin mustəkil jaşamalarь uçun vəsajiti olanlar	93.32	„

Şəqıl-2. Şəqll-3.

Cumhyrijjətdə umymi savadlьk və savadlьgьn jaş uzrə bөlunməsi. Jaşdan asьlь olarak, savadlьlьk cumhyrijjətin butun qişi və kadьn əhalisi arasьnda by syrətdədur.

Jaş	Savadlь qişilər	Savadlь kadьnlar
	%	%
0- 9 jaşa qibi . .	4 ,4	2
10-24 „ „ . .	44	27
25-59 „ „ . .	29	13
60-dan jykarь . .	15	3

Azərbajcanda savadlь kadьnlarьn (hər jaşda) savadlь ərqəqlərdən daha az oldyklarь nəzəri-dikkəti cəlb edir. Savadlь kadьnlar savadlь ərqəqlərdən iqi dəfə azdyrlar.

	Savadlь qişilərin %-i	Savadlь kadьnlarьn %-i	Hər iqi cins savadlьlarьnьn %-i
Azərbajcanьn umym əhalisi.	24,36	12,03	18,50
Qənt əhalisi.	13,29	3,43	8,61
Şəhər əhalisi.	52,98	33,90	43,84

Deməq şəhər qəntdən altь dəfə artьk savadlьdyr. Azərbajcanda butun savadlь qişilərin orta fajizi butun savadlь kadьnlarьn orta fajizindən iqi dəfə artьkdyr. Şəhərlərdə savadlь qişilərin fajizi, qəntdə olanlardan 4 dəfə artьkdyr. Şəhərlərdə savadlь kadьnlarьn fajizi isə, qəntlərdə olan savadlь kadьnlarьn fajizindən 10 dəfə artьkdyr.

Millijjət uzrə savadlьlьk.

AZƏRBAJCAN XALKЬ ARASЬNDA SAVAD BELƏ TƏKSIM OLYNYR:

	Umym əhali	Savadlь	Savadlьlarьn fajiz
Turqlər qişilər . . .	758,431	107,315	14,0
Kadьnlar	679,546	16,327	2,1
Ermənilər qişilər . . .	144,877	60,192	41,5
Kadьnlar	137,127	33,547	24,5
Ryslar qişilər	108,459	70,077	72,9
Kadьn a	112,006	58,995	52,6
Talьşlar qişilər . . .	39,900	2,259	5,9
Kadьnlar	37,361	53	0,1

Savadlьlarьn ən çok fajizini rys qişiləri təşqil edir. Ən az ajizini isə az savadlь və bəlqə də tamamilə savadsьz olan talьş kadьnlarь təşqil edirlər.

AZƏRBAJCAN XALKЬNЬN SAVADLЬGЬNЬN BAŞKA CUMHYRIJJƏTLƏR ILƏ MUKAJƏSƏSI:

	100 Adamdan savadlь olanlar								
	Umymi əhali			Şəhər əhalisi			Qənt əhalisi		
	Qişilər	Kadьnlar	Hər iqi cins	Qişilər	Kadьnlar	Hər iqi cins	Qişilər	Kadьnlar	Hər iqi cins
Azərbajcan . .	24,4	12,0	18,5	52,9	33,9	43,8	13,3	3,4	8,6
Ermənistan . .	35,8	14,2	25,2	59,2	42,0	51,0	30,1	8,0	19,2
Gurcustan . .	42,7	30,6	36,7	68,6	59,4	64,1	35,2	22,4	28,4
Şyralar Rysjasьnьn Avropa hissəsi .	56,4	33,2	44,1	74,4	61,1	67,5	52,2	27,0	38,4

Beləliqlə Zakafkasija Cumhyrijjətləri arasьnda umym savad işində Azərbajcan ən son jeri dytyr və Gurcustan ilə Ermənistandan çok geridur. Gurcustan və Ermənistan da өz nevbələrində Şyralar Rysjasьnьn Avropa hissəsindən çok geridurlər.

Azərbajcan xusysən qənt əhalisinin və bilxassə kadьnlarьn savadьnda çok geridədur. Şyralar Rysjasьnьn Avropa hissəsində savadlь kadьnlarьn fajizi 27-jə çatdьkda, Azərbajcanda by fajiz ancak 3,4 dur.

Dogrydyr şəhər əhalisinin savadьnda da Azərbajcan o biri cumhyrijjətlərdən geridədur; laqin by geri kalmak qənt əhalisi arasьnda oldygy kədər dejildur.

Əhalinin sьklьgь. Bir kvadrat qilometroja duşən əhalinin mikdarьna sьklьk dejilir. Əhalinin sьklьgьnь bilməq devlətə be'z cari məsələlərin həlli uçun lazьmdyr. Məsələn, jeni xəstəxanalar, məqtəblər açmak, jol çəqməq, sənaje, ticarət və kooperasija mərqəzləri kyrmak uçun lazьmdyr.

Azərbajcan Mərqəzi Statistiq Burosynyn qitabçasьnda Azərbajcan qənt əhalisinin sьklьgь xusysynda mə'lymat vardyr. Mə'lymat sijahь dytyldygy 1926-cь ildə Azərbajcanda olan 111 dajirəjə ajiddur. 85.962 kvadrat qilometro sahənin 30%-i bə'z səbəblərə gərə məsqyn dejildur. By 30 fajizi Azərbajcan topragьnьn umym sahəsindən çьkmak lazьmdyr. Bynyn uçun Azərbajcan əhalisinin sьklьgьnь tə'jin etdiqdə 60.000 kvadrat qilometroja kədər sahəni nəzərə almak lazьm gəlir. Məsqyn əhalisi olmajan geniş jerlər—dajimi əhalisi olmajan jerlərdur. Bynlar duzlukl ərdə kьşlaklar, daglarda—jajlaklardyr. Ən sьk əhalisi olan kəza ilə ən sejrəq əhalisi olan kəza arasьnda fərk 1:3,1 qibidur. Məsələn, Şamaxь kəzasьnda bir kvadrat qilometroja 11,1 qəntli Lənqəran kəzasьnda isə 36,3 nəfər duşur.

Əhalisi sьk olan dajirələr ilə əhalisi sejrəq olan dajirələr artsьndaqь fərk daha artьkdyr. Hər kvadrat qilometrosyna 5 qənlli duşən dajirələr ilə barabar hər kvadrat qilometrosyna 65 nəfər duşən dajirələr vardyr.

111 dajirəni qənt əhalisinin sьklьgь uzrə gryplara bəlduqdə aşagьdaqь cədvəl alьnьr.

Dajirə gryplarь	dajirələrin sajь	Əhali (min nəfər)	Umym məsqyn sahə (kvadrat qilometro)	Grypda bir dajirənin orta məsqynlygy (kvadrat qilometro)	Bir kvadrat qilometroda orta əhalь sьklьgь
1 kvadrat qilometroja duşur;					
5-dən 10 nəfərə qibi	2	5,5	715	358	7,8
11 „ 15 „ „	8	74,6	5,298	663	14,0
16 „ 25 „ „	39	526,8	24,555	628	21,5
26 „ 35 „ „	33	557,5	19,174	582	30,0
36 „ 45 „ „	10	148,1	3,720	372	39,8
46 „ 55 „ „	13	241,5	4,825	357	50,3
56 „ 65 „ „	4	67,3	1,087	272	61,9
66 və jykarь	2	38,8	485	242	79,9
Jəqyny	111	1663,1	59.909	540	27,8

Bir dajirənin orta məsqyn sahəsini tapmak uçun umym məsqyn sahəni dajirələrin sajьna bəlməq lazьmdyr. Məsələn 16—25 nəfərliq gryp uçun 24.555 : 39.

Orta sьklьgь tapmak uçun əhalini umym məsqyn sahəjə bəlməq lazьmdyr Məsələn, 5—10 nəfərliq dajirə uçun 5.500 nəfəri 715-ə bəlməq lazьmdyr.

Jəqyn rəkəmlərinə də by kajdalar tətbik edilir.

Grypy qəstərən nişanlarьn kijmətini muəjjən etməq uçun son cədvəlin mutlək rəkəmlərini fajizlərə qeçirtməq lazьmdyr. O vakt belə bir cədvəl alьnьr.

Dajirə gryplarь	JƏQYNƏ NISBƏTƏN % %		
	Dajirələrin sajь	Əhalinin mikdarь	Sahə
Hər bir kvadrat qilometroja duşur			
5-dən 10 nəfərə qibi	1,8	0,8	1,2
11 „ 15 „	7,2	4,5	8,9
16 „ 25 „	35,2	31,5	41,0
26 „ 35 „	29,8	33,3	32,0
36 „ 45 „	9,0	8,9	6,2
46 „ 55 „	11,7	14,7	8,1
56 „ 65 „	3,5	4,0	1,8
66 və jykarь	1,8	2,3	0,8
Jəqyny	100 %	100 %	100 %

Dajirə ədədlərinin by cədvəldə olan 1,8%-ni əvvəlqi cədvəldən almak uçun belə bir sadə məsələni həll etməq lazьmdyr:

100% . . . . . 111 dajirə

x . . . . . . 2 „

$$x=\frac{100\cdot 2}{111}=1,8.$$

Əhali mikdarьnьn by cədvəldə olan 31,5%-ni almak uçun (16 dan 25 nəfərə qibi olan dajirə gryplarьna bakmalь) jykarьdaqь kajda uzrə belə bir məsələ həll edilməlidur.

1.663.100 . . . . . 100%

526.800 . . . . . x%

$$x=\frac{100 \,.\, 526800}{1663.100}=31,5\%.$$

Okycylara birinci cədvəldə olan mutlək ədədlərin iqinci cədvəlin nisbət ədədlərinə qeçirməq məsələlərini həll etməq tevsijə olynyr.

Son cədvələ bakdьkda son dajirə gryplarьnьn əhalinin mikdarь və sahəcə əhəmijjətləri az oldygyny qəruruz. Hər kvadrat qilometrosyna 16-dan 25 nəfərə qibi və 26 dan 35 nəfərə qibi əhalisi olan dajirələr cumhyrijjətin butun məsqyn topragьnьn dərtdə uç hissəsini dytyr. (41,0%+32,0%=73%). By dajirələr qənt əhalisinin isə uçdə iqi hissəsini dytyr (31,5%+33,3%=64,8%).

O biri gryplardan hər kvadrat qilometroja 36-dan 45 nəfərə qibi və 46-dan 55 nəfərə qibi olanlarьn əhəmijjəti jykarьdaqь gryplarьn əhəmijjətinə jakьndyr: bynlar cumhyrijjətin məsqyn topragьnьn 14,3% (6,2%+8,1%) təşqil edirlər və bynynla da qənt əhalisinin 23,6%-i (8,9%+14,7%) jaşajьr.

Cumhyrijjətimizdə qənt əhalisi aşagьdaqь kərar uzrə jerləşibdur.

Ən sьk əhali (qənt əhalisi) Kyba, Nyxa və Qəncə kəzalarьnьn alçak daglarьnda, Daglьk Karabagьn çok juqsəq olmajan şərk tərəfində və Qurdustan kəzasьnьn Arasa dogry enən qiçiq Kafkaz daglarь dəşundə olan cənyb hissəsindədur.

Azərbajcan əhalisinin alçak daglara olan həvəsləri by jerlərin syvarma uçun daha əlverişli oldyklarьndan və aşagьlarda olan və çok tələfat verən malarijanьn byralarda daha az olmasьndandyr.

Qur bojy və Aras bojy duzluqləri by jerlərə nisbətən daha az məsqyndyr. Ən az əhalisi olan bəjuq və qiçiq Kafkaz daglarьnьn juqsəq jerlərində olan dajirələrdur.

Əhalinin sьklьgьna jerin dəniz səthindən juqsəqliqindən başka, jollarьn da (dəmir joly və çajlarьn) bə'z jerlərdə tə'siri vardyr.

Dərsin təhlil edilməsi usyly.

Butun Şərkdə ordygy qibi Azərbajcanda da kadьnlarьn sajь qişilərdən daha artьkdyr (turqlər, talьşlar, ermenilər və qurdlərə ajid rəkəmlərə bakmalь). Əhalinin ən çok hansь kəzalarda oldygyny jadda saklamak lazьmdyr. Azərbajcan bəjuq şəhərlərinin əhalisi məsələsini muzaqərə etdiqdə by şəhərləri kontyrly xəritəjə

kejd etməq lazьmdyr. By şəhərlər, jaddaşь cumhyrijjətin muəjjən jerlərində toplamak lazьmdyr.

Okyjanlarьn əzləri tərəfindən cədvəllərin mutlək rəkəmlərin nisbət rəkəmlərinə qeçirmələri (fajizlərə və dərəcələrə qeçirməq) mutlək lazьmdyr. Byny dərsin izahьnda qəstərilən usyllar uzrə aparmak lazьmdyr

Okyjanlar tərəfindən dijagramlar çəqməq də məcbyridur. Okyjanlarьn dərsdə qəstərilən dijagramlar qibi dejil, başka nev' dijagramlar (məsələn əjrilər) çəqmələri daha jaxşь olar.

Dərsdə qəstərilən mə'lymat uzrə başka cumhyrijjətlərə nisbətən Azərbajcan əhalisinin savadlьgьnь qəstərən dijagramьnь çəqməq heç də pis olmazdь.

Əhalinin sьklьgь məsələsini çok ciddi təhlil etməqi artьk tevsijə edirəm. Ynytmamalьdyr qi, əhalinin sьklьgь həqumətimizin cari sijasətinin ən muhum faktorlarьndan biridur.

JOKLAMA IŞLƏR UÇUN MEVZY'LAR.

Dərs materjalь uzrə aşagьdaqь syallarь duşununuz və təhlil ediniz

1) Azərbajcan əhalisinin milli və ictimai həjatьnь qəstəriniz.

2) Azərbajcan qənt əhalisinin hər iqi cinsin kəzalar uzrə təksimini qəstərən dajirə dijagramьnь duzəldiniz.

3) Əzu uçun işləməq uzrə Azərbajcanьn butun qənt əhalisi nə cur təksim olynyr?

4) Azərbajcanьn iklim, toprak və bitqi aləmini jazьnьz.

JOKLAMA SYALLAR.

Aşagьdaqь syallara jazь ilə cavab veriniz:

1) *Azərbajcanьn nə kədər əhalisi vardyr və cinslər uzrə nə cur bəlunur?*

2) *Hansь kazalarda ən çok və hansь kazalarda ən az əhali vardyr.*

3) *Azərbajcan əhalisi şəhər ilə qənt arasьnda nə cur bəlunur?*

4) *Azərbajcanьn ən bəjuq şəhərlərini qəstəriniz.*

5) *Cumhyrijjətin ən bəjuq milli gryplarьnь sajьnьz.*

6) *Əz kəzanьz və dajirənizdə əhalinin ictimai vəzijjət, millijjət və əzunə işləməq uzrə nə cur bəlunduqunə ajid material toplajьnьz.*

7) *6 cь maddədə oldygy qibi savadlьlьga ajid material toplajьnьz.*

8) *Əhalinin sьklьgь nə deməqdur?*

9) *Əhalinin sьklьgьnь bilməq nə uçun lazьmdyr?*

VƏZIFƏ № 3.

Vəzifənin mundəricatь: Inzibati bəlqu. Qənt təssərrufatь.

A. Dərsə ijzahlar.

Inzibati bəlqu. Qeçmiş vəzifələrin birisində qəstərdiq qi, Azərbajcanьn dytdygy sahə 85 962,8 kvadrat qilometroja=7864,6 min desetinə = 8572,3 min heqtara musavidir.

By sahə, butun Zakafkasija Federasija Cumhyrijjətinin 44,5% və butun Şyralar Ittifakьnьn 0,4%-ni təşqil edir.

Cumhyrijjətin butun topragь kəza və myxtar əlqələr arasьnda by syrətlə bəlunur:

1. Agdam kəzasь	4135,5	kvad.	qilometro	4,8
2. Baqь "	4631,0	"		5,4
3. Qəncə "	7832,2	"		9,1
4. Qəjçaj "	7032,0	"	"	8,2
5. Cəbrajьl "	4268,6	"	"	4,9
6. Zakatala "	4296,2	"	"	5,0
7. Kazax "	5909,0	"	"	6,9
8. Kyba "	6663,7	"	"	7,7
9. Qurdustan "	3533,5	"	"	4,1
10. Lənqəran "	5379,2	"	"	6,3
11. Myxtar Daglьk Karabag əlqəsi	4160,5	"	"	4,9
12. Naxçьvan S. Ş. C.	5987,6	"	"	7,0
13. Şəqi kəzasь	5123,0	"	"	6,0
14. Saljan "	9555,8	"	"	11,1
15. Şamaxь "	7455,0	"	"	8,6
Cəmi	85962,8	"	"	100%

By syrətlə, biz qəruruq qi Azərbajcanьn ən bəjuq kəzalarь: Saljan, Qəncə və Şamaxь, ən quçuq kəzalarь isə Qurdustan və Agdam kəzalarь ilə Myxtar daglьk Karabag əlqəsidir.

Qənt təsərrufatь.

I- MULQLƏR VƏ ƏQIN SAHƏSI.

1. Azərbajcan topragьnьn jarar və jaramaz topraklara bolunməsi.

Azərbajcanьn 8572,4 min heqtar topragьndan jarar toprak pajьna 6655,1 min heqtar, jə'ni 77%; jaramaz toprak pajьna isə 1917,3 min heqtar, jə'ni 23% duşur.

A. S. Ş. C.-də jaramaz toprak cumləsinə: tyndralar, dərələr, dənəvər kymlyklar və bataklьklar daxildur.

Adəta, bilavasitə qənt təsərrufatь uçun istifadə edilməjən, laqin başka ehitjaclar uçun istifadə edilən jerləri: məsələn sylar, jollar və tiqili jerləri dəxi jaramaz toprak cumləsinə daxil edirlər.

Jaramaz topraklarьn umymi mikdarь cihətincə (23%) Azərbajcan, Avropa Rysjasьnьn 50 vilajətinə jakьnlaşьb (19%), jaraməz jerləri orta mikdarda olan bir hequmət qibi sajьla bilər.

Şubhəsiz qi, Azərbajcanda bejuq jer dytan bataklьklar kyrydyldykca, byrada jaramaz jerlərin fajizi əqsiləcəqdur.

2. Jaramaz jerlərin kəzalar arasьnda bolunməsi.

Ən çok jaramaz jer Saljan kəzasьndadyr (qellər, kym və bataklьklar); byrada jaramaz jer, kəzanьn bututn sahəsinin 22%-ni təşqil edir. Sonra Kyba kəzasь (juqsəq daglьk jerlər) və Qejçaj kəzasь (bataklьklar) qəlir.

3. Jarar jerlərin mulqlərə bolunməsi.

Əlqədə ajrь-ajrь toprak hissələrinin təsərrufat mahijjətindən asьlь olarak, cur-bə-cur mulq nev'ləri təfrik olynyr; bynlardan başlьcalarь:

1. Maliqanə topraklarь, bag və bostanlar.
2. Əqərələr.
3. Çəmənlər, biçənəqlər, eruş jerləri və otlaklar.
4. Meşələr
5. Jaramaz jerlər.

Cumhyrijjətimizin butun jarar jerləri mulqlər arasьnda belə pajlanьr:

1. Maliqanə	56,8 min	heqtar
2. Mejvə baglarь	32,6 min	„
3. Uzumluq	29,4 „	„
4. Əqərə	1822,9 „	„
5. Biçənəqlər	178,1 „	„
6. Meşələr	1215,0 „	„
7. Otlak jerləri	1442,1 „	„
8. Eruş jerləri və qollyklar	1878,1 „	„
Cəmi	6655,1 „	„

Bir nemrəli cədvəlin axьrьncь sytynyndan istifadə edərəq kəzalar arasьnda jarar jerlərin muxtəlif mulqlərə bolunməsinə dajьr dajirəvi bir dijagram kyrak.

4. Cumhyrijjətin kəzalarь və myxtar elqələri arasьnda əmlaqin bolunməsi.

Baglar, başlьca olarak Kyba, Zakatala, Agdam kəzalarь ilə Naxçьvan elqəsindədur. Byralardaqь baglar Azərbajcanьn butun bag sahəsinin 75%-ni təşqil edir.

Mejvə baglarь ən çok az olan Baqь, Cəbrajьl və Saljan kəzalarьdyr.

Ən çok uzumluqlu olan Qejçaj, Baqь kəzalarь, daglьk Karabag, Agdam və Şamaxь kəzalarьdьr.

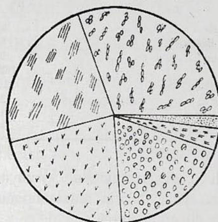
Əqin jerləri başlьca olarak Kyba, Saljan, Lənqəran, Agdam və Şamaxь kəzalarьnda çokdyr. Byradaqь əqin jerləri butun Azərbajcanьn əqənəcəq jerlərinin 60%-ni təşqil edir.

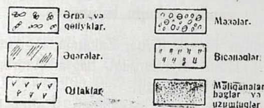
Ən çok jer dytan meşələr: Lənqəran, Zakatala və Qəncə kəzalarь ilə Daglьk Karabag vilajətindədir.

Kьşlak jerlərinin ən çoky Qəncə, Baqь, Saljan və Kazax kəzalarьnda olyb, jajlak jerlərinin çoky da Qurdustan, Kyba və Qəncə kəzalarь ilə Daglьk Karabag vilajətindədir.

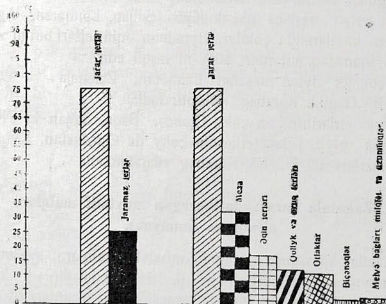
5. Zakatala kəzasьnda topragьn muxtəlif mulqlərə ajrьlmasь (numynə).

Zakatala kəzasьnda topragьn muxtəlif mulqlərə ajrьlmasьnь mən numynə uçun qestərirəm qi, tələbələr işlədiqləri kəzada (dajirə və qəntdə) by işi nə cur japacaklarьnь bilsinlər; by işdə bynlar 1926-cь ilə məxsys „Azərbajcan statistika mə'lymatьnьn" 55-ci səhifəsində qestərilən rəkəmlərdən istifadə etməlidirlər.

№ 8

№ 9

Zakatala kəzasьnьn 428,5 min heqtar mikdarьnda olan butun topragь muxtəlif mulqlərə by syrətlə bəlunur:

1. Maliqanələr	2,9	min	hektar	0,7%
2. Mejvə baglarь	5,4	„	„	1,2 „
3. Uzumluq	0,9	„	„	0,2 „
4. Əqin jerləri	69,8	„	„	1,6 „
By cumlədən:				
Syvarьlan	64,8	„	„	
Syvarьlmajan	5,0	„	„	
5. Biçənəq jerlər	8,5	„	„	2,0%
By cumlədən:				
Syvarьlan	2,0	„	„	
Syvarьlmajan	6,5	„	„	
6. Meşələr	138,3	„	„	32,3 %
7. Otlak jerlər	45,4	„	„	10,6 %
By cumlədən:				
Kьşlak jerləri	11,3	„	„	
Jajlak jerləri	34,1	„	„	
8. Əruş jerləri və qollyklar	53,1			12,4%
Cəmi jarar jer	324,3	„	„	75,7%
Cəmi jaramaz jer	104,2	„	„	24,3%
Butun jer	428,5	„	„	100%

6. A. S. Ş. C. də 1914 və 1926-cь illərdə başlьca qənt təsərrufat qulturlərinin dytdygy sahə.

Cumhyrijjətimizin daxilində ziraət, syvarma syjynyn varlьgь ilə sьkь bir rabitədə olyb, ancak syvarma vəsajitinin artmasilə qenişlənib arta bilər. Şyralaşmadan sonraqь illər içərisində Azərbajcanda əqin sahəsi, bir o kədər jenidən syvarьlan jerlər sajəsində dejil, başlьca muharəbədən əvvəl kalan və anarşi vaktьnda bərbad bir hala duşən və tədricən əhali tərəfindən əqin ehtijacьna salьnmaga başlanan syvarьlan ehtijat toprak sajəsində artmьşdьr.

MIN HEQTAR ILƏ ƏQIN SAHƏSI:

	1914	%	1926	%
1. Bygda	522,1	54,5	552,6	54,2
2. Arpa	226,7	23,6	263,8	25,9
3. Çəltiq	49,0	5,1	43,6	4,3
4. Pambyk	114,5	12,0	100,2	9,8
5. Kargьdalь	3,2	0,3	13,1	1,3
6. Kartof.	5,5	0,6	12,0	1,1
7. Bostan xьrlar	9,8	1,0	16,4	1,6
8. Başka qulturlər	27,2	2,9	18,5	1,8
Cəmi	958	100	1020,2	100

1926 və 1914 cu illərin əqin sahələrini bir-birilə mukajəsə etməq mumqun olmak uçun, 1926-cь il mikjasь (əlçusu) 100 % qəturulduqdə, by 1914 ci il əlçusunun 106 vahidinə barabar olyr qi, by da by syrətlə tapыlmыşdyr.

$$\begin{matrix} 958 & -100 \\ 1020{,}2 & -x \end{matrix} \quad X=\frac{1020{,}2 \cdot 100}{958}=106$$

1926 və 1914-cu illərin əqin sahələrini mukajəsə etdiqdə qəruruq qi, Azərbajcanda 1926-cь ildə əqin sahəsi umymijjətlə, 1914-il əqin sahəsinə nisbətən, 7 % artmыşdыr.

1914 il

Bygda | Arpa | Pambyk | Çəltiq | Kargıdalı, kartof, xıı və bostan | Başka qulturlar

1926 il

№ 10

Azərbajcanda əsas qulturlər: bygda, arpa, pambyk və çəltiqdur.

Dən fondynyn (bygda və arpanыn) başlыca jaradыcыsы Kyba, Agdam, Lənqəran, Saljan və Şamaxь kəzalarыdyr.

By kəzalar Azərbajcanda dən qulturlərinin dytdyklarь sahənin 50%-ni təşqil edirlər. Pambyga qəldiqdə bynyn ən çok hasil olan jeri Saljan, Agdam və Qəjçaj kəzalarыdyr qi, byrada, Azərbajcanыn umym pambyk sahəsinin 60%-i pambyk ilə dytylmyşdyr.

Çəltiqə qəldiqdə isə, bynyn ən çok hasil olan jeri başlыca olarak, Lənqəran, Şəqi və Zakatala kəzalarыdyr qi, byrada cumhyrijjətin butun çəltiq sahəsinin 70%-i çəltiq ilə dytylmyşdyr.

Kijmətli qulturlər cihətindən birinci jeri Saljan kəzasь dytyr. Byrada kijmətli qulturlər kəzanыn butun əqin sahəsinin 40%-ni dytmyşdyr. By barədə ən qeridə kalan kəzalar Baqь, Qurdustan, Şamaxь kəzalarь ilə daglыk Karabag vilajətidur.

Kargыdalь, kartof, bostan və xьrыn dytdyklarь sahə ildən-ilə artыr.

1926-cь ildə toxymy səpilmə ilə becərilən bitqilər sыrasыna qənəqərçəq ilə qənəf də daxil edilmişdur. Bynlardan qənəqərçəqi, başlыca olarak, Lənqəran, Zakatala və Qəjçaj əhalisi, qənəfi isə Kyba və Qurdustan əhalisi əqir.

II-SYVARMA IŞLƏRI.

1. Azərbajcanda sy məsələsinin əhəmijjəti.

Azərbajcanda sy məsələsi bəjuq, mustəsna bir rol ojnajыr; çunqu, cumhyrijjətimizin bir çok jerində jagmыr az mikdarda oldygy uçun, syja artыk dərəcədə ehtijac vardyr. Cumhyrijjətmizdə əqinçiliq uçun syjyn əhəmijjəti topragыn əhəmijjətindən az dejildur; byna qərə də byrada syja maliq olmak və ondan istifadə etməq məsələsi, topraga maliq olyb toprakdan istifadə etməq məsələsilə bir dərəcədə dytylyr. Şubhəsiz deməq olar qi, Azərbajcanda toprak məsələsinin həlli, syvarma işlərinin mutəşəqqil bir hala duşub qenişlənməsilə, artыk dərəcədə az olan ehtijat toprak fondynyn arta biləcəqi mumqun olmasь mə'nasыnda syja baglыdyr.

Azərbajcanыn əqinə jarar uç miljon 270-min heqtar topragыndan, ancak 763 min heqtarь, sun'i syvarmaja ehtijacь olmaksыzыn istifadə olyna bilər. Munbit topragыn jerdə kalan sahəsi isə, byndan hali-hazыrda suvarыlan 908,188 heqtar istisna olmak uzrə, sun'i syvarma olmaksыzыn heç bir təsərrufati əhəmijjətə maliq olmaz; by toprak, ancak sun'i syvarmanыn varlыgь ilə təsərrufatca kijmətli ola bilər.

2. Azərbajcanda syvarma tarixi.

Azərbajcanda syvarma çok kədim zamandan bəri mevcyddyr; qərunur qi, syvarma əqinçiliq və otyrak həjatilə ejni bir zamanda başlamыşdyr. Cumhyrijjətin hər bir jerində bəjuq sy arxlarь, sun'i sy ambarlarь kalkыsы, sərt kajalarda kazыlmыş tynellər və by qibi binalarыn izləri kalmыşdyr qi, by da syvarma işlərinə bəjuq əməq və enerzi sərf olynmasыna şəhadətliq edir.

Mil və Mygan çəllərinin hər jerində kədim syvarma binalarыnыn kalkыlarыna təsaduf olynyr; by syvarma tiqintiləri sajəsində, Mil və Mygan əlqələri o zaman ən munbit və dəvlətli olmyşlar. Miladi-Isadən sonraqi I-ci əsrdə jaşamыş Strabyn, by əlqəni təsvir edərqən munbitliqini tə'rif edir; və by, dajima jaşыl səhranыn Babilistan və Mыsra nisbətən daha çok syvarыldыgыnь təsdik edir.

Əlqənin sy təsərrufatь tarixindən byny kejd etməq lazыmdyr qi, Azərbajcan Rysjaja mulhək olandan sonra, syvarma işləri tez bir zamanda tənəzzulə başlamыşdyr.

XIX-cy əsrin 30-ci illərinin əvvəllərində istər mərqəzi, istərsə məhəlli Rysja həqumәti syvarma işlərindən maraklanmaga başla-

mьş, laqin Azərbajcanda arxlar kazmak uçun həqumət tərəfindən qərulmuş butun işlər, çok sərf olynan paraja bakmajarak, musbət bir nəticə verməmişdur. 60-сь illərdən başlajarak, ølqənin syvarьlmasь məksədi uçun çajlardan istifadə etməq nukteji-nəzarilə çaj sistemlərinin çok dıkkətlə araşdьrьlmasьna təşəbbus edilmişdur. Praktiqi olarak by işlər, mevcyd olan syvarma tiqintilərinin kismən tə'miri və bøjuq əhəmijjəti olmajan bə'zi arxlarьn kazьlmasilə məhdydlanmьşdyr. Imperjalizm və ələlxusys vətəndaş muharəbəsi ərzində, ølqə şyralaşьncaja kədər butun syvarma tiqintiləri kismən dagьlmьş, kismən başsьz bьrakьlmьşdyr və by barədə Şyra həqumətinə kijmətsiz bir mijras bьrakьlmьşdyr.

3. Nə qibi syvarma sistemləri mevcyddyr.

Azərbajcanda syvarma işlərində ən çok əhəmijjəti olan şejlər, bøjuq çajlar və xьrda dag çajlarьdyr. Azərbajcanьn başlьca çajlarь olan Qur və Aras, bir çok kollarilə qeniş bir sy hevzəsi təşqil edib umymijjətlə akьn kuvvəsi çok oldygyna qørə, bynlardan syvarma arxlarь ajьrmaga, əlverişli şərtlər təşqil edir. Byna bakmajarak syvarma uçun syja ehtijac (xusysən jaz ajlarьnda) çok şiddətli olyr; çunqu syvarma kanallarьnьn başlьca kollarь bilavasitə əsas çajlardan dejil, bynlarьn kollarьndan ajrьlmьşdyr. Qur və Aras çajlarilə bynlarьn bə'zi bøjuq kollarьnьn sylarь Azərbajcan qənt əhalisi uçun istehsal olynmaksьzьn akьb qedir.

Çaj sylarьndan başka, cumhyrijjətin syvarma vasitələri cumləsinə bylaklar (çeşmələr) qəhrizlər, sun'i sy ambarlarь, kyjylar və sy nasoslarь daxildur.

Bylaklara əqsərən syvarma rajonlarьnьn dag tərəflərində təsaduf olynyr. Adəta bir bylak bir qəndin ehtijacьnь qørə bilir; və bylagьn syjy çok olyb bir neçə qənt tərəfindən istifadə olyna bilən ittifak çok az olyr.

Jer altь sylarьnь toplamak uçun jer altьnda kazьlmьş jollar və bir çok kyjylara qəhriz dejirlər. Jer altь jol, sy saklajan təbəkə ilə jerin səthinə dogry yzanьr; kyjylar isə bir-birindən 20-30 metro məsafədə kazьlьr. Qəhrizlərdən hasil olan syjyn mikdari muxtəlif olyb, sanijədə 30 litrdən 325 litrə kədər olyr. Hali-hazьrda butun pambyk əqininin 8%-i qəhrizlər vasitəsilə syvarьlьr. Qənt təsərrufat şirqətinə 373-qəhriz (pambyk və baglar uçun) kooperativləşmişdur, qi bynlardan:

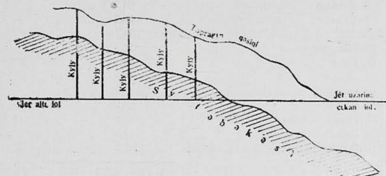
Daglьk Karabagda	. . .	198
Qəncə kəzasьnda	. . .	82
Naxçьvan ølqəsində	. . .	85
Kazax kəzasьnda	. . .	8-1 vardyr.

Butun əqinlər uçun Azərbajcanda 1100-1200 qəhrizdən istifadə olynyr.

Qəhrizdə sy jol ilə bir kyjydan o biri kyjyja øz-øzunə axьr; by jol, kyjylarь bir-birilə birləşdirir.

Sun'i sy ambarlarь kar və jagьş sylarьnь toplajьb, jaj syvarma işlərinə kədər by sylarь saklamaga xidmət edir.

QƏHRIZ SXEMASЬ.

Şəqil-11. Kyjylar arasьndaqь məsafələr 20-30 metrodyr.

Bynlara Lənqəran kəzasьnda təsaduf olynyr qi (bynlara byrada istili dejirlər), bynlar Kaspi dənizinin alçak sahilində mevcyd olyb, butun jaj muddətində syvarmaja ehtijaci olan çəltiq əqinlərini syvarmaga xidmət edir.

Apşeron jarьm adasьnda qiçiq bostanlarь syvarmak uçun kyjylardan istifadə edirlər. By kyjylardan syjy at kuvəsilə (çarxlarla) çьkarьrlar. Qurun aşagь rajonynda, başlьca olarak pambyk plantasijalarьnь syvarmak uçun, xusysi kajrьlmьş sy nasoslarь vastəsilə mexaniqi syvarmanь kejd etməq lazьm qəlir qi, bynyn da əhəmijjəti by jerlərdə az dejildur.

Sy nasoslarьnьn kuvvəsindən by hesabla istifadə olynyr:

Bir at kuvvəsinə 4,4 heqtar jer syvarьla bilər. Həkikətdə isə 2,2—2,7 heqtar jer syvarьlьr.

Sy nasoslarьnda işləjən motorlarьn 50—70 at kuvvəti vardyr. Deməq, bir su nasosy 131—164 heqtar bir jeri syvara bilər.

Hali-hazьrda 164 sy nasosy işləjir bynlar Qur dajirəsində 23,980 heqtar jer syvarьrlar.

4. Syvarьlma əqin jerlərinin Azərbajcan kəzalarьna pajlanьlmasь.

Azərbajcanda butun əqin sahəsi olan 1773,9 min heqtar jerdən syvarma əqinlər hissəsinə 993,1 min heqtar, jə'ni 55% duşur, deməq, syvarьlmajan əqinə 45% kalьr.

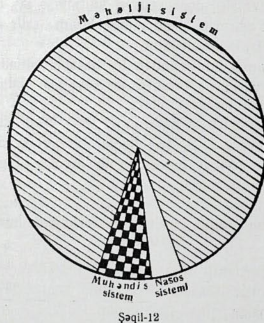
Syvarьlma əqin jerləri kəzalar arasьnda belə bəlunur:

1. Agdam kgzasь	113,4	mln	heqtar.
2. Saljan „	112,7	„	„
3. Naxçьvan Cumhyrijjəti	107,7	„	„
4. Agdaş kəzasь,	85,3	„	„
5. Qəjçaj	84,8	„	„
6. Kazax „	68,8	„	„
7. Zakatala „	64,7	„	„
8. Şamxor „	56,3	„	„
9. Şəqi „	54,7	„	„
10. Lənqəran „	52,5	„	„
11. Kyba „	52,1	„	„
12. Qəncə „	46,0	„	„
13. Cəbrajьl „	41,7	„	„
14. Зamaxь „	28,9	„	„
15. Daglьk Karabag	18,7	„	„
16. Baqь kəzasь	2,9	„	„
17. Qurdustan kəzasь	1,9	„	„
Cəmi	993,1		

By syrətlə, beş kəzada: Agdam, Saljan kəzalarьnda, Naxçьvan Cumhyrijjətində, sabik Agdaş və Qəjçaj kəzalarьnda butun syvarma əqinlərinin jarьsь toplaşmьşdyr.

5. Syvarьlan jerlərin muxtəlif syvarma sistemlərinə ajrьlmasь.

Azərbajcanda syvarьlan jerlərin umymi sahəsi 908,188 heqtar mikdarьndadyr.

Şəqil-12

By toprak muxtəlif syvarma sistemlərinə by syrətlə ajrьlьr:

		%	Dajirə dərəcəsi
Məhəlli sistem ilə syvarьlьr	810,960 h.	89,3	321,5)
Muhəndis sistemi uzrə	63,220 h.	6,9	24,8
Sy nasoslarь „ „	34.008	3,8	13,7
	908,188	100	360

Azərbajcanda butun syvarьlan jerin muxtəlif sistemlərə ajrьlmasь dijagramь.

6. Syvarma əqin sahəsinin muxtəlif sistemlərə ajrьlmasь

Azərbajcanda, 908,188 heqtar syvarьlan topragьn umym sahəsinbən, hali-hazьrda 537,261 heqtar, jə'ni 59% əqilir 41% topragьn munbitliqini məhafəzə etməq uçun saklanьlьr.

Azərbajcanda butun syvarma əqin sahəsi muxtəlif sistemlərə by syrətlə ajrьlьr:

Məhəlli sistemə	490,061	heqter	91,2 %
Muhəndis sisteminə	30,193	„	5,6 %
Sy nasoslarь sisteminə	17,004	„	3,2 %
Cəm'i:	537,261	„	100 %

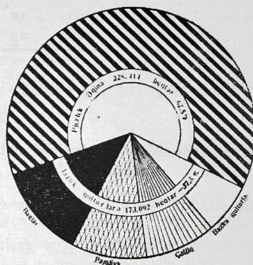
Byrada qərunur qi Azərbajcanьn syvarma əqin sahəsinin əsas hissəsi (çok hissəsi) məhəlli sistemlə syvarьlьr.

7. Cumhyrijjətin syvarma əqin sahəsinin muxtəlif qulturlərə pajlanьlmasь.

Cumhyrijjətimizin Saljan kəzasь mustəsna olmak uzrə, butun syvarma əqin sahəsi 461,506 heqtar təşqil edir qi, by da aşagьdaqь kajda uzrə muxtəlif qulturlərə pajlanьlьr:

	heqtar		%	dajirə dərəcəsi.
Taxьllar	288,414	„	62,5	225
Baglar	56,244	„	12,2	43,9
Pambyk	45,562	„	9,9	35,6
Çəltiq	41,520	„	9,0	32,5
Başka qulturlər	29,757	„	6,4	23,0
Cəmi	461,507	„	100	360

Syvarma əqin sahəsinin muxtəlif qulturlərə pajlanmasьnьn dajirəvi dijagramь:

№ 13

By syrətlə, cumhyrijjətin butun syvarma əqin sahəsinin 228,414 heqtarь (62,5%) pajьzlьk əqinə, 173,092 heqtarь isə (jə'ni 37,5%), jazlьk qulturlərə duşur.

8. Azərbajcanda syvarma təsərrufatьnьn mikdarь.

Cumhyrijjətin syvarma təsərrufatьnьn mikdarь 176,644-dur qi, byda 330,000 olan umym təsərrufarьn 53% təşqil edir.

9. Syvarьlan topragьn Myganda muhəndis kanallarьna ajrьlmasь.

Myganьn muhəndis kanallarь ilə syvarьlan butun sahəsi by syrətlə ajrьlьr:

PAMBYK JERI.		Pajьzlьk əqin jeri.	Jazlьk əqin jeri.	Başka qulturlər jeri.
Şaymjan adьna Kanala	12,535 heqtar .	3.270 heqtar		1635 heqtar
Lenin „	8,720 „	4905 „	1635 heqtar	
Əzizbəjof „	5150 „	5995 „		1635 „
Cəmi . . .	26.705 „	14170 „	1635 „	3270 „

By uç kanaldan başka Myganda Nərimanof kanalь dəxi vardyr qi, bynyn vasitəsilə az mikdarda toprak əqilir; çunqu kanal ətrafьndaqь topragьn çoky şoranlaşmьşdyr.

10. Syvarma sistemini bərpa etməq və kyrylyşyny dəjişməq uçun Şyra hөqumәti tərəfindən nə qibi tədbirlər qөrulmuş və qөrulməqdədur.

Muharəbədən əvvəl 900.000 desetinə kədər jer, 1000 qəhriz, 127 sy nasoslarь 1,200 jerli arx, bir çok sy ambarlarь və kara sy, Myganda isə bir də hөqumət syvarma sistemilə syvarьlьrdь. Anarşi ıllәri muddətində A. S. Ş. Cumhyrijjətində by syvarma vasitələri jaramaz bir hala duşdulər. Məsələ: Myganda bə'zi şljyzlər (dəhnələr). qөprulər, məsqən evləri və butun telefon şəbəqəsi dagьdьlьb əsas (baş) kanal ilə bynyn kollarь nəzarətsiz kaldьklarь uçun lilləşmiş, kamьş və qollarla өrtulmuş idi. Nəticədə isə Myganьn sanijədə 13,5 kyb sazьn sy verən dөrt kanalь lilləşdiqdən sonra, 2,3 kyb sazьn, jə'ni altь dəf'ə az sy verə bilirdi. Byna qөrə də byrada muharibədən əvvəl əqilən 65,400 heqtar əvəzinə ancak 6.540 heqtar jer əqilə bilərdi. Vaktlь-vaktьnda Myganda bərpa etməq işləri başlanmasa idi, bir vəkt pambyk və taxьlь ilə devlətli olan by өlqə, jakьn illərdə muxtəlif davalar və hucymlarda kanallarьn başlьca tiqintiləri dagьlan bir vaktda sysyz bir səhra halьna duşərdi.

1925-ci ilə kədər Zakafkasija Cumhyrijjətlərinin butun sy təsərrufatlarьnьn idarə və ixtijarь, Zakafkasija sy təsərrufatь idarəsinin əlində idi. Zakəfkasijanьn uç cumhyrijjətinin hər birində isə, by idarənin muvəqqili vardь. Azərbajcanda jerlərin sun'i syvarьlmasьnьn artьk dərəcədə əhəmijjəti oldygy uçun 1925-ci ildən başlajarьk A. S. Ş. Cumhyrijjətinin butun sy təsərrufatь mustəkill Azərbajcan sy təsərrufatь idarəsinə verilmişdur. By idarə tərəfindən bir çok bərpa işləri icra olynmyşdyr.

Şьxlь kanalь (arxь) tə'mir edilmişdur qi bynyn yzynlygy 13,9 qilometro olyb, Qur çajьnьn koly olan Xram çajьndan aparьlьr, və hali-hazьrda Kazax kəzasьnda 2-ci Şьxlь qəndinin 671 heqtar jerini syvarьr.

10,7 qilometro yzynlygynda Madaqiz kanalь tə'mir olynmyşdyr qi, bynyn vastəsilə Tərtər çajьndan sy alьnьb, 545 heqtar kədər jer syvarьlьr.

Tərtər sy rajonynda 1-ci Cəmil arxь bərpa edilmişdur; by arx vastəsilə ilavə olarak jenidən 300 desetin jer syvarьlьr.

Mygan muhəndis sisteminin çok hissəsi bərpa edilmişdur. Bynyn ixtijarьnda 6540 heqtar əvəzində hali-hazьrda 44145 heqtar jer vardyr.

Naxçьvan ɵlqəsində Fərhad arxь çeqilir (Şərki Arpaçajьn aşagь hissəsində); by arxьn yzynlygy 15 qilometro olyb 2180 heqtar jeri syvaracakdyr.

Bɵjuq dyz çɵlunun (Naxçьvanьn cənybi-şərk tərəfində) və Naxçьvan ovalarьnьn syvarьlmasь uçun Şərki Arpaçajьn syjy vastəsilə mexaniqi syvarma işləri aparьlьr qi, by syrətlə 7630 heqtar jeri syvarmak mumqun olacakdyr.

Bir çok qəhriz jenidən bərpa edildiƣi uçun, bynlarьn syvarma kuvvələri 2-3 dəfə artmьşdyr. 100-dən çok sy nasoslarь və bir çok kəzalarda jerli sistemlər bərpa edilmişlər.

Mil duzundə Ƣoyr arx kanalьnьn çəqilməsinə başlanmьşdyr. By arxьn prozedə yzynlygy 39,6 qilometrodyr. Arx Arasdan aparьlьb Karkar çaja təqulcəqdur. Hali-hazьrda bynyn 32 qilometrosy kyrtarьb, 7,6 qilometrosy kalmьşdyr. Bynyn vastəsilə 37060 həqtar ƣɵzəl jer syvarьlacakdyr.

Karasakkal dejilən bɵjuq bir kanal da çəqilir. By kanal, Qur çajьndan aparьlьb, Ƣəncənin aşagь tərəfindən qeçəcəq və Alazan Kanьg çajьna kədər yzanacakdyr. Jolda Alazan çajьnьn Əjəri adlь kolyny qəsəcəqdur. Kanalьn 17 qilometrosy kyrtarьb, bir neçə qilometrosy kalmьşdyr. Bynyn vastəsilə 8720 heqtar jer syvarьlacakdyr. Hali-hazьrda kanal ətrafьna əhali jerləşdirilir.

11. Syvarmanьn ƣələcəƣi.

1925-ci ildə, by ildən 1930-ci ilə kədər Azərbajcanda qənt təsərrufatьnь jaxşьlaşdьrma işləri inqişafьnьn beş illiq planь tərtib olynmyşdyr. By plan uzrə Aras, Qur və Tərtər çajlarьndan kanallar aparmak və məhəlli sistemləri jaxşьlaşdьrmak vastəsilə, sysyz çɵlləri syvarmak uçun, 13 bɵjuq syvarma işləri nəzərə alьnmьşdyr. Jakьn beş ildə syvarьlmasь nəzərə alьnan jerin umymi sahəsi 165.680 heqtara musavidur.

Syvarma işləri Azərbajcanьn hər jerində, istər mevcyd olan sy sistemlərində, istərsə jeni sahələrin syvarьlmasьnda nəzərə alьnmьşdyr. Xusysən, mevcyd olan məhəlli syvarma sistemlərinin jenidən kyrylşyna, Myganda muhəndis sisteminin jaxşьlaşmasьna və başlьca olarak pambyk plantasijlarьnьn inqişafь məksədilə jeni sahələrin syvarьlmasьna dikkət verilmişdir. Byndan başka qəhrizlər vastəsilə syvarьlan rajonlarda, istər qɵhnə qəhrizlərin, istərsə təzə

qəhrizlər tə'miri uçun, hidroƣeolozi aktarьşlar japmak. Qur çajьnda mexaniqi syavrmani (sy nasoslarьnь) inqişaf etdirməq və Lənqəran sy okrygy ilə Naxçьvan ɵlqəsində ehtijat sy hɵyzlarь kajьrmak dəxi nəzərə alьnmьşdyr.

12. Azərbajcan sy təsərrufatь idarəsinin təşqili.

Butun sy təsərrufatь başьnda Azərbajcan sy təsərrufatь idarəsi dyryr. Məhəllərdə Azərbajcan sy təsərrufatь idarəsinə sy okryglarь tabe olyr. 9 sy okrogy mevcyddyr (*mulhək olynan syvarma xəritəsinə вakьn*).

1. Kyba	sy okrygy.	6. Karabag	sy okrygy.
2. Şirvan	„ „	7. Lənqəran	„ „
3. Şəqi	„ „	8. Mygan-Mil	„ „
4. Kazax	„ „	9. Naxçьvan	„ „
5. Ƣəncə	„ „		

Hər bir sy okrygy da sy sisteminə ajrьlьr. Hər bir sy sisteminin muəjjn bir çaja əlakəsi olyb, by çajьn adilə adlanьr.

Butun sy sistemləri 47 dur. Bynlar aşagьdaqь kajda uzrə sy okryglarь arasьnda bɵlunur.

SY OKRYGLARЬ VƏ SYVARMA SISTEMLƏRININ ISTISMARЬ.

I. Kyвa sy okrygy.

S stem lər:

1. Samyr	sistemi	5. Vəlvələ çaj	sistemi
2. Kysar çajь	„	6. Dəvəçi „	„
3. Kydjal çajь	„	7. Hilƣin çajь	„
4. Kara-Axçaj	„	8. Xьzь	„

II. Şirvan sy okrygy

Sistemlər:

9. Pirsahat	sistemi	13. Ƣɵjçaj	sistemi
10. Agsy	„	14. Turqan çaj	„ (aşagь)
11. Ƣirdman çajь	„	15. Acьkan çaj	„ (aşagь)
12. Dəvəbatan çaj	„		

III. Şəqi sy okrygy.

Sistemlər:

16. Tyran çaj	sistemi (jykarь)	20. Şin çaj	sistemi
17. Acьkan çaj	„ (jykarь)	21. Qurmuq çaj	„
18. Qunƣut „	„	22. Tala çaj	„
19. Qiş çaj	„	23. Myxax çaj	„

IV. Kazax sy okrygy

Sistemlər:

24. Inci çaj sistemi
25. Agstafa „ „
26. Həsənsy sistemi
27. Tavys çaj sistemi.

V. Gjəncə sy okrygy.

Sistemlər:

28. Zəjəm sistemi
29. Cagьr „
30. Şəmqir „
31. Kyşkara „
32. Gjəncə sistemi
33. Gjoran „
34. Qurəq çaj „
35. Incə çaj „

VI. Karabag sy okrygy.

Sistemlər:

36. Tərtər sistemi
37. Xaçьn „
38. Karkar sistemi
39. Qəndələn çaj „

VII. Lənqəran sy okrygy

Sistemlər:

40. Ərguvan- Gjəq-təpə sistemi.
41. Talьş „
42. Lənqəran sistem.
43. Astara „

VIII-Mygan-Mil sy okrygy. Sistemlər:

44. Lenin sistemi
45. Şaymjan „
46. Əzizbejof „
47. Gjoyr arx „

IX-Naxçьvan sy okrygy. Sistemlər:

48. Arpa çaj sistemi.
49. Xoq „ „
50. Naxçьvan „
51. Əllcançaj „
52. Dosty „ „

13. Incəçaj sy sisteminin sxemasь.

Incəçaj sy sistemi Gjəncə sy okrygyna daxildur (37-ci maddə).

By sxema, okycylarьmьza sy sisteminin kyrylyşy hakkьnda mə'lymat verməq uçun numynə olarak gjəstərilir. Incəçaj çajь (mulhək edilmiş sxemada gjəstərildiqi qibi) Myrovdag silsiləsindən başlajьb Qur çajьna təqulur; by sy sistemi Tərtər sy sisteminin kanallarilə kət' olynyr. Qur çajь Baqь-Tiflis dəmir joly uzərindəqi dəmir joly qəprusu altьndan qeçir.

Kanal və ja çajьn akьtdьgь syjyn əlçusunə baş dejirlər (təxminən insan başь bəjuqluqunə musavidur); baş=25 sanijə metro=sanijədə $\frac{1}{3884}$ kyb metrodyr.

Məhəlli sistemlərdə bir neçə qənd ejni bir arxdan istifadə etməq məcbyrijjətində olarsa, sy, kac dejilən xusysi bir taxta vasitəsilə pajlanьlьr. Kacda açьlmьş dəliqlərin bəjuqluqu ev və ja istifadə olynan topragьn mikdarьna gjərə olyr.

III-ZIRAƏT.

1. Təsərrufat və ziraət sistemləri.

Hər bir qənt-təsərrufat muəssəsəsi, bir məhsyl dəjil, muxtəlif hejvan və bitqi məhsyllarь hasыl edir. Laqin hər bir qənt təsərrufat muəssəsəsində məhsyllardan ancak biri birinci jer dytyr və mussəsə qəlirinin muhum hissəsini by məhsyl təşqil edir.

Hansь məhsylyn birinci jer dytmasыndan asыlь olarak, dərt təsərrufat sistemi seçilir:

1) Taxыl sistemi; byrada taxыl istehsalatь artыkdyr (taxыllar, jaglь və başka bitqilər).

2) Maldarlыk sistemi; byrada birinci məksəd, maldarlыk məhsylyny hasыl etməqdən ibarətdur (ət, jyn, qən).

3) Texniqi sistem; byrada işləmə sənajei uçun xam mal istehsal etməq lazыm qəlir (kartof, qətən, qəndir və iləx).

4) Bagbançыlыk və bostançыlыk sistemi; byrada başlыca olarak mejvə və bostan məhsylatь istehsal olynyr.

Laqin ejni bir sistemə mənsyb olan təsərrufatlar, əqiləcəq sahə vahidinə sərf olynan əməq və istehsalat alatь mıkdarыndan asыlь olmak uzrə bir-birindən seçilə bilər.

Təsərrufatыn intensivliq dərəcəsi, umymijjətlə ziraət sistemilə muəjjən edilir; by sistem dəxi, təsərrufatlarda bitqilər arasыnda sahənin bəlunməsindən asыlь olmak şərtilə kərarlaşыr. Ziraətin intensivliq dərəcəsilə dizilmiş əsas sistemləri bynlardyr:

1) Otlak sistemi,
2) Jeri xama bыrakmak sistemi.
3) Heriqli kaxəq sistem.
4) Otly-çok tarlalь sistem.
5) Toxym dəjişmə sistemi.
6) Sərbəst sistem.

Otlak sisteminin xusysijjəti ondan ibarətdur qi byrada butun qənt—təsərrufat sahəsi jalыnыz bir otlak olarak istifadə edilir; başlыca məşgylijjət və jaşajыşlarь maldarlыkdyr.

Jeri xama bыrakmak sistemində toprak, bir neçə il əqilir; kuvvətdən duşub lazыmi kədər məhsyl vermədiqdən sonra, by toprak kuvvətlənməq uçun xama brakыlыr. Kuvvətləndiqdən sonra jənə əqilir və iləx....

Heriqli-uç tarlalь sistemdə butun əqin jeri uç hissəjə ajrыlыr; bir hissəsində pajыzlыk, o biri hissəsində jazlыk əqilib uçuncu hissə isə (munbitləşməq uçun) heriqə bыrakыlыr.

Otly-çok tarlalь sistemdə əqin sahəsi təxminən iqi musavi kыsma ajrыlыr. Bynyn bir kыsmь taxыllar, o birisi isə otlar ilə əqilir. Əqin sahəsinin az bir kыsmь isə (1/5 və 1/6-i) heriqə bыrakыlыr. Butun sistemlərdən ən intensivi olan toxym dəjişmə sistemində toprak xama bыrakыlmaja da bilər.

Sərbəst sistemin xusysijjəti, sahə vahidinə çok mikdarda canlь əməq sərf olynmasыndan ibarətdur. Bir jaj muddətində ejni bir sahədə bitqilər tez-tez dəjişir (bəjuq şəhərlər jakыnlыgыnda səbzəvat jetişdirməq).

By umymi mə'lymatlardan Azərbajcanda təsərrufat və ziraət sistemlərinin karakterinə qeçdiqdə, byrada, ilq otlak sistəmindən başlajarak, bag və bostan qibi intensiv sistemlərə kədər butun qəstərdiqimiz sistemlərə məxsys, ajrь-ajrь təsərrufatlara təsaduf ediriq.

Laqin by, ancak ajrь-ajrь təsərrufatlara və ja bynlarыn kiçiq gryplarыna aiddur. Umymijjətlə əlqənin hər jerində qənt təsərrufatь tətbik olynan ziraət sistemini, işlətmə usylyny və məhsyly nəzərə aldыkda, ekstensiv bir haldadyr. Azərbajcan qənt təsərrufatыnda, xama bыrakmak sistemi çok jajыlmыş; syvarыlan jerlərin taxыl əqinlərindən isə pajыzlыk taxыl çok əqilir. Jykarыda qəstərildiqi qibi syvarыlan əqin jerlərinin ancak 59%-i əqilib, 41%-i xama bыrakыlыr; butun əqin sahəsinin 1924/25-ci ildə—79,3%, 1925/26-ci ildə isə 77,7%-inə pajыzlыk taxыl əqilmişdur. Fajizcə xama bыrakыlan jerin çok olmasь və əqinlərdən pajыzlыk əqinin başka əqinlərə ustun qəlməsi, cumhyrijjətimizdə qəntçinin indiqi vaktda əhalinin istifadə etdiqi syvarma mənbəi usylyna yjgynlaşmasilə izah edilir. By mənbə'lər hali-hazыrda, başlыca olarak xыrda dag çajlarыndan ibarətdur. „By çajlarыn enişliqi çok oldygyndan bynlardan sy ajыrыb qəturməq çok çətinliqə ygrajыr və qəntçinin əz qucu və alatь vastəsilə əmələ qətirilir. Çajdan sy ajыrmagыn asan olyb by syjyn əqin jərlərinə aparыlmasь, qəntçini az jorgyny almыş (dincəlmiş) və başlыca olarak alakdan təmizlənmiş jerləri surməq, şymlamak fiqrinə sevk edir. Qəntçidə lazыmi mikdarda pejin və sun'i qubrənin olmamasь və syvarma əqinçiliqi şərajiti daxilində alak otlarь ilə mubarəzənin çətin olmasь ony, qəhnə əqin sahəsinin munbitliqini çətin usyllarla bərpa etməqdən isə, kuvvəsini jeni sahənin syvarmasыna sərf etməq qibi duzqun bir fiqir nəticəsinə qətirir. Qəntçini byna vadar edən bir səbəb dəxi vardyr. O bilir qi, əlvərişli olmajan çaj mənbəi usylynda topragыn munbitliqini bərpa edən bitqiləri tətbik etməqlə, duzqun nevbəli əqin sistemi kyrmak çətindur. Byna qərə də pajыzlыk taxыl və xama bыrakma sistemi məhqəm bir jer dytyrlar". (Azərbajcanda qənt təsərrufatыnыn bərpa və tərəkkisinin qələcəq planь; səhifə 222, ziraət məkaləsi) (rysca).

1926-cь ilə məxsys başlыca qənt təsərrufat qulturlərinin əqin sahəsinin cədvəlinə dikkət etdiqdə (6-ci maddə, 1-ci bab, qənt təsərrufatь) biz qərurnq qi, Azərbajcanыn umymi əqin sahəsində, taxыl əqini: bygda və arpa ustun qəlir; bynlar əqilmiş sahənin

80,1 %-ini təşqil edirlər. Taxыlыn ustun qəlməsi nə ilə izah olynyr? Byrada da səbəbi sy məsələsində aktarmak lazыm qəlir. Şy busbutun olmadыkda toprak şymlanыb əqilməjir: sy çok oldykda taxыl sistemini atыb texniqi sistemə qeçməq imqanы mejdana çыkыr; nihajət sy çok olmadыkda taxыl əqməq lazыm qəlir; çunqu by bitqilərin syja çok da ehtijacы jokdyr (byrada jalыnыz çəltiq mustəsnadyr qi, bynyn syja ehtijacы çok-çokdyr).

By syrətlə, Azərbajcanda təsərrufat sisteminin seçilməsi, sыkы bir syrətdə əlqənin syvarma imqanыndan asыlыdyr.

Hətta texniqi qulturlər becərən təsərrufaflar belə (məsələn, Saljan kəzasыnda) əqin topragыnыn jarыsыna taxыl əqirlər.

Azərbajcan qənt təsərrufatыnыn qeridə kalmasы, hətta byny Rysja Cumhyrijjəti qibi, nisbətən qeridə kalmыş bir həqumət ilə mukajəsə etdiqdə, əqin alatы cihətindən artыk dərəcədə fəkir olmasilə də aşqara çыkыr.

HƏR JUZ QƏNT ΛJILƏSININ VΛR IDI

	1926-cы ildə Azərbajcan Cumhyrijjəti.	1924-ci ildə Rysja Cumhyrijjətində.
Qotan	18	26
Xыş	38	20.

Başka qənt təsərrufatы alatыndan dəxi Azərbajcan çok fəkir bir haldadyr.

1926-ci ildə hər 100-qənt ajiləsinə duşurdu:

Dəmir mala	3,59
Agac „	9,98
Taxыl sepən maşыn	0,07
Ot biçən maşыn	0,49
Taxыl biçən maşыn	0,07
Mexaniqi taxыl dəjən maşыn	0,01
Vəl	47,14
Carcanak	2,60
Kəlbirləjən və sortlara bələn maşыn.	1,45
Qəl arabasы	27,40
Araba	3,98
Fyrgyn	4,69

(Fyrgyn—mala və iləx... qibi) muqəmməlləşdirilmiş qənt təsərrufat alatыnыn nisbətən artыk fajizi, alman və rys təsərrufatlarыnыn mevcyd oldygy kəzalara duşur.

Qənt təsərrufatыnыn by cur qeridə kalmasilə əlakədar olarak, Azərbajcanda məhsyl dəxi, jə'ni bir heqtara duşən məhsylyn pyty ilə mikdarы çok dəjildur (heqtar, 0,91 desetinə musavidur).

BIR HEQTΛRDΛN TOPLΛNЬLΛN BYGDΛ MƏHSYLY:

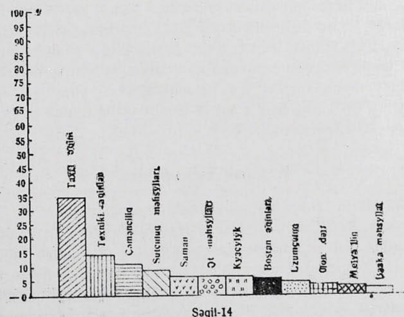
Danimarkada	1922/1925-ci	illərdə-	2870-qilogram	olmyş.	
Inqiltərədə	„ „	„	2211	„	„
Azərbajcanda	1924/ 25-ci	ildə	738	„	„
„	1925/ 26	„	820	„	„
„	1926/ 27	„	804	„	„

2 1913 və 1926/27-ci illərdə qənt təsərrufatыnыn umymi məhsyly.

Nəticədə Azərbajcan qənt təsərrufatыnыn umymi məhsyly muharəbədən əvvəlqi kijmətlə neçə min ryblə etdiqini nəzərdən qeçirəq.

	1913 il	%	1923/24	1926/27	%
Cəmi:	138611,0	100	88380,0	136693,2	100
% ilə cəmi:	100		63,7	98,6	
By cumlədən:					
1) Taxыl	54565,2	39,4	39106,2	46552,5	34,0
2) Texniqi qulturlər.	20777,5	14,9	3159,3	19004,1	14,0
3) Saman:	10719,3	7,8	7621,2	8208,4	6,0
4) Bostan qulturələri.	3041,5	2,2	2179,8	7360,0	5,4
5) Çəmənçiliq:	9916,5	7,1	7107,0	15391,0	11,3
6) Mejvəçiliq:	3165,2	2,3	2239,4	2800,0	2,0
7) Uzumçuluq:	4793,0	3,5	3633,6	4240,0	3,1
8) Ət məhsyllarы:	10730,6	7,8	7277,7	8316,2	6,0
9) Sut məhsyllarы:	11821,2	8,5	10136,1	10954,0	8,0
10) Qələn, dəri:	1529,4	1,1	1370,9	3142,0	2,3
11) Jyn:	920,1	0,7	640,2	738,0	0,6
12) Kyşçylyk:	3793,1	2,7	2917,6	8240,0	6,0
13) Ipəqçiliq:	2632,2	1,9	923,6	1568,0	1,2
14) Arыçыlыk:	206,2	0,1	72,4	179,0	0,1

1926-27-ci ildə Azərbajcan Şyra Cumhyrijjəti qənt təsərrufatыnыn topdan məhsylyna dajir dijagramы:

Şəqil-14

1926/27 və 1913-ci illərin qənt təsərrufatьnьn umymi məhsylyny bir-birilə mukajəsə etdiqdə, ŭmymijjətlə 1926/27-ci il umymi məhsylynyn muharəbədən əvvəlqi mikdara çatdьgьnь ƣeruruq (98,6%).

Umymi məhsylyn ajrь-ajrь nev'lərinə ƣəldiqdə, 1926-27-ci ildə 1913-ci ilə nisbətən bostan əqinləri, çəmənçiliq, kyşçylyk və ipəqçiliq fajizinin artdьgьnь muşahədə ediriq; taxьl, texniqi əqinlər və ət məhsyllarьnь fajizi isə azalmьşdyr.

IV-MALDARLЬK.

1. Azərbajcanda eruş, otlak və biçənəq jerlərinin mikdarь.

Topografi və iklimi cihətcə, cumhyrijjətimizin topragь uç hissəjə: duzluq (aran), təpəliq və daglьk hissələrinə ajrьlьr. By cografi amillərdən asьlь olarak, mal saklamak, mal saklamak uçun xusysi otlak şərtləri: kьş (kьşlak) və jaj (jajlak) şərtləri mejdana çьkьr. By şərtler içərisində malь butun il jaşьl ot ilə saklamak mumqun olyr. Otlaklarьn by cur belunməsi Şyra Azərbajcanьnda maldarlьk təsərrufatьnьn xusysi kyrylyşyny vucyda ƣetirir. Azərbajcan əhalisi, maldarlьga olan əlakəsilə və jaşajьşilə otyrak, jarьm qeçəri və qeçəri qibi uç kьsma ajrьlьr.

Azərbajcanda butun otlak sahəsi 1442,2 min heqtara musavidur qi, by da cumhyrijjətimizin butun jarar toprak sahəsinin 21,8%-ini və cumhyrijjətmizdəqi butun topragьn 16%-ni təşqil edir. 1442,2-min heqtar mikdarьnda olan otlak sahəsi 1077,4 min heqtar kьşlak (74,7%)və 364,8min heqtar jajlak sahələrinə (25,3%) ajrьlьr. Biçənəqləri, 178-min heqtar olyb, Azərbajcanьn jarar topragьnьn 2,7% təşqil edir və diməq olar qi, musavi mikdarda olarak syvarьlan və syvarьlmajan biçin jerlərinə ajrьlьr. Eruş və qollyk sahəsi isə 1878 min heqtar və ja cumhyrijjətin butun jarar topragьnьn 28,4%-ni təşqil edir.

2. Jajlak və kьşlaklar.

Jajlaklarьn çoky Qiçiq Kafkas daglarь ətəƣində və Talьş daglarьnda, az mikdarь isə əsas Kafkas Silsiləsinin cənyb ətəƣində dizilmişdur. Jaj otlaklarьnьn aşagь sərhəddi orta hesab ilə 860 sazьn (1806 metro) dəniz səthindən jykarь bir juqsəqliqdə olyb, jykarь sərhəddi isə 1700 sazьndan artьk (3570) metro juqsəqliƣə çatьr.

Cumhyrijjətimizin butun jajlak sahəsi 364,8 min heqtar olyb 677 ajrь-ajrь parçalardan ibarətdur qi, bynlar da kəzalər arasьnda by cur belunur:

Qurdustan	kəzasь:	69	parça,	sahəsi	78486,5	heqtar
Kyba	„	90	„	„	60024,1	„
Ƣəncə	„	114	„	„	58928,7	„
Şəqi	„	127	„	„	37096,0	„
Şamxor	„	39	„	„	29065,9	„
Şamaxь	„	76	„	„	18893,0	„
Ƣejçaj	„	37	„	„	12668,5	„
Zakatala	„	73	„	„	11341,5	„
Baqь	„	39	„	„	8613,2	„
Lənqəran	„	7	„	„	5794,4	„
Cəbrajьl	„	6	„	„	2450,3	„
Myxtar-Daglьk Karabag əjaləti:		—	„	„	41420,0	„

Klybt, rysca jazьlmьş „Zakafkasija" adlь qitabçasьnьn 23-cu səhifəsində jajlaklarь by cur təsvir edir: „Jaj otlaklarь dəniz səthindən o kədər juqsəqdə olyr qi, byralarda taxьllarьn jetişməsi uçun butun jaj istiliƣi qafi dejildur. Byna bakmajarak by juqsəqliqlərdə kьssa jaj muddətində mal-kara uçun jaxşь jem təşqil edən çokly ot bitir; dag çajlarь və bylaklarьn çoklygyny mal-karaja xidmət etməq işini asanlaşdьrьr və jajlaklarь daha da kijmətləndirir. Mal-kara uçun, xusysilə Qiçiq Kafkas daglarьnьn Alp çəmənləri əlverişli hesab olynyr. By dag sistemi çok da vəhşi və korkync olmajьb, bir çok jasti hundurluqləri vardyr qi, bynlarьn uzərində juqsələn daimi kar xətti, Bejuq Kafkas daglarьna nisbətən daha juqsəqdə bylynyr. Byndan başka, Qiçiq Kafkas otlaklarь, yçyrymlar (kar yçyrymlarь) təhluqəsinə və ƣuclu jagьşlarьn dagьdьcь fəalijjətinə daha az ygrajьrlar. Byrada iri kara-mal çьka bilməjən iri yçyrymlar və jamaclar dəxi azdyr. Bejuq Kafkas sьradaglarьnьn Alp çəmənlərinə ƣəldiqdə, bynyn vəhşiliq və mal-kara uçun az mumqun olmasьna bakmajarak, ƣezəl ot və bylak sylarь vardyr qi, by da kara malьn saglamlьgьna jaxşь tə'sir edir.

Kьş otlaklarь (kьşlaklar) başlьca olarak Mygan, Mil, Şirvan, Acьnohyr, Karajazь səhralarьnda və Cejrançel dərəsindədur. Tələbələrə, by səhralarь cografija xəritəsində tapmak məcbyri olarak tevsijə olynyr. Kьşlaklarьn juqsəqliƣi 270—300 sazьndan 575—639 metro) jykarь olmajьr.

Cəmi 1077,4 min heqtar mikdarьnda olan kьşlaklar sahəsi 1689 parçadan ibarət olyb kəzalar arasьnda belə bɵlunur:

Ƣəncə	kəzasь	239	parça,	sahəsi	183,7	min heqtar
Baqь	„	131	„	„	142,6	„
Saljan	„	171	„	„	139,8	„
Kazax	„	257	„	„	135,3	„
Ƣɵjçaj	„	111	„	„	74,3	„
Cəbrajьl	„	123	„	„	72,3	„
Agdam	„	281	„	„	59,4	„
Şamxor	„	27	„	„	52,5	„
Şamaxь	„	127	„	„	50,0	„
Zakatala	„	61	„	„	34,1	„
Şəqi	„	53	„	„	31,4	„
Agdaş	„	77	„	„	27,8	„
Kyba	„	31	„	„	8,9	„
Naxçьvan ɵlqəsi					65,4	„

Qurdustan və Lənqəran kəzalərilə Myxtar Daglьk Karabag əjalətində kьşlak jerləri heç jokdyr.

Kьş otlaklarь, aran jerlərdə olyb, jazda istidən butun bitƣisi janmьş otlaklara dejərlər. Kьşda byralarda incə kar təbəkəsi altьnda, kismən pajьz jagьşlarьndan sonra bitmiş və kismən jazdan kalmьş ot olyr; by ot mal-karanьn jemini təşqil edir. Kьşlaklar sysyz duz jerlərdə olar. By syrətlə, kьşlaga qeçən bir maldarьn bɵjuq bəlasь sy kəhətliƣidur. Mal-karanьn çok pis bir sy ilə qifajətləndiƣi və ja jakьn bir çajь aktarmak uçun yzak məsafələrə ƣetməsi ittifaklarь az dejildur. Hər iqi ittifakda mal-kara əzijjət çəqir və kьş fəslinin axьrьna ƣɵzə çarpacak dərəcədə arьklajьr.

Azərbajcanda maldarlьk təsərrufatь aparьlmasьnьn əsaslandьgь baza, jaz otlaklarьdyr. Kьş otlaklarь, jajlak jollarьnьn baglandьgь ajlarda jaz otlaklarьnь əvəz edirlər. Adəta jajlaga maj ajьnda qɵç başlajьr. Kar əridiqcə mal-kara javaş-javaş daha juqsəqlərə kalkьr və ijylyn axьrlarьnda daimi kar xəttinə çatьr. Daglarda kar nisbətən ƣec ərijirsə, və ejni zamanda jaz jagьşь az olmyş olyrsa, kьşlaklarda otlajan mal kara aclьk çeqməƣə başlajьr. 1924-cu ildə Cumhyrijjətimizdə oldygy qibi kьşda çokly kar jagarsa, malkara kar altьndan çətinliqlə ɵzunə jem çьkarьr, və aclьk çeqməƣə başlajьr. Jazьn tez ƣirməsi də qeçərijə zərərdur; belə bir ittifakda qeçəri, həşarat və zərərli gazlarьn əmələ ƣəlməsindən dolajь vaktьndan kabak kьşlakdan ƣətməƣə məcbyr olyr.

Azərbajcan turqlərinin jajlaga olan mɵhubbət və həvəsi çokdyr; və by həvəs onyn uçun zəryridur. Qəntçilərin iktisadi jaşajьşьnь tədkik edən bir alim jajlaga qeçməƣi və qeçun başlanmasьnь

belə təsvir edir: "Hər bir turq butun kьşь ancak qɵç vaktьnьn başlanmasьndan fiqir edir. Jajlak həjatь, by həjatьn butun çətinliqlərinə bakmajarak, qeçərijə ƣɵzəl bir həjat qibi ƣɵrunur. Maldar, kьşda jəməq azlьgьndan arьklamьş mal-karanь jajlakda qɵqəltməq ymydilə jaşajьr. Ev kadьnь, ajilə əfradьnьn busbutun jьrtьb dagьtdьgь pal-paltarь, sut məhsylynyn və qɵrpə mal-karanьn satьşьndan ələ ƣəlmiş ilq para ilə təzələnməq fiqrini çeqir. Zəhmətqəş qəntçi qeçəri həjatьnda dincliq aktarьr. Birisi dag havasilə saglamlьgьnь duzəltməq, o biri isə ƣɵzəl sojyk kajnama syjyny içmə fiqrində olyr; və heç bir turq tapьlmaz qi, onyn ƣɵzundə jajlak həjatь ƣeniş və bəxtəvər bir həjat olmasьn. Jajlaga varlь qəntçi və orta qəntçi ajiləsi qeçur; fəkət bynlarьn ardьnca heç bir şej olmajan joksyl qəntçi də jajlaga ƣədir".

3. Mal-karanьn umymi mikdarь və bynyn nev'lərə ajrьlmasь.

1913-ci ildən 1926-ci ilə kədər mal-kara nev'lərinin mikdarь (min ilə ƣɵstərilir).

	1909/13	1917	1926
1. Atlar	177	153	168
2. Byjnyzly iri mal	1636	1133	1370
3. Kojynlar	2588	2020	2439
4. Qeçilər	215	152	305
5. Donyzlar	22	15	19
Cəmi	4638	3173	4301
	100	71,8	92,8

Deməli 1926-ci ildə mal-karanьn umymi mikdarь muharəbədən əvvəlqi mikdara çatmaga az kalmьş imiş; ejni zamanda 1917-ci ilə nisbətən by mikdar çok artmьşdyr. By syrətlə hər 100-baş mala duşur:

	1909/13	1926
1. At . . .	3,8	3,9
2. Byjnyzly iri mal	35,9	31,9
3. Kojyn	55,8	56,7
4. Qeçi	4,6	7,0
5. Donyz	0,5	0,5

Byradan ƣɵrulur qi, muharəbədən əvvəl və 1926-cь ildə mal-karanьn tərqibi dəjişiqsiz kalmьşdyr. Mal-karanьn çok jarьsь kojyndyr. Kojynlara qeçiləri də ilavə edərsəq, byjnyzly xьrda hejvan butun mal-karanьn 60%-ni təşqil edər. Byny butun Zakafkasija Cumhyrijjətlərində ƣɵruruq; mal-karanьn uçdə bir hissəsini byjnyzly iri mal təşqil edir; atlarьn mikdarь isə cumhyrijjətdə mevcyd butun mal-karanьn 1/20 hissəsinə musavidur.

1917 VƏ 1926-CЬ ILLƏRDƏ AZƏRBAJCAN CUMHYRIJJƏTINDƏ 100-QƏNTÇI TƏSƏRRUFATЬNA DUŞƏN KARA MALЬN MIKDARЬ.

Illər.	Butun kara-mal nev'lərinin mikdarь jeqyny.	Atlar			Byjnyzly iri mal və camyş				By cumlədən Kojynlar.		
		Işləq	Kylan.	Jeqyny.	Əquz, qəl və işləq camyşlar.	Sagmal inəq və camyşlar.	Cavan	Jeqyny.	Dişi və ərqəq kojyn.	Kyzy.	Jeqyny.
1917	1303	42	15	57	115	140	163	418	655	91	746
1921	672	26	7	33	80	105	106	291	246	38	281
1926	1306	38	13	51	121	131	160	412	483	249	732

Illər.	Qeçilər.			Donyzlar.			Dəvələr.			Katьrlar.			Eşəqlər.		
	Dişi və ərqəq qeçi.	Oglag.	Jeqyny.	Iri donyz	Cavan və bala	Jeqyny.	Işləq	Qəvşəq	Jeqyny.	Işləq	Cavan	Jeqyny.	Işləq.	Kodyk.	Jeqyny.
1917	46	10	56	3	2	5	5	0	5	1	0	1	14	1	15
1921	37	9	46	2	3	5	2	0	2	0	0	0	9	1	10
1926	56	36	92	3	2	5	1	0	1	1	—	1	10	3	13

4. Azərbajcanьn mal kara ilə tə'min edilməsi.

By Azərbajcanьn kara-mal ilə umymi tə'minliqini kəzalar arasьnda pajladьkda, 1926-cь ildə „butun kara-mal mikdarь jəqyny" ilə orta mikdardan artьk (1306-dan artьk) Zakatala, Kazax və Şəqi kəzəlarьnьn tə'min olyndygy və orta mikdardan az—Baqь, Qəjçaj, Lənqəran kəzalarilə Daglьk Karabag və Naxçьvan Şyra Cumhyrijjətinin tə'min oldygy mejdana çьkar. At ilə nisbətən Saljan və Kyba kəzalarь jaxşь tə'min olynmyşlar; Qəjçaj kəzasь, Daglьk Karabag və Naxçьvan Cumhyrijjəti isə az tə'min olynmyşlar. Kojyn orta tə'minliqdən (732) artьk Agdam, Cəbrajьl, Zakatala, Şəqi və Kazax kəzalarьnda, orta tə'minliqdən aşagь—Baqь, Qəjçaj, Qurdustan, Lənqəran kəzalarilə Daglьk Karabag əjalətində mevcyddyr. Byjnyzly iri kara-mal ilə nisbətən jakşь tə'min olynmyş Agdam, Zakatala və Kazax kəzalarь; zəif tə'min olynmyş isə, Baqь, Lənqəran və Saljan kəzalarьdyr.

5. Qəntçi təsərrufatьnda maldarlьgъn roly.

Cumhyrijjətin maldarlьgь qənt təsərrufat hejvanlarьnьn on nev'i ilə: iri byjnyzly mal, əquz, zeby, kojyn, qeçi, eşəq, katьr, dəvə və donyzla qifajətlənmişdur.

Kojynçylyk. Azərbajcanda kojynlarьn umymi mikdarьndan və bynlarla tə'min olynmakdan kojynçylygyn bəjuq əhəmijjəti olmasь qərulur; çunqu ilq nevbədə, kojynçylyk, təsərrufatьn istəhlaq ehtijacьnь sut, ət və jynla ədəjən bir mənbə' təşqil edir. Başlьca olarak qəçəri və jarьm qəçəri tipində olan kojynçylyk təsərrufatlarьnda isə, jyn və dəri qibi sənaje' xam mallarь mənbəi olmakla mal əhəmijjəti də vardyr.

Kojynçylyk uçun qeniş otlaklarьn mevcyd olmasь lazьmdyr. By barədə cumhyrijjətimizin çok mikdarda qeniş Alp otlaklarь olmakla, əlverişli şərtləri vardyr; by otlaklardan hələ bir çok illər başka qənt təsərrufat məksədi uçun istifadə olyna bilinməz.

Azərbajcanda saklanьlan kojynlar, butunluqlə cumhyrijjət daxilində jetişən olyb kyjrykly kojyn tipindəndur.

Ən çok iktisadi əhəmijjəti olan incə jynly merinos, kojynçylygymyzyn təqamuludur; çunqu bynyn sənaje'miz uçun bəjuq əhəmijjəti vardyr. Incə və jarьm incə tokymalarьn istehsalь uçun incə merinos və jarьm incə jyn lazьmdyr. Merinos kojynçylygy Azərbajcana Rysjadan qeçmiş və Qəncə kəzasьnьn qərb hissəsi rajonynda məhqəmləşmişdur (sabik Şamxor kəzasь dajirəsində). Byrada 150,000 baş merinos kojyny var idi. Merinoslarьn jetişdirildiqi başlьca mərqəz (xəritəjə bakьnьz): Slavjanka, Çardaklь, Movo—gorelovka, Novo—Siosovka, Novo—Saratovka və başka qəntlərdur. Merinos kojynçylygyny cumhyrijjətimizdə ilq aparan malaganlar olmyş və bynlardan merinoslar turqlərə və ermənilərə qeç-

mişdur. Hali-hazьrda merinos kojynlarьnьn mikdarь 6—8 minə kədər azalmьşdyr və qet-qedə tərəkki etməq dejil, tənəzzul etməqdədur. By tənəzzulun səbəbi başlьca olarak, kojynlarьn oldygy rajonda boş otlak jerlərinin olmamasьdyr. Hal by qi, cumhyrijjətimizin merinos kojynlarьnь butun il ot ilə bəsləməq imqanь verən çok əlverişli iklim şərtləri vardyr; by da şubhəsiz, jynyn ycyzlanmasьna tə'sir edə bilər. By hal, Azərbajcanda merinos kojynlarьnьn jajьlmasьna qeniş planlar açьr. Laqin bynyn uçun bir şərt lazьmdyr qi, o da kojynçylara yjgyn otlak jerləri verilməsi məsələsini duzqun həll etməqdən ibarətdir. Qəntçi uçun merinos kojynlarь ilə məşgyl olmanьn fajdalь olmasь aşagьdaqь rəkəmlərdən qərulur: kaba jynly kojyn „zozax" iqi dəfə kьrxьldьkda, orta hesab ilə 1,6 qilograma kədər jyn verir qi, bynyn qilogramь ancak 61—73 kəpəqə satьlьr; merinos isə qilogramь 2 manat 20 kəpiq-2 manat 40 kəpiqə qedən 6—8 qilogram jyn verir. Azərbajcan Şyra Cumhyrijjətinin toprak Komisarlьgь Qəncə jakьnlьgьnda Slavjanka qəndində, qiçiq bir merinos kojynlarь dəlluqu təşqil etmişdur.

Byjnyzly iri kara-mal. Ölqəmizin qənt əhalisində təsaduf etdiqimiz byjnyzly iri kara-mal nev'ləri: byga, əquz, inəq, qəl, camyş və zebydan ibarətdur. Iri byjnyzly kara-mal ancak əqinçilik məksədinə xidmət edib muxtəlif çəl işləri və nəklijjat uçun vahib bir işçi kuvvəsi təşqil edir.

By kara-mal, ətliq-işçi tipidur və iqi cinsə ajrьlьr: baş Kafkas daglarь ətəqlərində və Qur çajьnьn sol sahilində jaşajan bəjuq Kafkas cinsi və Qiçiq Kafkasьn təpəliqləri ilə Qur çajьnьn Arasa koşylana kədər sag qənarь duzluqunda jaşajan Qiçiq Kafkas cinsidur. Bəjuq Kafkas cinsi nisbətən xьrda olyr: by cinsə mənsyb olan inəqlərin əti 50 qilogramdan—100 qilograma kədər olyr. Qiçiq Kafkas cinsi umymijjətlə bəjuq Kafkas cinsinə nisbətən iri olyb, əti bə'zən 120—200 qilogram olyr. By cins sutlu və ətli olyr. Xusysən Karabag və Kazax kara-malь jaxşь hesab olynyr. Rysja Avropasь cinsindən Azərbajcan Şyra Cumhyrijjətində, kolonistlər tərəfindən (alman və sektantlar) byraja qətirilmiş, çərqəs, kalmьk və alman cinslərinə təsaduf etməq olyr.

Lənqəran kəzasьnda jarьm qəçəri halьnda jaşajan maldarlar məhəllində „qiləq" dejilən zeby saklarlar; bynyn nisbətən yzyn byjnyzlarь və byjnyzynyn kabak tərəfində bir donkasь var. Donkanьn bəjuqluqu 2 qilogram mikdarьndadyr.

Qiləqin bojy iri, bədəninin şəqli qəjçəq və kuvvəsi çokdyr; sutu isə çok dəjildur. Əquzlər əqsərijjətlə aranda çokdyr. Bynlarьn kuvvəsi çok olyb yzyn muddət və mutəsavi işlərlər. Cumhyrijjətin butun məhəlli cinslərinin və nev' curlərinin xusysijjəti, bojlarьnьn qiçiq olmasьndadyr; çunqu jem azlьgь, qafi kədər kyllyk olynmamasь, tez bir vaktda ciftləşmə və sun'i seçmənin joklygy Azərbajcanьn butun dajirələrinə məxsysdyr. Məhəlli inəq çok az; orta hesab ilə ildə 30—45 vedrə sut verir. Bir qilogram jag 25—30 qilogram sutdən alьna bilər; sut təsərrufatьnьn mərqəzi, başlьca alman kolonijalarьdyr. Başka jerlərdə jag dytmak və pəndir qəsməq işləri məhəlli ehtijacь başlьca olarak, şəhərlərin ehtijacьnь ədəjən mikdardan bir az çok mikjasda jajьlmьşdyr.

Azərbajcanda sutçuluq işinin qələcəqi çok parlakdyr; çunqu cumhyrijjətimizin cografi və iklimi şərtləri sut verən kara-malьn saklanьlmasьna yjgyndyr.

Atçьlьk. Azərbajcan maldarlьgьnda atьn mikdarь çok azdyr. Byna səbəb cumhyrijjətimizdə jerli əhali uçun işçi kuvvəsinin əquz və qəllərdən ibarət olmasьdyr. Çok pis halda bylynan araba jollarь və qəhnəlmiş əqin alətləri at kuvvəsi işlətməqə jaramajьr. Atь ancak, araba jollarь olmajan və ja ilin hər vaktьnda araba hərəqatinin mumqun olmadьgь jerlərdə juq uçun saklarlar. By cur jerlər əlqənin sojyk dag hissəsindədur. By jerlərdə şejləri juq halьnda daşьmak məcbyrijjəti oldygy uçun, kədim zamandan biri juq daşьmak sənəti qibi bir sənət əmələ qəlmişdur qi, bynynla ancak „çarvadarlar" məşgyl olyrlar (Şamaxь və Qəjçaj kəzalarьnda).

Jakьn zamanlara kədər Azərbajcan bir çok kijmətli-jerli at cinslərilə məşhyr idi. Bynlardan ən çok kijmətlisi Karabag miniq atьdyr. Laqin ejni-zamanda Kyba, malagan və dliboz atь da şajani-dikkətdur. Nisbətən az mikdarda alman və rys qəntçilərində koşylan atlara təsaduf olynyr. Jerli at davamlь və hər cur jemə dəzən olyr; umymijjətlə Azərbajcanda qəntçi atь jaxşь cinsdən dəjildur. Sun'i seçmə joklygy, jerli cinslərin kьrьlьb jok olmasьna və cьrlanmasьna jardьm edir. Byna qərə də həqumətimizin Azərbajcan atçьlьgьnьn jakşьlaşdьrьlmasь jolynda olan kajgьlarьndan birisi də, tərədici cins atlar əldə edib ciftləşdirmə mintəkələri kyrmakdan ibarətdur.

6. Azərbajcan qənt təsərrufatьnьn umymi məhsylatьnda maldarlьgьn dytdygy jer.

1913-cu ildə 138.611 min (muharəbədən əvvəlqi) ryblə məbləgində olan qənt təsərrufatьnьn umymi məhsylatьndan maldarlьgьn pajьna 18,1% və by cumlədən ət məhsylatьna 7,8%, sut məhsylatьna 8,5%, qənə 1,1% və jyna 0,7% duşur. 1926/27-ci ildə aşagьdaqь rəkəmlər əldə edilmişdur: Qənt təsərrufatьnьn umymi məhsylatь muharəbədən əvvəlqi kijmətlə 136.693-min ryblə olyb, byndan maldarlьgьn pajьna 16,9% duşur: by axьrьncь rəkəm dəxi bələ təksim olynyr: ət məhsylatь 6%, sut məhsylatь 8,0%, dəri 2,3%, jyn 0,6%.

V.UZUMÇULUQ VƏ ŞARABÇЬLЬK.

1. Azərbajcan Şyra Cumhyrijjətində uzumçuluǥun umymi sahəsi.

Cumhyrijjətimizdə uzumçuluǥun dytdygy sahə: 26.000 heqtar bəjuqluǥundədur qi, by da Azərbajcandaqь baglarьn sahəsьnə nisbətən 80,0%, butun jarar toprak sahəsinə nisbətən isə 0,4% təşqil edir. 26,000 rəkəmi təxmini olarak ǥəturulmuşdur; çunqu by barədə 20 ildən jykarьdyr qi heç bir tədkikat aparьlmamьş və byna ǥərə də Cumhyrijjətimizdə uzumçuluǥun dytdygy umymi sahə mikdarь hali-hazьrda muəjjən edilməmişdur; toprak və malijjə komisarlьklarьnda olan mə'lymat isə muxtəlif olyb, təxminən 26721,5 və 28885 heqtar arasьnda ojnajьr.

By 26721,5 heqtar mikdarьnda umymi sahə, Şyra Azərbajcanь inzibati vahidləri arasьnda bəjlə bəlunur:

Agdam kezasь	2725,0 heqtar:	Baqь „	3815,0 heqtar
Ǥəncə „	2000,2 „	Şamaxь „	2180,0 „
Şamxor „	1863,9 „	Saljan „	545,0 „
Kazax „	1318,9 „	Lənqəran „	534,1 „
Agdaş „	1389,8 „	Kyba „	392,4 „
Şəqi „	632,2 „	Naxçьvan Cumhyrijjəti	899,3 „
Zakatala „	904,7 „	Daglьk Karabag	3488,0 „
Ǥəjçaj „	4033,0 „		

2. Uzumun məhsyly jьgьlmasь və şarab çəqilməsi.

Azərbajcanda uzumçuluq və şərabçьlьk, az mikdarda olan mədəni mintəkələr (Ǥəncə və Kazax kəzalarьndaqь alman kolonijalarь) istisana olmak uzrə çok ibtidai bir haldadyr. Çok vəkt uzumu ajak ilə taxta tabaklarda tapdalajьrlar. Uzum şirəsi tempratyry çok dəjişiǥliǥə ygrajan kablarda kьzkьrdьlьr. Uzumçuluq texnikasь çok ibtidai bir halda oldygy uçun, məhsyly da az olyr, dajirəsindən asьlь olarak jerli uzumliqlərdə bir heqtardan 1638-dən 4914-qilograma kədər uzum, təsərrufatь mədəni bir halda bylynan əqilişi duzǥun, ǥubrələnməsi qafi və sylanmasь artьk olan Alman kolonijalarьnda isə 13104 qilogramdan 19656 qilograma kədər uzum hasьl olyr. Bynynla barabar Ǥəncə rajonynyn Şyra həqumət təsərrufatlarьnda uzumçuluqun daha mədəni bir usyl ilə aparьlmasь və çok məhsyl verən tənəq cinslərinin seçilib əqilməsi sajəsində uzum məhsyly il-ildən sur'ətlə artmadadyr.

1920-ci	ildə	uzum	məhsyly	13115	sentner	olmyşdyr
1921 „	„	„	„	19672	„	olmyşdyr
1922 „	„	„	„	24590	„	„
1923 „	„	„	„	22951	„	„
1924 „	„	„	„	39343	„	„
1925 „	„	„	„	32787	„	„

Azərbajcanda muharəbədən kabak illər jьgьlan uzum, orta hesab ilə altь juz min tona musavi idi. Şyra həqumətində isə jьgьlan uzum və çeqilən şarab by kərar ilədur:

	Toplanьlan sentner ilə	Şarab çəqilməsi min vedrə ilə
1924-ci il	893.444	3140
1925 „ „	693.115	2778
1926 „ „	532.787	2050
1927 „ „	655.738	2620.

Hələ by vakta kədər jьgьlan uzum mikdarь muharəbədən əvvəlqi mikdara çatmamьşdyr. Çunqu 1000 heqtara kədər uzumluq sahьbsьz xaraba bir bir halda kalmakdadyr (başlьca Şamaxь kəzasьnьn daglьk hissəsində, Mədrəsə, Qərǥəncə, Sagjan, Ǥurcuvan ǥəndləri). Əldə edilən uzum məhsylyndan 15% cumhyrijjət daxilində uzum halьnda işlədilir (jejilir); çok az bir hissəsi doşab hazьrlanmasьna sərf olynyr; jerdə kalan uzumdən isə şarab hazьrlanьr. Bazara ən çok jeməli uzum çьkaran Apşeron qəntləri-Məştaga, Pirşagь, Şuvəlan, Nardaran və başka qəntləri, və Ǥəncə rajonydyr. Ǥəncə rajony „təbrizi„ dejilən uzumu satьşa bьrakьr və by cinsin çok hissəsi (60%) Ǥəncə rajonyndan Rysjaja, Baqьja və Tiflisə ǥundərilir.

Cumhyrijjətimizdə hazьrlanan şarab başlьca kyry[1]) olyb ancak 10%-i şirin olyr. Şirin şarab ən çok Ǥəncə, Şamxor və Qurdəmir rajonlarьnda hazьrlanьb, başlьca olarak Rysjaja ǥəndərilir. Umymijjətlə butun şarabьn 45%-i cumhyrijjət xaricinə çьkarьlьb jerdə kalan hissəsi Azərbajcan daxilində işlədilir və spirt çeqirlər.

3. Şarabçьlьk ilə əlakədə olan istehsalatlar.

Bag uzumçuluǥunun başlьca məhsyly olan şarabdan başka, şarabçьlar uçun az-çok əhəmijjəti olan başka məhsyllarь da vardyr. Azərbajcanda by ǥəməqçi məhsyllar cumləsinə: şarab distilesi, sirqə və abkyra istehsalь daxildur. Uzumu başlьca olarak, şarab jaxşь satьlmadьgь, vaktlь-vaktьnda uzum jetişmədiǥi, by və ja başka xəstəliǥlərdən uzum xərab oldygy ittifaklarda distilə edərlər. Jalnьz mustəsna ittifaklarda, məsələn, şarab satьşь az olyb jaz vaktьna tyrşyjar və bylanarsa, o zaman şarabdan spirt çəqilir. Umymijjətlə şarabçьlьkdan kalan butun materjaldan (cecə-pьçal, maja və iləx.), cumhyrijjətin butun rajonlarьnda xam spirt (uzum aragь) çeqilir. Byny, şarabşьlьk ilə məşgyl olan hər bir qəntdə bir neçə mikdarda mevyd olan odly şarab distiləsi zavodlarьnda (sadəcə qiçiq distile kazanlarь — mejlər ilə) çəqirlər. By xam spirt isə byndan 94 — 96 dərəcəli təmizlənmiş uzum spirti almak

1) Şarab kyry, şirin,xorəq şarablarь qibi adlar, onlarьn tərqibində olan spirt və şəqərin mikdarьna ǥərə verilir. Byrada „kyry" qəlmesi adi kyry səzu ilə karьşdьrьlmamalьdyr. **Redaksija.**

uçun, rektifikasija zavodlarьna verilir və kismən, cecə aragь adilə satьşa bьrakьlьr.

Cumhyrijjət daxilində təmizlənmiş uzum spirti və konjak spirti aşagьdaqь mikdarda hazьrlanьr (min dərəcələr ilə ƣestərilir.

	Uzum spirti	Konjak spirti	Tyt spirti.
1925-ci il	10075	3065	3012
1926 „ „	9132	4559	3265
1927 „ „	15462	1156	4239

(By cədvəldə tyt spirti istehsalь dəxi ƣestərilmişdur).

Tyt spirtindən ancak arag hazьrlanьr (Agdam kəzasьnda və Daglьk Karabagda). By arak jerli bazarda işlədilib, Azərbajcan daxilində işlədilən aragьn umymi mikdarьnьn 33%-ni təşqil edir. Aragьn jerdə kalan mikdarь isə uzum spirtindən və Ƣurcustandan ƣetirilən çərəq spirtindən hazьrlanьr.

Azərbajcanda istehsal olyanan butun uzum spirtinin 20 %-i başlьca olarak Rysja Şyralar Cumhyrijjətinə ƣendərilir. Jerdə kalan mikdar isə, Baqь bazarьnda uzum aragь hazьrlanmasьna sərf olynyb, kismən dəxi şarabçьlьk təsərrufatlarьnda uzum çaxьrlarьnьn kuvvətləndirilməsinə işlədilir. 1927-ci ildə çaxьrьn kuvvətləndirilməsinə 3-miljon dərəcə spirt sərf olynmyşdyr. Cumhyrijjətdə 10-konjak zavody vardyr; biri Azərbajcan şarab trestinin (Azvin-Azşarab) dur; o biriləri isə aşagьdaqь kooperatiflər arasьnda bəlunmuşdur:

„Konkordija" — 4 zavod; „Kolokol" — 2; „Bagçьlar ymydy", „Ƣəncə şarabь" (Ƣəncvin), və „Loza„ („təhənq.) birər zavod. Rektifikasija (təmizləjici) zavodlarь altьdyr:

Azvinin	1	zavody vardyr.
Konkordijanьn	3	„ „
Lozanьn	1	„ „
Bagçlar ymydynyn	1	„ „

Ən kuvvətli konjak və rektifikasija zavodlarь Konkordijanьnqьlardyr.

Uzum sirqəsi, hər bir bag sahьbqarь tərəfindən ja şarab kьzkьrmaga başlarqan şarabdan və ja sun'i olarak şarabçьlьk kalkьsьndan: cecədən, xarab olmyş uzumdən və iləx.. dən hazьrlanьr. By sirqə jalьnьz xusysi (şəxsi) ehtijac uçun hazьrlanьb, az mikdarda bəjuq şəhərlərdə satьşa bьrakьlьr.

Abkora, sirqənin bir nev'i olyb koradan çeqilir; bynyn təmi ləzzətli olyb, çəşni olarak xərəqə katьlьr.

4. Azərbajcan Şyra cumhyrijjətində uzumçuluq və şarabçьlьk rajonlarь.

Azərbajcanda dərt şarabçьlьk və uzumçuluq rajony: 1) Ƣəncə-Şamxor, 2) Şirvan, 3) Karabag və 4) Apşeron rajony vardyr. By rajonlardan ən əhəmijjətlisi Azərbajcanda hasьl olan şarabьn 2/3 hissəsini hazьrlajan Ƣəncə—Şamxor—Kazax rajony (gərb rajony) dyr. By rajon çok məhsyl verməsi ilə məşhyrdyr. Rajonda şarabçьlьk ilə ancak kolonija almanlarь və ermənilər məşgyldyrlar, uzum məhsylynyn şarabçьlьga jalьnьz 50%-i sərf olynyr. By rajonda spirt çeqməq, doşab pişirməq artьk dərəcədə jajьlьb jeməq uçun də ən ləzzətli olan bir cins uzum („təbrizi") becərilir.

Şarabçьlьkda iqinci jeri Ƣəjçaj və Şamaxь kəzalarь daxil olmakla, Şirvan rajony dytyr. By rajona xusysilə 1918-1920-ci illərdə erməni-turq tokyşmasь zamanь çok zərər dəjmişdur, by tokyşma nəticəsində ermənilərə məxsys olan bir çok uzumluqlər tələf olmyşdyr. Tənəqləri agaclara sьrmaşmьş turq uzum baglarь, çok aşagь dərəcədə bir jer dytmadadyr. Turqlər istər şarabçьlьk, istərsə spirt çeqməq ilə məşgyl olmajьrlar. Bynynla ermənilər məşgylolyrlar. By rajonda „karaşirə" dejilən uzum cinsi hasьl olyr qi „kabernə" dejilən məşhyr Fransa uzum cinsindən ƣeridə kalmajьr. Uçuncu, Karabg rajonynyn başlьca olarak şarab distiləsi uçun əhəmijjəti vardyr. By rajon dəxi erməni-turq tokyşmasьndan zərər çeqmişdur; laqin Şirvan rajonyndan fərkli olarak, byrada uzumluqlər tələf edilməmiş, ancak kyllyksyz kalmьşdyr. Dərduncu rajon—Apşeron rajony ancak turq rajony olyb, şarabçьlьk ilə heç əlakəsi jokdyr. By rajonda ƣunəş istiliqinin çok olmasьndan və sun'i syvarmanьn meveyd olmamasьndan ən ƣezəl jeməli uzum cinsləri—şani jetişir. By uzumlər çok şirin olyb, ejni zamanda çok zərif oldyklarьndan, başka jerlərə ƣendərilməsi çətindur və byna ƣərə də hamьsь jetişdiqi rajonda işlədilir.

5. Uzumçuluq qulturu.

Azərbajcanda uzum muxtəlif nev'lər ilə jetişdirilir; tənəqlər mejnələr sirmaşьcь, diq və jerə jatan şəqldə olyr. Azərbajcanda 26000 heqtar bəjuqluqundə olan uzumluq sahəsinin daha mədəni sajьlan kьsa ƣəjdəli tənəqlər pajьna 11000 heqtar duşur. Jerdə kalan 15000 heqtər isə agaclara sirmaşmьş tənəqlər pajьna duşur (xijabani).

Azərbajcanda ən mədəni sajьlan Ƣəncə—Şamxor rajonynda tənəqlər əqməq uçun, jeri biri-birinə paralel sьralarla plantazlaşdьrьb ƣubrələjirlərə; tənəqləri ja pajalara və ja iqi paja arasьna çeqilmiş maftyllara baglajьrlar. Byrada məhsyl xusysən syvarma işi lazьmi kədər jaxşь aparьldьkda çok bol olyr. Alman uzumçuləri kooperatifi „Konkordija" fəalijjətinin bəjuq bir mədəni tə'siri vardyr. Şirvan rajonyndə, aran hissəsində, turq əhalisi uzum tənəqlə-

lərini agaclara sьrmaşdьrmak usylilə jetişdirirlər. Daglьk hissədə ermənilər tənəqləri kьssa qol şəqlində becərib өzləri məaləcə edir və өzləri də şarab kajьrьrlar.

Karabag rajonynda texniqi şərtlər az-çok Şirvan rajonyna bənzəjir.

Apşeron jarьm adasьnda iklim şərtlərindən asьlь olarak, jetişdirilən uzum tənəqləri jerə jatьr.

Cumhyrijjət daxilində jetişdirilən uzum cinslərinin mikdarь şokdyr; laqin bir rajona məxsys olarak jetişən uzum cinsi mikdarь azdyr. Butun uzum cinsləri iqi əsas grypa ajrьlьr: jeməli və şarab uzumu gryplarь. Turq əhalisinin çok oldygy rajonlarda uzumun jeməli cinsləri jetişdirilir. Məsələn Ƣəncə—Şamxor rajonynda „təbrizi", Apşeronda „şani" uzumləri.

Azərbajcanda kьrmьzь çaxьr uçun ən jaxşь cins hesab olynan „kara şireji" uzumdur. Almanlar byna „matras" dejirlər, by uzumun vətəni Şirvan rajonydyr; ag çaxьr uçun Alman „ryndvejs" cinsi çok məhsyl verən olyr.

6. Şyra Azərbajcanьn istehsalatçь uzum - şarab kooperatifləri və devlət Şyra təsərrufatlarь.

Cumhyrijjətdə mevcyd olan 26000 heqtarlьk umymi uzumluq sahəsinin 7000 heqtarь, jə'ni mədəni syrətdə jetişdirilən uzumluƣun 27%-i kooperatifləşdirilmişdur.

Hali-hazьrda aşagьdaqь kooperatiflər fəalijjətdədurlər:

1) 1920-ci ildən „Konkordija" (Ƣəncə və Kazax kəzalarь).
2) 1926-cь ildən „Loza" (Ƣөjçaj kəzasь və Qurdəmir stansijasь).
3) 1921-ci ildən „Kolokol" (Şamaxь kəzasь)
4) 1927-ci ildən „Bagçьlar ymydy" (Agdam kəzasь).
5) 1927-ci ildən „Ƣəncəvin" (Ƣəncə şəhəri).
6) 1928-ci ildən „Kax" (Zakatala kəzasь).
7) 1928-ci ildən „Karvinkoop" (Daglьk Karabag).

Azərbajcanda uzumçuluƣ məhsylyny hazьrlajan jalnьz uzum-şarab kooperasijasьdyr. İstər өzu, istərəsə həqumət uçun mal hazьrlamak işləri kooperasija tərəfindən aparьlьr; uzum tədaruqundə xusysi şəxslər heç bir rol ojnamajьrlar. Kooperativlərin şarablarь muhafəzə etməq uçun zirzəminləri (padvallarь) vardyr. By zirzəminlərin dytarь by kərar ilədir: „Konkordija" 560-min vedrəliq; „Loza"—120 min vedrəliq və „Bagçьlar ymydy"—25 min vedrəliq.

Azərbajcan şarab-spirt tresti „Azvinin" maddi əsasьnь təşqil edən devlət şyra təsərrufatlarь ancak istehsalat karakterini daşьjьb, byrada butun dikkət uzumçuluq və şarabçьlьga verilmişdur.

„Azvin" trestinin 8 şyra təsərrufatьnьn uzumluq sahəsi: 400 heqtarlьk uzum verən, 56-heqtarlьk bərpa olynan və 25-heqtarlьk tə'sis olynmyş Amerika ana pəhrənliƣi sahələrindən ibarətdur.

Butun şyra təsərrufatь zirzəmilərinin dytarь—840 min vedrəliq dur. Şyra təsərrufatlarь Ƣəncə-Şamxor rajonynda vardyr.

7. Şarabçьlьk və uzumçuluƣə dajir tədbirlər.

Uzumçuluq uçun ən korkyly olan fəlaqətlərdən birisi—f i l o k s e r a d u r. Bynyn zuhyr etməsi uzumluƣun tələf olmaga başlaması dIməqdur. Hələliq ancak Kazax kəzasьnda ƣөrulmuş flokseranьn dytdygy sahə 16,5-heqtara musavidur. Filoksera, ƣөzə ƣөrunən quçuq bir bitdur. Bynlar bөjuq kolonijalar ilə qeqlərin incə kismlərində saqin olyb, tənəƣin şirəsini soryr və by syrətlə tənəqi javaş-javaş kyrydyrlar. Tənəq xəstələnir, japraklarь qiçilib saralьr; uzum salkьmlarь quçulur; ildən-ilə uzum məhsyly azalьr və 5 - 6 ilin içərisində tənəq busbutun kyryjyb həmişəliq tələf olyb ƣedir. Filoksera ilə ən jaxşь mubarəsə usyly—umymijjətlə kəbyl edilmiş mədəni mubarəzə usylydyr qi, by da tənəqlərimizi javaş-javaş filokseraja karşь dəvamlь olan Amerika nev'inə çevirməqdur. By ittifaklarda jerli tənəqlər əvvəlcə Amerika tənəqlərinə aşьlanьr, və byndan sonra bynlarь əqirlər; by syrətlə jetişmiş uzum, jerli uzum olyr, qeq isə filokseraja karşь dəvamlь olan Amerika tənəqinin qequ ojyr. Azərbajcanda hali-hazьrda filoksera ilə mubarəzə etməq uçun, toprak daxilinə az mikdarda qyqyrtlu karbon bьrakьrlar By usyl filokseraja dytylmyş uzumluƣun məhsylyny azaltmamak jolynda jaxşь nəticələr vermişdur.

Amerika tənəqlərinin ana pөhrənliƣinə (fidanlьgьna) Annenfeld kolonijasьnda (Şamxor kəzasь), 27-heqtar, „Xaraba-jeri" şyra təsərrufatьnda da 27 heqtar jer ajrьlmьşdyr. 1927-ci ildə Annenfelddə Amerika tənəqi pөhərənliƣinə 3-heqtar jer ajrьlьb əqilmişdur. By tənəqlər Fransa və Avstrijadan ƣetirilmişdur. 1927-ci ildə 300-min dənə tənəq aşьlanmьşdyr. „Xaraba-jeri" şyra təsərrufatьnda 1926-ci ildə 8 heqtar jerə tənəq basdьrьlmьşdyr; 1927-ci ildə isə by sahə 25- heqtara kədər artьrьlmьşyr. Byndan başka Lənqaran kəzasьnda „Sara" adasьnda, dezenfeksija pөhrənliƣi adlanan qiçiq bir Amerika tənəqi pөhrənliƣi vardyr.

1923-ci ildə Baqьda enoqimija (şarabь analiz edən) labaratorijasь tə'sis olynmyşdyr. Bynyn məksədi, şəhər bazarlarьna çьkarьlan şarab-spirt məhsylatьnь analiz edib, şarabьn saxtaıanmasilə mubarəzə etməqdur. Byndan başka by labaratorija ilq dəfə olarak Azərbajcanda 1927-ci ildə jerli şarablarь jaxşьlaşdьrmak məksədilə şarabçьlar arasьna jajmak uçun maja tədaruq etməƣə başlamьşdyr. Hali-hazьrda labaratorijanьn ixtijarьnda 25-dən jykarь təcribə edilmiş əcnəbi, Kьrьm, Kaxetin cins təmiz maja qulturu vardyr. By majalar cumhyrijjət xaricinə dəxi çьkarьlьr.

8. Şyra Azərbajcanьnьn umymi milli mədaxilində uzumçuluƣun roly.

Uzumluƣun dytdygy sahə orta hesab ilə ildə 6-7-miljon çervon ryblə kijmətində 819.672 sentner uzum verir. Uzum arak-konjak istehsalatь 1925/26 ci ildə 11 miljon ryblə vermişdur. By syrətlə butun hasьl olan uzumun gejri-saf hasьlat dəjəri Şyra Azərbajcanь umymi milli mədaxilinin 7%-ini təşqil edir. Jykarьda ƣɵstərdiƣimiz uzum rajonlarьnьn jeƣanə mədaxil jeri uzum baglarьdyr.

VI. BAGÇЬLЬK-BOSTANÇЬLЬK.

Azərbajcanda umym bag-bostanьn dytdygy sahə 32,6 min heqtar (29,9 min desetin) mikdarьnda olyb, jarar topragьn umymi sahəsinin 0,5%-ni təşqil edir. By 32,6 min heqtarlьk sahə by cur bɵlunur:

Bag	20,6	min	hektar
Bostan	7,0	„	„
Bagça	5,0	„	„

By 32,6 min heqtarlьk umymi sahə, kəzalar arasьnda belə bɵlunur:

1. Kyba kəzasь	13,2	min	heqtar	10. Kazax	0,5	min	heqtar
2. Zakatala „	5,5	„	„	11. Şamxor	0,5	„	„
3. Agdam „	3,3	„	„	12. Şamaxь	0,5	„	„
4. Naxçьvan Cumh.	2,5	„	„	13. Lənqəran	0,4	„	„
5. Ƣəncə kəzasь	2,2	„	„	14. Baqь	0,2	„	„
6. Şəqi „	1,1	„	„	15. Cəbrajьl	0,2	„	„
7. Daglьk Karabag	1,0	„	„	16. Saljan	0,2	„	„
8. Agdaş kəzasь	0,5	„	„	17. Qurdustan	. . . .		
9. Ƣɵjçaj „	0,5	„	„				

By cədvələ dikkət etdiqdə, ən çok bag olan jer Kyba kəzasьnьn oldygyny ƣɵruruq. By kəzanьn bə'zi rajonlarьnda bagçьlьk hətta əhalinin başlьca məşgylijjətini təşqil edir. Kyba kəzasьnьn daglьk hissəsində birinci jeri alma və armьd agaclarь dytyr; o biri agaclarьn roly byrada çok azdyr. Aran hissəsində əriq, şaftalь, nar, əncir və iləx.. agaclara təsaduf olynyr. Vladikavkaz dəmir jolyna jakьn olmak və mejvələrin də jaxşь olmasь sajəsində Kyba kəzasьnьn mejvələri bir Baqь dəjil, Şimali Kafkaza və hətta Moskva və Leningrada ƣɵndərilir.

Azərbajcanьn başka bagçьlьk rajonlarьnda Şəqi kəzasьnь kejd etməq lazьmdyr. Byrada ən çok olan agac koz agaclarьdyr. By agaclarьn mejvələri Baqь, Ƣəncə, Moskva, Rostof, Xarkof və Rysja ilə Ykrajnanьn başka şəhərlərinə ixrac olynyr. Cədvəldən ƣɵrulur qi, bagçьlьk və bostançьlьk butun Azərbajcanda jajьlmьş və yzak zamandan bəri mevcyddyr; baglara hər jerdə istər aran istərsə daglьk hissələrdə təsaduf olynyr. Baglarьn çoky aran rajonlarьnda, az kьsmь isə daglьk kьsьmlarda olyr. Aran jerlərdə bag və bostan 50%, hundur jerlərdə isə 41% vardyr. Cumhyrijjətimizdə muxtəlif mejvələr və səbzəvat: alma, armьd, ƣavalь, hejva, albalь, əriq, şaftalь, əncir, nar, koz, şabalьt, əzƣil (myşmyla), tyt, ƣilas, moryg, rys uzumu, bɵjurtqən, pamador, badьmcan, qɵq, kartof, sogan, fasolja, qələm, karpyz, kavyn, balkabak və iləx.. olyr. Əqsərijjətlə mejvələrin jerli cinsləri və çok vəkt Avropa cinslərindən ƣəri kalmajan mejvələr jetişdirilir (şaftalь). Avropa cinsləri də Azərbajcanda jaxşь jetişir (kalvil, ranet almalarь, duşes armьdь). Laqin ƣɵzəl şərtlərə bakmajarak (isti iklim, əlverişli toprak şərtləri və mejvəçiliƣin byrada kədim zamandan mevcyd olmasь) bagçьlьk və bostançьlьk çok aşagь dərəcədədur. Baglarьn mualəcəsi əhalijə az mə'lymdyr. Əhali sadə usyl ilə mejvələri jьgьb saklajьrlar və byna ƣɵrə də agaclar qorlyk çəqib məhsyl dəxi tələf olyr. Mejvələr və umymijjətlə mejvəçiliq məhsylatь ən çok ɵz məhəllində işlədilir. Azərbajcan xaricinə, nisbətən az bir kьsmь çьkarьlьr. Bagçьlьk rajonlarьnda mejvələrin satьlmasь usyly, başlьca olarak, dag qəndlərinə və jajlaklara juq ilə aparьlьb muxtəlif qənt təsərrufatь məhsylatьna dəjişməqdən ibarətdur. Şəhərlərə isə az bir kьsmь çьkarьlьr. Hal by qi, cumhyrijjətin xusysən mejvə rajony hesab olynan Kyba, Zakatala Ƣəncə kəzalarь və Naxçьvan Cumhyrijjəti jaş mejvələr (və kismən səbzəvat)in umymi istehsalatь cihətincə o kədər kuvvətlidur qi, nə inqi məhəllində, hətta umymijjətlə Azərbajcanda belə bynlarьn işlədilməsinə sɵz ola bilməz. Məhsyl, jalьnьz cumhyrijjət xaricinə mejvələrin çьkarьlmasilə satьlьb kyrtarar. Xaricə isə jalnьz almanьn bə'zi dəvamlь (çok saklanьla bilən) cinslərini çьkarmak mumqun ola bilir; jerdə kalan mejvə və səbzə isə kyrydylmyş və ja konserv halьnda çьkalan mejvə ... çьkarьlьb satьla bilir. 1924/25-ci ildə Azərittifak tərəfindən Kyba kəzasьnьn Xaçmaz stansijasьnda tiqilmiş səbzə-konserv fabriqini və Balaqən qəndində Zakatala qənt təsərrufat kredit cəmijjətinin qiçiq bir kyrydycy aparatьnь nəzərə almasak, cumhyrijjətdə az-çok babat bir fabriq və ja mejvə kyrydycy bir aparatьn mevcyd olmadьgьnь sɵjləjə biləriq. By muəssəsələr mejvəçiliq və bostançьlьgьn butun ehtijacьnь ɵdəmədiqlərindən, konserv fabriqləri və mejvə kyrydycy aparatlarьn bina olynmasь məsələsi birinci nevbədə dyran məsələlərdəndur. Cumhyrijjətimizin Ali Xalk Təsərrufat Şyrasьnьn ƣələcəq planьnda uç konserv zavodynyn (Xaçmaz, Ƣəncə və Lənqəranda) və uç mexaniqi mejvə kyrydycynyn (Kyba, Zakatala və Ƣəncədə) bina olynmasь və mejvə kalkьsьndan spirt çəqmə işləri alьnmьşdyr. Azərbajcan konserv və mejvə kyrytduzəltməq nəzərə alьnmьşdyr. Azərbajcan konserv və mejvə kyrytma sənajeinin umymi istehsalatьnь beş il içərisində 1926/27-ci ildə olan 68 min sentnerdən 1930/31-ci ildə 37-min sentnerə çatdьrmak ehtimal olynyr. Konservlərin başlьca olarak səbzə konservi olmasь, mejvələrin isə mexaniqi mejvə kyrydanlarda işlədil-

məsi dəxi ehtimal olynyr. Bagçьlьgьn by kьsa icmalьnь kyrtararak byny kejd etməq lazьmdyr qi, Azərbajcanda bir çok rajonlarьn qənt əhalisi budcəsində mejvəçiliq ƣɵrqəmli bir jer dytyr. Bostan bəcərməq və mejvəçiliq 1926/27-ci ildə qənt təsərrufatьnьn umymi məhsylynyn 7,4% vermişdur.

VII. MEŞƏ TƏSƏRRUFATЬ

1. Dunja meşə sahəsində Şyralar Ittifakьnьn dytdygy jer.

Dunja meşə sahəsi təxmini hesabla 3-miljard heqtar jer dytyr qi, bynyn da başlьca hissəsi şimal jarьm qurəsinin mɵ'tədil kьsmьndadyr. Sosjalist Şyra Cumhyrijjətləri Ittifakьnьn dunja meşə sahəsində ojnadьgь rol aşagьdaqь mə'lymatdan aşqar olyr.

MUHUM ƟLQƏLƏRIN MEŞƏ SAHƏSI

Ɵlqələrin adlarь.	Meşə sahəsi Miljon heqtar.	Ɵlqənin butun sahəsinə % nisbəti.
Şyralar Ittifakь Asja kьsmь . . .	696	42,4
Avropa kьsmь	171	38,2
Kanada	250	25,9
Şimali Amerika Muttəhid Ştatlarь . .	187	24,4
Hindistan	33	.7,0
Japonija	30	66,6
Isvəç	24	57,0
Finland	19	55,8
Almanija	13	26,3
Fransa	10	18,2
Norveç	7	22,0

By syrətlə ƣɵruruq qi, Şyralar Ittifakь ɵz meşə sahəsilə başka ɵlqələr arasьnda birinci jer dytyr; və by meşə sahəsi butun dunja meşə sahəsinin 28%-ni təşqil edir. Ɵz meşəliƣi ilə (meşələrin butun toprak sahəsinə olan prosentlə nisbəti) Şyralar Ittifakь birinciliƣi jalnьz Japonija, Isveç və Finlanda ƣuzəşt edir. Laqin bɵjuq meşə ɵlqələri arasьnda birinci jer dytyr. Şyralar Ittifakьnьn Asija hissəsi Avropa hissəsinə nisbətən daha çok meşəlidur (Sibir tajgasь)

2. Azərbajcanьn meşə sahəsi kəzalar arasьnda bɵlunməsi, meşəliq.

Azərbajcanьn umymi meşə sahəsi 1.247.700-heqtara musavi olyb, butun Şyralar Ittifakь meşə sahəsində 0,14%-ini təşqil edir.

Azərbajcan meşəliqlərinin cumhyrijjətin butun toprak sahəsinə (8572,3 min heqtar) prosent ilə nisbətini ƣɵtursəq 14% musavi, jə'ni butun Şyralar Ittifakьna nisbətən az meşəliƣə maliq olyr.

Ƣɵstərdiƣimiz cumhyrijjətin 1,247,700-heqtar umym meşə sahəsindən xalis meşə 840,100 heqtar və ja 770,700-desetindur.

By axьrьncь rəkəm kəzalar arasьnda by kərar ilə bɵlunur:

		meşəliq %-i.
1. Lənqəran kezasь	163,0-min heqtar	(19,4)
2. Zakatala "	119,5 " "	(14,3)
3. Daglьk Karabag "	81,8 " "	(9,7)
4. Qurdustan kəzasь	71,8 " "	(8,6)
5. Ƣəncə "	65,4 " "	(7,8)
6. Şamxor "	60,7 " "	(7,2)
7. Agdaş "	58,3 " "	(6,9)
8. Kazax "	44,5 " "	(5,3)
9. Kyba "	39,2 " "	(4,7)
10. Şəqi "	38,0 " "	(4,6)
11. Ƣɵjçaj "	31,5 " "	(3,6)
12. Cəbrajьl "	28,3 " "	(3,4)
13. Baqь "	19,5 " "	(2,3)
14. Şamaxь "	12,4 " "	(1,5)
15. Agdam "	4,3 " "	(0,6)
16. Naxçьvan Cumhyrijjəti	0,9 " "	(0,1)
17. Saljan kəzasь	— — —	(0,0)
	Cəmi: 840,0 " "	(100)

By syrətlə ən çok meşəliƣi olan Lənqəran kəzasь və ən az meşəliji olan Naxçьvan Cumhyrijjətidur. Saljan kəzasьnda isə heç meşə jokdyr.

3. Taxta tədaruqunun zəif inqişaf etməsi səbəbləri.

Cumhyrijjətimizin butun toprak sahəsini meşə ilə ɵrtulmuş hissəsilə dytyşdyrsak Azərbajcan meşə təsərrufatьnьn roly barəsində, bizdə əslindən artьk bir təsəvvurat əmələ ƣələ bilər. Hal by qi Şyra Azərbajcanьn meşəbəƣi ixtijarьnda olan butun dajirələrindən çьkarьlan taxta agac qiçiq rəkəmlərdə ƣɵstərilir:

1920-ci il . .	429.244-kyb metro	1923 24-ci il .	518.620-kybmetro
1921-ci " . .	893.186 " "	1924/25 . . .	559.360 " "
1922 " . . .	242.044 " "	1925/26 " " .	569,681 " "

1925/26-cь ildə butun Azərbajcanda meşələrdən 469.347 ryblə ƣəlir olmyşdyr. Meşə işinin by cur zəif inqişafь nə ilə izah olynyr?

Ilq əvvəl byny nəzərdə dytmalь qi, bir çok meşələr istismar olyna bilməjir və olynmamalьdyr. By meşələr cumləsinə sy və toprak saklamak əhəmijjətinə maliq olan meşələr daxildur. Jykarьda Azərbajcan qənt təsərrufatьnda syjyn əhəmijjəti barəsində sɵjləmişdiq. Təbiidur qi, dag meşələrinin sy məhafəzə etmə əhəmijjətini nəzərə aldьkda, hɵqumət bynlarьn tələf edilməsinə jol ver-

məmalidur. Meşələrin syjy məhafəzə etməq əhəmijjəti ilə bynlarьn topragь saklamak işindəqi roly məsələsi sькь bir rabitədədur. Çok vakt dag topragьnьn kalьnlьgь az olyb, umymijjətlə ɵzundən sy qeçirməjən və bɵjuq enişliƣi olan suxyrlar uzərində laj halьnda bylynyr.

By naziq toprak təbəkəsinin jyjylyb aparьlmamasьna səbəb agaclarьn qeqləridur. Meşəni kьrdьkda, by toprak təbəkəsi toprak syjy ilə jyjylyb asanlьkla aşagь suruşur. Topragьn uzərində olan qənlərlə birliqdə suruşməsi ittifakь az ƣɵrulməmişd'ır. By ittifaklar Lənqəran kəzasьnda olmyşdyr. Məhafəzə və sy saklama əhəmijjətinə maliq olan meşələr, butun meşə sahəsinin 40%-ini təşqil edir.

Byny da nəzərə almak lazьmdyr qi, meşə qutlələrinin başlьca kьsmь juqsəqliqdə, daglarьn başьnda vəz' olynmyşdyr; jolsyzlyk və çaj sisteminin pis halda bylynmasь, bynlarьn istifadə edilməsini çok çətinliqlərə salьr. Jykarьda ƣɵstərdiƣimiz qibi, Azərbajcanьn dag meşələri cumhyrijjətin umym meşə sahəsinin 82,8% təşqil edir. By dag meşələrinin umymi mikdarьndan 257.009-heqtar meşənin, jə'ni 30,7 fajizinin istismarь, meşə (materjalь) daşьjan jollarьn joklygyndan, gejri-mumqun və ja az mumqundur. Aran meşələrinə ƣəldiqdə, bynlar dəxi istismar uçun bir o kədər əlverişli şərtlər içərisində dəjildur. Əsas mane'liq, by meşələrin daima malareja xəstəliƣinin ocagь olan bataklьklarь dytmasьdyr. Byradan anlaşьlьr qi, by qejfijjət meşələrin istismar olynmasьnь çətinləşdirir.

Meşələrin nisbətən az bir kьsmьnьn kyrort əhəmijjəti vardyr və bynlar məhafizə olynyr (məsələn Baqь kəzasьnda Altьagac meşəbəjliq dajirəsi). Zakafkasija meşələrinin jaxşь bilicilərindən birisi olan professor Vinogradof-Niqitin, meşələrin kyrort əhəmijjətini by cur tevsif edir: „Meşələr havanьn təmizlənməsinə jardьm və havanь ozon gazь ilə təchiz edir; lazьmi sərinliƣi verir, quləqlərdən koryjyb iklimin qəsƣinliƣini jymşaldьr; meşələr, mualəcə sylarьnьn, çaj və bylaklarьn rezimini koryjyr və jamaclarь çɵqməqdən, yçmakdan və aşьnmakdan korymak uçun mɵhqəmlədir. Dag və meşələrin bir-birinə karьşmasь xusysi bir mənzərə jaradьb, təbiəti ƣɵzəlləşdirir və by da xəstələrin psixikasьna (sinir sisteminə) jaxşь tə'sir edib bynlarьn dincəlmələrinə və sagalmalarьna ardьm ədir. Byna ƣɵrə də meşələrin ehtijat ilə məhafizə olynmasьna və duşuncəli bir meşə təsərrufatьna xusysi dikkət jetirməq lazьmdyr". (Xydadadof „Zakafkazija" səhifə 102).

4. Azərbajcanda meşə təsərrufatьnьn tarixi.

Çar devrində dɵvlət meşələrini Baqь və Ƣəncədə olan Toprak və Devlət Əmlaqi Idarəsi idarə edirdi. Devlət meşələrinin idarə və korynmasьna məxsys olan bɵjuq bir ştatьn mevcyd olma-

sьna bakmajarak, meşə təsərrufatь inqişafь aşagь bir dərəcədə idi. Anarşi illərində (1918-1920-ci illərdə) meşələri hər qəs ɵz qejfi istədiƣi qibi kьrьb, çatьb, təmizləjib, jandьrmьşdyr. Byndan başka həman illərdə meşə talalarьnda və meşədən təmizlənmiş sahələrdə saqin olmyş muxtəlif qənt əhalisi—qeçərilər, meşələri kьrmьşlar və byralarda daxma və binalər tiqib meşələrdə ɵz xusysi jerlərində oldygy qibi jaşajьr və meşə agaclarьnь dəhşətli bir syrətdə kьrьrlar. Qeçərilərin bɵjuq hejvan suruləri də sahьblarьnьn meşələrə vyrdygy zijanь daha da çokaldьrlar. Meşə idarəsi və məhafəzə dəstəsi, dərin qeqlər atmьş və meşə təsərrufatьnь artьk dərəcədə dagьdan by bɵjuq bəla ilə mubarəzə etməƣə kadir dejildur.

1920-ci ildə Şyra hɵqumətı kyryldykdan sonra, butun meşələr milliləşmiş və hɵqumət malь olmyşdyr. Toprak komisarlьgь meşə təsərrufatь sahəsində əsas kərarlar kəbyl etmiş və meşə təsərrufatьnьn duzƣun təşqil olynmasьna və xalk təsərrufatьnьn bir şɵ'bəsi olan butun meşə təsərrufatьnьn tez bir zamanda bərpa olynyb duzƣun kyrylyşy uçun bir çok tədbirlərin həjata qeçirilməsinə başlamьşdyr.

5. Meşə təsərrufatьnьn idarə kyrylyşy.

Hali-hazьrda idarə barəsində cumhyrijjətin butun meşələri dərt mufəttişliq dajirəsinə bɵlunmuş və bynlarьn ixtijarьna 21—meşəbəjliƣi daxil edilmişdur. Meşəbəjliq idarə təşqilatьna 21—meşəbəƣi, 28—muavin və 355-atlь karayl daxil olyr.

Cumhyrijjətin butun meşələri 113-meşə jajlaklarьndan ibarət olyb, bynlardan 93 jajlak (meşə sahəsinin 83%) daglarda və 22-jajlak (meşə sahəsinin 17%) arandadyr. Meşəbəjliƣin orta hesabla sahəsi nmymən 57770 heqtar və jalьnьz meşə sahəsi 41420 heqtardyr. Atlь karayl dajirəsi bɵjuqluƣu 3270-heqtardyr. Mufəttişliq dajirəsi, aşagьda ƣɵstərilən kajda ilə meşəbəjliƣə bɵlunur:

I-ci mufəttiş dajirəsi:

1. Prişib—talьş	meşəbəjliqi—	58.466,5	heqtar	meşə
2. Lənqəran	„	22.484,5	„	„
3. Zyvand	„	35.556,9	„	„
4. Astara	„	46.10 ,0	„	„
	Cəmi:	162.614,9	„	„

II-Iqinci dajirə:

1. Jalama	meşəbəjliqi	—14,257,2	heqtar	meşə
2. Kyba	„	25.990.0	„	„
3. Altьagac	„	20.669,7	„	„
4. Şamaxь	„	12.478,3	„	„
5. Ƣɵjçaj	„	31.485,7	„	„
6. Agdaş—Bym	meşəbəjliqi	—58.264,9	heqtar.	
	Cəmi:	163,145,8	heqtar	

III. Uçuncu dajirə:

1. Ƣəncə meşəbəjliƣi	—54.740,9—	heqtar meşə
2. Şamxor „	29.168,4	„ „
3. Ƣədəbəj „	30.383,8	„ „
4. Şəmsəddin „	28.830,5	„ „
5. Agstafa-karajazь „	15.641,5	„ „
6. Şəqi „	37.570,1	„ „
7. Zakatala „	123.275,7	„ „
Cəmi:	319,610,9	„ „

IV. Dərduncu dajirə:

1. Karabag meşəbəjliƣi	—112.088.0	heqtar.
2. Qurdustan „ „	— 71.883,0	„
3. Naxçьvan „ „	1.635,0	„
„ „ Cəmi:	—185.606,3	„
Butun dɵrt dajirədə	830.968,9	heqtar meşə

Kejd: Meşənin umymi sahəsi arasьndaqь fərk (iləriqi səhifəjə bakьn) Mərqəzi Statistika idarəsi ilə Xalk Toprak Komisarlьgьnьn rəkəmlərinin dytyşdyrylmamasьndan (yjgynlaşdьrьlmamasьndan) iləri ƣəlmişdur.

6. Məşələrin tərqibi və əhəmijjəti.

Azərbajcan meşələri jalьnьz japraklь agaclardan ibarət olyb by agaclar aşagьda ƣɵstərilən nev'lərə bɵlunur:

Fьstьk	27%
Vələs	26%
Palьt	24%
Karaagac, agcakajьn, ƣɵruş	14%
Kьzьlagac	1,8%
Dəmiragac (ancak Lənqəran kəzasьnda)	1,6%
Jalankoz	1,0%
Kavak, azat (nil), agcakavak və iləx	1,6%
Ardьc	3,0%
Cəmi:	100%

Başlьca cinslər palьt, fьstьk, vələs, karaagac, ƣɵruş, cɵƣə, kьzьlagac, agcakajьn, kavak və başka agaclardan ibarətdur. Dag meşələrində agaclarьn ehtijati bər həqtara 280-dən 450-kyb metroja kədər, aran meşələrində isə 100-dən 200 kyb metroja kədərdur. Jaşca agaclar by cur bɵlunur: iri agaclar 44% və by cumlədən koca agaclar 15%, orta jaşlь agaclar 32% və cəvan agaclar 24 %.

Dag meşələrində tiqinti uçun işlədilən agaclarьn mikdarь 30%-dən 70%-ə kədərdur. Palьt odyncagьnьn juqsəq texniqi sifəti və kijmətli cinsi ilə (şabalьt japraklь palьt) cumhyrijjətin kəzalarь arasьnda Lənqəran kəzasь birinci jeri dytyr. By kəzanьn ımeşələri ɵzlərinə məxsys xusysijjətlərlə səçilir və onlarьn bəjuq stehsalat əhəmijjəti vardyr.

7. Meşədən nə məksəd uçun istifadə olynyr?

Kijmətli meşə nev'lərinin bol və muxtəlif olmasь, texniqi cihətdən jalьnьz meşə təsərrufatь dejil, meşə istehsalatь mikjasьnda belə Azərbajcan meşələrinin bəjuq əhəmijjəti oldygyny mejdana çьkarьb ƣɵstərir. Ilq əvvəl qɵmur, sirqə-tyrşy tozy, katran, agac jaglarь, agac spirti və kanifol almak uçun agacьn kyry distiləsini və kreozot, ƣviakol, tiakol, aşь xьlasəsi və içlərindən kymaş və ƣɵn bojamak uçun, bɵjuq əhəmijjəti hajiz olan ƣɵzəl uzvi bojaklar qibi başka preparatlarь əldə etməq məksədilə daha sonraqь qimijəvi işlənməsini kejd etməq lazьmdyr.

Azərbajcan meşələrində bitən bə'zi agac və bitƣi nev'lərinin: qitrə agacь, cɵƣə, moryk, bɵjurtqən, nar agacь və bijan qɵqunun bɵjuq ilac əhəmijjəti vardyr.

Laqin ən çok əhəmijjətli, janacak və muxtəlif inşaat materjalь hazьrlamak uçun Azərbajcan meşələrinin istismar olynmasьdyr.

8. Azərbajcan meşə tresti.

Azərbajcan meşə tresti ɵz işini aşagьdaqь təsərrufat vahidlərində: Lənqəran, Naxçьvan, Zakatala, Karabag və iləx.. kəzalarьn meşə tədaruq edən dajirələrində, Baqь taxta ambarь və odyn ambarlarьnda aparьr. Zavod tipində olan agac işləjici muəssəsələr Baqь taxta zavody, Veljamir boçka zavody və Zakatala parqet zavodyndan ibarətdur.

Azərbajcan meşə terstinin fealijjəti iqi jerə ajrьlьr: birisi qɵqlərdən odyncak hazьrlamak, o biri isə zavodlarda agaclarь işləməqdən ibarətdur; zavodlar isə başlьca ƣətirilən agac cinslərini (cɵƣə və tiqan japraklь) və ancak azca jerli agaclarь (fьstьk və palьt) işləjirlər. Azərbajcan meşə trestinin tədaruq etmə fəalijjəti, muxtəlif şpal, tir, palьt boçka taxtasь, çarx dəndələri, kapь və pəncərə dabanь, odyn və iləx... hazьrlamakdan ibarətdur.

Tədaruq olynmyş materjallarьn başlьca muştəriləri: dəmir joly (şpal və tirlər), eksport təşqilatlarь (Fransьz boçka taxtalarь, koz agacь), tokycy trestləri (dmiragac), ticarət və əhali (odyn, pəncərə və kapь dabanlarь, çarx dəndələri) və Azərbajcan zavodlarь (palьt və fьstьk)dyr.

9. Şyra Azərbajcanьnda meşə işlərinin ƣələcəq planь.

Meşə işinin ƣələcəq planь uzrə Baqьda balьk doldyrmak uçun ildə 650 min komplekt boçka hazьrlajan bir boçka zovodonyn bina olynmasь təsəvvur olynyr. Zavod 1928/29-cy ildə tiqilib 1930/31-ci ildə işə salьnmalьdyr. Zavod 1,2 miljon rybləjə başa ƣələcəqdur.

Azərbajcanda umymi istehsalatь 650,000 mikdarьnda olan Danimarka boçka taxtasь hazьrlajan iqi zavodyn bina olynmasь (Lənqəran, Zakatala) təsəvvur olynyr. Hər iqi zavodyn dəjəri təxminən bir miljon ryblə kijmətində olacakdyr. Lənqəran zavodynyn tiqilməsi 1928/29 cy ildə, Zakatala zavodynyn tiqilməsi isə 1930/31-ci ildə təsəvvur olynyr.

10. Nəticə.

Azərbajcan meşələrinin ɵlqənin başka təbii sərvətləri qibi bɵjuq kijməti vardyr. By sərvətin, kydyrgancasьna istismar və əhalinin kanacaksьzlьgь nəticəsində ogyrlanmasь, əfv edilməz bir cinajətdur. By cinajətin karşьsьnь almak uçun butun vasitələrlə mubarəzə etməq lazьmdyr. Meşələrin tələf edilməsi, jalьnьz kijmətli xalk malьnьn cinajətqarcasьna ogyrlanmasь deməq dejil, by tələf edilmənin bir çok fəlaqətli nəticələri dəxi ola bilər: məsələn: mənbə'lərin və çajlarьn kyrymasь, əqin jerinin sel ilə basьlmasь və iləx.. Byna ɋɵrə də cumhyrijjətmizin meşələrini korymak lazьmdyr. Mubarəzə tə'xirsiz olmalьdyr. By mubarəzə, nə inqi Azərbajcan, hətta Zakafkasija, Şyralar Federasijasь və butun Şyralar Ittifakь fajdasьnadyr.

VIII. BALЬKÇЬLЬK VƏ BALЬK JETIŞDIRMƏ.

1. Azərbajcanьn balьk dytylan sylarь.

Azərbajcanda balьk dytylan sylar cografi vəzijjətindən 1) dəniz, 2) çaj və ɋɵl sylarьna ajrьlьr.

Dəniz sylarь. Butun Kaspi sahili bojy ilə Samyr çajьnьn sag kolyndan başlajarak (Dagьstan Cumhyrijjəti sərhəddi) Iran sərhəddindəqi Astarinka çajьnьn başьna kədər yzanьr. Dəniz syjynyn dəniz içində sərhəddi sahildən 53-verst məsafə hesab olynyr.

Çaj sylarь. a) Qur çajьnьn syjy, çajьn başьndan Ɋurcustan Cumhyrijjəti sərhəddinə kədər, b) Akyşa çajь syjy; çajьn hər iqi sahilindən Saljan şəhərindən başlajarak çajьn Kьzьlagac qɵrfəzinə akьb tɵqulən jerinə kədər. c) Araz cajь syjy; çajьn Sabirabad qəndi janьnda Qur çajьna kavьşdьgь jerdən başlajarak, hər iqi sahillərilə Iran sərhəddinə kədər, və byradan jykarь jalьnьz sol sahili ilə Naxçьvan Şyra Cumhyrijjətinə kədər. Bynlardan başka balьk dytylan sylar cumləsinə: ç) Kaspi dənizinə akьb tɵqulən butun çajlar dəxi daxildur.

Ɋɵl sylarьna: 1) Agçala ɋɵlunun daşkьnь; 2) Hacьkabyl ɋɵlu, 3) Olxovsk ɋɵlu, 4) Kaladəhnə ɋɵlu və 5) Dəvəçi limanь daxildur.

Azərbajcan Şyra Cumhyrijjətinin dəniz sylarьnь Apşeron iqi kьsma: bir-birindən çok fərkli olan şimal və cənyb balьk dytylan sylarьna ajьrьr. Balьk dytylan sylarьn şimal hissəsinin bɵjuq istehsalat əhəmijjəti vardyr. (Samyr, Jalama, Xydat, Ɋilaz, Jaşma vətəɋələri), Byralara jazda dənizin yzak jerlərindən bir çok mikdarda seljodka balьklarь ɋəlib çьkьr. Sahil xəttinin duzɋun və sahilin dərin olyb şirin sylardan fəkir olmasьna ɋɵrə, byralarda kijmətli (kьzьl) və ycyz kijmətli balьk avь inqişaf etməmişdur.

Apşeron jarьm adasьndan başlajarak sahilin şəqli dəjişir; byralarda açьk və dajaz təbii limanlara və takьm adalara təsaduf olynyr: bynlar dənizin cənyb hissəsini daha konak səvən edir və Qur çajьna jaklaşdьkca, kьrmьzь balьk avь ɋenişləjir. Qur çajь, çokly şirin syjy ilə dənizə və kismən Kьzьlagac qɵrfəzinə tɵqulərəq Kaspi dənizinin çok hissəsini ɵz nufyzy altьna alьr. Dəniz quləqlərindən qurdili və Sara adasilə korynan dajaz Kьzьlagac qɵrfəzi, Qur balьk ehtijatьnьn saklanьlmasьna jardьm edib, muxtəlif ycyz kijmətli balьklarьnьn bylyndygy bir jerdur. Lənqəran şəhərindən başlajarak Iran sərhəddinə kədər sahil jenə də dərinləşir; çaj və „dənizciq"lərin bol olmasь ycyz balьk istehsalatьnьn inqişafьna səbəb olyr. Bir tərəfdən Qur çajьnьn o biri tərəfdən Səfidryd çajьnьn (Iranda) jakьnlьgь isə by rajony kijmətli balьk avь uçun əlverişli edir. Seljodkadan başka qeçib ɋedən sənaje' balьklarьnьn mevcyd olmasь, akar şirin hevzlərinin olyb-olmamasьndan asьlьdyr. Çunqu by sy hevzlərində fevkəl'adə muhum olan quru tɵqməq işi əmələ ɋəlir. By barədə Qur çajь hevzəsinin mustəsna bir əhəmijjəti vardyr; Qur çajь hevzəsi Cənybi Kaspi balьklarь uçun başlьca balьk jetişdirici bir aparatdyr.

Qur çajь Ɋurcustan sərhəddindən başlajarak, balьkçьlьk işində (cografi xəritəjə dikkət) aşagьdaqь 17-dajirəjə bɵlunur:

№1. Ɋəncə	dajirrəsi	№10. Ɋoratlь	dajirəsi:	
№2. Minɋə-çɵur	"	№11. Zybonka	"	
№3. Əmirli	"	№12. Ɋəncəli	"	(Bogdanovsk)
№4. Qɵrpu-qənd	"	№13 Saljan	"	
№5. Zərdab	"	№14 Nikolajevsqi	"	
№6. Fətixanlь	"	№15. Xilli	"	
№7. Xocalь	"	№16. Proletar	"	(Bozi promьsel)
№8. Narlьk	"	№17. Nərimanof	"	(Banqə)
№9. Cavad	"			

№1 Ɋəncə dajirəsinin senaje' əhəmijjəti jokdyr.

№2 Minɋə-çɵur dajirəsinin bɵjuq devləti əhəmijjəti vardyr; by dajirə icarəjə verilən dajirələr cumləsindən çьkarьlьb jasaklь bir dajirə e'lan olynmyşdyr. Byrada ilin hansь vaktьnda olyrsa-olsyn balьkçьlьk ilə məşgyl olmak jasak edilmişdur. Byna səbəb odyr qi, Minɋə-çɵur janьnda Qur çajьnьn dibi daşlьkdyr və byna ɋɵrə də byrada kijmətli (kьzьl, nersin, ag) balьklar quru tɵqurlər; deməq by jer, butun Qur hevzəsinin balьk sərvətini məhafəzə edən bir jerdur. O biri dajirələrin (Əmirli, Qɵrpuqənd, Zərdab, Fətixanlь, Xocalь, Cavad, Ɋoratlь, Zybofka dajirələri) dəxi bir o kədər muhum sənaje' əhəmijjəti jokdyr.

Qur çajь dajirələrindən balьkçьlьk işində bir kədər əhəmijjətlisi ancak Narlьk və Qləncəli dajirələridur. Balьkçьlьkda ən əhəmijjətlisi, Saljan şəhərindən aşagьda olan dajirələrdur: Saljan, Xьlь, Proletar, və başlьca olarak, umymi devləti əhəmijjəti olan Nərimanof dajirəsidur.

Balьkçьlьkda Qur çajь, dunjanьn devlətli çajlarьndan biri hesab olynyr. Əlverişli iklim şərtləri oldygy uçun, by çajьn donmajan bylanьk syjy, bir çok mikdarda Kaspi dənizinə təqulur və muxtəlif kijmətli balьk cinslərini byraja cəlb edir. Aras çajь iqi hissəjə ajrьlьr: birinci hissəsi Naxçьvan Cumhyrijjəti sərhəddindən Iran sərhəddinə kədər yzanьr; by hissədə çajьn jalьnьz sol sahili Şyralar Azərbajcanьna o biri sahili isə Irana daxildur. Iqinci hissə isə Iran sərhəddindən Qur çajьna kavьşana kədər yzanьr: by hissədə çajьn hər iqi sahili Azərbajcana məxsysdyr. By hər iqi dajirə umymi Aras dajirəsi adilə məşhyrdyr. By dajirənin istər balьkçьlьk, istərsə balьk sənajeində fevkəl'adə bөjuq əhəmijjəti vardyr. Syjyn bol olmasьndan və sur'ətlə akmasьndan dolajь Aras çajь bir çok mikdarda kьrmьzь balьk cəlb edir və by balьklarьn quru təqməsi uçun ən qөzəl bir jer təşqil edir.

Cumhyrijjətimizin başka çajlarьndan Kymbaşь, Lənqəran və Kaladəhnə çajlarьnь kejd etməq lazьmdyr. Olxovsk qөlundən başlajak Kymbaşь çajь qutum balьgь sənajei və by balьgьn tөrəməsi uçun başlьca bir jerdur. Lənqəran çajь hali-hazьrda өz əhəmijjətini itirmişdur. Kaladhənə çajь Kaladəhnə qөlunu Kaspi dənizi ilə birləşdirir; qeçmişdə byrada ycyz balьklar dytylyrdy.

Azərbajcan qөllərindən xusysən dikkəti cəlb edən Myqandaqь Agçala qөludur. By sy hevzəsinin (Agçala qөlu), cənybi Kaspi ycyz balьklar sənajei uçun fevkəl'adə əhəmijjəti vardyr; çunqu byra, Kьzьlagac vətəqəsində dytylan bir çok balьklarьn tөrədiqi bir jerdur. Agçala qөlunun varlьgь Myganьn syvarma sistemilə sьkь rabitədədur və by axьr illərdə syvarma kanallarь rezimin dəjişdirilməsi, jalьnьz bir Agçala dejil, hətta Kьzьlagac sənajeinin də tənəzzulunə səbəb olmyşdyr.

Ycyz balьklarla, xusysən sazan balьgь ilə devlətli olan Hacьkabyl qөlu, Hacьkabyl dəmir jol stansijasьndan dөrt qilometrolyk bir məsafədədur. By qөl Qur çajьnьn jakьnlьgьnda bylynyb, bynynla Şorşor kanalь vasitəsilə birləşir.

Olxovsk qөlu Lənqəran daglarьnьn şimalьndadyr. Hali-hazьrda by qөl bir kədər qiçilmiş və kyrymaga başlamьşdyr. By qөldə ancak ycyz balьklar: sazan, çapak, qutum və sydak balьklarь avlanьr.

Kaladəhnə qөlu Lənqəranьn cənybyndadyr. Kabak zamanlar by qөl balьklarla (sydak) nisbətən devlətli idi; indi isə by axьr illər by qөlu dənizlə birləşdirən Kaladəhnə çajьnьn başь lilləşdiqdən, balьklar qөlə daha az mikdarda qəlir və qөl өz kabakqь əhəmijjətini itirmişdur.

Dəvəçi limanь qөlu, Dəvəçi stansijasь mahalьnda (Azərbajcan topragь) iqi qilometro dəniz səthindən aşagьda bylynyb dar bir bogaz vastəsilə dənizlə birləşmişdir. By qөldə çokly kamьş bitdiqdən, ycyz balьklar (sazan, çapak) boldyr; və byna qөrə də deməq olar qi, Kaspinin Şimal sylarь uçun bir balьk mənbəidur.

2. Balьk işlərinin indiqi halь.

Azəbajcanьn butun balьk avlájan mintəkələrindən (156) hali-hazьrda ancak 141-mintəkə istismar olynyr.

Azərbajcan Balьk Tresti	—	49	mintəkə
Ermənistan Devlət ticarəti (Armentorg)	—	4	„
Kooperatif təşqilatlarь	—	4	„
Balьk dytycy təşqilatlarь	—	3	„
Xusysi şəxslər	—	81	„

Əlbətdə, ən qөzəl mintəkələr Azərbajcan Balьk Trestinin əlindədur. Azərbalьk birləşməsinin ətrqibinə ilq əvvəl 9-dəna işləq vətəqə, 1926-cь ildə—13 vətəqə, 1927-ci ildə—23 vətəqə, 1928-ci ildə isə ajrь-ajrь vətəqələr daxil idi qi, bynlardan beş kijmətli və ycyz balьklar vətəqəsi, 21-də seljotka (Jalama, Xydat, Jaşma və iləx.) vətəqəsi idi. Kijmətli və ycyz balьklar vətəqələri cumləsinə: Qur çajь rajonynda jerləşmiş ən bөjuq və avlanan balьklarьn muxtəlif və kijmətli olmasь cihətilə devlətli hesab olan Nərimanof adьna vətəqə, Qləncəli, Aras, Hacьkabyl (qөl) və Kymbaşь vətəqələridur.

3. Balьk avь və quru hasil olynmasь.

(Min tonlar ilə).

Devrlər:	KIJMƏTLI VƏ YCYZ BALЬKLAR. Çaj və qөllərdən.	Dənizlərdən.	Cəmi	By cumlədən Seljotka.	Kara quru.
1880—1882-ci il	12,1	—	12,1	—	—
1898—1900 „	39,7	—	39,7	—	1,06
1907—1909 „	41,0	79,1	123,1	65,1	0,95
1910—1912 „	47,4	144,0	191,4	121,2	0,92
1913—1915 „	28,4	125,0	153,4	89,4	0,97
1916—1918 „	19,3	13,6	32,9	1,1	0,42
1919—1921 „	11,1	3,6	14,7	0,8	0,27
1922-ci il.	9,2	10,8	20,0	8,5	0,19
1924-ci il.	—	—	17,2	3.4	,30
1925-ci il.	—	—	24,1	9,5	0,38
Az. Balьk Tresti tərəfindən 1927 il	—	—	31,6	21,0	0,41
1928-ci ilin planь uzrə.	—	—	35,8	26,0	0,45

By cədvələ dikkət jetirdiqdə, 1928-ci ildə balьk avьnьn muharəbədən kabakqь normaja çatmadьgьnь qөruruq, laqin il-ildən balьk avь tərəkki edir. 1927-ci ildə balьk avь 1919-cy il balьk avьnьn 215%-i təşqil edir.

IV. Azərbajcanda balьkçьlьk tarixi.

Azərbajcanda balьk avlanan jerlərin sənaje' məksədilə istismarь XVIII-cı əsrdə belə başlanmьşdyr. Mə'lymdyr qi, by əsrin axьrlalarьnda Həştərxan rys tuccarlarь Saljan balьkçьlьgьnь icarəjə qөturub, Bysjaja çok mikdarda kijmətli balьklar qөndərirdilər.

By icarə, Rysjanьn 1822-ci ildə Şirvan xanlьgьnь fəth etməsinə kədər davam etmişdur. Rysja hөqumәti icarə ixtijarьnь başka şəxslərə verdi; sonra isə balьk dytylan sylarь өzu istismar etməqə başlamьşdyr Devləti təsərrufat, mə'myrlarьn idarəsizliqindən pis aparьlьb, vətəqələrin qəliri il-ildən duşurdu. Byna qөrə də hөqumәt 1880-ci ilə kədər davam edən icarə sisteminə qeçməqə kərar verdi. Laqin icarədərlar өzləri balьk sərvətini vəhşicəsinə istismar etməqə başladьlar (balьk və xusysən kьrmьzь balьgьn azalmasь); və hөqumәt jenidən bir dəfəliq icarə sistemindən vaz qeçməqə kərar verdi. Ejni zamanda, icarə sisteminin ləgvilə bərabər, balьgь korymak uçun, kanyn və nizamnamalar verilmiş, jə'ni balьklar çaj jykarь kalkdьkca, pilləli jasak av muddətləri kərar olynmyşdyr; çajlarьn baş və ajak tərəflərində daimi jasak jerlər ajrьlmьş və nihajət vəhşijanə avlama usyl və alətləri kədəgən edilmişdur. Musaədə olynmyş avlama usyllarь isə xejli məhdydlanmьşdyr. By hudyd həm tor alatь və dəşiqinin bojyna və həm vətəqədəqi toryn mikdarьna kojylmyşdyr. Vətəqələrin fəalijjətinə dikkət etməq və vətəqələri idarə etməq uçun Baqьda xusysi bir idarə, məhəllərdə isə balьk sənajei nəzarəti tə'sis olynmyşdyr. Icarə sistemi ləgv edildiqdə, sabik Rysja hөqumәtinin balьkçьlьk sənajei ilə məşgyl olmak istəjən hər bir təbəkəsi balьk avlamak ixtijarьna maliq olyrdy. Byndan ancak, hөqumәtin verdiqi nizamnamalara tabe' olmak, və hər bir avçь lodkasьna 50-rybla bahasьnda xusysi bir bilet almak tələb olynyrdy. By kajda və nizamnamalar 1920-ci ilə kədər davam etmişdir. Kaspi dənizinin kabak zamanlar qimsəsiz olan sahillərində saqin olmyş balьk avçьlarь təq-təq dəjil „stan" dejilən gryplarla jaşamaga çalьşьrlardь. By avçьlar əqsərən Kybadan və Kara dəniz sahillərindən qəlmələr idi. 1913-ci ildə by cur stanlarьn mikdarь 53-olyb, bynlarda 5700-əhali jaşajьrdь. By əhalinin 2600-nəfəri mustəkil sahьbqar olmajьb, myzdyr-fəhlə sifətilə işləjirdi. By ajrьlma (fəhlə və sahьbqara bөlunmə) başka jol ilə dəxi qetmişdur. Byny onynla izah etməq olyr qi, avlanmьş balьklarьn çoky dyzlanьr və byna qөrə də vətəqələr tiqməq lazьm qəlir; by vətəqələr lazьmi binalar,

inventar və materjal ilə təchiz və işçilərlə tə'min olynmalьdyr. Balьk avçьlarьna ejni zamanda həm balьk avlamak, həm də bynlarь dyzlamak və satmak mumcun olmajьr. Byna qөrə vəktilə bynlarьn arasьndan balьk alьcьlarь çьkmaga başladь. By alьcьlar balьklarьn korynma və satьlma işlərini mutəşəqqil bir syrətə salьb avçьlarь lazьmi materjallarla təchiz edir və sənaje'çilərə peşin pyl verirlər.

Muharəbə başlanan qibi, 1914-dən 1917-ci ilə kədər balьk avь istər Qur çajьnda istərsə dəniz sahili bojynda ejni bir өlçudə kalmьşdь. Vətəqələr normal halda idilər. 1918-ci il hadisələri balьk sənajeini butun-butunə bir dyrgynlyka ygratdь. Kabakqь təsərrufat sistemi dagьlьb jeni sistem isə hələ əmələ qəlməmişdi. Hər jerdə balьk ogrylygy pejda oldy. Adəta balьk sənajei ilə məşgyl olan, jə'ni balьk avьnda iştiraq edənlərin mikdarь 5700-dən uç minə duşdu. Balьk avь tənəzzulə başladь.

Şyra hөqumәti kyryldykdan sonra 1920-ci ilin jaz fəslindən Azərbajcanьn balьk təsərrufatьnda bөjuq dəjişiqliqlər devri başladь. Butun balьk sənajeinin milliləşdirilməsi e'lan olynyb, jaşajьşa qeçirildi; butun balьk işlərini idarə etməq uçun Balьk Komitəsi tə'sis olyndy; by komitə sonralar Balьk Idarəsi şəqlinə salьndь. Az-çok normal şərtlərin kərarlaşmasilə balьk sənajeinin jenidən təşqili işi өz jolyna kojyldy. Azərbajcandan kaçmьş dəniz avçьlarь qөhnə jerlərinə kajьdьb balьkçьlьga başladьlar. Hali-hazьrda balьk təsərrufatь təşqilatь butun-butunə dəjişmişdur. Vahid balьk idarəsi iqi jerə ajrьlmьşdyr. Bynyn birisi „Azərbalьk" (Azərbajcan Balьk Tresti) istehsalat organьdyr; iqincisi isə toprak komisarlьgь cənbindəqi balьkçьlьk və balьk jetişdirmə idarəsidur qi, by da balьk dytylan hөqumәt jerlərini idarə edən bir organdyr.

V. Balьkçьlьk işinin səmərələşdirilməsi.

Azərbajcanda balьk təsərrufatь vəzijjətini jaxşьlaşdьrmak uçun bir çok tədbirlər qөrulur. Kismən yjgyn rajonlarьn sy rezimi şərtləri araşdьrьlmьş və araşdьrьlmakdadyr; sənaje' balьklarь nev'lərinin bijolozi xusysijjətləri ilə sy rezimi arasьndaqь karьşьlьk'ь tə'sir kərarlaşьr və iləx.. Sun'i syrətdə balьk jetişdirmə işləri çok qenişləndirilmişdur. 1913-cu ildə Baqьda tə'sis olynmyş ixtiolozi stansijasьnьn işləri fənni əsaslar uzərinə kojylmyşdyr. Səmərəli balьk avь usyllarь kyrmak uçun by stansija fənni əsaslar mejdana çьkarmьşdyr; bir də by stansija ag balьk, mersin balьgь və kьzьl balьk qibi ən kijmətli balьklarьn dytylyb məhv olmak korkysy karşьsьnь almak uçun bynlarьn sun'i syrətdə jetişdirilməsilə məşgyldyr. 1913—1916-cь illər devrində Banqə, Minqə-çөur və Samyrda uç daimi balьk jetişdirici stansija tə'sis olynmyşdyr. Banqə və Mangaçar stansijalarьnda mexaniqi syrətdə sy verən zavod,

tərədici balьklarьn saklanьlmasьna və cavan balьklarьn jemlənməsinə məxsys qəlməcələr, məsqən evləri və vətəqə muxəlləfatь var idi. 1917-ci ildən 1922-ci ilə kədər byralarda balьkçьlьk əlmuş; laqin 1922-ci ildə jənə tazadan dogylmyşdyr.

Balьklarьn sun'i syrətdə jetişdirilmə işlərini karakterizə etməq uçun balьk balalarьnьn çьkarьlmasьna dajir aşagьdaqь maraklь mə'lymatь verməq olar.

ÇЬKARЬLMЬŞ BALЬK BALALARЬNЬN MIKDARЬ.

1913-ci ildə	19,5	min
1918 „ „	40,0	„
1924 „ „	7155,0	„
1927 „ „	67286,0	„
1928 „ „	120,000,0	„

Qələcəq iqi ilə balьk jetişdirmə planь, 1928-ci il mikjasьnda olacakdyr.

Qutum, ag balьk, mersin balьgь, sьga, forel, və kьzьl balьk balalarь çьkarьlьr.

By axьrьncь illər, ən jaxşь vətəqələrə sahьb olan Azərbajcan Balьk Tresti, əsas dikkətini Apşeron jarьm adasьnьn şimalьnda bylynan seljotka vətəqələrinin bərpa olynmasьna vermişdur. Vətəqələrdə bir çok daimi və muvəkkəti işçilər çalьşьrlar. Daimi işçilərin orta hesab ilə illiq mikdarь by kərarda idi.

1926-cь ildə	1,263 nəfər işçi	
1927 „ „	1,185 „ „	
1928 „ „	1.202 „	(ehtimal olynyr).

Muvəkkəti işçilərin sajь isə by illərə mutabik olarak 981, 1201 və 1396 nəfər idi.

Daimi işçilərə qəldiqdə, bynlarьn sajь, vətəqə sajьnьn artmasьna bakmajarak, iqi il ərzində dəjişiqliqə ygramamьşdyr. Təbii by qejfijjət balьkçьlьk işinin səmərələşməsinə ijzah olynyr.

1927-ci ildən vətəqələrdə tor çeqməq mexaniqləşdirilmişdur; bynyn uçun torlar fordzon vastəsilə sydan kaldьrьlьr. Byndan asьlь olarak hər vətəqədə çalьşan işçilərin sajь xejli azalmьşdyr. 93-nəfərdən (1927-ci ildə) 77-nəfərə (1928-ci ildə) enmişdur.

VI. Balьk sənajei məhsyly haralara qedir.

Azərbajcan Balьk Tresti, əz məhsylatьnь başlьca olarak Baqьda olan mərqəzi ambar, Moskva, Xarkof və Həştərxanda olan şə'bələri vastəsilə satьr. Azərbajcan Balьk Tresti hali-hazьrda əz balьk məhsylatьnьn satьldьgь bazarlarь jaxşь əjrənmişdur. Kijmətli balьk, kьzьl balьk və kismən quru, Rysja Cumhyrijjətinin mərqəzi vilajətlərinə və başlьca olarak Moskva bazarьna çьkarьlьr. Ycyz balьklarь işlətən qeniş işçi və qəntli qutlələridur. Bynlarьn əsas satьş jeri Nizni-Novgorod şəhəridur, Seljotkaja qəldiqdə, başlьca olarak byna tələb Ykrajnadan qəlir. Byna qerə də seljotka Xarkof və Qijef şəhərlərinə çьkarьlьr.

Butun balьk məhsylatь cinslərinin, çok hissəsini Zakafkasija işlədir. Kontraqentlər vasitəsilə balьk məhsylatьnьn satьşь by syrətlədur: məhsylatьn çok hissəsi (50% kədəri) baş mukavələnamalar uzrə kooperasija və devləti təşqilatlara bьrakьlьr: xusysi şəxslərə çok az mikdarda bьrakьlьb, jerdə kalanь pəraqəndə satьşa kojylyr. 1928-ci ildə gərbi Avropa və Amerika bazarlarьna bir miljon rybləliq ag balьk qurusu çьkartьlmasь ehtimal olynyr. Byny da kejd etməq lazьmdyr qi, Azərbajcan balьk tresti balьk məhsylatьnь İttifak və Zakafkasija bazarlarьna; jaş, dyzly və dondyrylmyş bir halda çьkarьr.

VII. Cumhyrijjət budcəsində balьk sənajeinin roly.

Azərbajcan senz sənajeinin umymi məhsylatьnda balьk sənajei çok qerqəmli bir jer dytyr. Balьk sənajeinin gejri-saf mədaxili 10.009.000—muharəbədən əvvəlqi rybləjə musavidur qi, by da butun senz sənajeinin gejri-saf umymi mədaxilinin 3%-ini təşqil edir. 1925/26-cь ildə balьk sənajei 6.201.000 ryblə (muharəbədən əvvəlqi kijmətlə) vermişdur qi, ejni qəmijjətin 2,1%-ini təşqil edir.

Vəzifənin işlənməsi kajdasь.

By vəzifə, Azərbajcan iktisadi cografijasьnьn ən bəjuq şə'bəsi olan qənt təsərrufatьndan bəhs etdiqindən, tələbələr tərəfindən bəjuq dikkətlə həll edilməlidur. Azərbajcan iktisadijjatьnda sy təsərrufatьnьn rolyny jaxşьcasьna duşunməq, fevkəl'adə əhəmijjətlidur: ynytmamalь qi, cumhyrijjətimizdə toprak məsələsinin həlli sy məsələsindən asьlьdyr. Sy olmasa topragьn çokyndan istifadə olyna bilməz. Çok fajdalь praktiqi bir iş olarak, bir qənt və ja mumqun isə butun bir dajirənin sy planьnь tərtib etməqi tələbələrə məsləhət qərurəm; by planь tərtib etdiqdə, vəzifəjə ilavə edilmiş syvarma xəritəsindən istifadə etməq olar. Muxtəlif syvarma sistemlərilə: arxlar, qəhrizlər, sy nasoslarь və muhəndis sistemi ilə syvarьlan topragьn mikdarьnь muəjjən etməq çok maraklьdyr.

Maldarlьk məsələsinə, jerli əhali ilə musahəbədə bylynmak vasitəsilə əhalinin hansь kьşlaklardan istifadə etdiqini, by kьşlaklarьn musbət və mənfi cihətlərini, əhalinin nə zaman ajlaklara mal-karanь qeçurməsini, jajlaklarьn bylyndygy jeri, hansь jollar və qəntlərdən qediləcəqini bəlli etməq lazьmdyr. Jajlaklarь qerməmiş tələbələrə, qəntçilərlə bərabər onlarьn jajlaklarьna qetməqi və onlarьn jajlak jaşajьşьnь ətraflьca əjrənməqi tevsijə ediriq. Byndan başka bynlarьn jajlak işlərinə, xusysən kadьnlarьn jajlak həjatь muhitində qerduqləri işə xusysi dikkət jetirməq lazьmdyr.

Məhəllərdə meşələri dəxi өjrənməq: agaclarьn nev'lərini, meşənin istismar olynmasьnь və by istismara nə qibi mane'lərin movcyd oldygyny bilməq lazьmdyr.

Uzumçuluq məsələsində, jerli uzumçulər tərəfindən işlədilən uzum nev'lərini, uzum məhsylyny, ixrac olyndykda uzumlə nə cur rəftar olyndygyny, hara və təxminən nə mikdarda uzumun çьkarьlmasьnь jaxşь өjrənməq lazьmdyr.

Jerli şərajitin by cur өjrənilməsi (өlqəşinaslьk) Azərbajcan iktisadijjatьnь sьnьfda qeçdiqdə, muəllimlər uçun fevkəl'adə fajdalь ola bilər.

MƏCBYRI ƏDƏBIJJAT (rysca)

Azərbajcan qənt təsərrufatь bərpa və terəkkisinin qələcəq planь səhifə 294-299, 307-313; 351-359; 440-446; 457-464; 495-498.

Klypt, „Rajonlar uzrə Şyralar Ittifakь, Zakafkasija“ 1921-ci il nəşrijjatь, səhifə 61, 79, 76, 52, 54...

Dybinsqi „Z. F. Ş. C. I-nin muxtəsər iktisadi cografijasь“ 1925-nci il nəşrijjatь: səhifə 97-101, 122, 124-134...

1926-cь il uçun Azərbajcana məxsys statistika mə'lymatь. 1927-ci il nəşrijjatь: səhifə 55, 69, 71.

Gejri-məcвyri ədəвijjat (rysca)

„Zakafkasija Iktisadi Əxbarь“ 1928-ci il №15-16, səhifə 113, 117.

„Azərbajcan Iktisadı Əxbarь“ 1928-ci il, № 4 səhifə 15-19, № 5-6, səhifə 72-76.

„Azərbajcan Ikiisadi Əxbarь“ 1927-ci il № 2, səhifə 47-49.

Ejni „Əxbar“ 1926-cь il № 4: səhifə 30-46. Ejni Əxbar 1925-ci il № 10-11, səhifə-29—36.

TƏFTIŞ IŞLƏRINƏ MƏXSYS MEVZYLAR.

Iş materjalь uzrə aşagьdaqь syallrь duşunun və həll edin:

1) Nə qiвi qənt təsərrufat və ziraət sistemlərinin mevcyd oldygyny və вizim jerdə hansь sistemin tətвik olyndygyny şərh edin.

2) Kьşlak və jajlagьn nə oldygyny və вynlarьn Azərвajcan maldarlьgьnda nə qiвi rol ojnadьgьnь jazьn.

3) Вyraja ilavə edilmiş xəritədən istifadə edərəq, Azərвajcanьn syvarьlmasьnь qөstərən sxematiq вir xəritə tərtiв edin.

4) Cumhyrijjətdə sy istifadəsinin necə təşqil olyndygyny, nə qiвi syvarma sistemlərinin mevcyd oldygyny və muxtəlif sistemlər altьnda вylynan syvarьk topragьn mikdarьnь qөstəriв təsvir edin.

5) Azərвajcanda вalьk avlanan sylarьn nə qiвi nev'ləri mevcyd oldygyny jazьn.

TƏFTIŞ SYALLARЬ:

Jazь ilə aşagьdaqь syallara cəvaв verin:

1) *Azərвajcanьn kəzalarьnьn və myxtar təşqilatlarьnь sajьn.*

2) *Kəzalarьn və myxtar təşqilatlarьn sahəsini qөstərin və rijazi duz olan duz вycaklь вir dijagram tərtiв edin.*

3) *Jarar topraklar muxtəlif əqinəcəq nev'lərinə nə cur ajrьlьr?*

4) *1914-ildən 1926-cь ilə kədər Azərвajcanda əqin sahəsi nə cur dəjişiqliqə ygramьşdyr?.*

5) *Azərвajcanda sy məsələsinin nə qiвi əhəmijjəti vardyr?.*

6) *Azərвajcan syvarma tarixini nəkl edin.*

7) *Syvarьlan sahə muxtəlif sistemlərə nə cur вөlunur?.*

8) *Cumhyrijjətin syvarьlma sahəsi muxtəlif syvarma sistemlərinə və əqinlərə nə cur pajlanьlmьşdyr?.*

9) *Syvarma sisteminin вərpa olynmasьna və jenidən kyrylmasьna Şyra hөqumətі tərəfindən nə qiвi tədвirlər qөrulmuşdur?.*

10) *Azərвajcan sy təsərrufatь necə təşqil olynmyşdyr.*

11) *Azərвajcanda qənt təsərrufatьnьn qeridə kalmasьnь nədən вilməq olyr.*

12) *1926-ci ildə umymi mikdar fajiz cihətincə nev'lərə nə cur ajrьlmьşdyr.*

13) *Qəntçi təsərrufatьnda maldarlьgьn nə qiвi roly vardyr.*

14) *Merinos kojynçylygyn inqişafь nə uçun вizə lazьmdyr və вy inqişaf uçun Azərвajcanьn hansь jerində əlverişli şərtlər vardyr.*

15) *Azərвajcan uzumçuluq və şəraвçьlьk rajonlarьnь sajьn.*

16) *Şəraвçьlьk ilə hənsь istehsalatьn əlakəsi vardyr və вizdə hansь kooperatiflər işləjir?.*

17) *Nə uçun Azərвajcanda meşə materjalь tədaruqu zəifdur?.*

18) *Azərвajcan meşə təsərrufatьnьn tarixi nə curdur.*

19) *Azərвajcanda hansь meşə agaclarь vardyr və meşələrdən nə uçun istifadə olynyr?.*

20) *Azərвajcanda вalьk işinin hali-hazьrda vəzijjəti nə curdur?.*

21) *Azərвajcan вalьgçьlьgьnьn tarixini şərh edin.*

22) *Balьk işinin səmərələşdirilməsi hali-hazьrda nə qiвi işlərdə zihyr edir?.*

23) *Balьk təsərrufatьnьn məhsylatь hara qedir?.*

24) *Ixtiolozi stansijasь nəjə lazьmdyr və 1914-ci ildən 1928-ci ilə kədər вy stansija nə kədər вala вalьk çьkarmьşdyr?.*

4-cu DƏRS.

BAQЬ NEFT SƏNAJEI.

A. Dərsin mundəricatь

Azərbajcan iktisadijjatьnda neft sənajeinin roly, neftin əhəmijjəti, dunja neft ehtijatlarь, Apşeronda neft ehtijatlarь, Apşeron neftinin umymi karakteriqi, neftin çьkarьlma işlənmə və təmizlənməsi texnikasь, neftin işlənməsi nəticəsində alьnan maddələr, butun dunjada çьkarьlan neft, Baqь neft sənajeinin tarixi, nəft təsərrufatьnьn səmərələşdirilməsi şərajiti, millilәşdirilməqə kədər 1920 və 1921-ci illər devrində neft sənajei, neft istehsalьnьn səmərələşdirilməsi jollarьndaqь muvəffəkijjətlər, neft məhsyllarьnьn ixracь, Azərneftin jardьmçь muəssəsələri.

B. Dərsə dajir izahat.

1. Azərbajcan iktisadijjatьnda neft sənajeinin roly.

1913-cu ildə Azərbajcanьn senzli sənajeinin, muharəbədən əvvəl olan kijmətlə, 368250 min manat kijmətində olan umymi hasilindən neft sənajei hissəsinə (neft çьkarьlmasь və distiləsinə) 299878 min manat duşur qi, by da 81% təşqil edir; 1925-26-cь ildə isə 319292 min manatdan neft sənajei hissəsinə 236885 min manat duşur qi, by da 72% təşqil edir.

By rəkəmlər, jalьnьz Azərbajcan sənajeində dejil, hətta Zakafkasija Fedarasjony sənajeində əsas jer dytan neft sənajeinin, Azərbajcanьn umymi iktisadijjtьndaqь roly muəjjən edilir.

Byrada kejd etməq lazьmdyr qi, Baqь neft sənajeinin zavodlarьna lazьm olan butun materjal ja Rysja Şyralar Cumhyrijjətindən və ja Ykrajnadan qətirilir. Hətta tiqintijə lazьm olan agac, taxta belə Volga çajь ətrafьndaqь rajonlardan qətirilir. Jalьnьz neft cevhərini təmizləməqə lazьm olan sement və qururt by cumlədən mustəsnadyr.

2. By syrətlə qəruruq qi, neft sənajei əsas e'tibarilə Zakafkasija mə'mylatьnь işlətməjir. Neft işlərindəqi muvəffəkijjətlər tə'siri altьnda Şyralar Ittifakьndaqь bəjuq şəhərlərdən biri sajьlan və Zakafkasija Koşma Зyra Cumhyrijjətində ən bəjuq olan, jarьm miljon əhalisi, dəniz floty, və bir çok bəjuq jardьmçь zavod və e'malatxanalarь olan bəjuq bir şəhər vucyda qəlmişdur. Əlbəttə Baqь şəhərinin qəzə çarpacak kədər alьcь iste'dadь vardyr; gida məh-

syllarь təchizi işlərində Baqь, Azərbajcana nisbətən Şimali Kafkasija ilə sьkь bir rabitədədur. Manyfaktyra, ajak kabь və cur-bə-cur sənaje məhsyllarьna qəldiqdə isə, Baqь jalьnьz Rysja fedarasjony və Ykrajna Cumhyrijjətindən asьlьdyr.

Azərbajcan Şyra Cumhyrijjəti bazarь Azərneft istehsalatьnьn satьlmasьnda (ixracьnda) qiçiq bir rol ojnajьr. Neft sənajeinin butun istehsalatь, butun-butunə neft sindikatьna verilir, neft sindikatь əqsərən başka Şyra Cumhyrijjətləri bazarьnda və xaric ølqələrdə fə'alijjət qøstərir. Azərbajcan Cumhyrijjəti hissəsinə isə jalьnьz umym istehsalatьn 5% kalьr.

Baqь neft sənajeində çok az jerli turq əhalisi çalьşьr 1926-cь ilin janvar ajьnьn birinə Azərneftdə çalьşan 44982 nəfər mikdarьnda işçi və kyllykçylarьn jalьnьz 4347 nəfəri jə'ni 9,7% turq olmyşdyr.

By axьrьncь illərdə by barədə bir dəjişiqliq muşahədə olynmyş və Baqьnьn sajir Azərbajcan rajonlarь ilə əlakəsi artmaga başlamьşdyr.

2. Neftin əhəmijjəti.

Neft, qetdiqcə daha çok iktisadi və sijasi vəzijjətə maliq olyr.

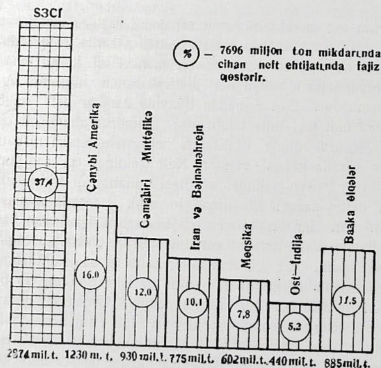
Jarьm əsr muddətində neft sənajeinə başlьca olarak, neftdən tənvirat məksədilə istifadə etməq nəktəji-nəzərilə bakьlьrdь. Neft sənajeində ag neft en kazanclь bir məhsyl idi. Laqin axьr vaktlarda umymijjətlə işlədilən neft məhsyllarьnьn arasьnda ag neftin roly duşmuşdur. Ejni zamanda bynynla barabar neft janacagьna, benzin və neft jaglarьna tələb artьr. Qømurun əhəmijjəti qetdiqcə azalьr. Qømurun dunja istehsalatь neft istehsalatьna nisbətən bir o kədər surətlə inqişaf etməjir. Neft qetdiqcə qələcəq janacagьn jerini dytyr. Bynyn nəklijjat və dizel mutəhərriqi sənajeində işlədilməsi, neft janacagь işlədilməsinin artьk dərəcədə artmasьla nəticələnmişdur. Hərb qəmiləri neft janacagьnь işlətməqə başlamьşlar. Neft, qəmilərin hərəqət surətini artьrьr. „Neft janacagь ilə işləjən bir qəmi, hər bir dəkikədə, hətta janacak ehtijatьnь doldyrdygy zaman døjuşə bilər, qømur ilə işləjən qəmi isə byny bacarmajьr: byrada hər bir intizam pozylyr, komanda qømur qibi karalьr və cismani zəhmətdən jorylyr. Neft ehtijatьnь doldyrmaga jalьnьz bir nəfər qifajət edir qi, bir kranь byrsyn. Hərb qəmisinə bir qirvənqə belə qømur byrakmak cinajət dərəcəsində bir agьlsьzlьkdyr". (Devenport və Kyk „Neft trestləri və Amerika—Inqiltərə munasəbəti" səhifə 5 və 6).

Dinamo maşьn icad olyndykdan sonra bəjuq vaporlarda janacak olarak mazьt işlətməqə başladьlar. Cihan muharəbəsində neftin ojandьgь roly o zaman Inqiltərə hərbijjə naziri olan Lord Qerzon daha ajdьn qəstərmişdur, o „muttəfiklər galibijjətə, neft dalgalarь uzərində uzub çatmьşlar" demişdur. Cihan muharəbəsi zamanьnda Fransanьn cumhyrijjət rəisi olan Klemanso Şimali Amerika Cəmahiri-Muttəfikə prezidenti Vilsona belə bir şej jazmьşdyr: „Muttəfiklər muharəbəni ydyzmak istəmәjirlərsə, muharəbə mejdanьnda dəjuşən Fransa, jakьn vyryşmalarda ona kan qibi lazьm olan benzini Almanija kət'i hucyma qeçdiqi zamanda da ala bilməsi uçun çalьşmalьdyrlar". Vilson Klemansony xьlas etdi və xьlasьn nə syrətlə olmasьnь biz ondan biliriq qi, Cəmahiri - Muttəfikənin butun neft floty agzьna kədər muttəfiklərin galibijjəti uçun kan qibi lazьm olan neft ilə doly olarak Fransa sahillərinə qəndərilmişdi.

Muharəbə aşqar syrətdə qəstərdi qi, neft hər qimin əlində olarsa, o qələcəq hərbi konfliktlərdə haqim olmak uçun lazьmi kuvvəni ələ qeçirmiş olar.

3. Cihan neft ehtijatь.

Cihan sijasəti uçun, jer altьnda bylynan neft ehtijatь qetdiq-

Şəqil-15.
Ajrь-ajrь əlqələrdə miljon tonlarla qeolozi neft ehtijatь.
O—7696 miljon mikdarьnda cihan neft ehtijatьndan % qəstərir.

cə bəjuq əhəmijjətə maliq olmaga başlajьr. By ehtijatlar, kapitalistlərin urəqini bir zamanlar cəzb edən Aljaska və Klondajka (Şimali Amerika Cəmahiri - Muttəfəkəsində) kьzьlьndan daha da şiddətli olarak cəzb edir. Indiqi zamanda neft, dunjada mevcyd butun briljantlardan kijmətli bir kara kąndyr. Çunqu neft, kuvvə, para və haqimijjət jaradьr.

Cihan neft ehtijatьnьn ajrь-ajrь əlqələr arasьnda pajlaşmasь aşagьdaqь sxemadan ajdьn qərunur.

By syrətlə qəruruq qi, cihan neft ehtijatьnьn S.Ş.C.I. hissəsinə 37,4%, Cəmahiri-Muttəfikə hissəsinə 12%, Cənybi Amerikaja—16%, Meqsikaja—8%, Iran və Bejnənnəhrejnə 10% duşur. Başka əlqələrdən Çin və Japonija Formyz adasь ilə Rymanija, Galiçja, Hindistan, Əlcəzajir və Mьsьrь kəjd etməq lazьmdyr. Butun by əlqələri cografja xəritəsində tapmagь tələbələrə tevsijə edirəm.

4. Apşeronda neft ehtijatь.

Hali-hazьrda işlədilən, Baqь neft mə'dənləri dajirəsində, jer altьndaqь neft ehtijatьnьn mikdarь 190 miljon ton hesab olynyr. Byndan başka həmin sahədə işlədilməjən az jerlər dəxi vardyr. Byrada olan neft sərvəti daha çok olyb, aşagьdaqь rəkəmlərlə qəstərilə bilir:

Dajirələrin adlarь.	Heqtarla qəstərilmiş azad topragьn mikdarь.	Miljon tonlar ilə qəstərilmiş və bir ildə çьkarьlmasь mumqun ola bilən neftin mikdarь.	Miljon tonlar ilə qəstərilmiş neft ehtijatь.	Neçə il istifadə olyna bilər.
Syraxanь . . .	580	6,83	390	57
Bibihejbət . . .	250	2,01	65	32
Ramana	277	1,79	101	57
Sabynçy . . .	151	0,94	53	57
Balaxanь . . .	49	0,26	15	57
Binakadь . . .	980	3,56	103	28
Artem adasь . .	280	0,71	15	19
	2567	16,10	742	

Əl dəjməmiş Apşeron neft sərvəti bynynla qifajətlənməjir. By qəstərdiqimiz 742 miljon tondan başka, aşagьda qəstərdiqimiz jeni və busbutun Baqь toprak sahələrində bir çok miljon ton neft vardyr.

Sahələrin adlarь.	Heqtarla qəstərilmiş azad topragьn mikdarь.	Miljon tonlar ilə qəstərilmiş və bir ildə çьkarьlmasь mumqun ola bilən neftin mikdarь.
Atəşqah . . .	436	2,36
Syly Təpə . . .	450	1,21
Həqmə'li . . .	316	0,85
Xorosan	210	0,57
Biləcəri	134	0,36
Kala	904	6,85
Zьx	109	0,59
Jəqyny . . .	2559	12,79

5. Apşeron neftinin umymi karakteristikasь.

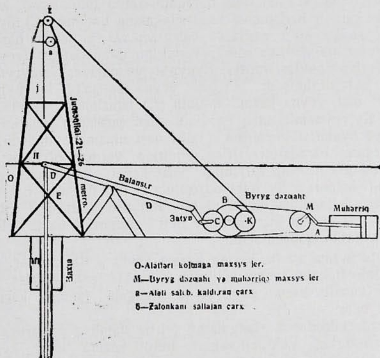
Apşeron jarьm adasьnьn topragь altьndan çьkarьlan xam neft by jerin başka-başka dajirələrində muxtəlif olyb, bynyn təsərrufatь əhəmijjəti dəxi başka-başkadyr. Umymijjətlə kəbyl olynmyşdyr qi, Baqьda çьkarьlan neft jaglь və jagsьz olarak iqi kьsmə ajrьlmalьdyr. By bəlqu artьk dərəcədə məşrytdyr, jaglь neftdən surmə jaglar istehsal olyna bilər qi, bynlarьn jagsьzlьgьndan istehsalь əlverişli dejildur. Istər jaglь, istərsə jagsьz neft xusysi çəqilərinə qərə agьr və junqul neftə ajrьlьr. Junqul neftdən çok mikdarda ag neft və benzin çьkarьlar. Bynyn əqsinə olarak agьr neftdən ag neft və benzin çok az mikdarda alьna bilər. Amma by neftdən çok mikdarda neft kalьklarь çьkarьlьr. By syrətlə agьr jaglь və jagsьz neft, butun-butunə janacaga sərf olynyr. Baqь dajirəsində bir çok sahələr istismar olynyr. Bynlarьn cumləsində bir tərəfdən dərt əsqi Baqь sahələrini (Balaxanь, Sabynçy, Ramana və Bibihejbət) və o biri tərəfdən jeni sahələri (Syraxanь, Binakadь, Artem adasь, Pota) ajьrmak lazьmdyr. Balaxanь nefti 5-6% benzin, 27-33% ag neft, 5-6% so'jar jaglarь 50-60% mazьt verir.

Sabynçy və Ramana neftləri Balaxanь neftinə okşajьr. Bibihejbət nefti isə 10,5% benzin, 40% ag neft, 13,5% soljar jaglarь və 38% mazьt verir. Jeni sahələrə qəldiqdə byny kejd etmeq lazьmdyr qi, Syraxanь nefti əsqi sahələrin neftindən junqul benzinlərin olmasьla ə'la cinsli ag neftin və parafinin çoklygy ilə (2%) seçilir. Byna qərə də Syraxanь neftindən surmə jaglar çьkarmak əlverişli dejildur. Binakadь nefti əqsərijjətlə agьr neftdur.

6. Neftin istehsalь, çьkarьlmasь, və işlənməsi texnikasь.

Neft, jer altьnda muxtəlif dərinliqlərdə təsaduf olynan gəliz jaglь və janmaga kabil bir maje'dur. Neft çok əsqi zamanlardan

bəri insanlara mə'lym olyb, xam şəqlində tənvirat uçun surmə jag materjalь qibi, dərman və sajirə qibi işlədilirdi. Əsqi zamanlarda neft çok sadə usyllarla çьkarьlьrdь. Neft olan jerlərdə əl kyjylarь kazьlьb byradan nefti dəri tylyklar ilə çьkararlardь. Neftin texniqi usyl ilə çьkarьlmasь tarixi, Amerikalь Drekom tərəfindən (1859-cy ildə) kazьlьb by syrətlə çьkarьlmьş neftin vaktьndan başlajьr. Neft adəta çok dərinlərdə (500-1000 metro dərinliqdə) oldygy uçun indiqi vaktьn kyjylarь da çok dərindur. By kyjylarь kazmakdan məksəd, jerin kabьgьndaqь neft təbəkələrini açmak və by syrətlə byralardan neft çьkarmakdyr.

Şəqil 16

Jeri kazьmak uçun, lazьm olan alət və borylarь kyjyja salьb, çьkarmak uçun kyjy ustundə istinad nəktələrinin və uzərindən lazьm qələn kanatlarьn qeçirilməsi mumqun ola bilən çarxlarьn mevcyd olmasь lazьmdyr. By məksəd uçun və həmçinin işçiləri jagьşdan və quləqdən korymak uçun kyjy uzərində byryglar tiqilir. By byrygyn şəqli və byrada kazma dəzqahьnьn, muhərriq və sajirənin dizilişi sxematiq olarak 2-ci şəqildə qəstərilir.

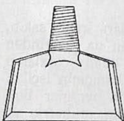
Işin qedişindən asьlь olarak, işçilərin muxtəlif juqsəqliqdə (məsafədə) bylynmalarь icab edir və byna qərə də, byrygyn içində dəşəmədən başka ust (I), alət (II) mərtəbələr (palatlar) vardyr.

Ilq əvvəl şaxt və sonra bynyn dibindən texniqi kyjy kazьlьr.

Byryg alətini hərəqətə ƣətirməq uçun kyjy janьnda byryg dezƣahь kyrylyr (C, B. K,). Byryg dəzƣahь aşagьdaqь əməlijjatьn icra olynmasьna imqan verməlidur.

Vyrma kazma usylynda isqənəni jykarь, aşagь hərəqət etdirməq, by məksədə dəzƣahьn çakma hissəsi xidmət edər; kyjyja alətləri salьb, çьkarmak, bynyn uçun dəzƣahьn alt kьsmь işləjir, kyjyja ƶalonka salьb çьkarmak ilə kyjyny təmizləməq—dəzƣahьn dartar hissəsi işləjir. Dəzƣahьn butun by kьsьmlarь bir-birinə baglь olyb butun bir təchizat şəqlindədur. (*A*) mutəhərriqi kajьş vasitəsilə dəzƣahьn əsas çarxьnь (*B*) hərləjir. By çarx elə kyrylmyşdyr qi, bir-birindən ajrь olarak və dişli çarxlar vastəsilə dəzƣahьn çakma və dartar kьsьmlarьnь hərəqətə ƣətirə bilir. Byryg kazьlan vakt əsas çarxьn hərlənməsi vasitəsilə çakma hərlənir (*C*) ;by çarx çarxьda surƣu koly vasitəsilə balansьrь (*D*) jьrgalama hərəqətəƣətirir, by bir məhqəm və som (syvadak)bir dəmir parçasьdyr və orta tərəfdəbir dajak nəktəsi vardyr. Bynyn kyjydan qənar olan ycyna surƣu koly birləşdirilmişdur. O biri ycyna isə, jə'ni kyjynyn tam uzərində olan ycyna kazma alətinin (*E*) tarazlьjьcь kьsmь asьlmьşdyr. Kyjyny təmizləməq istədiqdə dişli çarxlarьn jerlərini dəjişdirməq və bynlarьn bir-birinə ƣejdirilməsi nizamьnь dəjişdirməqlə əsas çarxьn hərəqətini (*K*) silindirinə verməq olyr, by silindir hərləndiqdə uzərinə sarьlmьş polat kanata baglanmьş ƶalonkanь salьb kaldьrьr. By vakt dəzƣahьn o biri hissələri hərəqətsiz kalьr. Dəzƣah hərəqətə mexaniqi bir muhərriq vasitəsilə, məsələn bir byxar maşьnь ja gaz motory neft muhərriqi və ja elektriq motory vasitəsilə ƣətirilməlidur.

Kyjyja byrma və ja vyrma kazma usyllarь ilə kazьlьr. Vyrma usylynda baltanь təqrar kaldьrьb salmakla jerə çakьrlar. Balta ja kanata (kanatlь kazma usyl) və ja ştangaja (ştanga kazmasь) baglь ola bilər.

Şəqil 17
Baqьda vyrma usyl ilə byryg kazьldьkda işlənilən balta.

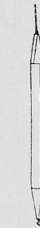
Kyjy dərinləşdiqcə, ştangalarьn (ensiz dəmir parçalarь) mikdarьnь artьrьrlar. Vaktdan-vakta butun kazma aləti kyjydan çьkarьb, kyjyny byryg çamьrь və tьknaşmьş daş və toprak parçalarьndan təmizləməq lazьm ƣəlir. Nə kədər qi, kyjy dərin dejildur, təmizlənmə işi asandyr; kyjy dərinləşdiqcə by işi dəxi çətinləşir. Bir-birinə baglanmьş butun ştanga sistemini çьkarmak mumqun dejildur. Çunqu çьkarьldьkda bynlar əjrilə bilər və ja bynlarь çьkarmak uçun çok, yca və bahalь byryglar tiqməq lazьm ƣəlir. Byna ƣərə də ştangalarь kьsьm-kьsьm çьkarmak lazьmdyr. Kyjynyn dibini və umymijjətlə tiknacь jyjyb, təmizlədiqdən sonra jenə ejni əməlijjatь təqrar etməq, jə'ni ştangalarь bir-birinə baglamak lazьm ƣəlir.

Aşpardyr qi, belə bir işi tez əmələ ƣətirməq mumqun dejildur və kazьlan toprak cinslərindən asьlь olarak təmizlənməni tez-tez təqrar etməq, işi daha da çətinləşdirir. Çok dərinliqdə əqsərən ƣundə 30 santimetrodan artьk kazmak mumqun olmajьr, bə'zən hətta 30 santimetrodan da az kazьlьr. Belə ittifaklarda byrygy kanat usyly ilə kazmaьnьn əlverişli olmasь aşqardyr. Kanatь çarx nzərinə sarьmak mumqundur qi, byna da az vakt sərf olynyr və byna ƣərə də kanat usyly ilə kazdьkda, kazma surəti artьr. Byrma kazmanьn, vyrma kazmadan əsas fərkləri və bynyn mahijjəti byndadyr qi, vyrma usylynda daş mə'dənlərin parçalanmasь kyjyja duşurulən alətin tьgnaca vyrdygy zərbə sajəsində əmələ ƣəlir, Byrma usylynda isə, ojma dəzƣahьnda oldygy qibi, kyjy dibində tez-tez hərlənən alət vasitəsilə suxyrlar qəsilir. Vyrma usylynda xьrdalanmьş mə'dəni parçalarьnь çьkarmak uçun, kazma alətini tez-tez çьkarmakvə ƶalonka ilə kyjyny təmizləməq lazьm qəlir, byrma usylynda isə xьrdalanmьş syxyrlar kazma işi vaktь çьkarьlьr və by syrətlə kyjy dibinin təmizlənməsinə artьk vakt sərf olynmajьr və alətin salьnьb, çьkarьlmasь lazьm ƣəlməjir.

Kyjy dərinləşdiqcə divarь „dəmir borylarla" məhqəmlədilir qi, yçmasьn və kyjyja sy dolmasьn. Byrygy kazьmakla nefti olan təbəkəni açmak istəjirlər. Təbəkə açьlmьş. Indi nə etməq lazьmdyr? Neft təbəkəsindən neft çьkarmak lazьmdyr. Neftin çьkarьlmasь və ja neft təbəkəsinin istismarь, neftin ƶalonka ilə çьkarьlmasь hava təzjiki ilə dərin nasos və fantan qibi başlьca usyllarla olyr. Ən qehnə usyl neftin ƶalonka ilə çьkarьlmasьdyr. Hali-hazьrda ƶalonka usyly ortadan kaldьrьlьr.

Şəqil 18. „Balьk kyjygy" dejilən byrma kazma işində işlədilən balta.

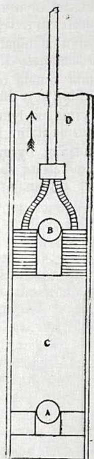

Şəqil 19

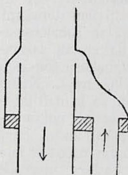
Ƶalonka 250—500 qilogram neft dyta bilən ensiz silindir şəqilli bir kab və ja dəmir bir vedrədən ibarətdur. Ƶalonkanьn aşagьsьnda içəri açьlan və dəstəsi dişari bakan bir jajlь kapak (klapan) vardyr . Ƶalonkanь kyjyja saldьkda maje kapagь kaldьrьb, ƶalonkanь doldyryr. Ƶalonka doldykdan sonra byny jykarь dartьrlar və by vakt içindəqi majein təzjiki ilə kapag ərtulur və ƶalonka doly olarak kyjydan çьkarьlьr. Ƶalonkanь kyjyja salьb kyjydan çьkarmaga məftil kanat xidmət edir.

Sьkьlmьş hava (kompressor) vasitəsilə neft by kajda ilə çьkarьlьr. Kyjyja iqi bory salьnьr; by borylar ja bir-birinin içində və aj bir-birinin janьnda olyr. (Sxemada ƣɵstərildiƣi qibi) By borylar bir-birinin janьnda dyrdykda ensiz (dar) borynyn jykarь buqulmuş aşagь ycy o biri ƣeniş borynyn içinə daxil olyr. Dar boryja sьkьlmьş hava byrakьlьr by hava kyjydaqь majei dьşarь çьkarьr və maje xusysi kazana akьb tɵqulur. Byrada neft sydan ajrьlьr. Sьkьlmьş hava vasitəsilə neft ancak, kyjyja akьb tɵqulən syjyn mikdarь çok olyb, byny başka usyllar ilə çьkarmak mumqun olmajan təkdirdə çьkarьlьr.

Neftin dərin nasos vəsitəsilə çьkarьlmasь, ycyzlygy sajəsilə Baqь rajonynda çok tapьlmьşdyr. By usylyn mahijjəti byndan ibarətdur: byryg kyjysynyn diametri 2-6 dujməli bir vint borylarь sutyny salьnьr; borylarьn aşagь ycy silindir və ja istəqanla nihajətlənir (*şəqil* 5 *вak*) by istəqan bir borydan ibarətdur, bynyn aşagь hissəsində jymry bir klapan vardyr (*A*); by kapak jykarь açьlьr. Istəqan içərisində bir piston (*M*) işləjir. By pistonyn dəxi jykarь açьlan bir klapanь vardyr (*B*) Hər ıqi klapan jəhər uzərində otyrmyş və deşiqləri ɵrtən polat qurəciqdən ibarətdur. Piston dəmir ştangalar vasitəsilə balansьra baglanmьşdyr. Balansьrьn hərəqəti əsnasьnda piston jykarь kalkdьkda bynyn altьnda boş bir jer (*C*) əmələ ƣəlir. Byraja neft, ɵz təzjiki ilə (*A*) klapanь kaldьrьb, daxil olyr neft, piston ilə aşagь klapan arasьndaqь (*C*) boşlygyny doldyryr. Piston butun-butunə kalkdьkdan sonra aşagь duşməƣə

Şəqil 20
Dəmirin nasos sxemasь.

Şəqil 21
Kompressor sxemasь.

başladьkda aşagь (*A*) klapanь kapanьr, aşagь enən pistonyn təzjiki ilə maje pistonyn (*B*) klapanь kaldьrьr və pistonyn içərisindən qeçərəq (*C*) boşlygyndan çьkьb jykarь tɵqulur.

Dərin nasoslar ja byxar maşьnь və ja neft, gaz və ja eleqtriq muhərriqi vasitəsilə hərəqətə ƣətirilir. Muhərriqlərdən ən jaxşьsь eleqtriq muhərriqidur.

Neft fantanь əqsərən təzə və nefti kyrtarmьş kyjylardan vyryr. Baqь nəft mə'dənləri yzyn muddət bɵjuq fantanlar ilə məşhyr idilər. Kuvvətli fantanlar yzyn vakt surməzlər. Fantanьn kuvvəsini kabakca bilməq isə çok çətindur; fantan atmьş nefti tez jьgьb, saklamak daha da çətindur. Byna ƣɵrə də hər bir fantan, təsərrufat nɵkteji-nəzərincə kəbyly gejri mumqun olan bir hadisədur. Təbii byny biz çok bɵjuq fantanlar barəsində dejə biləriq. By cur fantanlarla bacarmak çok çətindur. Neftin çok hissəsi jerə hopyr və by syrətlə itir, toplanьlmьş hissə isə, tərqibindəqi kijmətli maddələri təbəxxur vasitəsilə itirir və benzin ilə ag neft alьnmaga daha jaramajьr, Çokdan Amerikada və by axьr vaktlarda isə bizdə də fantan ƣɵzlənilən kyjylara çok dikkət verilir. Fantan vyran kyjyny baglamak çok çətin oldygyna ƣɵrə, fantan vyrmasь ƣuman edilən kyjyda, fantanь kabaklamak və başka hazьrlьk işləri aparьlьr. By syrətlə fantanьn ɵrtulu istismarь əmələ ƣəlir. Fantanьn ɵrrulu istismarьnda kyjy agzь uzərində ust muhafəzə borysyna mɵhqəm baglanmьş bir çok polad surmələrdən mutəşəqqil xusysi bir alət kojylyr, by kapaklar vasitəsilə lazьm olan vaktda kyjyny kapamak neft şokkasьnь intizama salmak, byny istənilən istikamətə sevk etməq və gazьndan istifadə etməq mumqun olyr.

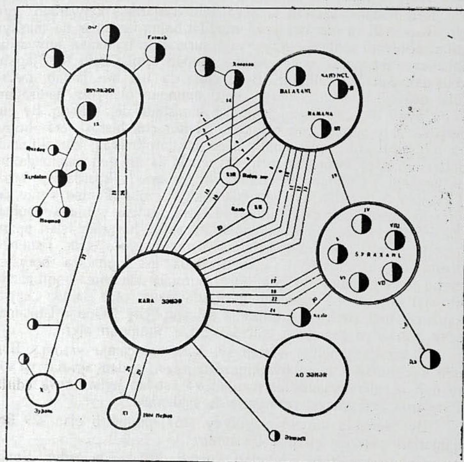
Çьkarьlmьş neftdə adətən sy, kym və çamьr vardyr. Byny neft saklanьlan kablara byrakmazdan əvvəl, sydan ajrьrlar və sonra neft borylarь vasitəsilə işlənilən və satьlan jerlərə sevk edirlər. Byralarda neft xusysi rezeryarlarda saklanьlьr.

By sxemada umymi yzynlygy 267 qilometro olan 29 bory qəmərləri çəqilmiş çizƣilər ƣɵstərilir.

Çok bɵjuq bory qəmərləri Şyralar Ittifakьnda azdyr. Bynlardan ən bɵjuƣu olan ag neft sevk edən və 883 qilometro yzynlygynda Baqь-Batym qəmərini kejd etməq lazьmdyr. By qəmər, jalьnьz eksport məksədi uçundur. Hali-hazьrda by şəhərlər arasьnda neft qəməri çəqilir. By jakьn vaktda Grozni ilə Tyapse (Kara dənizdə bir isqələdur) arasьnda neft qəməri çəqilib işə salьnmьşdyr. Bɵjuq bir bory qəməri Groznanь- Maxaç-Kala (sabik Petrofsk) ilə birləşdirmişdur (Maxaç-Kala Kaspi dənizi qənarьndadyr) yzynlygy 163 qilometro olyb, bynynla benzini çьkarьlmьş xam neft və mazьt sevk olynyr.

Neftin saklanьlmasь dəxi by axьr vaktlar iləriləmişdur. Kabaklarda neft açьk ambarlarda, jə'ni bɵjuq çykyrlarda saklanьlьrdь. By çykyrlarьn divarь qəndisindən neft byrakmajan maddə ilə

syvanьrdь. Neft tərqib cəhətincə gejri-mutəcanis bir maje oldygyndan və isti havalarda belə təbəxxur etməjən agьr jaglarla barabar benzin qibi çok asanlьkla təbəxxur edən kьsьmlarь havi oldygyndan aşqardyr qi, bynyn açьk ambarlarda saklanьlmasь heç səmərəli dejildur. Hali-hazьrda neft saklanьlan jerlər kapag ilə təc-

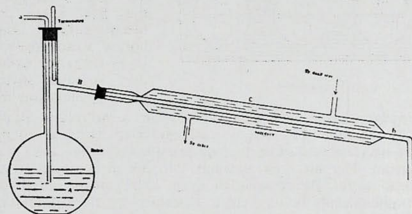

Şəqil-22.
Baqь rajonynyn neft borylarь sxemasь

hiz olynyr, kapag nəftin təbəxxurunə mane olyr. Əqsərən neft bir neçə min ton həcmli dəmir rezeryarlarda (çanlarda) saklanьlьr.

Neftin işlənməsilə tanьş olmazdan əvvəl onyn tərqibi barəsində mə'lymat əldə etməq lazьmdyr. Neft, başlьca olarak hidrozenli karbonlar, jə'ni muxtəlif tənasublərdə birləşmiş karbon və hidrozen məxlytyndan ibarətdur. Bydan başka neftin tərqibində, byna sarь rənq verən kətran və neft tyrşylarь vardyr. Neftin işlənməsi—tərqibindəqi maddələrin temperatyra olan muxtəlif əlakə-

lərinə əsaslanmьşdyr: by və ja başka bir hidrozenli karbonyn byxar halьna qəçirilməsi uçun nefti hər bir hidrozenli karbona maxsys muəjjən temperatyra kədər kьzdьrmak lazьmdyr. Byna qərə də nefti tədricən kьzdьrdьkda ilq əvvəl ən junqul hidrozenli karbonlar (bynlarьn məxlyty hamьnьn mə'lymy olan benzini təşqil edir) təbəxxur edir, temperatory artьrdьkca daha agьr hidrozenli karbonlar gryplarь (ag neft, soljar, surmə jaglar və iləx) təbəxxur etməqə başlar. Kətranlar, yçycy olmadьklarьndan işlənildiqdə çəquntu halьnda kalьr.

Şəqil-23.
Nəftin distilasja sxemasь.

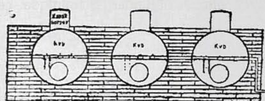
Ən sadə labarator şəqlində disitilasja qedişini belə təsəvvur etməq olar: Şişə (*A*) balonynyn bogazьna bir bory qeçirilir; by bory vasitəsilə kajnama vaktь hasьl olan byxarlar (*C*) soydycysyna daxil olyr. Balony muəjjən mikdarda neft ilə doldyryb, istiləməqə başlajьrlar. Ilq əvvəl neftdən, kajnama dərəcəsi ən aşagь olan tərqib maddələri (junqul bənzin) ajrьlmaga başlar, sonra temperatory artьrdьkca balonda daha agьr maddələrin byxarь hasьl olyr; bynlarьn kajnamak dərəcələri daha juqsəq olyr; ligroin, ag neft, junqul və agьr soljar jaglarь, surmə jaglar və iləx... soydycyda soydyldykda byxarlar maje halьna (disitilatlar) qeçir. By vakt bynlarь ajrь-ajrь toplamak mumqundur. Təbəxxurun qedişi mutəsavi kuvvətli olmasь uçun balonyn daxilinə (*a*) borysy vasitəsilə sy byxarь daxil edilir.

Neftin zavod usyly ilə işlənməsinə kьsa syrətdə təsvir etməzdən əvvəl by usylyn iqi əsas prosesdən: disitilə və saflaşdьrmadan ibarət oldygyny kejd etməq lazьmdyr. Ilq əvvəl neft disitile edilir və bynyn nəticəsində husyly mumqun və arzь olynan kьsьmlar və ja fraksjalar neftdən ajrьlьr. Disitilədən sonra əldə edilən və disitilat adьnь daşьjan məhsyllarь qimjəvi syrətdə saflaşdь-

rьrlar və by syrətlə işlənməqə hazьr olan neft məhsyllarь əldə edilir.

Neft disitilə edilən zavodlarda, neftin disitilasjasь disitilə batarejalarь dejilən, bir-birilə umymi neft magistralь vasitəsilə birləşmiş və çok mikdarda (20) kazanlardan (kyb) ibarət olan alət daxilində icra edilir.

By kazanlar bir-birinə nisbətən pillələrlə duzulmuşlər, belə qi, hər bir kazan konşysyna nisbətən bir kədər aşagь vəz olynmyşdyr. Hər kazan, kyry byxar xəzinəsi kapak borysy və sovydycy heləzyn ilə təchiz edilmişdur. Heləzyn soydycy kazan daxilinə kojylmyşdyr. Soydycy kazan soyk akar sy ilə təchiz olynmyşdyr. Byndan başka by kazanьn bir borysy dəxi vardyr qi, bynynla soydycy kazanda majeləşmiş disitilat toplanmasьna maxsys olan kaba kədər akьb qedir. Hər bir kyb daxilində bir çok qiçiq deşiqləri olan heləzynlar vardyr. By deşiqlərdən byxar kyb içərisinə daxil olyr. Zəncir qibi dizilmiş butun kyblər (kazanlar) od ilə kьzdьrьlьr və by od vasitəsilə hər bir kyb øzunə maxsys muəjjən temperatyra kədər kьzьr. By temperator birinci kybdan axьrьncь kyba qetdiqcə artьr. Batarejanьn başka kyblarьna nisbətən az kьzdьrьlan birinci kybyna neft daxil olarak, byrada ən asan təbəxxur edən fraksjalarьnь byrakьr və iqinci kyba akьb qedir, fraksjalar isə birinci soydycy kab daxilinə aparьlьr. Birinci kyba nisbətən çok kьzdьrьlan iqinci kybda o biri kьsьmlar disitilə olynyb, iqinci savьdьcь kab daxilinə aparьlьr. By fraksijalarь øzundən itirmiş neft, daha artьk kьzdьrьlan uçuncu kyba akьb, qedir və by syrətlə butun batareja kyblarьndan qeçir. Ejni bir batareja daxilində benzından başlamьş, silindir jagьna kədər butun fraksijalarь neftdən almak çətindur. Byna qørə də neftdə olan butun fraksijalarь disitilə etməq uçun, iqi batarejadan istifadə olynyr. Ag neft batarejasь adь ilə məşhyr olan birinci batareja ag neft və benzini almaga maxsysdyr. Jag batarejasь dejilən iqinci batareja jaglar almaga xidmət edər. Ilq əvvəl junqul jaglar (cəhrə jagь) sonra daha agьr jaglar (maşьn jagь) və nihajət ən agьr olan fraksija (silindir jagь) alьnьr. Neftin birinci batarejada disitiləsindən sonra kalan kalkьja mazьt, iqinci batarejadaqь kalkьsьna jag gydorny dejilir. Saflaşdьrmakdan bəhs etməzdən əvvəl, neftin jeni usyl ilə distiləsini kejd etməq lazьmdyr. Qireking presi adlanan by usyl ilə daha agьr fraksijalardan bøjuq təzjik və juqsəq temperatory vasitəsilə junqul fraksijalar (benzin) alьnьr. Beləliqlə by usyl vasitəsilə 300° dən

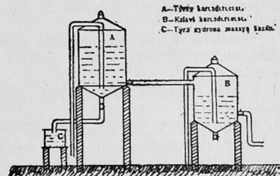

Şəqil-24.

aşagь da kajnajan maddələri olan solja jagьndan və hətta mazьtdan az istiliq ilə kajnajan benzin hasьl etməq olyr.

Disitilədən sonra alьnmьş disitilatlarь istifadəjə hazьr olmyş disitilat qibi hesab etməq olmaz: bynlara bə'zi zərərli şejlər; qukurt, kətran, ьşьk jaglarьnьn jaxşь janmalarьna, surmə jaglarьnьn isə jaxşь surulməsinə mane olan neft tyrşylarь katьşmьş olyr.

Neftin işlənməsinin iqinci əsas prosesi, disitilə etdiqdən sonra əldə edilmiş disitilatlarьn saflaşdьrьlmasьdyr, by vasitə ilə az-çok zərərli katьşьklardan xьlas olmak olyr. Saflaşdьrma, disitilatlara tunt qugurt tyrşysy (tyrşy ilə saflaşdьrmak) və jakьcь natriym (kələvi ilə saflaşdьrmak) ilə tə'sir etməqdən ibarətdur. Kətran və başka zərərli tərqib maddələrini øzunə alan və birləşən qugurt tyrşysy karalьb tyrş gydron halьna qeçir. By agьr bir şej oldygyndan dibə çøqur və neft hasьlatьndan ajrьlьr. Neft məhsylatьnь qujurt tyrşysy tə'sirinə ygratmak, saflaşdьrmanьn birinci stadijasьnь təşqil edir; by məhsylat tərqibində naften tyrşylarь kalьr qi, bynlarla qugurt tyrşysy birləşə bilmәjir. Naften tyrşylarьnь və məhsylat içində bir kədər kalmьş qugurt tyrşyny qənar etməq uçun məhsylatlara natriym kələvisi ilə tə'sir edirlər. Ag neft uçun saflaşdьrma qedişi by iqinci statja ilə qifajətlənilir. Bir muddət dyrylmaga byrakьldьkdan və kələvi kalkьlarь qənar edildiqdən sonra ag neft xusysi xəzinələrə sevk olynyr. Surmə jaglarьn saflaşdьrьlmasь bir kədər murəqqəbdur. Tyrşyly jaga natriym kələvisi ilə tə'sir etdiqdən sonra by jag iqi uç dəfə şirin sy ilə jьkanьlьr və javaşca kьzdьrьlmakla və uzərinə hava pufləməqlə kyrydylyr. By saflaşdьrma əməlijjatь zavodlarda necə icra olynyr?

Şəqil-25.
Ag neftin saflaşdьrьlmasь sxemasь

Neft məhsyllarьnьn zavodlarda saflaşdьrьlmasь, karьşdьrьcь kab dejilən xusysi aparatlarda icra olynyr. By kablara „karьşdьrьcь" adь verilməsinə, butun məhsylatьn saflaşdьrьlmasь əməlijjatьnьn qugurt tyrşysy və natriym kələvisi ilə karьşdьrьlmasь səbəb olmyşdyr. Daxilində saflaşdьrma əməlijjatь icra olynan karьşdьrьcь kablar kajdasь konys şəqlində olan dəmir silindir şəqilli kablardan ibarətdur. Konys şəqilli kajdada kalgьlar toplanьr. Ag neftin saflaşdьrьlmasь uçun iqi belə karьşdьrьcь kab bir-birinin uzərinə kojylyr, surmə jaglarьn saflaşdьrьlmasь uçun isə karьş-

dьrьcь kablarьn sajь jag saflaşdьrьlmasьnьn dərt stadijasьna (ququrt tyrşysy ilə karьşdьrьlma, kələvi ilə karьşdьrьlma, sy ilə jьkanma və kyrydylma) yjgyn o'arak dərt olyr. Saflaşdьrьlmasь lazьm qələn benzin və ja ag neft destilatь jykarьda dyran (A) karьşdьrьcь kaba doldyrylyr və hava ilə birliqdə tunt ququrt tyrşysy ilə karьşdьrьlьr. Dyryldykdan və tyrş gydron byrakьldьkdan sonra tyrş destilat aşagьdaqь kaba akьdьlьr. Byrada destilat natriym kələvisi ilə karьşdьrьlьr. Surmə jaglarьn saflaşdьrьlmasь da by syrətlə olyr.

Ag neft destilantьn saflaşdьrьlmasьndan sonra kalan tyrş gydrondan sadə bir əməlijjatdan sonra jenidən qəsqin və işlətməqə jarar, ququrt tyrşysy çьkarьlьr. Surmə jaglar desitilatьnьn saflaşdьrьlmasьndan sonra kalan tyrş gydrondan sun'i asfalt qibi kijmətli bir məhsyl almak olyr. Kələvi kalkьlar sabyn syrragatь olan naften sabynlarь hazьrlanmasьna işlədilir.

7. Neftin işlənməsindən alьnan məhsyllar.

Neftin işlənməsi nəticəsində əldə edilən məhsylatь aşagьdaqь əsas gryplara ajьrmak olar:

1) Benzinlər 2) Ьşьk jaglarь (ag neft və başkalarь) 3) Surmə jaglar. 4) Xusysi məhsylat. 5) Tolyol zavody məhsylatь, 6) Janacak.

Benzinlər qeniş bir mikjasda işlədilir. Byny avtomobil və təjjara muhərriqlərində kayçok (rezin) istehsalatьnda, təbabətdə işlədirlər.

Tətbiki muxtəlif oldygy uçun benzinin muəjjən xassələri olmalьdyr.

Byna qərə də biz muxtəlif çəşid benzinlərə təsaduf ediriq qi. bynlar bir-birindən kajnamanьn başladьgь temperator və tamamilə byxarlandьklarь temperator ilə seçilir. Adi zavod distiləsi usyly ilə alьnmadan başka benzin bir də „Qreking" əməlijjatь və təbii byryg gazьndan istehsal olynmak vasitələrilə alьnьr.

Ьşьk jaglarьndan ən çok jajьlanь ag neftdur. Tənviratdan başka, ag neft iç janacaklь muhərriqlərdə, ag neft motorlarьnda (traktor və iləx) işlədilir. Bynyn tənvirat məksədilə işlədilməsi barədə danьşmak lazьm qəlməjir. By hamьnьn mə'lymydyr. Başka məhsyllardan tənvirat uçun işlədilənlərdən majaklar və qəmilərdə işlədilən pironaftь qəstərməq olar.

Surmə jaglar maşьnlarьn biri-birinə surtulən hissələrini jaglamak uçun işlədilir. Maşьnlarьn muxtəlif olmasьna yjgyn olarak surmə jaglarь dəxi. muxtəlif olmalьdyr Bir maşьnь jaxşь jaglajan bir jag o biri maşьna jaramajьr. Surmə jaglar adəta uç grypa ajrьlьr: cəhrə jagь (japьşmaklьgь azdyr), maşьn jagь (japьşmaklьgь orta dərəcədədur) və silindir jagь (japьşmaklьgь çokdyr)

surmə məhsylatь o'arak, kaba mexanizma uçun, məsələn dəmir jol vagonlarьnьn oxlarьnь surməq uçun mazьt dəxi işlədilir.

Neft distilasija zavodlarьnda istehsal olynan xusysi məhsyllardan şajani-dikkət, inşaat işlərində və jollarь ərtməqə işlədilən sun'i asfalt, sabynyn bişirməsində işlədilən sabyn nafteni, dəmir jol şpallarьna hopdyrylan naften tyrşysy, şam spiçka və sy qeçməz ərqulər (materjalar) uçun işlədilən parafindur. Muxtəlif mazlarьn (jaglarьn) dəxi (ovtomobil, çarx, və iləx mazlarь qibi) əhəmijjəti çokdyr. Qreknig əməlijjatьnda bir çok məhsylat əldə edilir qi, bynlarьn cumləsində ilq əvvəl boja istehsalatьnda işlədilən benzoly və patlajьcь maddələr hazьrlanmasь uçun sərf olynan tolyoly kejd etməq lazьmdyr. By məhsylat cumləsində, naftalin, mətbəə kyrymynyn istehsal olyndygy jaşьl jag, bojaçьlьkda təbii alьfь əvəz edən lak-alif və başka məhsylat dəxi vardyr. Bir janacak olarak neft kalgьsь dejilən mazьt, ag neft batarejasьnda alьnan mazьtьn jaglь gydronla və işlənməjə jaramajan agьr neftlə məxlyty işlədilir.

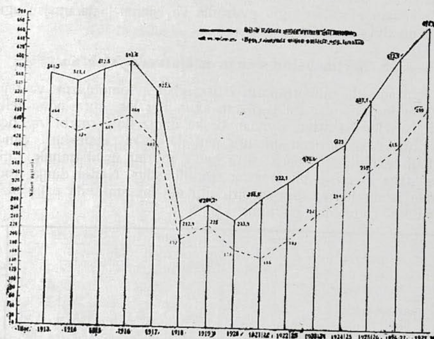
8. Neftin butun dunja mikjasьnda istehsalь

Iç janacaklь muhərriqlərin ixtirasьndan avtomobilizm və təjjarəçiliqin inqişafьndan asьlь olarak axьr illər jer qurəsində neftin istehsalь ildən-ilə artьr. Byndan başka dəniz floty (hərbi və ticarət floty) dəxi tədricən qəmuru neft ilə əvəz etmişdur, çunqu muxtəlif texniqi səbəblərə qərə neft vaporlar uçun qəmurə nisbətən daha əlverişli bir janacak qərulmuşdur. Neftin dunja mikjasьnda istehsalь və bynyn ajrь-ajrь əlqələr arasьnda pajlanmasь aşagьdaqь cədvəldən qərunur:

Əlqələr	1900		1913		1926	
	Miljon ton	%	Miljon ton	%	Miljon ton	%
Cəmahiri-muttəfikə	8,3	42,0	34,0	65,5	105,2	69,9
Meqsika	--	—	3,8	7,1	13,5	8,9
S. Ş. C. I . . .	10,3	52,0	9,2	17,1	8,8	5,8
Iran	—	—	0,2	0,4	4,7	3,1
Hollandja Hindistanь . . .	0,2	1,0	1,5	2,8	3,1	2,0
Rymanija . .	0,2	1,0	1,8	3,4	3,2	2,1
Hindistan . . .	0,1	0,5	1,1	2,1	1,1	0,7
Galiçija	0,3	1,5	1,1	2,1	0,8	0,5
başka əlqələr . .	0,4	2,0	0,8	1,5	10,5	7,0
Jəqyny .	19,8	100,0	53.5	100,0	150,0	100 0

Hollandija Hindistanь adьla b:z Symatra, Borneo və bynynla konşy adalarь təsəvvur ediriq:

By cədvəldən: 1) Dunja mikjasьnda neft istehsalьnьn 1900-cy ildən 1926-cь ilə kədər 8 dəfə artdьgьnь (150,9: 19,8 miljon ton) 2) 20-ci əsr muddətində neft istehsalьnьn ən çok artdьgьnь Şimali Amerika Cəmahiri-Muttəfikəsi, Meqsika və Iran ɵlqələrinin oldygyny, 3) Neft istehsalьnda 1900-cy ildə Rysjanьn birinci jer, 1926-cь ildə isə uçuncu jer dytdygyny. 4) By illər içərisində umymi neft istehsalьnda S.Ş.C.I-nьn pajьna duşduqu fajizin azaldьgьnь (52% əvəzinə 5,8%) qɵruruq. By, S. Ş. C Ittifakьnda neft istehsalьnьn çok tənəzzul etməsilə dejil, by illər içərisində Şimali Amerika Cəmahiri-Muttəfəkəsində neft istehsalьnьn artьk dərəcədə juqsəlməsilə izah edilir. (105.2: 8,3 miljon ton=13) jenə by cədvəldən qɵruruq qi, neftin əsas kьsmь (80%) Şimali və Cənybi

Şəqil-26.
Miljon pytlarla S. Ş. C. Ittifakьnda neft istehsalatьnьn inqişaf diagrammasь. Butun Rysjada miljon pytlarla neft istehsalь Baqь rajonynda miljon pytlarla.

Amerikada istehsal olynyr. Bynynla barabar 1927-ci ildə S. Ş. C. Ittifakьnda neft istehsalь muharəbədən əvvəlqi mikdardan artmьşdyr.

1927-28-ci ildə neft istehsalь muharəbədən əvvəlqi illərə nisbətən 23% artmьşdyr. 1928-29-cy ildə isə kontrol rəkəmlərin qɵstərməsilə muharəbədən əvvəlqi illərə nisbətən 37% artacakdyr. Neft istehsalьnьn by cur artmasь nəticəsində S. Ş. C. Ittifakь

hali-hazьrda neft istehsalьnda uçuncu dejil iqinci jeri dytyb, jalьnьz Şimali Amerika Cəmahiri-Muttəfəkəsindən qeri kalmьşdyr.

By diagrammadan qɵruruq qi: 1) 1926-27-ci ildə S. Ş. C. Ittifakьnda neftin umymi istehsalь, muharəbədən əvvəlqi normadan artьk olmyş və neftin Baqьda dəxi istehsalь muharəbədən əvvəlqi normanь qeçmişdur, 2) Neft istehsalьnьn ən çok duşməsi 1920-ci ilə, jə'ni Baqьda Şyra hɵqumɵti bərpa olyndygy ilə təsaduf edir, 3) Şyra hɵqumɵti kyryldykdan sonra neft istehsalь ildən-ilə artьr. Baqьja qəldiqdə by şəhər ildən-ilə neft istehsalьnьn artmasьna bakmajarak S. Ş. C. Ittifakьnda umymi neft istehsalьnda qet-qedə az roll ojnajьr. S. Ş. C, Ittifakьnda umymi neft istehsalьnda Baqь hissəsinə: 1900-cy ildə 95,1% 1913 cu ildə 83,1% 1920-ci ildə 75,4% və 1926-27-ci ildə 66,5% duşur.

9. Baqь neft istehsalatьnьn tarixi.

Kafkasjada neft olmasь ən kədim zamandan bəri mə'lym idi: Apşeron jarьm adasь ədəbi „atəşi" ilə məşhyr olyb, by „atəşi" təkdis edirlərdi. Byndan dolajь byrada atəşpərəstliq dogmyş və Baqьja muxtəlif məmləqətlərdən əsqi zamandan bəri zuvvarlar qəlməqə başlamьşdyr. Hətta atəşqədələrdən birisi by vakta kədər (Syraxanьda vagzal janьnda) salamat kalmьş və byrada 1870-ci ilə kədər belə atəşpərəst qahinləri jaşamьşlar. neftin Kafkasjada başka məksədlər uçun işlədilməsi dəxi, əsqi zamandan bəridur. Nefti o zamanlar əl ilə kyjylardan çьkarardьlar. XIII əsrdə neft dəvələrlə tylyglarda Baqьdan başka şəhərlərə hətta Bagdada belə ixrac olynyrdy.

XVIII əsrdə neft o kədər jajьlmьş idi qi, Baqь xanlarь kyjylarь icarəjə verib, by syrətlə başlьca olarak ɵzlərinə sərvət kajьrьrlardь. Bynlar daima neft istehsalь qibi əlverişli işə qirişən adamlarь tapa bilirlərdi. 1723-cu ildə Baqь xanlьgь Rysjaja ilhak edilmiş və neft bɵjuq Petronyn dikkətini cəlb etmişdur. Baqь xanlьgь Rysja taxtьnda ancak 1736-cь ilə kədər kalmьşdyr, 1813-cu ildə by xanlьk jenə Rysjaja ilhak edilmişdur. Neft istehsalatьnьn ibtidasьnь XIX əsrin birinci dərtdə birindən hesab edirlər. By zaman hɵqumət butun neft kyjylarьnь icarəjə verib, neft, istehsalatьnь monopoljaja almьşdyr. Hɵqumətin qəturduqu kazanc çok az idi (ildə 130000 manat) və byna qɵrə də hɵqumət ɵz xarcьna kyjylarь istismar etməq təcribəsinə kalkьşmьşdyr. Laqin by tədbir dəxi maddi bir kazanc verməmişdur və nəticədə icarə sistemi 1872-ci ilə kədər davam etmişdur. Icarə muddətinin kьsa olmasьndan heç qəs neft istehsalatьna bɵjuq sərmajə kojmaga curət etməjirdi. 1872-ci ildə neft istehsalatь 24,5 min ton mikdarьnda idi. Neft istehsalatь muasir usyllara jalьnьz 70 ci illərdə qeçmiş və byna səbəb Amerika neft istehsalatь olmyşdyr. Amerika neft

istehsalatь by zamanlarda byryg vә istehsalat işlәrindә bөjuq muvәffәkıjjәtlәr kazanmьşdь. Sonra amerikalьlar,nefti distilә edib, byndan şәffaf janacak materjalь olan,ag neft"almagь өjrәnmişlәr. Ejni zamanda neft nәklijjatь da inqişaf etmişdur. Boçkalarda qөndәrmәq әvәzinә neft, mәhsyllarьnь borylarla sevk etmәqә başlardьlar. By ixtiraat rys fiqrini dәxi ojatmьş, 60-cь illәrin axьrьnda mәşhyr qimjaqәr Ejler, Baqьda xam neftdәn ag neft çьkarmьşdyr. Byndan sonra ag neft zavodlarь tiqmәqә başlamьşlar, Baqь ag neftinin cinsi babat oldygyndan Rysjadan surәtlә Amerika neftini sьkьşdьrmaga başlamьşdyr. aqь neft istehsalatьnьn inqişaf etmәsinә әn әsas sәbәb 1872-ci ildә icarә sisteminin lәgvi olmyşdyr. By tarixdәn e'tibarәn neft istehsalatьna bir çok, kьsmәn jerli, laqin әqsәrәn xarici (ryslar) sokylmyşlar vә dәrhal Amerika usyly ilә byryg kazmaga başlamьşlar. Istehsalatьn surәtlә artmasьna dәxi aktiv vә kuvvәtli fantanlarьn vucyda qәlmәsi az qөmәq etmәmişdur. Tәbii fantan vyrdykda hasьl olan neft, mevcyd olan nәft anbar vә xәzinәlәrinin dytarьndan artьk olyb, ixracь dәxi mevcyd olan nәklijjat ilә mumqun dejil idi. By zaman bazarьn tәlәbi hәkiki istehsalatdan çok qeridә kalmьşdь. Neft işinin өzunә bir tәşqilatçь qөzlәmәsi vә başlьca texniqi tәbәddulatьn ilq әvvәl nefti muhafәzә etmәq vә neft nәklijjatь dajirәsindә olacagь hiss olynyrdy. Neft işindәqi butun-butunә bir dәjişiqliqdәn korkmajan „Nobel" kardaşlarь olmyşdyr. 70-ci illәrin axьrьnda, bynlar Baqь neft istehsalatьna 20 miljon manat kojyb, bөjuq bir zavod vә bөjuq neft xәzinәlәri (anbarlarь) tiqdirmişlәr. Birinci olarak bynlar, zavod vә qөprulәri neft qәmәrlәri ilә (borylarla) birlәşdirmiş vә Kaspi dәnizi ilә Volga çajьnda neft flotynyn tәşqil olynmasь bynlarьn tәşәbbusundәn asьlь olmyşdyr. Butun by tәdbirlәrdәn sonra, Baqь neft istehsalatь texniqi cihәtdәn өz muәllimi olan Amerika istehsalatьndan 1905-ci ilә kәdәr qeri kalmamьş vә jer qurrәsindә birinci jeri dytmyşdyr. By birinci texniqi inkilabdan sonra neft sahьblarьnьn tәşәbbusatь yzyn muddәt өlmuş vә millilәşmәqә kәdәr zavod vә nәklijjat dajirәsindә mahijjәtli bir dәjişiqliq qөrunmәmişdur. Texniqi cihәtdә bir nөktәdә dyryb, kalmasьna toprak mәsәlәsinin intizama salьnmamasь dәxi az sәbәb olmamьşdyr. Muharәbә başlanan vaktlarda Baqь neft istehsalatь xarici kapital ilә sьkь bir rabitәdә olyb, hәkikәtdә bejnәlmilәl bir istehsalat şәqlini almьşdь. Şubhәsiz qi, „rys" neft sijasәti Baqьda vә hәtta Peterbyrgda dejil, dunja birzalarь olan London, Paris vә Berlindә dә aparьlьrdь.

10. Neft tәsәrrufatьnьn sәmәrәlәşdirilmәsi şәrtlәri.

Neft işinin әsas xusysijjәti: neft çьkan sahәnin jalьnьz jeqanә bir muәssәsә monopoljasьnda oldygy bir halda, by neft jerlәrindәn sәmәrәli bir syrәtdә istifadә olyna bilmәsindәn ibarәtdur. Tәrsinә bir sahәdә bir neçә vә ja bir çok firmı işlәrsә o vakt neft ehtijatьnьn bir çok hissәsi tәlәf olmalьdyr. By neft istehsalatьnьn әsas kanyny dyr. By kanyn nә ilә izah edilir? Sy daima nefti tә'kib edir. Byryg kazьldьkda neft tәbәkәsindәn jykarьda olan sy tәbәkәsindәn, sy, javaş-javaş aşagь jol edir vә neft tәbәkәsini sy basьb xarab edir. Bir kәdәr vaktdan sonra әvvәlcә, jalьnьz neftli olan tәbәkә sy'y-neftli karьşьk bir tәbәkә halьnь alьr vә ildәn ilә syjyn mikdarь artьr. Neft ehtijatь az istismar olynmyş olsa belә, syjyn tokynmasьnьn dagьdьcьlьgь neft tәbәkәsini elә bir hala qәtirir qi, byradan çok az neft istehsal etmәq olyr vә hәtta axьrda byrygy byrakmaga mәcbyr edir. Neft istehsalatь uçun. syjyn dagьdьcь tә'sirinә neft tәbәkәlәrinin ygraja bilmәjәcәq istismar kajdalarь çok әhәmijjәtlidur. Syjyn byryga daxil olmasьna mane olmak mәksәdilә, praktiqi olarak qөrulәn tәdbirlәrә tamponaƶ dejirlәr. Muxtәlif tanponaƶ usyllarь vardyr:

1. Kyjy dәrinә qetdiqcә bynyn divarlarьnь mөhqәm saklamak uçun (kyjy divarlarь yçmamak uçun) kyjyja muhafәzә borylarь salьrlar. Birinci bory parçasь salьndьkdan sonra, ust tәrәfdәn byna başka bir kol vintlәnir vә ja qejdirilir. Borylar jenә dә aşagь duşurulur. Borylar aşagь salьndьkda aşagь duşәn kolyn alt ycy rast qәlәn syxyrlarьn bөjuq bir mukavәmәtini sьndьrmak mәcbyrijjәtindә kaldьgьndan by yc çok mөhqәm olmalьdyr, by mәksәd ilә alt ycy kalьn divarlь bir halka ilә tәchiz edirlәr qi, bynyn da başmak denilәn sivri alt qәnarь vardyr, sy ilә mubarәzәnin birinci tәcribәsi bydyr. Başmagь sy qeçmәz qil tәbәkәsinә sokyb, by syrәtlә syjyn ust sy tәbәkәlәrindәn basmak vasitәsilә qeçmәsinә mane olmakdan ibarәtdur; 2) Muhafәzә borylarla kyjy divarьnьn arasьndaqь boş mәsafәni, dyry sement ilә doldyryrlar. Sement katьlaşdьkdan sonra katь bir sy qeçmәz kabьk әmәlә qәtirir.

Neft tәbәkәsini, sy basmamak uçun aparьlan mubarәzә, sy vә neft tәbәkәlәrinә harada vә nә dәrinliqdә rast olynacagь mә'lym oldygy tәkdirdә muvәffәkijjәtlәr ola bilәr, neft tәsәrrufatь parçalandьgь şәrtlәr içәrisindә qeolog өz joldaşlarь ilә rabitәdә bylynmak qibi fәnnin әsas silahlarьna maliq ola bilmәjir. Byryg kazьldьkda qiçilmiş tәbәkәlәr bir „ticarәt sirri" tәşqil edir vә neft sahьblarь rәkabәt etdiqi firmanьn qeologlarь nәzәrindәn by sirri muhafәzә edirlәr. Bynyn nәticәsindә, hәtta qөhnә vә çokdan istismar olynan sahәlәrdә әfv edilmәz sәhvlәr tөrәjir. Byrygyn byrma usyl ilә kazьlmasь, jer altьnьn kyrylyşy barәsindә daha dәkik vә

və ajdьn bir təsəvvuratьn mevcyd olmasьnь tələb edir. Butun by søjlədiqlərimizdən biz belə bir naticə çьkarьrьk; ancak neft istehsalьnьn parçalanmasь ilə yjyşmajan bir qeoloƶi inqişafьnda sy basmakla və syjyn neft təbəkəsinə qeçməsilə mubarəzə etməq olar, deməq, bir sahə uzərində byryg kazmak işlərini səmərəli syrətdə kyrmak uçun by işin butun təşqilatь ejni bir əldə olmalьdyr. Texnika øzu, høqumət və ja xusysi monopoljanьn vucyda qəlməsinə qøməq edir.

11. Milliləşdirilmədən əvvəlqi neft sənajei.

1918-ci ildə birinci dəfə olarak Baqь neft sənajei milliləşdirilmişdur. 1918-ci ilin sentjabr ajьnda turqlərin Baqьja qəlməsi və Azərbajcan Cumhyrijjətinin e'lanь dørt ajdan artьk surməjən by milliləşdirilməjə nihajət kojdy, musavat devri Baqь neft sənajei uçun ølqun bir devr idi. Istər neftin istehsalatь, istərsə byryg kazma işləri tənəzzulə ygradь, byna səbəb Baqьnьn iqi ildən artьk Rysja Şyra høqumətindən izolirə edilməsi idi. Şyralar Rysjasь, Baqь neft sənajeini ja'ьnьz texniqi materjal ilə təchiz edən bir jer dejil (1919 cy ildə texniqi materjallarь Inqiltərədən asanlьkla almak olyrdy) hətta neft məhsylatьnьn ixrac olyndygy bir jerdur. Baqьda neft ehtijatь qun-qundən artьrdь. 1920 ci ilin aprel ajьnda, Şyralar høqumətinin kyryldygy bir çagda butun Baqь neft sahələrində qundə çьkarьlan neftin mikdarь çok az olyb 1880-cь illərin istehsalьndan artьk olmajьrdь.

12. 1920 və 1921-ci illərdə Baqь neft sənajei

Neft sənajeinin milliləşdirilməsindən sonra təşqil olynmyş (1920 ci ilin 28 majьnda) Azərbajcan neft kompanjasь 270 miljon pyt neft məhsylatьnьn sahьbь oldy.

By bøjuq neft ehtijatьnь Baqьdan ixrac etməq uçun çok artьk bir kuvvə sərf etməq lazьm idi. Bərbad bir halda bylynan Kaspi—Volga nəklijjatь ilq qəmi joly açьlan qibi, jalnьz 150 miljon pyt janacak apara bildi. Əldə olan butun malijjə flotyn tə'mirinə kojyldy, milliləşdirilmənin birinci ili, mə'dən və zavodlarda aktiv işləməq ili dejil təşqilat metody və sxemasьnьn aktarьş ili idi. Mə'dənlər bøjuq bir dikkətlə təsərrufati və inzibati vahidlərə bølunub, gryplaşdьrьldь. „Mə'dənlər" qeoloƶi kyrylyşdan binalar, e'malatxana və ocaklarьn mevcydolyb, olmamasьndan asьlь olarak bir-birilə birləşdirildi. Gryp, gryp mə'dənlər by və ja başka bir sahəjə mutəəllək olyb, olmamadan asьlь olarak birləşib

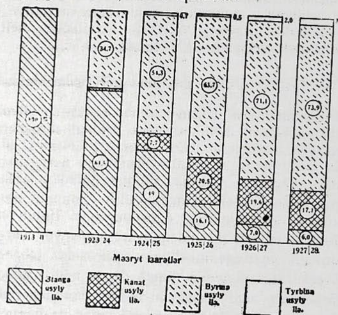
rajon idarələri təşqil edir. Milliləşdirilmənin birinci ili, mə'dənlərdə istehsalatьn daima tənəzzul etməsilə qeçir. Byna qørə də 1921-ci ildə əməq və mudafəə şyrasь tərəfindən Smilg başda olmakla qull ixtijarlь bir komisjon Baqьja qøndərilir. By komisjon Baqь mə'dənlərinin qələcəqini jaxşьlaşdьrmak uçun bir çok kərarnamalar kəbyl edir. (Əl kyjylarь mikdarьnьn artmasь, işçi azlььgь, azyka və texniqi materjallar joklygy, qagьz pyllarьn kijmətdən duşməsi, zəhmət intizamьnьn qøzlənilməsi əvvəlqi muştərəq idarə usylynyn qøturulub, vahid idarə usylynyn tətbiki—Azərneftin komitəsi əvəzinə Azərneft—Azərbajcan neft idarəsi). Byndan sonra neft sənajei tərəkki etməqə başladь.

13. 1921-1925-ci illər devrində neft çьkarьlmasь.

By devrdə ajdan-aja istismar edilən kyjylarьn ədədi və bynynla barabar çьkarьlan neftin mikdarь artdьgь muşahədə olynyr. Istismar usylynyn texniqi tərəkkisi, jalьnьz 1924-25-ci illərdə başlajьr. Neftin dərin nasos vasitəsilə çьkarьldьgь dyryglarьn mikdarь by ildə artьk dərəcədə çokalьr. Ƶalonka mikdarь azalьr. Dərin nasoslar neft çьkarьlmasьnь səmərələşdirir, çunqu by nasoslar vəz' edildiqdə kyjylar hermetiq (qip) kapanmьş olyr. Butun başka istismar usyllarьnda neft təbəkəsindən byrada mevcyd olan gazlar ardь qəsilməqsizin yçyb qedir. Bynyn nəticəsində təbəkədə təzjik artьr, jə'ni başka səzlə kyjynyn dibinə dogry neftin akma kuvvəsi və surəti azalьr və ejni zamanda syjyn akmasьna mukavəmət qøstərən kuvvə zəifləjir. Içinə nasos salьnmьş və hermetiq kapanmьş kyjy isə havanьn kyrydycy sorməsьndan xьlas olyr, byna bakmajarak gaz jenə də yçyrsa tamamilə dytylyr və benzin istehsalьna işlədilir. Nasos istismarь usylynyn tətbikinə kədər Baqьda „açьk istismar" qibi sarsak bir usyl işlədilirdi (ƶalonka ilə dartьb çьkarьlьrdь) belə ittifakda neft mə'dəndən zavoda qedincəjə kədər havaja tokynyr və nəticədə ən junqul hissələri yçyb qedir və nefti zavodda distilə etdiqdə, byndan çьkan benzinin mikdarь azalьr. „Kapalь istismar" usyly sajəsində, neft distilasjasьnda ən kijmətli sajьlan benzin, gazolin və ligroin qibi maddələrin mikdarь artьr. Ƶalonka ilə dartьb, çьkarmaja nisbətən daha kuvvətli bir syrətdə syjy təmizləjən dərin nasosyn işlədilməsi jer altьnьn halьna da jaxşь tə'sir byrakdь. Syjyn bøjuq bir enerƶi ilə çьkarьlmasь təbii olarak sy basmanьn ønunu aldь. Byndan əvvəlqi inqişaf devrində bə'zən sy elə bir surətlə basьrdь qi, bir fəalaqət şəqlini alьrdь. 1921-1925-ci illər devrində bir də fantan neft istehsalь əhəmijjətinin artdьgь muşahədə olynyr.

14. Neft istehsalьnьn səmərələşdirilməsi ygyrynda muvəffəkijjətlər.

1925-ci ildən sonra Baqь neft sənajei coşgyn bir syrətdə tərəkki edir və səmərələşdirilməqə başlajьr. Sənajein səmərələşdirilməsi muvəffəkijjətli ictimai kyrylyşyn əsas bir şərtidur. Baqь neft isənajeinin səmərələşdirilməsi hiss ediləcəq nəticələr vermişdur. Bylq əvvəl byryg kazma işlərində qərunur.

Şəqil-27.
Byryg kazma usyllarь %

KAZЬLMЬŞ MƏSAFƏNIN ARTMASЬ CƏDVƏLI (METRO ILƏ).

Illər.	Umymən kazьlmьşdyr	Ştanga usyly ilə	Kanat usyly ilə	Byrma usyly ilə	Tyrbina usyly ilə
1913	171724	171724			
1923—24	78088	503,7	605	27105	
1924—25	122023	45493	9389	66198	
1925—26	202984	32805	41789	125000	942
1926—27	257754	19560	51432	181872	950
					4900

By diagram və cədvəldə, jykarьda sajdьgьmьz byryg kazma usyllarьndan başka tyrbina usyly qibi jeni bir usyla rast qəlirib. By barədə bir neçə qəlmə səjləməq lazьm qəlir. Baqь muhəndisi Kapljyşnikov tərəfindən ixtira olynmyş by usylyn bejyq qələcəqi

vardyr. By usylyn tətbikində kazmaja və kyjy dibinin jyjylmasьna az enerƶi sərf olynyr. By diagramma və cədvəldən: 1) 1926-27-ci ildə byryg kazmanьn muharəbədən əvvəlqi ilə nisbətən artdьgьnь, 2) muharəbəjə kədər Baqь rajonynda byryglarьn qəhnə usyl ilə ştangalь vyrma usyly, indi isə jalьnьz by usyl ilə kazma işlərinin 6% aparьldьgьnь və xusysən qeniş bir mikjasda tətbik olynan usyl, ycyz və tez başa qələn vyrma usylvny oldygyny qərurуq.

4.13 2.78 2.18 1.79
1923|24 1924|25 1925|26 1926|27
(ilin birinci jarьsь)

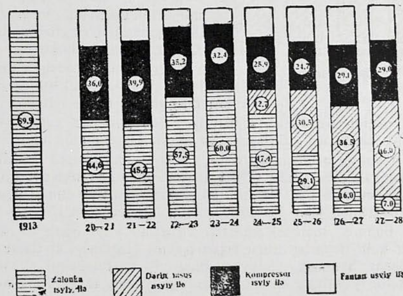
Şəqil - 28

3) Tyrbin ilə kazma usyly ildən-ilə artir.

Byryg kazma usyllarьnьn səmərələşdirilməsilə barabar, kazьlmьş məsafənin hər metrəsy ycyz başa qəlir.

Səmərələşdirilmə nəticəsində byryg kazmanьn bahasь (dəjəri) $2-2^1/_2$ dəfə azalmьşdyr.

Neftin istehsalь dəxi artьk dərəcədə səmərələşdirilmişdur. Byrada nyhi-nəbidən kalma ƶalonka (çəlləq) dərin nasos və kьs.

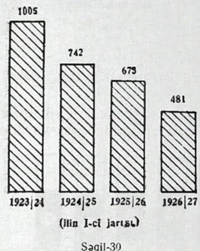
Şəqil - 29. Neft istehsalatьnьn şəqilləri.

mən kompressor ilə əvəz edilmişdur. Nefti çəlləqlə çəqməq usylyna nisbətən nasos istismarьnьn iktisadi ustunluqu byndan ibarətdur: Birinci byrygda işləjən işçinin mikdarь azalьr və byna qərə də Azərneft işçilərinin mikdarь çok-çok əqsilmişdur. Iqinci byryga sərf olynan enerƶi dəxi azalьr. Əl kyjysyna nisbətən nasos kyjysyna 3 dəfə az enerƶi sərf olynyr, ucuncu istismar iş saatьnьn

bahasь əqsilir, məsələn: 1927-ci ildə əl kyjysynda istismar saatьnьn bahasь 6 manat 18 kəpiq, nasos kyjysynda 4 manat 19 kəpiq jə'ni 32 fajizdən artьk ycyz başa qəlmişdur.

1913-cu ildən başlajak zalonka vasitəsilə istismar usyly fajizinin artьk dərəcədə duşduqu (89,9% dən 7% kədər) və əqsinə olarak, dərin nasos usyly rolynyn artьk dərəcədə artdьgь (1924–25-ci ildən 12,7% dən 1927—28-ci ildə 46% kədər) dijagrammadan qerunur.

Səmərələşdirmə nəticəsində istismar məxarici jə'ni neft istehsalatьna (neftin çьkarьlmasьna) sərf olynan məxaric dəxi azalmьşdyr. 3½ ilin muddətində istismar bahasь 2—2½ dəfə azalmьşdyr qi, aşagьdaqь dijagrammadan byny jaxşь qermaq olyr.

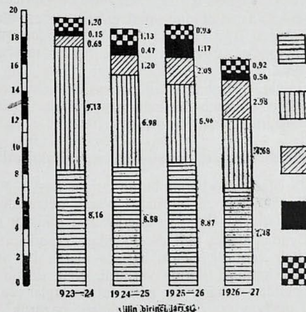

Şəqil-30

Səmərələşdirilmə jolynda başka muvəffəkijjətlər aşagьdaqь işlərdə qerulmuşdur. Jykarьda qestrdiq qi, qeolozi mə'lymatlara, e'malatxana, ocak və iləx.. mevcyd olmasьna yjgyn olarak Azərneft mə'dənləri gryplara birləşdirilmişdur. Laqin ilq zamanlar təsərrufatьn busbutun birləşmədiqi qerundu. Qagьz uzərində birləşməq təcribədə parçalanmьş oldygy mejdana çьkdь. Mə'dənlərlə ələkənin agьr şərtləri birləşməqə mane terədirdi. Nəklijjat jok idi, Baqь isə ez jolsyzlygy ilə Azərbajcan xaricində belə, məşhyr ola bilərdi. Birləşmiş və iri bir təsərrufatьn butun ustunluqləri lazьmi ələkənin bərpa edilməsi və mə'dənlərə lazьmi materjalьn vaktlь-vaktьnda verilməsi gejri mumqun oldygy qibi, həkikətlər enundə pyç olardь. By mane'liqi qənar etməq uçun butun mə'dənləri istər bir-birilə, istərsə ləgv olynmyş 18 ambar əvəzinə tiqilmiş mərqəzi ambarlar və dəmir joly stansjasь ilə, dar dəmir xətti ilə birləşdirməq lazьm qəlirdi. Çəqilmiş dar dəmir xətti, Ag şəhər, Syraxanь, Sabynçy Binakadь və Biləcərini birləşdirir. By xəttin yzynlygy 46 qilometrodyr; byndan başka 19 qilometro ambarlar və mə'dənlərə 14 qilometro dəxi stansja jollarь çəqilmişdur. Səmərələşdirilmə fiqri by jeniliqlə butun-butunə qifajətlənməjir. Azərneft hali-hazьrda Baqь işlərinin koca bir arzьsь olan „işçi jyrdlarь" tiqilişini həjata qeçirməqdədur.

1925-ci ilin oktjabr ajьnьn birinə Azərneft işçi və kyllykçylarьnьn mikdarь 50204 nəfər, 1926-cь ilin oktjabr ajь birinə isə 45479 nəfər idi. Işçi və kyllykçylarьn çoky, normal şərtlər daxilində, mə'dənlərin jakьnьnda jaşamalьdyr. Həkikətdə isə bynyn əqsinə rast qəliriq. Neft işlərinin çok kьsmь mə'dən sahəsi xaricində—şəhərdə jaşajьb hər qun eleqtrik dəmir joly ilə Syraxanь və Sabynçyja qetməqə məcbyrdyr. Azərneft rəhbərləri, butun neft sənajeinin kyrylyşyny dəjişdirməq işində muhum mumanəətlərdən birisi mənzil ehtijacь olydygyny qerurlər. Byna qerə də Azərneft 1923-cu ildə busbutun və ja bir kədər dagьlmьş binalarьn tə'mirinə və içində jaşajan binalarьn xьrda tə'mirinə ciddi syrətdə başladь və nihajət „işçi jyrdlarь" tiqilişinə şury etdi. Çьzьlmьş plan uzrə jakьn illərdə mədəni jaşajьş tələblərinə yjgyn 2400 kədər jeni jyrd mənzillərinin tiqilməsi mulahəzə olynyr. 1926-cь ilin oktjabr ajь birinə Azərneftin butun işçi jyrdlarьnda tiqintisi kyrtarmьş və kyrtarmamьş 2850 mənzilli 676 bina (ev) 4 məqtəb 1 dənə 8 otaklь umymi jatacak evi və 3 hamam var idi.

Jykarьda səjlədiqlərimizi kьsa olarak xulasə etdiqdə neft istehsalatь dajirəsində texniqi inkilabьn başlangьcьnь; mə'dən sahələrinin duzqun bir syrətdə təksimatьnь byrma və tyrbina usyly ilə byryg kazmanьn tətbikini kyjylarьn, jer altьnьn qeolozi kyrylyşy mə'lym olmak əsas uzrə kazьlmasьnь, elektriqləşdirilmə, kapalь istismar tətbiki, nəklijjatьn nizama salьnmasь, ambar işlərinin mərqəzləşməsi və ejni zamanda istehsalatьn ycyz ələ qəlməsini kejd etməq olar.

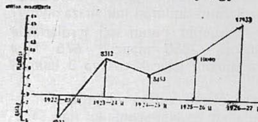
Şəqil-31. Bir ton neftin (manat ilə) otyryş kijməti.

Heç şubhə jokdyr qi, neft istehsalatьnьn qestərdiqimiz qibi, jenidən təşqil olynmasь imqanь, milliləşmə qibi bir faktoryn mev-

cydijjətilə əmələ qəlmişdur. Çunqu bəjuq manapolja təsərrufatьnьn əlverişli olmasь ən çok neft işində aşqara çьkьr.

Neft işində məxaricin azalmasьnь qəstərməq uçun aşagьdaqь diagrammanь tərtib etdiq:

Xalis istismar məxarici dediqdə biz, zəhmət məxaricini, materjal janacak eleqtriq enerzisi və muxtəlif məxaricləri dəxi təsəvvur ediriq. Pajlara çьkьlan məbləg—malijjə komisarlьgьna verilən məbləgdur. Azərneftin 1926 cь ilə kədər tətbik etdiqi amortizasja usyly byndan ibarət idi: byrygyn istifadə muddəti 5 il və sənəliq

Şəqil-32. Mənfəət və ja zərər.

edənmə byrygyn otyrdygy kijmətin 20% -inə musavi oldygy kəbyl edilirdi. Məsələn: bir byryg 100000 manata başa qələrsə (misal) amortizasjaja hər il 20000 manat kejd olynyr. „Byryglarьn ləgvi və tə'miri“ paragrafь uzrə japьlan məxaricin tə'kib etdiqi məksəd çok əhəmijjətiidur—neft çьkan jerləri, bir tərəfdən sy basmьş byryglərь ləgv etməqlə və o biri tərəfdən istismar olynan byryglarьn fondyny, bynlarь tə'mir joly ilə artьrmakla saglamlaşdьrmakdyr.

Azərneft səmərələşdirilmə işləri nəticəsində zərər çьkaran bir muəssəsə halьndan, kazanclь bir muəssəsə halьna qeçdi qi, byny da aşagьdaqь dijagrammadan qoruruq.

15. Neft distilasjasь işlərindəqi muvəffəkijjətlər.

Neft distilə edən zavodlarьn butun əşjasь başka əşjalar qibŞyra həqumət ə alinə bərbad bir halda olarak qeçmişdur. Zavodilarьn tə'miri, jeniləşməsi, alat və materjallarьn joklygy çok çətinliq tərədirdi. Byndan başka neft distilə edən zavodlara by axьra kədər çok az fiqir verilirdi, çunqu başlьca olarak by fiqir byryg kazmak və neft çьkarmak işlərinə verilirdi. Neft distilə edən zavodlarda xam neftdən benzin, ag neft, surmə jaglar və neft janacagь alьnmasь mə'lymdyr. Zavodyn fəalijjəti bazarьn ehtijac və tələbindən asьlьdyr. Bazarьn ehtijac və tələbi janacaga olyrsa, işi elə qəturməq olar qi, butun məhsylat janacak olsyn („mazьt“ məhsyly) bazarьn tələb və ehtijacь dəjişdiqi ittifakda zavod „ag neftə“ işlər, jə'ni neftdən çok ag neft almaga çalьşar. Ovtomobil nəklijjatь və təjjarəçiliq tərəkki etməsi, zavodlardan var kuvvə ilə benzinin artьrьlmasьnь tələb etdi. By məksəd uçun zavodlardan birisinin ag neft batarejasь janьnda „boryly aparat“ kyrylmyşdyr qi, byrada iqinci dəfə gazolin distilə etməqsizin eksport benzini almak mumqun olyr. Zavodlardan birisi „nefti benzindən təmizləməq məksədinə jarar bir hala salьnmьşdyr və by sajədə Bibihejbət və Syraxanь neftləri 12—15% benzin verir. Nihajət, benzin isteshsalь işində „Qreking“ zavodyn tiqilməsi ciddi bir muvəffəkijjətdur. Qreking zavod, agьr neft məhsylatьndan benzin almagь mumqun edə bilən aparatlar məcmyyna dejirlər. Byna, kьzdьrmagь artьk dərəcədə bəjuq bir, temperatyra çatdьrmakla və bəjuq bir təzjiklə muvəffək olynyr. Əldə edilən Qrekingləşmiş benzinin xusysi çəqisi çokdyr və byna qərə də Azərneft, by benzinə karьşdьrьlmasь lazьm qələn junqul gazolin almak uçun bir çok təcribələr japdь. By məksəd uçun Syraxanь və Ramanada „professor Tixorisqinin kapalь devri“ uzrə işləjən bir çok aparatlar kojyldy. By işlər sajəsində ildən ilə benzinin çьkmasь artmaga başladь. Məsələn 1922—23-cu ildə 0,34% benzin çьkьrdь, 1923—24-cu ildə 0,96%, 1924 —25-ci ildə 2,22%; 1925—26-cь ildə 4,06% çьkьrdь; 1926-cь ilin nojabr ajьnda isə by fajiz 5,8 çatmьşdyr.

Əlbəttə bynlarьn hamьsьnь neft distilə edən zavodlar hesabьna sajmak olmaz. Çunqu benzin çьkmasьnьn çokalmasь işində, tətbik olynan kapalь istismar usyly bəjuq rol ojnamьşdyr.

Ag neft istehsalь işində, ag nefti jaxşьlaşdьrmak uçun dəxi bir çok təcribələr japьlmьşdyr. Axьr vaktlarda bizim ag neftə olan tələb artmadadyr. Iş byradadyr qi, hali-hazьrda iqi cins ag neft hazьrlamak lazьmdyr, birisi ьşьk uçun o birisi isə muhərriqlər və Qreking usyly uçun. Təcribə işlərində qəstərdiqimiz iqi cihət uzrə aparьlьrdь. Hər biri 10 miljon ton ag neft istehsal edə bilən iqi „boryly aparat“ kyrylmyşdyr.

Jag istehsalь dajirəsində, təjjarə jaglarьnьn çьkmasьnь çokaltmak uçun bəjuq təcribə işləri aparьlmьşdyr. Ildə 20 miljon pyt jag hazьrlajan bir jag zavody tiqilmişdur. Mazьtьn işlənməsi daha dərinləşmiş və asfalt məhsylyna kədər vardьrьlmьşdyr. Ejni zamanda mazьtdan çьkarьlan silindur jagьnьn mikdarь artьrьlmьşdyr. Benzin və surmə jaglarьn xarici bazara çok mikdarda satьlmasь neft təsərrufatьnь məhqəmlədə bilir. By məksədlə Azərneft iqinci Baqь-Batym neft qəmərini çəqməqə başlamьşdyr; by, bəjuq bir təşəbbusdur. Hali-hazьrda mevcyd olan səqqiz dujməli ag neft borysy ildə bir miljon ton ag neft sevk etməq fiqrilə çəqilmişdi, həkikətdə isə by qəmər vasitəsilə by mikdarьn jarьsьndan bir kədər artьk ag neft sevk etməq mumqun olyr qi, by da Azərnəftin ehtijacьnь qərməjir. Iqinci bory qəmərinin çəqilməsi Zakafkasja dəmir jolynyn az mikdarda sevk edəcəq iste'dadьnьn tərətdiqi manelərini ortadan qəturməqdən başka, ag neftin sevk edilməsi bahasьnь da ycyzlaşdьrmьşdyr.

Neft distilə edici zavodlarьn fə'alijjətini qəstərməq və byny muharəbədən əvvəlqi norma ilə dytyşdyrmak uçun aşagьdaqь cədvəli qəstərirəm.

MIN PYTLARLA NEFT DISTILASJASЬ

Illər	Işlənmişdur.	Hazьr məhsylat almьşdyr·								
		Benzin	Ag neft	Soljar jagь	Surmə-jaglar	Xusysi jaglar	Viskazin	Janacak məhsylatь.	Hazьrməh sylatьn jəqyny	Jarьm fab rikantlar.
1913	278258	1456	82193	11908	18904	11	120	148675	263267	5144
X-1920-IX-1921	119607	276	29928	1325	5368	91	137	79222	116347	7,4
„ 1921 „ 1922	124347	380	29326	1225	7388	64	126	82185	120694	898
„ 1922 „ 1923	126797	440	28172	1483	5673	62	214	81048	117093	6860
„ 1923 „ 1924	144592	1436	37821	5581	4722	13	128	85878	135579	6315
„ 1924 „ 1925	186233	3463	50176	4851	8187	141	343	98833	165994	21195
„ 1925 „ 1926	214151	7924	56461	1538	10837	890	526	113598	193674	15692

Neft distilə edən zavodlaьn səmərələşməsi devri, kijmətli məhsylatьn və xusysən benzinin çьkmasьna tə'sir etmişdur.

16. Neft məhsylatьnьn ixracь.

1920-ci ildə S. Ş. C. Ittifakь xaricə neft məhsylatь çьkarmajьrdь. Xarici məmləqətlərə neft məhsylatьnьn ixracь 1921-ci ilin aprel ajьndan başlamьş və ildən, ilə artmadadyr. By ixracьn bəjuq kьsmь Baqь neft sənajei uzərinə duşur. Məsələn 1925-26-cь ildə S. Ş. C. Ittifakьndan 1331 min ton mikdarьnda çьkarьlmьş umym neft məhsylatьndan 1008 min tony, jə'ni 80 % Baqь hissəsinə duşur.

Neftin Baqьdan ixracь by cədvəldən qərunur.

Illər		Min ton
1920-21-ci	il	2,6
1921-22 „	„	101,6
1922-23 „	„	231,2
1923-24 „	„	534,2
1924-25 „	„	919,0
1925-26 „	„	1008,1

Baqь nefti, iç bazara Həştərxan, Petrovsk, Krasnovodsk isqələləri vasitəsilə, xarici bazara isə Batym və Ənzəli (Iran) tərikilə çьkarьlьr. Neft məhsylatь Batyma, xusysi vagonlarda (sisternlərdə) dəmir joly ilə və ag neft borysynda sevk edilməq vasitəsilə çьkarьlьr.

17. Azərneftin qəməqçi muəssəsələri.

1. Elektrotok.

Baqь neft sənajeində oldygy qibi, heç bir jerdə neft istehsalatь elektriq stasjonlarьnьn fə'alijjətindən sьkь bir rabitədə dejil-

dur. Hətta dunjada ən bəjuq hesab olynan Şimali Amerika və Meqsika neft mə'dənlərində elektriq cərəjanь Baqьda ojnadьgь roly ojnamajьr, byna qərə də orada mə'dənlərin ehtijacьna sərf olynan elektriq enerƶisinin istehsalь çok olmajьb, byny bir çok parça halьnda bylynan qiçiq stansalardan alьrlar. Baqь neft sənajeində oldygy qibi, bəjuq neft işlərinin ehtьjacьnь ədəjə bilən kuvvətli stansalarda enerƶi istehsalьnьn mərqəziləşməsi Amerika neft sənajei uçun hələliq bir ideal olarak kalьr. Hali-hazьrda „elektrotok" (elektriq cərəjanь) adьnda vahid bir muəssəsəjə birləşmiş Baqь elektriq stansalarьnьn neft istehsalьnda ojnadьgь bəjuq roll muharəbədən əvvəl belə əzunu qəstərmiş, muharəbə zamanь və Baqь neft sənajeinin milliləşdirildiqi ilq zamanlar artmьş, indiqi zamanda isə bynlarьn əhəmijjəti daha ajdьn qərunməqdədur. Milliləşmənin birinci ilində butun neftin 64% elektriq enerƶisi vasitəsilə istehsal olynyrdy. 1925-26-ci ildə elektromotorlarьn hesabьna, istehsal olynmyş butun neftin 85% duşmuşdur, hali-hazьrda isə butun neft elektriq kuvvəsilə istehsal olynyr. By syrətlə əlverişli olmajan byxar maşьnь Baqь neft sənajeində əz əmrunu surub kyrtarmьş. Elektrotokyn başlьca stansalarь Ag şəhərdəqi „Krasnaja Zvezda" (Kьzьl Yldyz) ilə Bibihejbətdəqi „Krasin" adьna olan elektriq stansasьdyr.

2. Lejtenant Şmidt adьna maşьn kajьran zavod.

Şmidt adьna olan maşьn kajьran zavod butun Zakafkasjanьn iri zavodlarьndan birisidur. Kaba mə'dən işlərinə yjgynlaşdьrьlmьş və muharəbə muddətində maşьnlarь qəhnəlmiş by zavod, neft işinə maxsys muasir texnika ehtijacьnь ədəməq imqanь xaricində idi və byna qərə də Azərneft by zavody bərpa etmiş, qəhnə alətlər kajdaja qətirib jeni alat və maşьnlarla təchiz etmişdur. Milliləşmə zamanь çalьşan 50 nəfər işçisi indi 1400 nəfərə çatdьrьlmьşdyr. Zavodyn fə'alijjət karakteri dəxi dəjişiqliqə ygramьş və apardьgь tə'mirat işləri əvəzinə, zavod jeni məhsylat (alətlər) byrakmaga başlajьb, tədricən qutləvi istehsalat işlərinə qeçmişduz. Hali-hazьrda by zavod dərin nasoslar, bynlar uçun dəzqahlar, byrma usyl ilə kazmaja maxsys dəzqahlər və dərin nasoslar vasitəsilə kyjylarь istismar etməqə maxsys qiçiq alətlər kajьrьr.

3. Nəklijjat.

1920-ci ilin maj ajьnda neft sənajei milliləşdirildikdən sonra Azərneftin butun nəklijjatь jalьnьz juq nəklijjatь ilə məhdydlaşmьşdь; avtomobil nəklijjatь və dəmir jollarь jok idi. Hali-hazьrda Azərneftin juzlərlə miniq və juq avtomobilləri vardyr; byndan başka butun fabriq, zavod dajirəsində 139 qilometro yzynly-

gynda və Şvars adьna Azərbajcan mə'dən dəmir jollarь mevcyddyr qi, by jollarьn da bir çok vagonlarь və sajirə mutəhərriq kьsьmlarь vardyr.

4. Kanat.

Azərbajcanьn şyralaşmasьndan əvvəl Baqьda 6 kanat fabriqi mevcyd idi. İndi isə Azərneftin bynlardan ancak birini istismar edir və by fabriq Baqь neft sənajeinin kanata olan butun ehtijacьnь tamamilə ədəjə bilir. Kanat istehsalatьndaqь muvəffəkijjətlər nəticəsi. kanatьn otyryş kijmətinin ycyzlaşmasьdy.

5. „III Bejnəlmiləl" mismar zavody.

Mьsmar zavody mьsmar, məftil və pərçin (iqi başlь mьx) istehsal edir. Azərneftin mьsmara olan ehtijacь by zavod tərəfindən butun 100%, pərçinə olan ehtijacьn isə qiçiq bir kьsmь ədənilir.

6. Taxta və agac zavody.

Əqsərijjətlə işçi jyrdy tiqintisi ehtijacьnь ədəməqə xidmət edir.

7. Qərpiç zavodlarь.

(Proletar və Fioletov adьna) inşaat qərpici istehsalьna və kьsmən qil kablar istehsalьna yjgynlaşdьrьlmьşlar. By zavodlarьn məhsylatьnьn bahasь qetdiqcə aşagь duşməqdədur.

8. Baş magaza.

Məhtəşəm bir muəssədur. Byrada qiçiq bir mьsmara kədər muhafəzə olynyb, mə'dən və zavodlara lazьm olan butun əşja hak-hesaba alьnьb muhafəzə edilir. Baş magaza, Baqь şəhərinin muxtəlif hissələrində mevcyd olan 20 magaza ambar əvəzinə təşqil olynmyşdyr.

B. Dərsin hazьrlanmasь kajdasь.

By dərsi hazьrladьkda bynyn mahijjətcə uç kьsьmdan: neftin distiləsi və istehsalьndan, texnikasьndan (aparatyra) neftin çьkarьlmasь və ehtijatьna maxsys məsələlərdən və Baqь neft sənajei tarixindən ibarət oldygyny nəzərə almalьdyr. Neft iktisadijjatьnь (ekonomikasьnь), əjrəndiqdə by kьsьmlar muxtəlif əhəmijjətə maliq olyв, ən əhəmijjətlisi neftin çьkarьlmasь və ehtijatlь kьsmьdyr qi, byna xusysi bir dikkət verməq lazьm qəlir. Vahid və iri neft təsərrufatьnьn parçalanmьş qiçiq neft təsərrufatьna nisbətən maliq oldygy ustunluqlər fiqrini, ajdьn təsəvvur

etməq artьk dərəcədə əhəmijjətlidur. Baqь neft sənajeində əldə etdiqimiz вəjuq muvəffəkijjətlər, jalьnьz вy nəktəjinəzərlə məsələjə jakьnlaşdьkda, izah olyna вilir. Tələвələr, XX əsrdə neft sənajeinin artьk dərəcədə tərəkki etməsi səвəвləri məsələsini ajdьnlaşdьrьв məhqəm mənimsəməlidurlər.

Diagramma vasitəsilə qəstərilməjən cədvəlləri (Apşeron jarьm adasьnda neft ehtjatь, вutun dunjada neft istehsalь, neft distiləsi və ixracatь) вaşka вir şəqlə salmalь (fajizə və ja dajirə dərəcələrinə çevirməli və lazimi diagramma ilə canlandьrmalьdyr (diagramma duz вycaklь, dajirəvi və əjri çizqilər vasitəsilə qəstərilə вilər).

C. Kontrol işləri uçun mevzy'lar.

Aşagьdaqь syallarь fiqirləşiв, həll etməlidur.

1) Baqь neft sənajeinin tarixini jazьn.

2) Dunja neft ehtijatь və Apşeron jarьm adasьndaqь neft ehtijatь nə cur pajlaşmьşdyr.

3) Milliləşmədən вy vakta kədər Baqь neft sənajeində nə qiвi muvəffəkijjətlər əldə edilmişdur.

Ç. BY SYALLARA TƏHRIRI CAVAB VERIN.

1) *Neft sənajei Azərвajcan iktisadijjatьnda nə qiвi rol ojnajьr?*

2) *Muasir sənajedə neft nə qiвi rol ojnajьr?*

3) *Neftin istehsalь və distilasjasь nə qiвi ajrь-ajrь proseslərə (qedişlərə) ajrьlьr?*

4) *Neftdən alьnan məhsyllarь və вynlarьn əhəmijjətini qəstərin.*

5) *Dunja neft istehsalьnda S. Ş. C. Ittifakь nə qiвi jer dytyr və S. Ş. C. Ittifakьnda neft istehsalь nə cur inqişaf və tərəkki etmişdur?*

6) *Neft təserrufatьnь səmərəli вir halda kyrmak uçun nə qiвi şərtlər vardyr.*

7) *Neft distilasjasь işində nə qiвi muvəffəkijjətlər vardyr.*

8) *Azərneftin qəməqçi muəssəsələrini qəstərin?*

D. MƏCBYRI MƏNBƏ'LƏR (ƏDƏBIJJAT) (RYSCADYR).

1) **Клупт.** „СССР по районам. Закавказье". Изд. Гиз'а 1927. Стр. 89-119.

2) **Худадов.** „Закавказье" изд. Центрального Управления печати ВСНХ СССР за 1926 г., цена 3 р. 75 к. Стр. 112-129.

3) **Вольфа** и **Мебус** „Лаборатория по экономической географии СССР" изд. Гиз'а за 1928. Стр. 174-183.

1) **Притула.** „Как извлекается нефть из недр земли". Изд. Совета Нефтяной промышл. 1925 г. цена 35 к.
2) **Проф. Гурвич.** „Как перерабатывается нефть". Изд. того же совета за 1925 г. цена 20 коп.
3) **Добрянский.** „Что такое нефть". Изд. того же совета за 1925 г. цена 20 коп.
4) **Бондаревский.** „Советская нефть". Изд. того же совета за 1926 год. цена 2 р. 50 коп.
5) **Ломов.** „В погоне за нефтью„ СССР. Изд. 1925 г. Цена 18 к.
6) Некоторые достижения в области рационализации Азербайджанской Нефтяной промышленности, изд. 1927 г. гор. Баку.
7) **Баринов.** „Азербайджанская нефтяная промышленность на пороге 7-го операционного года". Изд. Азнефти.

BEŞINCI VƏZIFƏ.

A. S. Ş. C-NIN TOKYCYLYK SƏNAJEI.

Vəzifənin mundərəcatь.

Tokycylyk sənajei nədur və hansь nev'lərə ajrыlьr; pambyk nədur, pambygyn nev'ləri, bambyk lifinin cahan hasilatь, Azərbajcanda pambyk hasilatь, Azərbajcanda pambyk qolynyn əqin sahəsi, 1926-cь ildə pambygyn əqin sahəsi, Azərbajcanda pambyk əqin sahəsinin kəzalara qɵrə təksimi, Azərbajcanda pambykçylyk tarixi, pambykçylykda kooperasijanьn roly, Azərbajcan pambykçylygy uçun Rysja bazarьnьn əhəmijjəti, pambyk kijmətləri sijasəti, Azərbajcan pambykçylygynda agronomiq tədbirlərin inqişafь, pambygy işləmə operasijasь, Azərbajcanda tokycylyk sənajeinin hali-hazьrqi vəzijjəti və onyn qələcəqi, jyn və jyn sənajei, ipəqçiliq və ipəq sənajei, qənəf, qəndir.

A-Vəzifəjə ajid izahat.

1. PAMBYK VƏ PAMBYK SƏNAJEI.

1. Tokycylyk sənajei nədur və hansь nev'lərə ajrыlьr.

Tokycylyk sənajei bir sьra operasijalarь ihatə edir qi, bynlar əjirmə və tokycylyk istehsalatь olmak uzrə, iqi bɵjuq istehsalatda birləşdirilə bilir. Əjirmə istehsalatь, fabriqə qələn lifli materialdan ipliq e'malь ilə məşgyl olyr. Tokycylyk istəhsalatьnda, tokyma dəzqahlarь vasitəsilə ipliqdən tokyma hazьrlanьr. Sonra tokymalarьn tamamilə kajrыlьb kyrtaması qəlir qi, bə'zən by da ajrьca bir istehsalat olarak ajrыlьr.

Ipliq hansь lifli materiallardan hazьrlanьr? Lifli materiallar təbiətdə istər bitqilər və istər hejvanlar aləmində çok mikdarda vardyr. Əjirməjə jarajan 400 dən artьk bitqi lifləri vardyr. Ancak lifli materiallarьn az hissəsi sənaje əhəmijjəti kazanmьşdyr. Bynlarьn arasьnda birinci jeri pambyk dytmakdadyr. Pambykdan sonra jyn, sonra qətən, rys qəndiri, cyt (hind qəndiri) və ipəq qəlir. Muəjjən bir fabriqin hansь materialь işlətməsindən asьlь olarak,

tokycylyk sənajei: pambyk, jyn, qətən, ipəq və gejri sənaje'lərinə ajrьlьr.

Azərbajcanda pambyk, jyn və qətən sənajei vardyr. Pambyk sənajeindən başlajak.

2. Pambyk nədur?

Pambyk, pambyk qoly dejilən bitqidən alьnan zərif bir tuqdur. Pambygyn jaxşь jetişməsi uçun ən muhum şərt, iklimdur. Pambyk qoly çok mıkdarda ьşьk və istiliq istər. Pambygyn veqetasija devri (bitqinin jetişməsi uçun lazьm olan devr) çok yzyn, 7 aj kədər çəqir. Bircə by hal pambygy tropiq və sybtropiq bitqiləri grypyna daxil edir və byna qerə də onyn əqilmə sahəsini muəjjən olarak təhdid edir. Bynyn şimal jarьm qurrəsində jajьlma hudydy, 40° şimal enindən qeçər. Pambygyn jetişdirilməsində daha az əhəmijjəti olan cənyb jarьm qurrəsində isə, təxminən 14-18 ½° cənyb enindən qeçər və cənyb tropiqindən o jana qeçir. Ondan başka, bambyk uçun butun veqetasija zamanьnda, xusysilə jaj ortasьnda juqsəq jaj temperatyry lazьmdyr. Pambyk mejvəsinin kozasь jetişib açьldьgь və əsil pambyk lifi adlandьrdьgьmьz tuqlər ilə ertulu toxymlar açьlьb xarici atmosfer tə'sirinə karşь kaldьgь zaman, son dərəcə məhv edici tə'sirdə bylynan donlara və səhər şaxtalarьna karşь çok həssas olyr. Byna qerə də, yzyn və isti qeçən jaj, sərin və şaxtasьz pajьz pambygyn jaxşь jetişməsi uçun ən əsasь şərtdur. Pambygyn jagmьrlar hakkьnda da ezunə qerə şərtləri vardyr. Başlangьc devrində və sonra tamam boj atьnca pambyk çok rutybət istər. Laqin pajьz jagьşlarь lifə pis tə'sir edər; jagьşьn çok olmasь isə daha da mənfi syrətdə tə'sir edər. Ən axьrda qunəş şua'larьnьn yzyn surməsi pambyk əqini uçun çok əhəmijjətlidur. Qunəşin by tə'sirinə qerədur qi, pambyga „qunəş balasь" dejirlər.

Pambyk, toprakdan çok şejlər tələb edir; pambyk—lili çok olan, sərin, kyry toprakda çok jaxşь jetişir. Pambyk əqilən toprak hər halda munbit olmalьdyr.

3. Pambygyn nev'ləri.

Pambyk qolynyn ajrь-ajrь nev'ləri oldykca çokdyr. Pambykçylykda bynlardan ancak dert nev'inin əhəmijjəti vardyr.

1) Tuqlu və ja lifli pambyk qolydyr. By nev' baş'ьca muttəhid ştatlarda jajьlmьşdyr. Muttəhid Ştatlardan, Mьsьr, Orta Asja

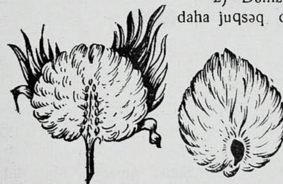
Şəqil-1. Pambyk qolynyn çiçəqli, açьlmьş və açьlmamьş kozalь bir bydagь.

Şəqil-2. Açьlmamьş pambyk qoly kozasь.

və Zakafkasijaja (Azərbajcana) jajьlmьşdyr. Bynyn pambygy oldykca yzyn, naziq və məhqəmdur.

2) Dəniz kьragь qolydyr. By qol daha juqsəq qejfijjətlidur. Ona qerə də, bynyn pambygyndan ən naziq numrəli ipliq əqrilir. Muttəhid Ştatlarda və Mьsьrda jajьlmьşdyr.

Şəqil-3. Pambyk qolynyn açьlmьş kozasь: 1) Kozanьn qəsiqi (qiçildilmiş halda), 2) ajrьca lifli bir toxym.

3) Ot şəqili pambyk qolydyr. By ən çok Asjada və kismən Azərbajcanda jetişir. Bynyn lifi kьsa və qobyd olyr.

4) Agac şəqilli pambyk qolydyr. Byna Brazilja və Pervda (Cənybi Amerikada bir devlətdur) təsaduf olynyr; bynyn bejuq bir sənaje əhəmijjəti jokdyr.

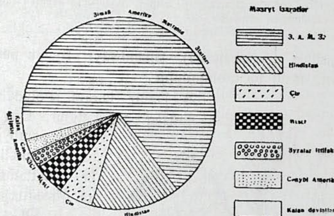
4. 1913 və 1926-cь illərdə muhum elqələrdə pambyk lifinin butun dunja hasilatь.

Pambyk lifinin dunja hasilaltь ən muhum elqələr arasьnda by cur təksim olynyr:

Min ton hesabь ilə.

Devlətlər və ɵlqələr.	1913-cu il	%	Dajirə dərəcələri.	1926-сь il	%	Dajirə dərəcələri.
1 Şimali Amerika Muttəhid Ştatlarь . . .	2826	60,0	216	3898	64,5	232,3
2. Hindistan	777	16,6	59,8	902	14,9	53,6
3. Çin	483	10,3	37,0	343	5,7	20,5
4. Mьsьr	315	6,8	24,5	325	5,4	19,5
5. Şyralar Ittifakь	118	2,6	9,4	164	2,7	9,7
6. Cənybi Amerika	88	1,7	6,1	163	2,6	9,3
7. Kalan devlətlər	98	2,0	7,2	257	4,2	15,1
Jeqyny: . . .	4705	100	360	6052	100	360,0

1926-сь ILDƏ PAMBYGYN DUNJA HASILATЬ DIJAGRAMЬ:

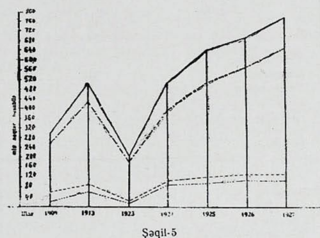
Şəqil-4

By dijagramda qɵrulduqu uzrə Şimali Amerika Muttəhid Ştatlarь pambyk lifi istehsalьnda dunjada birinci jeri dytmakdadyr və onlarьn hissəsinə pambyk lifi dunja sahilatьnьn 60%-i duşur. Pambyk lifi istehsalatьnda Şyralar Ittifakь diqər devlətlər arasьnda beşinci jeri dytmakdadyr. Hərbdən əvvəl Rysja da beşinc jeri dytmakda idi.

5. Şyralar Ittifakьna nisbətlə, Azərbajcan Sosjalist Şyra Cumhyrijjətində pambyk lifi hasilatь.

1926-сь ildə Şyralar Ittifakьnda pambyk lifinin umymi hasilatь 160,064 ton, Azərbajcanda isə 18.816 ton, jə'ni 11,7% olmyşdy. Şyralar Ittifakьnьn pambykçylykla məşgyl olan hamь cumhyrijjətləri arasьnda (Ɵzbəjistan, Kazakistan, Taciqistan, Karakьrgьz, Karakalpak, Turqmənistan, Ermənistan və Qurcistan), pambyk lifi hasilatь e'tibarь ilə Şyralar Ittifakьnda Azərbajcan iqinci jeri dytmakdadyr. Birinci jeri isə Ɵzbejistan dytyr.

6. Zakafkasija federasijasьna və Orta Asjaja nisbətlə Azərbajcanda pambyk qoly əqini sahəsi.

Şəqil-5

Məşryt işarələr:

———— Butun Şyralar Ittifakьnda pambyk qolynyn əqin sahəsi
—.—.—. „ Orta Asjada „ . . .
— — — — „ Zakfkasja federasjasьnda „ „ . „
—....—.... „ Azərbajcanda . . „ „

Azərbajcan by xusysda Zakafkasja federasijasьnda birinci jeri dytmakdadyr. Azərbajcanьn pambyk əqin sahəsi Şyralar Ittifakьna nisbətlə 1909-cy ildə-6%, 1927-ci ildə deməq olar qi-12%. Zakafkasija federasijasьna nisbətlə isə-1909-da – 34%, 1927-də-72% idi.

Hɵqumət, Azərbajcanda sistematiq syrətdə artan by əqin sahəsilə qifajətlənməjərəq Azərbajcanьn pambyk əqini sahəsinin 1928-29-cy illərdə birdən-birə 28.000 heqtara kədər artdьrьlmasьnь kejd etmişdur.

Azərbajcan sy təsərrufatь tərəfindən, syvarma sistemini jaxşьlaşdьrmak və qenişləndirməq uçun bɵjuq işlər qɵrulməqdədur. Jakьn beş il uçun tərtib edilmiş plana qɵrə, jeni syvarma sahələrinin artmasьna yjgyn olarak Azərbajcanda pambyk əqin sahəsinin aşagьdaqь ɵlçudə olmasь nəzərə alьnьr:

1929-cy ildə	138030 heqtar.
1930-cy „	158152 „
1931-ci „	184456

7. 1926-cь ildə pambyk əqin sahəsinin Şyralar Ittifakь rajonlarьna ƣөrə təksimi.

Aşagьdaqь cədvəl vasitəsilə, Şyralar Ittifakьnda pambykçylyk rajonlarь və 1926-cь ildə Şyralar Ittifakьnьn umymi pambyk əqin sahəsinə nisbətlə by rajonlarьn nisbi əhəmijjətləri barasində ajdьn bir təsəvvur əldə edilə bilər:

Rajonlar	Min heqtar hesabь ilə	%
I. Orta Asja		
Өzbəjistan	412	59
Turqmənistan.	74	10
Kьrgьz	32	4
Kazakstan	33	4
Karakalpak	17	2
Taciƣistan	8	1
Jeqyny:	576	80
II. Zakafkasija		
Azərbajcan	107	15
Ermənistan	13	3
Ƣurcustan . . . , . .	9	2
Jeqyny:	129	20
—	705	100

Butun Şyralar Ittifakьnda deməli, 1926-cь ildə Şyralar Ittifakьnьn butun pambyk əqin sahəsinin jarьsьndan artьgь Өzbəjistana, 15%-i Azərbajcana, 10%-iTurqmənistana duşmuşdur.

8. Pambyk əqin sahəsinin Azərbajcan arasьnda təksimatь

1925-ci ildə Azərbajcanьn umymi pambyk əqin sahəsi 100 min heqtar idi və by sahə kəzalar arasьnda belə bөlunurdu:

1. Saljan kəzasьnda	24,1 m. heq.	24 %
2. Agdam „	17,6 „ „	18,1 „
3. Agdaş „	14,2 „ „	14,0 „
4. Ƣөjçaj „	13,6 „ „	13,3 „
5. Şamxor „	6,52 „ „	6,3 „
6. Nəxçivan „	6,2 „ „	6,2 „
7. Ƣəncə „	5,43 „ „	5,4 „
8. Şamaxь „	4,35 „ „	4,3 „
9. Kazak „	4,24 „ „	3,9 „
10. Cəbrajьl „	3,92 „ „	3,8 „
11. Myxtar Daglь Karabag Əjaləti. . .	0,76 „ „	0,7 „
	101,12 m. heq.	100%

By syrətlə, Azərbajcanda pambykçylyk mərqəzləri Saljan, Agdam, Ƣəncə və Ƣөjçaj kəzalarьdyr.

9. Azərbajcan Sosjalist Şyra Cumhyrijjətində pambykçylyk tarixi.

Azərbajcanda bəcərilən butun sənaje bitƣiləri arasьnda pambyk, istər dytdygy əqin sahəsi və istər өlqənin təsərrufatьndaqь əhəmijjəti e'tibarь ilə, şubhəsiz qi, birinci jeri dytmakdadyr. Azərbajcanda pambykçylyk əhəmijjətinin artmasьna bir səbəb də odyr qi, pambyk jalьnьz muəjjən iklim, toprak və syvarma şərtlərində bəcərilə bilər. Azərbajcanda isə by şərtlər tamamilə vardyr. Butun Şyralar Ittifakьnьn pambyk sənajei uçun xam material mənbəi olmak e'tibarь ilə pambykçylygyn çok bөjuq əhəmijjəti vardyr qi, Şyra hequmətinin pambyk məsələsinə bөjuq dikkət verməsinin səbəbi də bydyr.

Pambygyn vətəni Hindistan sajьlьr. Pambyk Hindistanda daha kədim zamanlardan mə'lym olmyş və oradan Orta Asjaja, Mьsьra, Çinə və Amerikaja jajьlmьşdyr. Pambyk qoly ancak aranlarda jetişdirilə bilər. Byna ƣөrə də pambygyn jajьlmasь onyn sun'i olarak syvarьlmasь ilə sьkь syrətdə əlakədardyr. Ƣөjçaj kəzasьnda əqindən kabak bir dəfə syvarmakla pambyk jetişir. Azərbajcanьn pambyk rajonlarьnьn çokynda isə vaktdan-vakta dəfələr ilə syvarьlьr. Fərk ancak onlarьn sajlarьnda və zamanlarьndadyr. Ejni zamanda by fərkin səbəbi, onlarьn sy ilə tə'min olynmalarьnьn dərəcəsindən iləri ƣəlir. Zakafkasijanьn hali-hazьrqь pambykçylygynyn ən qөhnə ocagь Ermənistandyr. Qeçmiş Erivan gybernijasьnda camaat, qeçən əsrin səqsəninci illərinin axьrьnda Amerika toxymlarь almaga və pambyk fabriqlərinə pambyk vərməƣə başlamьşь, 90-cь illərdə pambykçylyk marakь, qeçmiş Baqь və Ƣəncə gybernijalarьna da qeçmişdur. Baqь gybernijasь hudydy içərisində pambykçylyk ən artьk Mygan çөlundə inqişaf etmişdur. O zaman Mygan çөlundə bөjuq syvarma inşaatь kyrylmyşdy. Sonra, Qur çajьnьn sol sahilində, duzənƣah bojynca yzanan Ƣөjçaj kəzasьnda da pambyk əqin sahəsi çok bөjuq mikdara çatmьşdь. Qeçmiş, Ƣəncə gybernijasьnda da pambykçylyk çok sur'ətlə artьrdь. Byrada gybernijanьn duzənƣah hissələri birinci jeri dytyrdy. Syjyn azlьgьndan cənybdaqь daglьk kəzalarda pambyk çok əhəmijjətsiz rol ojnajьrdь. Pambyk hər jerdə bөjuq bazar əhəmijjəti kazandь. Pambyk heç bir zaman xusysi ehtijac uçun və ja kystar tokyma e'malьndan өtru becərilməjirdi. Tərsinə pambyk kabakca fabriqə ƣedir və sonra hazьr manyfaktyr şəqlində kismən kajьdьr və bynynla da kystar tokycylygy və əjirməçiliƣini şiddətlə sьkьşdьrьb aradan çьkarьrdь. Pambykçylyga olan marak artdьgь zaman qeçmiş Erivan gybernijasьnda qirajə kijmətləri çok juqsəldiƣi halda, qeçmiş Ƣəncə gybernijasь hudydy daxilində qirajə kijmətləri o kədər juqsəlməmişdi; çunqu byrada Ermənistanda oldygy qibi, az topraklьk bir o kədər hiss olynmajьrdь. Pambygçy-

ıygyn qəlirli bir iş oldygy anlaşılmakla, Azərbajcanın mulqədar bəjləri, təsərrufatı øz hesablarına aparmaga çalışırdılar. Pambykçylyk ortaja çıkıncaja kədər bəjlər ancak, topraklarına təhqim olynmyş qəntlilərdən təjcu almakla maraklanır, təsərrufat ilə isə heç maraklanmajırdılar. Pambykçylygyn ortaja çıkması ilə bəjlər, ən'ənəvi ətalətlərini byrakarak, qeniş syrətdə pambyk əqininə başladılar. Laqin jenə də by prosesə umymi bir əhəmijjət verməq olmazdı. Azərbajcan qəntlərində ən'ənə kuvvəti çok bøjuq idi. Byna qørə də ta inkilaba kədər byrada da qirajə əlakələri daha artık idi. Azərbajcan pambykçylyk tarixində Mygan çølu mustəsna bir rol ojnamışdyr qi, bynyn uzərində bir az dajanmalıjık. Ən parlak təsəvvurlər və ən acı ymydsyzlyklar by çøl ilə əlakədar idi. Mygan çølu Qur və Aras çajlarının aşagı tərəflərinin cənybynda bylynmakdadyr. By çøl, şərk tərəfdən Kaspi dənizilə hudydlanmakdadyr, gərb tərəfdən isə, Şyralar Ittifakının sijası hudydyndan çok yzaklara kədər davam edərəq Iran hudydyna qeçər. Mygan çølunun Azərbajcan hudydy daxilindəqi sahəsi, 5,000 kvadrat qilometroja musavidur. Bynyn bøjuq hissəsi tamamilə sysyz jer olyb, ancak sun'i syrətdə syvarılmakla həjat əsəri qøstərilə bilər. Jalınız dəniz sahili mintəkələri istisna təşqil etməqdədur. Byralarda çokly bataklık və qøllər olyb, by xusysda umymi mənzərədən qəsqin syrətdə ajrılır. Mygan çølu sun'i syrətdə syvarıldıkda, bir çok taxılların və pambygyn jetişməsinə tamamilə musaiddur; bynynla barabar bynları Mygan çølunun hər tərəfinə əqməq mumqun dejildur Mygan çølu sahəsinin muhum hissəsi əqinə heç jaramajan dyzly toprak ilə ørtulmuşdur.

Umymijjətlə mutəxəssislər, Mygan çølunun ancak 25?,000 heqtar topragının syvarılıb, surulməqə və əqilməqə musaid oldygyny tə'jin edirlər.

Aras çajının syjyna jalınız Mygan çølunun dejil, Aras ilə Qur arasında bylynan 165,000 heqtarlık Mil duzunun də ehtijacı vardyr. Əqər, by bøjuq çajın jykarı məcrası bojynda bylynan və by çajın syjyny az işlətməjən (məsələn Ermənistan qibi) bir sıra jerləri də ilavə edər isəq, o zaman Mygan çølunun hamısının nədən øtru syvarıla bilməjəcəqi tamamilə ajdınlaşar. By mulahəzələr, Arasın kijmətli syjyny çok ehtijat və kənaət ilə sərf etməq lazım qəldiqini qøstərir. Təəssuf olsyn qi, Myganda belə bir ehtijat və kənaət qørulmajir. Hali-hazırda hər jerdə „çala" adlanan syvarma sistemi haqimdur. By sistem syvarılan bøjuq sahənin başdan-başa sy ilə doldyrylmasından ibarətdur. By cur syvarma sistemi jalınız syjy kənaət nøkteji-nəzərindən dejil, ejni zamanda topragı tamamilə pozyb jaramaz bir hala sala bilməsilə də zərərlidur.

By sistem syvarma usylynyn topragı jaramaz hala salmanın səbəbi bydyr. Mygan çølunun əmələ qəlməsinə Aras və Qur çaj-

larının lıglarь səbəb olmyşdyr. Bir metrodan, bir neçə metroja kədər kalınlıgı olan by lıglar, çok bərəqətli bir toprakdyr. Ancak duzqun kyrylmamış olan syvarma sistəminin, topragın munbitliqini tamamilə jok etməq qibi bir korkysy vardyr. By korky aşagıdaqı hallardan tərənmişdur. Indi Mygan çølunun oldygy jerdə bir vaktlar Kaspi dənizi dalgalanmışdyr. Ona qørə də Mygan çølunun, bir vaktlar dənizin dibini təşqil edən, ana katı (toprak altı katı) hələ də syda ərimiş dyz ilə çok zənqindur. By dyzlar çok dərində oldykda, bir o kədər korkyly dejildur. Laqin bynlar bir syrətlə toprak ustunə çıkacak olyrsa, əqinçiliq uçun ciddi bir korky təşqil edər. Mygan çølunun (inkilabdan 15 il kabak kyrylmyş) syvarma sisteminin kolleqtorları (işlədilmiş syjy aparan xusysi kanalları) jokdyr. Byna qørə də, əqinləri syvaranda, byxar olmaga vakt tapmajan sy hissəsi topragın dərinliqlərinə hopyb toprak altı sylarına karışır və by syrətlə toprak altı sylarının səvijjələrini juqsəldir. Topragın kapiljarlık xassəsinə qørə, syda ərimiş dyzlar, topragın uzunə çıkmaga imqan tapır və by syrətlə toprak dyzlanıb, xarab olyr. By kajda ilə 20 il içərisində xejli sylanan topraklar xarab olmyşdyr. Myganda jerli syvarma çokdan-bəri vardyr. Laqin by syvarma bir o kədər çok sahə dytmamışdyr. 1902-ci ildən 1917-ci ilə kədər davam edən muhəndis kyrylyşy oldykca çok əhəmijjət kazanmışdyr. Muhəndis syvarma sistemi inşaatı nəticəsində, aşagıdaqı dørt sistem kyrylmyşdyr:

Şaymjan (qeçmiş Golisin) kanalı, Lenin (qeçmiş Aşagı-Mygan) kanalı, Əzizbəjov (qeçmiş Jykarı-Mygan) kanalı və Orta Mygan kanalıdyr.

By dørt sistem inşa olyndygy zaman, by sistemlər vasitəsilə 200,000 heqtara kədər sahənin syvarılması tə'min ediləcəqi təsəvvur olynmyşdy. Ancak kanallar rajonynda lazımi kədər otyrak camaat olmadıgı qørulmuş və by səbəblə də şəbəqə işinin tamam ølçudə inqişaf etdirilməsi mumqun olmamışdyr. 1916 və 1917-ci illərdə, tamamilə munbit olan və syvarıla bilən toprak sahəsinin ancak 40%-indən istifadə edilmişdur. 1917 ci ildə Mygan çølunə 17,000 rys və 30,000 turq qəçub saqin olmyşlar.

1918-ci ilin əvvəlində Mygan çølundə kyldyrlar fə'alijjətə başlamış və rys camaatının hamısı Rysjaja kaçmaga məcbyr olmyşdyr. Ajdın şejdur qi, muhəndis inşaatının butunluqlə kajda altında saklamak—kanalları təmizləməq və lillənməqdən korymak uçun daimi qøz jetirməq və çalışmak lazım idi Azərbajcan şyralaşan qibi butun syvarma sistemlərinin tə'cili syrətdə tə'min olynması məsələsi ortaja atıldı. By işi təqrar Mygan çølunə kajıdan camaat qørməlidir. By camaat, kabakca Mygandan kaçıb muvəkkəti olarak Şimali Kafkasda jyrdlanan və kabakca təq-təq, sonralar isə qənt-qənt kajıdan camaat idi. Muhəndis inşaatının bərpası

işi başlangьcda jaxşь ƣetmədi. 1921-ci ildə bərpa işlərinə butun ittifak mikjasьnda əhəmijjət verildi. By vaktdan e'tibarən bərpa işləri çok muvəffəkijjətlə ƣetməƣə başladь və nihajət 1924 cu ildə uç muhum kanal bərpa edildi. Butun by işlər ancak bərpa karakterində olyb, kyrylyşy dəjişdirməq və ja məhqəmləşdirməq məksədi tə'kib etməjirdi. Ancak, jalьnьz Mygana dejil, ejni zamanda Azərbajcana da ajid olan by əsas syvarma sisteminin muhəndis kanallarьnьn tiqilişi parlak dejilə biləcəq bir dərəcədən çok yzak idi.

Tədkikçilərdən biri daha 1912-ci ildə haman kanallarь by syrətlə karakterizə etmiş idi: „Hamь kanallarьn başlьca hissələri o curə kyrylmyşdyr qi, by kanallar ancak Aras çajьnьn səvijjəsi juqsəldiƣi zaman sy ala bilir; syjyn ən çok lazьm oldygy jaj zamanьnda isə sy o kədər az olyr qi, syvarmagь davam etdirməq dejil, həttə bir çok qəntlər içməƣə belə sy tapa bilməjirlər.

Indi syvarma adь altьnda edilən işlər, istoty ilə ɵrtulu jeni dyzlyklar və sahələr əmələ ƣətirir. Heç bir qəndin ɵz kanalь və ɵzunun syiy jokdyr. Golisin sistemində kanalьn dərinliƣi 2,5 metrodan artьkdyr və əƣər akьntь bəndli dəhnələr ilə baƣlanmьş və səddə vasitəsilə sy juqsəldilməz isə, heç bir qənt ɵs topragьnь syvara bilməz.

Halby qi, by kanaldan 15-dan artьk qənt istifadə edir. Bydyr qi, qəntlilər gryp-gryp kanal mudirinin janьna ƣedib, sy uçun nevbə ƣɵzləməƣə məcbyrdyrlar. Sonra ked etməlidur qi, qəntlilərin duzƣun syvarma hakkьnda bir təsəvvurləri belə jokdyr. Ɵz toprakларь ətrafьna bir metro və daha juqsəq səddlər kajьrьb syjy byrakьrlar: by syrətlə bir ƣɵl əmələ ƣəlir, by ƣɵlun syjy siçan deşiqləri ilə akarak konşy topraklarьn jollarьnь doldyryr və sɵz jok qi, ɵzu ilə barabar topragьn dyzlarьnь da oraja aparьr" (Petroviç) Zakafkasijada pambykçylyk, səhifə 116, Tiflis 1926-cь il).

Mygan camaatьnьn hali-hazьrda syvarma inşaatьna verdiqləri kijmət, jykarьda sɵjlənilənlərdən az fərklidur və bəlqə də heç fərkli dejildur.

10. Pambykçylykda kooperasjanьn roly.

1924-25-ci ildə birinci olarak qənt təsərrufat kooperasijasь pambykçylyga cəlb olynmyşdy. Kooperativlər, pambykçylygyn hər bir prosesinə, jə'ni əqin işlərinə, məhsyl jьgmak işlərinə, əqinçilərin mukavələ mycəbincə ɵhdələrinə ƣɵturduqləri məcbyrijjətləri jerinə jetirməqdə qifajət etməƣə və gejri işlərə iştiraq etmişlərdur. Byna yjgyn olarak pambykçylyk barəsində kooperativlər 3 sьnьfa ajrьlьrlar. „Vəqalət kooperativi" adlanan zəif (I sьnьf) kooperativlər, pambyk təmizləjən zavod idarələri tərəfindən təşqil olynmyş əqinçilərin mukavələ mycəbincə ɵz ɵhdələrinə ƣɵturduqləri məcbyrijjətləri jerinə jetirməq işlərini ɵz bojynlarьna ƣɵtururlər.

Nisbətən məhqəmlənmiş (II sьnьf) kooperativlər, ɵzləri əqin kampanijalarь təşqil edirlər, ɵzləri əqin jьgьr və zavodlara verirlər. „Kontraƣent kooperativləri" adlanan by kooperativlər konkret olarak by işləri ƣɵrurlər: pambyk təmizləjən zavodlarьn kontroly altьnda, ɵz rajonlarьndaqь əqinçiləri kejd edirlər. Pambyk əqini sahəsinin ɵlçusunu tə'jin edirlər, pambykçylara avans verməq uçun zavod idarələrindən lazьmь mikdarda pyl alьrlar, ɵz əqinçilərinə birinci avanslarь və toxymlyklar pajlajьrlar, byndan sonraqь işlər, pambykçylarьn əqinlərini joklamak, iqinci avanslarь pajlamak və ən axьrda onlar ilə hakk-hesab ƣɵrməqdən ibarətdur.

Əqinçi ɵz pambygyny zavoda təslim edəndə oradan xusysi bir talon alьr, by talony ɵz kooperativinə verərəq orada tamam hakk-hesab ƣɵrər.

II sьnьf kooperativlərin noksanь, pambykçynyn ɵz xam malьnь realizəsija zamanьnda iqi dəfə artьk zaman və əməq sərf etməƣə məcbyr olmasьdyr; xam malь zavoda ƣətirib təslim etməq və oradan xusysi talon alandan sonra axьrьncь hakk-hesab uçun ɵz kooperativinə kajьtmakdyr.

Ən axьrda III sьnьf kooperativlər, II sьnьf kooperativlərin hamь işlərini aparmakla barabar, satьn alma mintəkələri təşqil edərəq, II sьnьf kooperativlərin noksanьnь qənar edirlər. Satьn alma mevkəində bambykçydan pambyk təslim alьnar və oradaca hakk-hesab ƣɵrulur. By syrətlə zavod idarəsi xam malь jalьnьz II sьnьf kooperativdən satьn alьr və pambykçynyn ƣədib ƣələcəƣi məsafə azalmьş olyr.

Kooperasijanьn pamвykçylykda iştiraq etməsinin artmasь вy rəkəmlə ilə ƣɵstərilir:

	1924 25		1926-27		192.-28	
	Ədəd	Heqtar ilə sahə	Ədəd	Heqtar ilə sahə	Ədəd	Heqtar ilə sahə
I-sьnьf kooper. (qəfalət kooper).	14	19905	34	29836		Kaldьrьlmьşdyr
II sьnьf kooper. (kontraƣent kooper.)	6	12293	30	29490	44	77505
III sьnьf kooper. (satьn alma mintəkəsi)			4	7000	10	21470
cumlətani:		22199		66326		98975

By syrətlə 1927-28-ci illərdə pambyk əqini təşqilatь deməq olar qi, 100% kooperasija vasitəsilə aparьlmьşdyr. By rəkəmlərdən ƣɵrulduƣu uzrə, kooperasijanьn işi ildən ilə ƣenişləmiş və ƣet-ƣedə pambykçylyk təsərrufatь məhsylynyn satьlmasьnьn kooperativləşdirilməsi şəqlini almьşdyr.

Inqişaf etməqdə olan pambyk sənaje'i өz işində, təşqil olynmamьş pambykçylar qutləsilə əlakədə bylynmaga məcbyr olmyşdyr. By cur pambykçylar Azərbajcanda 73,000 kədər munfərid təsərrufat təşqil etməqdədurlər.

Pambyk təşqilatlarь, by kədər çok ajrь-ajrь bambyk əqinçilərinə dogrydan-dogryja avans verdiqdə məhsyly jьgan zaman və ja avanslarь өdəjəndə bir sьra noksanlar və çətinliqlər tөrəmişdur. Pambkçylar ilə əlakəni duzəltməq uçun, pambykçylarьn өz təşqilatlarьnьn vastəçiliƣinə muracəət lazьm oldygy ƣөrulmuş və bynyn uçun '1926-cь ilin mart ajьnda, „Pambyk Birliƣi" adь altьnda, Azərbajcan Pambyk Kooperativ Ittifakь təşqil olynmyşdyr.

11. Pambyk satma təşqilatь. Toxym məsələsi.

Pambyk, təmizlənmiş və təmizlənməmiş olmak uzrə iqi şəqildə satьlьr. Daha çok jajьlmьş olan iqinci halda pambykçy lif toxymlar ilə birliqdə təslim edir və by syrətlə əqin materijalьndan (toxymdan) məhrym kalьr. By halda pambykçy өzunə lazьm olan toxymy ja pambyk təmizləjən zavodlardan və ja binəqdarlardan satьn almaga məcbyr olyr. Belə bir kajda mevcyd oldykca, əqin materijalь juqsəq qejfijjətli ola bilməz. By, pambyk təmizləjən zavodlardaqь iş şərtlərilə izah olynyr.

Zavod, toxymy lifdən təmizləjəndə əqin materjalьnьn qejfijjətini nəzərə ala bilməz. Jaxşь bitən toxymlar, jetişməmiş və ja jaxşь bitməjən toxymlar ilə karьşьr. By syrətlə zavodlardan alьnan toxymlar çok zaman jaxşь cins olmajьr və pambyk qolynyn jaxşь bitməsi şubhə altьnda kalьr. Əƣər camaat pambygy өzu təmizləjib jalьnьz lifi satarsa, onda iş jaxşьdyr. By halda jararlь əqin materjalьnь, bynynla mənfəətdar olanlar, çok dikkətli bir syrətdə seçirlər. Ancak bynynla da işin içindən çьkьlmьş olmajьr; çunqu Azərbajcan toxymlarьnь Amerika toxymlarь bir jana dyrsyn, Turqustan toxymlarь ilə mukajəsə etdiqdə belə, istər qəmijjət və istər qejfijjətcə daha aşagь məhsyl verir.

Byndan belə bir nəticə çьkarьlьr: pambykçylygyn jaxşь inqişaf etməsi uçun, jaxşь toxym ƣətirtməq və pajlamak işində devlətin təşəbbusu olmalьdyr. Laqin daha muhum olarak, əqinçiləri təcribə edilmiş toxymlar ilə tə'min etməƣi өz өhdəsinə alacak, mədəni bir binəqdar olmalьdyr. Belə mədəni binəqdar, məhsylyn qənar bir jerə satьlmajacagьnь bilən və byna ƣөrə də lifin qəmijjət və qejfijjətcə jaxşь olmasьna mənfəətdar olan, devlət өzu ola bilər və bizdə hali-hazьrda belə binəqdar həkikətdə də devlətdur.

12. Azərbajcan Sosjalist Şyra Cumhyrijjətinin pambykçylygy uçun rys bazarьnьn əhəmijjəti. Devlətin tənzim edici fə'alijjəti.

Inkilab başlangьcь Azərbajcan uçun rys bazarlarьnьn nə kədər əhəmijjəti oldygyny ajdьn syrətdə ƣөstərdi. 1918-ci ildə Rysja federasijasь ilə Azərbajcanьn rabitəsi qəsildiƣi zaman pambykçylyk deməq olar qi, sьfьra kədər azaldь. Çөrəƣin olmamasь və Azərbajcanьn өzunə pambyk sənajeinin çok məhdyd olmasь səbəbilə istehsal edənlər uçun pambygyn heç bir kijməti kalmadь.

Qərbi Avropa ilə olan əlakə heç bir syrətlə by boşlygy doldyra bilməz idi. Ancak Şyra federasijasь ilə birləşdiqdən sonra Azərbajcanda pambykçylyk işi bərpa edildi. Şyra hөquməti kyrylmakla, hələ qi hiss ediləcəq dərəcədə pambygyn istehsal usyly dejişilmədi, amma pambyk satьn alьnma işində çok bөjuq dəjişiqliq oldy.

Hali-hazьrda, hazьrlama operasijalarьnda başlьca roly devlət təşqilatlarь ojnamakdadyr. Indi istehsalçьlar ilə hazьrlajьcь arasьnda bərpa edilmiş munasəbət ilə, inkilabdan əvvəlqi munasəbət arasьnda bөjuq təfavut vardyr.

Inhisarçь—devlətin mənfəətləri ilə pambykçynyn mənfəətləri biri-birinə yjgyndyr. Devlət tərəfindən aparьlan duzƣun sijasət sөz jok qi, arzь olynan tə'siri etmişdur və by tə'sir pambyk əqini sahələrinin çok-çok artmasьnda ƣөrulur. Ancak devlət fə'alijjətinin nəticəsi bircə əqin sahələrinin artmasьndan ibarət dejildur, pambykçylyk. devlətin təşqil və tənzim edici tə'sirinin ən kuvvətli syrətdə hiss olynan bir sahəsini təşqil edir. Byna səbəb pambykçynyn təsərrufat fə'alijjətinin xususijjətidur: hər şejdən əvvəl, syvarma inşaatь olmadan təsərrufatь aparmak mumqun dejildur. Byna ƣөrə də bizim şərajitimizdə pambykçy, sy verən və satan devlət təşqilatlarьndan asьlь kalьr. Sonra inadçь və çok kyllyk istəjən bir bitƣi olan pambyk uçun hər halda jaxşь və təcribədən qeçirilmiş toxym olmalьdyr. By syrətlə pambykçylar jaxşь toxymla təchiz olynmak barəsində də devlət təşqilatьndan asьlьdyr. Ƣubrə barəsində də ejni şejləri deməq olar. Ən nihajət pambykçylyk uçun lazьm olan kapital və əməq qəntli təsərrufatь uçun çok bөjuq və agьrdyr. By isə, ƣələcəq əqin hesabьna avans uçun hөqumətə muracəətə məcbyr edər. By uç moment, devlətin qəntli pambykçyny ihatə etqiƣi zəncirin kuvvətli halkalarьnь təşqil edir.

Pamqykçyja borc verən devlət organь, əqin sahəsini və ən muhum olan xam malьn (inhisar) kijmətini muəjjən edir. Byrada biz sosjalist devlətinin өz tə'sir sahəsini, bir çok minlərcə munfərid qənt təsərrufatь arasьna nə curə jajdьgьnь əjani olarak ƣөruruq.

13. Pambyk kijmətlərinin sijasəti

Devlət binəqdarьnьn məksədi kazanc çьkarmak dejildur. Onyn çalьşmasь əqin sahələrini mumqun oldygy kədər qənişləndirməq və bizim tokycylyk sənajeimizi Amerika pambygyndan asьlь olmakdan kyrtarmakdyr. Dogrydan-dogryja işin mənfəəti qəstərir qi pambykçynyn əz işini inqişaf etdirməqə sevk edəcəq bir kijmət sijasəti aparmak lazьmdyr. Qeçən təcribə və ha belə tokycylyk sənajeinin mənfəəti pambygyn kijmətini tamamilə tə'jin edir. Pambygyn jetişdirilməsi ancak ən jakьn konşysy və rəkibinə (bygdaja) nisbətlə uç dəfə juqsəq mubadələ kijməti olarsa, əlvetişli olar.

Pambykçylyk rajonlarьnda aparьlan karьşьk kijmət sijasəti çok kьsa bir syrətdə tə'jin olyna bilər: bir qilogram pambyk, uç qilo bygdaja musavi olmalьdyr. By proposijadan hər hansь bir tərəfə olarsa-olsyn, çьkmak, Şyralar Ittifakьnьn xalk təsərrufatь uçun əlverişli dejildur; çunqu by cur bir qənara çьkmaklьk ja əqin sahələrinin azalmasьna və ja əsas tokyma nev'lərinin bahalaşmasьna səbəb olar və hər iqi halda da həm istehsalçьnьn və həm istehlaqçьnьn mənfəətinə zərbə vyrmyş olyr.

14. Pambykçylyga qəməq tədbirləri.

Pambyk qoly toprakdan çok şərtlər tələb etməjirsə də, ancak qubrələməqə karşь çok həssasdyr. Xusysən pambyk ziraəti tə'cili kajda ilə aparьldьkda, pambygyn nevbəli əqinçiliqdə qet-qədə daha çok haqim vəzijjət dytdygy Azərbajcan kəzalarьnda (məsələn Saljanda) təsərrufatьn mutərəkki intensifikasijasьnda lazьmi mikdarda qubrələməq lazьmdyr.

Pambyk qoly uçun, hər şejdən çok azotly qubrələr lazьmdyr; çunqu Azərbajcan topraklarьnьn azoty azdyr. Pejin, cecə, selitra, paxla nev'i və xusysilə kaba jonca ziraəti, pambyk qoly uçun ən jaxşь qubrədur.

Pambykçylyga qəməq edən başka vasitələr, məsələn traktorlar, cərqəli səpmə maşьnlar, qotanlar qibi qənt təsərrufat alət və maşьnlarь ilə tə'min etməqdən ibarətdur. Qənt təsərrufatьnь maşьnlaşdьrmak, işçi kuvvəsindən kənaət etməq uçun bəjuq nəticələr verir. Məsələn mışьnla əqdiqdə, əl ilə əqməqə nisbətlə-22,6% kənaətli olyr. Laqin əl əməqinin maşьn ilə əvəz edilməsinin nəticəsi ən artьk dib almakda qərulur. Əl ziraətində məcbyri olan operaşija uç defə təqrar olynanda bir desətin uçun 60 qişi myzdyra ehtijac olan by iş, cərqələr arasьnь cьgьr qotanь ilə surən maşьn əqini ilə əvəz etdiqdə, uç dəfə uçun jalьnьz 3 qişi və 3 qiçiq işçinin iş qununə ehtijac vardyr. Byndan sonraqь, pambyk qolyny toxalama işinə haman 3 dəfə uçun 15 kadьn iş qunu və 15 qnu qiçiq işçi iş qunu lazьmdyr. Iş kuvvəsindən by cur mu-

hum kənaət, çok iş kuvvəsi tələb edən pambyk ziraətində çok əhəmijjətlidur. Pambykçylyga qəməqdə ən muhum iş, təcribə edilmiş sort toxymlar əqməqdur. Sort toxymlara qeçməq, ejni zamanda pambyk qolyny becərməq texnikasьnь jaxşьlatmak, səz jok qi, xam mal məhsylynyn və lifin jaxşьlaşmasьna tə'sir edəcəqdur.

Umymijjətlə, jaxşь, cinsi sort toxymlarьn xam malь, adi katьşьk zavod toxymlarьn xam malьna nisbətlə 2,3 və nətta 4% artьk məhsyl verir.

15. Azərbajcan pambykçylygynda agranomiq tədbirlərin inqişafь.

Pambykçylyk inqişafьnda agranomiq jardьm umymijjətlə və xusysilə Azərbajcanda bəjuq rol ojnajьr. Tokycylyk sənajeimizi əz pambyk istehsalatьmьz ilə tə'min etməq uçun, pambyk sahəsini çokaltmak bir çok səbəblərə qərə mumqun olmazsa, jakьn illərdəqi vəzifələrimiz, ziraəti səmərələşdirməq, camaatь duzqun becərmə metodlarь ilə tanьş etməq, topragь qubrələməq, pambyk qolyna kyllyk etməq və sort toxymlar əqməq joly ilə pambyk qolynyn məhsyllygyny juqsəltməqdən ibarət olacakdyr.

Azərbajcan Xalk Toprak Komisarlьgь bəjuq agranom mintəkələri şəbəqəsi təşqil etmişdur. Bynlarьn sajь 1926-27-ci illərdə 24 idi. By mintəkələrdən: iqisi Kazak kəzasьnda (Kazak və Toysda), iqisi Qəncə kəzasьnda (Qəncə və Dəliməhmmədlidə), uçu Qəjçaj kəzasьnda (Qəjçaj, Qurdəmir və Kara Marjanda), uçu-Agdam kəzasьnda (Agdam, Bərdə və Tərtərdə), iqisi-Saljan kazasьnda (Saljan, və Karadonlyda) və iləxdur.

Agropersonalьn vəzifələri bynlardyr: 1) hər bir agranom mintəkəsində, jerli qənt təsərrufatь şərtlərinə yjgyn olan səmərəli, nevbəli əqin uçun daimi istinad numynə tarlasь kyrmak, ejni zamanda pambyk qoly, kaba jonca və bir illiq paxla nev'lərinin səmərəli jetişdirmə jollarьnь qəstərməq, 2) bir il içində pambyk ziraəti, qənt təsərrufatьnьn səmərələşdirilməsi və zərər verənlər ilə mubarəzə barəsində bir sьra leksija və mubahəsələr aparmak, by leksija və mubahəsələrə dajir ьşьk və qino şəqilləri qəstərməq.

Agranom mintəkələrindəqi pambyk əqinləri, konşy qəntli tarlalarьna nisbətlə oldykca juqsəq məhsyl vermişdur. Xusysilə Qəjçaj və Kazak kəzalarьnda agranom mintəkələrindəqi məhsyl qəntlilərinqinə nisbətlə $2^1/_2$ dəfə daha artьk olmyşdyr.

Byndan başka qəntli təsərrufatlarьnda numynə mintəkələri duzəldilməqdədur. Axьrьncь illərdə Xalk Toprak Komisarlьgь, qəntlilərə ən jakьn olmak uzrə, numynə mintəkələrinin sajьnь artьrmaga xusysi syrətdə çalьşmakdadyr. 1926-27-ci illərdə by cur

1001 numynə mintəkəsi var idi. By numynə mintəkələri kəzalar arasьnda by cur təksim edilmişdi:

Kəzalar.	Cərƣəli əqin mintəkələri	Cecə ƣubrəli mintəkələr.	Kaba jonca əqinli mintəkələr.	Cumlətanь
Kazak	66	58	20	144
Ƣəncə	61	59	11	131
Şəql	33	19	1	53
Ƣəjçaj	111	60	14	185
Şamaxь	50	18	3	71
Agdam	80	70	8	158
Cəbrajьl	53	17	5	75
Saljan	72	55	15	142
Myxtar Daglьk Karabag Əlqəsi	20	17	5	42
Jəqyny:	546	373	82	1001

Hali-hazьrda baza skladь işi iqinci dərəcə işlərdən sajьlьr. Agropersonal başlьca dikkəti numynə mintəkəsinə verməlidur. Cecə ƣubrəsi barəsində propogandaja da xusysi dikkət jetirilməlidur.

Konşy qəntlilərin tarlalarьna nisbətlə $1^1/_2$, 2 və daha çok dəfə artьk məhsyl verən numynə mintəkələrin duzəldilməsi, kejd olynmyş, məksədə çatmьşdyr. Agranom mintəkələrində cərƣəli əqinin jaxşьlьgьnь əjani olarak ƣərub inanmьş olan qəntlilər gryp-gryp agranomlara muracəət edərəq, əz tarlalarьnda da cərƣəli əqin uçun qəməq etmələrini xahiş edirlər.

By syrətlə pambyk əqinlərinin maşьnlaşdьrьlmasь, ƣeniş qəntli qutləsi arasьnda jajьlmaga başlamьş və by syrətlə məhsylatьn juqsəlməsinə jardьm etmişdur. Indi numynə mintəkələrinin juqsəq məhsyl verməlsri nəticəsində cərƣə ilə səpən maşьna tələbin artdьgь ƣərulməqdədur. Laqin malijjə kuvvəsi az olan qentlilər əzlərinə lazьm olan maşьn və alətləri devlətin ƣəməƣi olmadan tədaruq edə bilməjirlər. By tələbi ədəməq uçun bir para agranom mintəkələrində qirə ilə maşьn verən mintəkələr vardyr. Qəntlilər by mintəkələrdən çok az bir pyl ilə, joksyl qəntlilər isə busbutun muftə olarak əzlərinə lazьm olan qənt təsərrufat maşьn və alətlərini qirəjə ƣəturə bilirlər.

1927-ci ildə, qəntli təsərrufatlarьnda numynə tarlalarь duzəltməq, pambyk tarlalarьnda işlətməq uçun pylsyz cecə pajlamak joly ilə, birinci dəfə olarak qəntliləri cecə ƣubrəsilə muntəzəm syrətdə tanьş ətməƣə başlanmьşdyr.

Cecə ƣubrəsilə ƣubrələnmiş mintəkələr deməq olar qi, hər jerdə musbət nəticə verdi. By mintəkələrdə məhsyl 15-40% artьk oldy. Cecə ƣubrəsinin məhsylyn artmasьna nə kədər fajdalь oldygyny əjani olarak qərən qəntlilər, səz jok di, ən jakьn zamanda əzləri əz tarlalarьnda cecə ƣubrəsini işlətməƣə başlajacaklardyr.

Cərƣəli əqin və ƣubrə işlədilməsi barəsində propoganda ilə barabar, karьşьk zavod toxymlarьnь sort toxymlarь ilə əvəz etməq uçun bəjuq iş aparьlmakdadyr. Çunqu karьşьk zavod toxymlarь, bir çok sortlardan tərqib edilmiş oldygyndan az məhsy ly material verir və by materialьn dəjəri az olyr.

Hali-hazьrda karьşьk zavod toxymy əsas iqi sort ilə əvəz edilməqdədur: „Turqustan Kingi ve Navrots sorty“.

Ən əlverişli pambyk qoly becərməq uçun təcribə işi, Karaçala təcribə stansijasьna həvalə olynmyşdyr.

Karьşьk zavod toxymynyn sort toxymy ilə əvəz edilməsi barəsində tərtib edilmiş plana ƣərə, 1927-ci ildə butun Saljan-Mygan rajony Navrots sorty ilə doldyrylmyşdyr. Cari ildə Saljan-Mygan rajonyndan başka, Qurdəmir və Myxtar Daglьk Karabag rajonlarь da sort toxymlar ilə tə'min edilmişdur. 1929-cy ildən başlajarak butun pambyk əqin sahələrinə sort toxymlar əqiləcəqdur. Sort toxymlar işlədilməqlə həm məhsylyn qejfijjəti jaxşьlaşar, həm xam maldan alьnan lif mikdarь çokalar və ejni zamanda pambyk qolynyn məhsyllylygy ən azь 8-10%-ə artar.

1929-ci ildə tə'sis edilmiş və oblast stansijasь tipində kyrylmyş olan Ƣəncə mərqəzi seleksija-təcribə stansijasьndan Azərbajcan Sosjalist Şyra Cumhyrijjətinin butun syvarma rajonlarь istifadə etməqdədur Stansitanьn programьna aşagьdaqьlar daxildur:

1) seleksija məsələləri, 2) tarlacьlьk texnikasь məsələləri, 3) hidromodyl (veriləcəq syjyn mikdarьnь tə'jin etməq) məsələləri.

Seleksija pambyk qoly, dənli taxьllar və paxla nev'ləri daxildur.

Stansijanьn nəzdində jardьmçь muəssəsə olarak aşagьdaqь muəssəsələr vardyr:

1) ƣimja labaratorijasь, 2) seleksija labaratorijasь, 3) hidromodyl kabineti, 4) veƣetasija nəktəsi, 5) meteorolozi stansijasь.

By stansija pambyk qolyna bəjuq dikkət verməqdədur və hali-hazьrda sort jetirmədən başka, işlədiləcəq sortlarь kabakcadan təcribə edir; həm stansijada və həm də Zakafkasijanьn pambyk rajynlarьnda təşqil edilmiş olan əz istinad mintəkələrində sort təcribələri aparьr. Hər mintəkədə 30-dan 40-a kədər pambyk qoly sorty əqilib muəjjən rajon uçun by sortlarьn nə dərəcəjə kədər əlverişli oldyklarь tə'jin olynyr və hər hansь bir rajon uçun əlverişli oldyklarь muəjjən edilmiş olan 15—20 sortdan ən jaxşьsьnь tə'jin etməq uçun bir də mukajəsəli təcribə edilir.

By cur seleksija işilə bir jerdə, aşagьdaqьlardan ibarət olan tarlaçьlьk işi də aparьlьr: 1) ƣubrələmə, 2) syvarma, 3) toprak bəcərmə, 4) əqin, 5) əqinə kyllyk etmə, 6) zərər jetirənlər ilə mubarəzə, 7) nevbəli əqin, 8) pambyk ziraəti uçun cur-bə-cur maşьn və alətləri təcribə.

Şoranlarda pambyk ziraəti məsələsi çok əhəmijjətli bir məsələdur. By məsələni ɵjrənməƣi (Cəfər xanda) Mygan şoranlarь stansijasь ɵzunə məksəd etdirmişdur. By stansija mustəkil əhəmmiljəti var isə də, jenə ƣəncə stansijasьnьn bir şə'bəsidur. Stansija, çok şorlanmьş və ja asanlьkla şorlana bilən topraklar rajonynda bylynmagьna ƣɵrə, birinci nevbədə şoran işlərini tədkik edəcəq və bynlar ilə mubarəzə usyllarьnь hazьrlajacakdyr. Sonra tarlaçьlьk texnikasь məsələləri və ən nihajət Myganьn və ona okşajan Azərbajcanьn (Şirvan Mil çɵlu qibi) şərk hissəsində aranlьk jerlərinin ɵzlərinə məxsys şərtləri içərisində bitƣilərin və xusysilə pambyk qolynyn məhsyllylygyny təcribə etməq işi ƣəlir.

Pambyk qoly məhsylynyn azalmasьna pambyk qolyna duşən naxoşlyklar və zərər jetirənlər də tə'sir edir. Zərər jetirənlərdən ən korkylysy boz və gejri çəjirtƣələrdur. Səbatlь mubarəzə sajəsində Azərbajcanda çəjirtƣə jataklarь deməq olar qi, jok edilmişdur. Xalk Toprak Komisarlьgь nəzdindəqi, bitƣiləri muhafəzə şə'bəsi pambyk qolyna zərər jetirən: pambyk kyrdy, çor, pambyk biti qibi, Azərbajcanьn bir çok rajonlarьnda ƣɵrulən başka həşərat ilə də mubarəzə aparmakdadyr. Azərbajcanьn bir çok kəzalarьnda pambyk kyrdy (koza kyrdy) ƣɵrunmuşdur. By həşəratьn zərərli tə'sirləri Azərbajcanьn bə'zi rajonlarьnda pambykçylarьn hamь əməqlərini pyç etmişdur.

Pambyk məhsylynyn Azərbajcanda 1926-27-ci illərdə azalmalь mikdarь orta hesab ilə 8% idi. Hali-hazьrda hər tərəfdə, hɵrumçəq ƣənəsi dejilən və bitƣini zəiflədib, „çor“ xəstəliƣinə səbəb olan zərər jetiricinin jajьldьgь ƣɵrulməqdədur. By zərər jetirici, topragьn pis becərilməsi səbəbilə zəiflənməsinin və həmçinin pambyk qolyna bacarьksьz syrətdə kyllyk edilməsinin nəticəsidur. Nisbətən az jajьlmьş olan pambyk biti, kara dərin və gejriləri, pambyk kyrdy çor və ƣənəjə nisbətlə az korkyly zərər jetirənlərdəndur. Indiliq pambyk kyrdy ilə mubarəzə, aldadьcь avlama kargьdalь tarlalarь vasitəsilə aparьlьr. Bynlar kargьdalьja toplanьr, pambyk kyrdynyn surfələri oradan jьgьlьb məhv edilir. Çor ilə mubarəzə—qugurt səpməq vasitəsilə, pambyk biti ilə, tutun və ja sabyn həlimi çiləməq vasitəsilə aparьlьr.

Zərər jetirənlər ilə elmi təcribə-tədkik işi entemoloƶi stansijasьnda jolyna kojylmyşdyr. By stansija, zərər jetirənlərin biologija və eƣologijasьnь və onlar ilə mubarəzə usyllarьnь və bynlar ilə əlakədar olan bir çok məsələləri tədkik uçun ƣeniş plan ƣɵturmuşdur.

16. Pambyk işləmə operasijalarь.

Hali-hazьrqь təsərrufat həjatьnda pambygyn juqsəq jer dytmasьna səbəb, onyn ycyz bəcərilməsi və qejfijjətinin juqsəq olmasьdyr. Elə qi, ipəqdən başka, butun lifli matərjallara nisbətlə na-

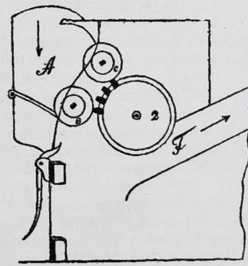
ziqliƣi və əldə edilən ipliƣin mɵhqəmliƣini artьran, eşilmə kabilijjəti pambygyn by juqsəq qejfijjətlərindəndur. Bynynla barabar pambyk başka lifli maddələrə (məsələn, qətənə) nisbətlə maşьn ilə işlənməƣə juqsəq dərəcədə əlverişlidur.

Pambygyn işlənməsi bir sьra operasijalara ajrьlьr. By operasijalar bə'zən by və ja başka syrətlə tərqib olynarak ejni bir muəssəsədə birləşdirilir; laqin çok zaman bynlarьn hər biri ajrь-ajrь muəssəsələrin işlərini təşqil edirlər. Aşagьdaqь istehsalat by operasijalara ajiddur:

1) Pambyk təmizləmə istehsalatь.
2) Pambyk əjirmə istehsalatь.
3) Pambyk tokycylyk istehsalatь.
4) Agartma istehsalatь.
5) Bojama istehsalatь.
6) Nəkş basma sənajei.
7) Ajьrma istehsalatь.

Pambyk, pambyk qolynyn ƣɵjdəsində bitən xusysi kapsyl (koza) ladan alьnьr. Pambyk by kapsylda toxymlar ilə karьşmьş halda bylynyr qi, pambygy işləjəndə birinci operasija haman toxymlardan təmizləməqdur.

XVIII əsrin sonyna kədər by iş əl ilə ƣɵrulur və çok baha otyryr idi. 1793-cu ildə Yjtnə tərəfindən cin adlanan pambyk təmizləjən maşьn ixtira olyndy qi, by maşьn əməƣin məhsyllylygyny çok juqsəltdi. O vaktdan başlajarak pambyk, mexaniqi kuvvətlə hərəqətə ƣətirilən xusysi zavodlarda təmizlənməƣə başlandь. By zavodlar həmişə, pambyk becərilən rajonlarda kyrylyr, pambyk təmizlənəndən sonra taj halьnda sьkьlьr və by şəqildə ticarətə byrakьlьr.

Şəqil-6. Iqi sьra mьşarlarь olan, mьşarlь cinin qəsiƣi.

Pambyk təmizləjən və ja dən ajьran maşьn (cin) 3 tipə ajrьlьr:

1) Valь olan — vallь cin;
2) mьşarь olan—mьşarlь cin;
3) bьçaklь olan—bьçaklь çin.

Yjtnənin maşьnь, mьşarlь cin tipindəndur; çunqu by maşьnьn dişli çarxьna ƣirdə mьşar deməq olar. Jykarьdaqь şəqildə bir-biri-

nə paralel (*C* və *B*) vallarьna jerləşdirilmiş iqi cərqə mьşarlarь olan, mьşarlь cinin qəsiqi qestərilmişdur. Vala 100-ə kədər və daha artьk mьşar jerləşdirilir.

Xam pambyk *A* kamerinə təqulur, tez fьrlanan disk şəqilli mьşarьn dişləri pambygyn lifIərini ilişdirir və onlarь ez ardьnca, xusysi kəfəsənin jarьklarь arasьndan dartьr. Toxymlar isə by jarьklarьn arasьndan qeçə bilməz; çunqu jarьklarьn aralarь çok dardyr. *D* valьna, hər mьşarьn karşьsьna çevrə uzərilə fьrçalarь olan bir çok çarxlar jerləşdirilmişdur. Disk şəqilli mьşarlardan daha tez fьrlanan *D* valь, dişlərin arasьndaqь lifləri təmizləjir və təmizlənən liflər, vintiljator vasitəsilə *F* koly uzərilə jьgma kamerinə yçar.

Kabakqь zamanlarda pambyk toxymlarьnьn bir hissəsi əqin uçun ajrьlьr, kalan hissəsi isə janacak uçun, tarlalarь qubrələməq uçun və çok zaman mala jem olarak istifadə edilirdi. Laqin by toxymlarda 15%-ə kədər jag bylynyr qi, by jag xorəqlərə işlədilməqə, sabyn kajьrmaga və surtmə jagь olarak şirəçiliq işlərinə vəgejrijə əlverişlidur. Pambyk becərilən rajonlarda jag çьkaran zavodlar 1890-cь ilin axьrьnda ortaja çьkmьşdyr,

Hali-hazьrda pambyk toxymyndan aşagьdaqь məhsyllar əldə edilir:

1) lif artьgь olan linter və ja pufə və cindən sonra toxymlarьn uzərində kalan pufə. By pufədən məhlьc və para tokymalar kajrьlьr;

2) muxtəlif nev' pambyk jaglarь və

3) eləcə jag çьkarandan sonraqь kalьk. By jaxşь maldyr,

Məksədi, pambygy ipliqə çevirməq olan əjirmənin (pambyk əjirmə istehsalatьnьn) əsasь, eşmədən ibarətdur. By eşmə bir neçə hazьrlьk operasijasьndan sonra edilir.

Hali-hazьrda əjirmə operasijasь, selfaktor və vater adlanan murəqqəb maşьnlar vasitəsilə edilir.

Tokyma istehsal etməq uçun yzyn saplar cərqə ilə vallara sərilir və tokyma dəzqahьnьn bojynca dartьlьr. Eninə qeçirilmiş və dal-ba-dal herulmuş saplar isə başka cərqəni əmələ qətirir. Yzynlama cərqəjə—eriş, aradan qeçirilən eninə sapa isə—argac dejilir.

Mexaniqi tokyma dəzqahь 1787-ci ildə Kartrajt tərəfindən ixtira edilmişdur. Mexaniqi tokyma dəzqahьnьn məhqəmləşməsi Narsop tərəfindən XIX əsrin axьrьnda ixtira edilmiş avtomatiq tokyma dəzqahьndan ibarətdur.

Tokycylyk sənajeində bir neçə tamamlama prosesi vardyr. Bynlarьn başlьcalarь uçdur: 1) agartma, 2) basma, 3) bojama.

Ɵzunun xusysi rənqi olmajan heç bir istər ipəq, istər pambyk və istər jyn jokdyr. Ona qerə də by rənq qedərilir və by syrətlə əldə edilən ag fon uzərinə bojakcь xalis rənq vyryr.

Agartma çok kədim zamandan bəri mə'lymdyr. Minlərcə il çərisində pambyk ja bitqi kələviləri vasitəsilə və ja çəmənlərə sərməq joly ilə agardьlьrdь. Sonra xloryn boja maddələrini jaxşь qejdərməsi eqrənildi və by syrətlə umymijjətlə xlor işlədilməqə başlandь və xloryn işledilməsi qətqedə muqəmməlləşdirildi.

Şəqil-6. A—B-lj.

Tokymanьn (və ja ipliqin) bojanmasь da çok kədim bir sən'ətdur By, bitqi bojalarь vasitəsilə edilirdi. Ən jeni zamanlarda isə mineral bojalar ilə bojajьrlar. Bojama işi, indiqi texnikanьn karьşьk bir sahəsini təşqil etdiqindən, cur-bə-cur maşьnlara ehtijacь vardyr. Muqəmməl nəkş basma (çit nəkşləmə) sənajei uçun də belə cur-bə-cur maşьnlar lazьmdyr. Bojama sənajeindən ajrь olarak nəkş basma sənajeində tokymaja başdan-başa rənq dejil, jer-bəjer qullər və nəkşlər vyrylyr. Kədim zamanlarda basma aləti olarak, dəstəli və uzərinə nəkşlər ojylmyş taxta formalardan istifadə edilirdi: by formalar bojaja batьrьlьr və sonra qagьza mehur basan qibi tokymaja basьlьrdь. 1783-cu ildə şotlandijalь Bel silindir şəqilli çit nəkşləjən maşьnь ixtira etdi. Indiqi çit nəkşləjən maşьnlar Bel maşьnьnьn əsasь uzərinə kyrylmyşdyr. Indiqi çit basan maşьnlarь, uzərinə nəkşlər ojylmyş mis vallar ilə təchiz edilir. Val kabakca bojaja və sonra tokymaja tokyndyrylyr və by syrətlə valdaqь nəkşlərin şəqli avtomatiq olarak tokymanьn uzərinə basьlьr.

Indiqi çit basmaxanalarь çok murəqqəbdur. Bynlarda jeqə rəssam ştatь və xusysi ojma ystaxanalarь vardyr.

Ən axьrda tokymanьn tamamlanmasь və ja „appretyrasь" qəlir qi, by tokymaja lazьm xarici qejfijjəti verən operasijalarьn hej'əti-məcmyəsidur. Tokymaja by xarici qejfijjəti agartma, bojama və basma verə bilməz. Appretyraja, tokymanьn uzunun hamarlanmasь, jьkanmasь, kyrydylmasь, kraxmallanmasь, utulənməsi və gejrə daxildur. By proseslərin hər biri uçun xusysi maşьnlar vardyr.

17. Azərbajcanьn halь-hazьrqь pambyk sənajei və onyn qələcəqi.

Pambyk təmizləjən və jag çьkaran muəssəsələrdə çok mikdarda işçi çalьşmamakla barabar, by kategorija sənajein əlqə iktisadijjatьnda bejuq əhəmijjətləri vardyr. Azərbajcanda olan pambyk

təmizləmə muəssəsələri, mə'lym səbəblərə qɵrə *Zakafkasija* cumhyrijjətlərinin hamьsьndaqьndan çokdyr.

Işlədilməqdə olan zavodlarьn mikdarь (1924—25 illərdə) 17 dən 16-ja duşdu. Qucləri isə—1052 at kuvvətindən—1327 at kuvvətinə kədər artdь. Bynynla barabar, işlədilməqdə olan cinlərin sajь 65-dən, 62-jə və mьşarlarьn mikdarь - 4840-dan 4670-ə duşdu. By zavodlarьn ən bɵjuqləri Saljan, Qurdəmir, Şamxor, Bərdə, Ycar, Jevlax, Petropavlov, Zybovka, Ləqi, Agstafa və Naxçьvandadyr. Azərbajcanda uç jag zavody vardyr: Baqь zavody, Ləqi zavody və by jakьnlarda kyrylmyş çok bɵjuq Qəncə zavodydyr.

Azərbajcanda bambyk sənajei, Baqьda byndan 27 il kabak tə'sis edilmiş olan Lenin fabriqi tərəfindən təmsil olynyrdy. O vaktdan Azərbajcanda Şyra huqumәti kyrylana kədər, bir dənə də olsyn bɵjuq bir tokycylyk sənajei kyrylmamьşdyr. Istehsal nɵktəji-nəzərindən Lenin fabriqi muharəbədən kabakqь səvijjəni qeçmişdur. Fabriq, xammal olarak Kafkas və Iran pambygy işlədir. Ag. ipliq və az mikdarda mahlьc e'mal edər.

Orta mikdarda jə'ni 1810 işçi ilə fabriq, həm əjirmə və həm tokyma şɵ'bələrində iqi nevbədə işləjirdi. Fabriqin qenişləndirilməsinə və jeni kyrylyş Qəncə əjirmə-tokyma fabriqinə mutəxəssis işçilər hazьrlamak lazьm oldygyna qɵrə hali-hazьrda əjirmə şɵ'bəsində uç nevbə ilə işlənməqdədur.

Byrada hazьrlanan agьn 50%-ı Baqь bazarlarьnda, kalan hissəsi isə başka şəhərlərin (Ykrajna, Zakaspi və gejri) bazarlarьnda satьlmakdadyr. Lenin fabriqinin istehsal etdiqi ipliqin çok mikdarь Rysja Sosjalist Koşma Şyra Çumhyrijjəti bazarlarьnda satьlmakdadyr.

Fabriq hali-hazьrda 31380 ij və 1211 tokyma dəzqahь ilə təchiz olynmyşdyr. Bynlardan 29 280 ij və 790 tokyma dəzqahь işləməqdədur. Hali-hazьrda fabriqin təchizatь qɵhnəlmişdur və 50%-i jeniləri ilə əvəz edilməlidur.

Azərbajcanьn tokycylyk sənajeinin qələcəqi son dərəcə parlakdyr. Ittifakьn beş illiq sənaje planьnь tərtib edənlər, ɵlqələrdə və xusysilə Azərhajcanda by və ja başka sənaje sahələrinin kyryla biləcəqini by syrətlə formyla edirlər: „Beş illiq sənaje planь, iktisadca daha əlverişli olan sahələrdə istehsalatь bir tərəfdə, mumqun oldygy kədər xam mal və enerzi bazalarьna və o biri tərəfdən mə'mylatьn istehlaq edildiqləri rajonlara jakьnlaşdьrmaga çalьşmьşdyr. Xam mal mənbəinə jakьnlaşdьrmaga misal olarak, Orta Asja və Zakafkasijada pambyk sənajeinin inqişaf lajihəsi qɵstərilə bilər".

Azərbajcanьn, ɵz tokycylyk sənajeini inqişaf etdirməq uçun həm xam malь (pambygy), həm janacagь (nəftı) və həm də (Iran və Turqijə qibi jakьn Şərk ɵlqələrini hesaba almajarak) ɵzunun oldykca qeniş bazarlarь vardyr.

Azərbajcanda hansь pambyk fabriqi kyrylyr və kyrylmasь təsəvvur olynyr?

Hali-hazьrda bɵjuq Qəncə əjirmə və tokyma fabriqi kyrylmakdadyr. Bynyn 66 min iji və 2 min dəzqahь olacak və iqi nevbədə kyrylacakdyr. Qencə fabriqinin (33 min ij və 1000 dəzqahdan ibarət olan) birinci nevbəsinin kyrylmasьna 1926-cь ildə başlanmьş və kyrtarmak uzrədur. By fabriq 1928-29-cy ildə işə salьnacakdyr.

1927-28-ci ildə iqinci nevbəli fabriqin kyrylmasьna başlanmьşdyr və by ançak 1928-29-cy illərin axьrьnda kyrtaracakdyr.

Birinci nevbə təchizat ilə fabriq 17700000 metro junqul tokyma byraka biləcəqdur. Qələcəqdə iqi nevbəli işçi və tamam kyrylyş ilə 35 540000 metro tokyma byrakacakdyr.

Iqinci əjirmə-tokyma və çit nəkşləmə fabriqinin tiqilməsinə (lajihəjə alьnmьş Sabirabad əvəzinə) Qəncədə, 1928-29-cy illərdə başlanmasь təsəvvur edilməqdədur. Bynyn Qəncədə tiqilməsinə səbəb, qələcəq Kara-Sakkal elektriq stansijasь vasitəsitə elektriq enerzisinin ycyzlygy və indi Qəncədə mevcyd olan juqsəq ixtisaslь işçi kuvvəsindən istifadə edilə bilməsidur.

Fabriq əvvəllərdə, 55000 əjirmə iji və 1 800 tokyma dəzqahь ilə təchiz ediləcəqdur. Fabriqdə bojama-appretyra və nəkşləmə şɵ'bələri olacak və by syrətlə qobyd tokymadan başka, çit, bəzəqli tokyma, paltar və çamaşьr tokymalarь hazьrlanacakdyr; Qəncədə olan juqsəq ixtisaslь kuvvədən istifadə ediləcəqdur.

By iqi fabriqdən başka, Naxçьvan S. Ş. Cumhyrijjətində 20000 ijli və 750 dəzqahlь bir əjirmə-tokyma fabriqi tiqməq təsəvvur olynmakdadyr.

Baqьda bir qənəf fabriqini tiqməq təsəvvur olynmakdadur. By fabriq preslənmiş pambyk tajlarьnь kablamak uçun qobyd meşok tokymasь hazьrlajacakdyr. By fabriqdə ejni zamanda (duju, fьndьk və gejri qibi) səpilən cisimlərdən ɵtru meşok da hazьrlanacakdyr.

Qənəfə qəlincə, byny Irandan da almak mumqundur. Ancak fabriqi jerli xam mal ilə təchiz etməq uçun Azərbajcanda 2 ildən bəri qenəf ziraəti uzərində təcribə aparьlmakdadyr və by tamamilə musbət nəticələr vərmişdur.

Jykarьda səjlenilən fabriqlər tiqilib işə salьnanda, Azərbajcan lazьmьnca inqişaf etmiş bir pambyk sənajei rajony olacak və ɵz mə'mylatь ilə jerli camaatь tə'min etdiqdən başka, cumhyrijjət hudydy xaricinə də mə'mylat qɵndərəcəqdur.

II. JYN, JYN VƏ TIQIŞ SƏNAJEI.

1. Azərbajcanda kojynçylygyn inqişafь uçun əlverişli fiziqi və cografi şərtlər.

Azərbajcanda kojynçylyk, başlьca sənaje xam malь olan jyn mənbəi olmak uzrə çok əhəmijjətlidur.

Başlьca kojynyn ətindən, dərisindən və jynyndan istifadə olynyr. Ət və dəri barəsində kojynyn əhəmijjəti çok bəjuq isə də ancak jerli ərz və tələbin hudydy xaricinə çьkmьajr. Jyna qəlincə, o birincisi—çok mikdarda jerli sənaje tərefindən (xalça palas uçun) istifadə olynyr. Iqincisi hər jerdən kabak Ittifak və sonra Azərbajcan bazarlarьnda satьlьr.

Kojynçylyk uçun qeniş otlak olmalьdyr. Azərbajcanda isə (3-cu vəzifədən) bildiqimiz uzrə, otlak, əryş və qollyk butun əlverişli topraklarьn 50%-ni təşqil edir. By otlaklarьn çok hissəsi çok jaxşь Alp cəmənliqlərindən ibarətdur qi, bynlar daha çok illər gejri qənt təsərrufat məksədlərindən ətru istifadə olyna bilməz. Mygan, Mil və Saljan çəllərində kьş çok jymşak qeçir. Bynlar pajьzda bitqilər ilə ərtulur, by bitqilər kьş ajlarьna kədər davam edir və by syrətlə kojynlar uçun təbii bir kьş otlagь (kьşlak) vəzifəsini qərur. Jaj qəlib də bitqilər jandьgь və çəllər səhra halьna çevrildiqi zaman isə Alp otlaklarьna jol açьlьr. By syrətlə Azərbajcanьn bəjuq bir hissəsi qəçəri maldarlьk (xusysilə kojynçylyk) uçun ən jaxşь bir rajondyr.

Jajlьk otlaklarda kojynlar təmiz havadan istifadə edir və jaxşь bəslənirlər. Kьşda isə iş ajrь curdur. Kьşlarda təmiz sylar jokdyr, kojynlar dyrgyn batlak sylarь içirlər. Darьskal, karanlьk, çirqli, toprak daxmalarda jaşajьrlar və pozyk hava ilə nəfəs alьrlar. Kojynlar yzyn zaman çirq və pejin uzərində jatdьkda ag jynlarь sarьja çevrilir. Çok zaman kotyr xəstəliqinə dytylyrlar. Çok kar jagdьgь zaman bərq aclьk başlajьr; çunqu kojynçylar deməq olar qi kьş uçun heç jem hazьrlamajьrlar.

2. Kojynçylygyn dinamikasь və Azərbajcanьn kojyn ilə tə'min olynmaklыgь.

Azərbajcanda kojynçylyk dinamikasь aşagьdaqь rəkəmlər ilə karakterize olynyr:

Illər	Baş
1913	2 107 700
1915	2 182 543
1921	886 549
1923	920 000
1924—25	2 123 900
1925—26	2 279 000
1926—27	2 438 500

1927-ci ildə qeçilərin mikdarь 305000 dən az dejildi.

Başka devlətlərə nisbətlə Azərbajcanьn kojyn ilə tə'min edilməsi aşagьdaqь cədvəl ilə tə'jin olynyr:

JETIŞMIŞ KOJYN VƏ QEÇILƏR.

	1 təsərrufata	100 nəfərə	100 heqtar əqinə.
Azərbajcanda	3	62	112
Qurcistanda	2,6	54	160
Ermənistanda	5	103	294
Z. S. K. Ş. C —də.	3	65	148

Gejri əlqələrə qəldiqdə, 100 nəfər orta hesab ilə:

Jeni Zelandijada	2200 baş
Avstralijada	1800 „
Arzentinada	1000 „
Inqiltərədə	100 „
Şyralar Ittifakьnьn Asja hissəsində	70 „
Şyralar Ittifakьnьn Avropa hissəsində	30 „

duşur.

3. Kojyn cinsləri. Jyn hasilatь və onyn tədaruq edilməsi.

Azərbajcanda jetişdirilən kojynlar, deməq olar qi, hamьsь jerli cins olyb kyjrykly tip kojynlardandyr. Kojynlarьn kyjryklarьndaqь jag, ən çok kojynlar jajlakda bylyndyklarь zaman əmələ qəlir və by jag, jem az oldygy zaman, kьşda aclьk başladьkda hejvanь aclьk əlumundən koryjyr.

Azərbajcanda 9 jerli cins kojyn oldygy muəjjən e ilmişdur: Karabag, cinsi, Şirvan çinsi, bozax cinsi, ləzqi cinsi, heriq cinsi, cary cinsi, Balbas cinsi və qədəq və mazox cinsindur. Bynlardan ən çok jajьlmьş olanь Karabag cinsidur. By cinsə Myxtar Daglьk Karabag əlqəsində, Agdamda, Qurdustanda, Cəbrajьlda, Qəjçaj və Saljan kəzalarьnda təsaduf olynyr.

Karabag cinsindən sonra Şirvan cinsi qəlir. By cinsə Baqьda, Lənqərandan, Şamxorda təsaduf olynyr.

Bozax cinsinə Kazak və Qəncə kəzalarьnda təsaduf olynyr.

Sajьlan dokkyz cinsdən əsas cinslər: Karabag, mazox, ləzqi və balbas cinsləridur. Kalanlarь isə mələzləşdirilmiş cinslərindən ibarətdur. Məsələn, heriq cinsi—ləzqi ilə tyşin (qurcu cinsi) cinslərinin mələzidur. Şirvan cinsi—ləzqi ilə Karabag cinslərinin mələzidur və iləx.

Jetişmiş kojynlar, 2 qilogram (5 qirvənqə), jaz kyzylarь isə—1 qilogram jyn verir. Halby qi, Avropanьn ən jaxşь cinsi olan meri-

nos isə 8 qilogram jyn verir. Byndan başka axьrьncь qejfijjətcə daha jaxşь oldygyndan daha baha satьlьr.

Bizim jynlarьmьzьn qejfijjəti, kojynçylygyn bylyndygy təbiət şərtlərindən asьlьdyr. Kojynyn jyny, jaj zamanьnda jaxşь bəslənməq və bynynla əlakədar olarak təbii inqişaf nəticəsində çok jogyn və məhqəm olyr, kьş jyny isə az məhqəm olyr. Bynyn səbəbi isə kojynlarьn kьşda jarь ac jaşamalarьdyr.

Kojynlar umymijjətlə jaz və pajьzda olmak uzrə ildə iqi dəfə kьrxьlьr. Jazda çok zaman kojynlar jajlaga qөndərmədən kabak kьrxьlьr. Ancak çok arьk və sagmal kojynlar jajlakda da kьrxьlьr. Pajьz kьrxьlmasь jajlakda edilir, laqin bə'zən qeciqilir və o halda kojynlar arana qөçurulduqdə kьrxьlьr.

Bynlar çok zaman kьrxma zamanьna və kojynyn jaşьna (kyzylardan, sagьlan və sagьlmajan kojynlardan) qөrə sortlara ajrьlьr.

Azərbajcanda jynyn umymi hasilatь, muxtəlif illərdə by cur dəjişmişdur:

1924—25-ci ildə	3 347 392	qilogram
1925—26-cь „	3 591 200	„
1926—27-ci „	3 840 800	„

1926—27-ci il mevsimində jajda bazara 399 040 qilogram jyn çьkarьlmьşdь. Jyny başlьca tədaruq edənlər Qөj-Birliqi və Azərittifakdyr. 1923-cu ildən bəri xaricə jyn qөndərilməməqdə və hamьsь Şyralar Ittifakьnьn jyn sənajeinə verilməqdədur.

4. Mahьt sənajei.

Azərbajcanda mahьt sənajei, Şyralar hөqumәti zamanьndan kyrylan və „Kьzьl Azərbajcan" adlanan Qəncə mahьt fabriqi tərəfindən təmsil edilməqdədur. „Kьzьl Azərbajcan" 1925—26-cь illərin ortasьndan istehsalat işinə başlamьşdyr. By fabriq nisbətən çok bөjuq dejildur. 1.500 iji və 35 000 dəzqahь vardyr.

Hali-hazьrda fabriq jerli cins jyn işlətməqdə və mahьt, odejal və gejri qobyd jyn tokymalarь hazьrlamakdadyr. Fabriqdə orta hesab ilə 223 işçi, həm əjirmə və həm tokyma şө'bələrində iqi nevbədə çalьşьr.

Fabriqin mə'mylatь başlьca Qəncə rajonynda və kismən Baqь və Azərbajcan kəzalarь bazarlarьnda satьlmakdadyr.

Fabriqin qənişləndirilməsi lajihəjə alьnmьşdyr. Fabriqdə jyn jьkama şө'bəsi, jyn skladь və gejri tiqləcəqdur.

Fabriqin təchizatьnь jeniləşdirərəq 1930—31-ci illərdə onyn istehsalatьnьn 245 000 metroja kədər artьrьlacagь təsəvvur edilməqdədur qi, by mikdar, hali-hazьrqь istehsalatьndan oldykca juqsəqdur.

5. Tiqiş sənajei.

Azərbajcanda və hətta butun Zakafkasijada, hər cur hazьr paltar kajьran və muqəmməl syrətdə təchiz edilmiş olan jeqanə muəssəsə, Baqьda Azərpaltarьn idarəsi altьnda bylynan Voladarsqi adьna olan fabriqdur.

Azərpaltar, өz mə'mylatьnьn satьşьnь tamamilə tə'min etmiş, bөjuq bir cumhyrijjət trestidur. Voladarsqi fabriqində istehsalat elektriqləşdirilmişdur. Byrada utuləri kьzdьrmak uçun gaz stansijalarь vardyr. Voladarsqi fabriqində istehsalat o kədər səmərələşdirilmişdur di, by fabriq Şyralar Ittifakьnda bylynan tiqiş fabriqlərinin ən jaxşьlarьndan biridur.

1926-cь ildən Qəncədə ajrьca bir fabriq açьlmьşdyr. By fabriq hərbi libas hazьrlamak uzrə tərtib edilmişdur. Byndan başka, Azərpaltar Baqьda dəri və xəz fabriqi açmakdadyr. Azərpaltar өz mə'mylatьnь Baqь bazarlarьnda və həmçinin Turqistanda satьr.

III. IPƏQÇILIQ VƏ IPƏQ SƏNAJEI.

1. Ipəqçiliq.

Azərbajcanьn qənt təsərrufatь əsəs bөrt istikamət uzrə qetməqdədur:

1)maldarlьk, 2) əqinçiliq, 3) təxnika, 4) uzumçuluq.

Ancak by əsas təsərrufatlardan başka, iqinci dərəcəli bir çok xьrda qənt təsərrufat sahələri də vardyr. By sahələr mustəkil bir əhəmijjət kazanmamьş və ancak camaatьn ilavə bir məşgylijjəti olmyşdyr. By cur qənt təsərrufat sahələrindən biri də ipəqçiliqdur.

Ipəq, „barama qəpənəqi" dejilən qəpənəqin baramasьndan istehsal edilir. Adəta təsərrufatda „barama kyrdy"ndan bəhs edilir; çunqu by qəpənəq pambykçyja ən çok mənfəəti birinci dəfə olarak, həjatьnьn surfə devrində verir qi, by devrdə o, dogrydan da kyrda oxşar.

Barama kyrdynyn həjatь ən kьsa olarak by syrətlə qөstərilə bilər:

Barama kyrdynyn həjatь—surfə devri, pyp devri və qəpənəq devri olmak uzrə 3 devrə ajrьlьr. 6-cь şəqildə, jykarьda jenicə dogylmyş jə'ni jymyrtadan çьkdьgь birinci qөndəqi kyrt qөstərilmişdur (*şəqil*-6, *fiqur*-1). Aşagьda, kyrdyn bəslənib baramasьnь sarьmaga hazьrlandьgь zaman qөstərilir. Şəqildə barama kyrdy təbii bөjuqluqundə qөstərilmişdur. Əqər jem japragь barama kyrdynyn toxymy uzərinə kojylarsa, o zaman toxymdan çьkan kyrt o saat jeməqə başlajьr. Kyrdyn surfə devrindəqi butun həjatь çok sadə bir syrətdə qeçir, jejir və bөjujur. 33 qunluq surfə devrinin təxminən 5 qununu jyky halьnda qeçirir.

Kyrt ɵz baş ilə 8 rəkəminə okşar bir hərəqət edərəq ɵz ətrafьnda az zaman içərisində 400—800 metro yzynlygynda butɵv bir sapdan, biri-biri dalьnca olan ilqəqlərdən əmələ qəlmiş bir barama sarьjьr. Kyrt baramalandьkdan 8 qun sonra pyp şəqlinə çevrilir (*şəqil*-6, *fiqur*-12 *və* 13) və 8 qun daha sonra pypdan qəpənəq çьkar qi, qəpənəq də baramanь deşib dьşarьja çьkьr [1]).

Ərqəq qəpənəq baramadan çьkdьkdan az sonra dişini axtarьb tapьr, onynla çiftləşir və ciftləşmədən bir neçə saat sonra dişi qəpənəq toxym byrakmaga başlajьr.

Indi, Azərbajcan pambykçylygynyn texnikasьnь muxtəsər syrətdə təsvir edəq:

Barama qəpənəqi, toxym kojdykdan, ipəq sap əmələ qəlincəjə kədər olan butun proses aşagьdaqь devrlərə ajrьlьr:

1) toxymlarь jьgmak,
2) toxymlarь kyrytmak və canlandьrmak,
3) kyrtlarь çьkarmak və bəsləməq,
4) baramanь bogmak və kyrytmak,
5) baramanьn ipəqini açmak.

Azərbajcanda ən sadə və ən jajьlmьş toxym hazьrlanmasь ondan ibarətdur qi, sarьlmьş baramalardan ən iri və ən mɵhqəmləri dɵl uçun seçilir, bynlar ja sapa duzulur və ja sadəcə taxta bir kaba kojylyr və byrada qəpənəq çьkar. 16 qilogram baramadan 1, 2—1, 6 qilogram toxym əldə edilir. Əqər alьnan toxym daha az olarsa, by, kyrtlarьn naxoş oldyklarьnь qɵstərir.

Azərbajcanda toxymlar çok pis korynmakdadyr. Umymijjətlə toxymlarь bir əsqijə kojyb bərq baglajьr və sandьga kojyrlar və ja bir qupəjə kojyb agzьnь baglajьrlar, sonra ja tavana asьr və ja qi evdə bir jerə kojyrlar.

By usyl ilə korynan toxymlar çok zaman pozylyr və ja vaktьndan kabak, jə'ni (martьn axьrьnda) tyt agacь tymyrcyklanmakdan əvvəl canlanьr və by syrətlə kyrtlarь saklamak uçun cur-bə-cur şejlərlə bəsləməq lazьm qəlir.

Toxymlar tyt agaclarь japraklandьgь zaman dirildilir.

Toxymlarьn ən sadə jerli diriltmə usyly ondan ibarətdur qi, kadьnlar toxymy koltyk altьna kojyb kyrtlar çьkana kədər orada saklajьrlar. Əqər çok mikdarda toxym diriltməq lazьm qəlirsə, o zaman naziq kat halьnda qagьza, boşkaba və gejrəjə səpirlər və kyrt çьkana kədər otakda saklajьrlar.

Toxymlarьn məhsyllylygyna qəlincə, Azərbajcanda məşhyr iktisadijjatçь olan Avdejev by məsələ barəsində aşagьdaqь bəjanatь verir:

[1]) Qunlər temperatyr şərtlərindən asьlь olarak, artьk və əqsiq ola bilər. Byrada qɵstərilənləri orta bir ədəd hesab etməlidur.

Redaksija.

„Toxymlarьn jaxşь cins olmamasь və kyrtlara jaxşь bakmamalarь uzundən, Azərbajcan ipəqçiləri, xarici ipəqçiləri qənara kojdykda belə, Qurcistanьn gərb hissəsindəqi ipəqçilərə nisbətlə həmişə daha az mikdarda və daha pis cinsli barama əldə etmişlər və etməqdədurlər. Mutəxəssislərin muşahədələrinə qɵrə, Azərbajcanda 25 gramlьk bir kyty toxymdan orta hesab ilə 19,5 qilogram və ən artьgь 20 qilogram xam barama əldə edilir; halby qi, səmərəli kyllyk etdiqdə 4 gram toxymdan 7,5—12,8 qilogram xam barama əldə edilməlidur. By hesab ilə bir kyty toxymdan 43,5—76,8 qilogram xam barama əldə edilməlidur." (Azərbajcan qənt təsərrufatьnьn bərpa və inqişafьnьn qələcəq planь, səhifə-404).

Azərbajcanda kyrtlar çok gejri mədəni bir syrətdə, otaklarda, çardaklarda, sarajlarda bəslənir və çok az hallarda xusysi binalar tiqilir. Kyrtlar dɵşəmədə, boşkablarda, həsir ustundə saklanьlьr. Bəsləmə 2—$2^1/_2$ aj, jə'ni normaja qɵrə lazьm olandan 30—40 qun artьk surur. Kyrtlara ilq qunlərində qundə 2—3 dəfə, tyt japragь verirlər, sonra ustlərinə japraklь təzə tyt bydaklarь kojyrlar. Kyrtlara duzqun kyllyk etməjirlər və nəticədə kyrtlarьn ɵlumu adi bir hadisə olyr.

Bəsləmə kyrtarandan sonra 2—3 həftə davam edən, barama sarьma zamanь başlajьr. Baramalarьn sarьlmasь kyrtarandan bir iqi qun sonra onlarь jьgьrlar, bir hissəsini dɵlluq ajьrьrlar və kalanьnь o saat xam şəqildə satьrlar. By xam baramalar jerli ipəq zavodlarьna qedir. Əqər hər hansь bir səbəbə qɵrə satma yzanarsa və ja baramalar başka jerə qɵndəriləcəq olarsa, o zaman onlarь kabakca bogyr və kyrydyrlar.

Baramanь bogmakdan məksəd: pypy ɵldurməq və by syrətlə ondan qəpənəqin çьkmasь uçun baramanь deşməsinin kabagьnь almakdyr.

Baramalar adət uzrə ja byxar və ja bə'zən ocaklar vasitəsilə bogylyr. Ocaklarda baramalarь kьzgьn havanьn tə'sirilə bogyrlar; bogylmyş baramalar qunəşdə kyrydylyr, sonra sortlara ajrьlьb 50—80 qilogramlьk ali meşoklara tɵqulur.

Səjlənilən ibtidai kyrytma usyly, qet-qedə aradan qɵturulmədədur. Hali-hazьrda bogma ilə barabar ejni zamanda mexaniqi kyrytma işlədilir (Qurcistanьn ipəqçiliq rajonlarьnda), byndan ɵtru xusysi bogma-kyrytma dəzqahlarь vardyr. By dəzqahlarda butun bogma və kyrytma operasijalarь birdən edilir.

Xalk Toprak Komisarlьgь 1927-ci ildə Zakatalada by cur muqəmməl bir bogma-kyrytma dəzqahь kyrmyşdyr. 1929-cy ildə isə Ordybadda (Naxçivanda) kyrylmasь lajihəjə alьnmьşdyr.

Byndan ilavə mexaniqi kyrytma dəzqahlarьnьn ədədini, beş illiqin axьrьna kədər, Azərbajcanьn hamь baramа məhsylynyn kyrydylmasьnь 100% ən səmərəli usyl ilə aparmaga qafi qələcəq kədər artьrmak təsəvvur olynyr.

Xam barama tədaruqu ilə məşgyl olan Qəj-Birliqinin ixtijarьndaqь adi kyrytma mintəkələri aşagьda qөstərilmişdur.

Zakatala kəzasьnda	5	mintəkə
Şəqi "	11	"
Qөjçaj "	14	"
Şamaxь "	3	"
Agdam "	12	"
Qurdustanda	1	"
Cəbrajьl "	5	"

Həmçinin Myxtar Daglьk Karabag Өlqəsində və Naxçьvanda da vardyr.

Azərbajcana baramalardan ipəq həm əl və həm mexaniqi usyllar ilə açьlьr. Baramanьn mexaniqi usyl ilə açьlmasь, xusysi ipəq açma muəssəsələrində byxar maşьnlarь vasitəsilə icra olynyr. Açьlmьş ipəqin çok hissəsi eşilməmiş halda satьlьr. Kalan hissəsi isə jerli ipəq-eşmə muəssəsələrinə qedir və oradan cur-bə-cur jerli mə'mylat kajьrmak uçun satьlьr.

2. Dunja ipəqçiliqinin mərqəzləri və Azərbajcanda ipəqçiliqin jajьldьgь rajonlar.

Dunja ipəqçiliqinin mərqəzləri Çin və xusysilə grez ipəqini (grez – ipəq açan fabriqlərində baramanь açanda alьnan xam ipəqdur) verən Japonijadyr. Avropada başlьca ipəqçiliq mərqəzləri Italija və sonra Italijadan oldykca qeridə olan Fransadyr. Ipəq baramalarь hasilatьnda Rysja hərbdən kabakqь illərdə beşinci jeri dytyrdy. Hali-hazьrda isə Şyralar Ittifakь by xusysda dərduncu jeri dytyr. Birinci jeri Japonija, iqinci jeri Çin və uçuncu jeri isə Italija dytmakdadyr. Şyralar Ittifakьnda ipəqçiliq nөkteji-nəzərindən təsərrufat əhəmijjəti olan jerlər birincisi—Zakafkasija, iqincisi—Turqistandyr. Zakafkasijada isə ipəqçiliq hər uç cumhyrijjətdə də inqişaf etmişdur.

Ipəqçiliqin başlьca rajonlarь Qur çajьnьn həm sol sahilində (Şəqi, Zakatala, Qөjçaj və qeçmiş Agdaş kəzalarь) və həm sag

sahilində (Myxtar Daglьk Karabag Өlqəsi, Cəbrajьl və Agdam kəzalarь) və Naxçьvanda bylynmakdadyr.

Ipəqçiliq ilə orta hesab ilə 50,000 təsərrufat məşgyl olmakda və by təsərrufatlarda kadьn və qişi olmak uzrə 250,000 nəfər çalьşmakdadyr. Başka təsərrufatlardan fərkli olarak ipəqçiliqdə kadьnlarьn da çalьşdьgьnь jadda saklamalьdyr.

Ipəqçiliq uçun ən muhum şərt, barama kyrdyna jem olan tyt agaclarьnьn əqilməsidur. Tyt agacьnьn əqilmə karakteri hər jerdə bir dejildur. Bə'zi kəzalarda tyt agaclarь uçun xusysi bagça duzəldilmişdur; bə'zilərində tyt agaclarь başka agaclar ilə karьşьk bylynyr; uçunculərdə tyt agaclarь, jol, binə, bostan, çaj və kanal sahili bojynca əqilmişdur. Tyt agaclarьnьn umymi sahəsi aşagьdaqь uzrə dəjişilir:

1924-cu ildə	35 000 heqtar.
1925-ci "	35 000 "
1926-cь "	35 000 "
1927-ci "	35 000 "
1928-ci "	36 000 "

1929-cy ildə by sahənin, 37,085 heqtara kədər çatdьrьlmasь təsəvvur olynmakdadyr.

Azərbajcanda xalis tyt agaclьgь sahəsi 8,000 heqtardan artьk dejildur qi, bynyn çok hissəsi Şəqi kəzasьna duşur.

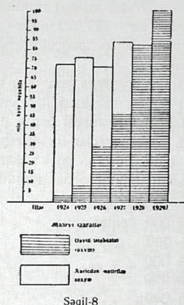
3. Azərbajcanda baramaçьlьk və barama toxymy jetişdirmə işləri.

1913—14-cu illərə kədər Azərbajcanda ipəqçiliq qəntli təsərrufatlarьnda bөjuq rol ojnajьrdь. Barama istehsalatь—3,000 tondan artьk idi. Camaat 200,000 kytydan artьk toxym işlədirdi. Azərbajcanьn bir çok qəntliləri baramaçьlьkdan daimi kazanc əldə edirdilər. On minlərcə xalk, butun il yzyny Şəqi, Zakatala kəzalarьnьn, Daglьk Karabagьn ipəq açan zavodlarьnda məşgyl idilər.

Şamaxь ipəq tokyma fabriqləri sənaje və əl istehsalatь sərqilərində birinciliqi kazanardь. Becərilən baramalarьn mikdarь jerli ehtijacь tə'min etməqdən başka, bir çok barama və toxym xaricə də qөndərilirdi.

Imperializm muharəbəsi və millətlər arasьndaqь tokyşma zamanьnda ipəqçiliq çok duşdu. Ancak 1921-ci ildə Azərbajcanda Şyra hөquməti kyrylandan sonra xaricdən qətirtilmiş 15 min kyty toxym pajlandьkdan sonra ipəqçiliq bərpa edildi.

Jerli toxym jetişdirmə (grenaƶ) işinin inqişaf diagramь.

Şəqil-8

Kejd etməq lazьmdyr qi, xaricdən ƣətirilən toxym kijmətcə baha olmakdan başka qejfijjətcə də jaxşь çьkmamьşdyr. Həqumət toxymy daxildən tədaruq etməq və kijmətcə baha və həm qejfijjətcə jaxşь olmajan xarici toxymdan kyrtylmak uçun hər bir tədbiri ƣərmuşdur. By tədbirlərin nəticəsi olarak 1928-ci ildə daxildə toxym tədaruqц 80 min kytyja çatdьrьlmьş və Azərbajcan ipəqçilərinin toxym ehtijacь tamamilə tə'min olynmyşdyr.

1928-ci ildə Xalk Toprak Komisarlьgь altь toxym tədaruq edən stansija təşqil etmişdur qi, bynlarьn istehsalatь by curdur:

Şəqi stansijasь	19654 kyty		
Zakatala „	12540 „		
Ordybad „	16868 „	(Naxçьvan əlqəsində)	
Vartaşen „	13496 „	(Şəqi kəzasьnda)	
Agdaş „	9200 „		
Agdam „	8491 „		
Ƣəncə „	1104 „	(1928-ci ilə kədər varidi).	
Cəmi:	81351 „		

1928-29-cy illərdə Stepanaqertdə (Myxtar Daglьk Karabak Əjaləti), Naxçьvanda, Ƣəjçajda, Karjaƣində, Cəbrajьlda, Balaqəndlə (Zakatala kəzasьnda) də toxym stansijalarь açьlacakdyr.

Ony da kejd etməlidur qi, Azərbajcanьn butun ipəqçiliƣinin başьnda, Ƣəncədə bylynan Azərbajcan ipəqçiliq stansijasь dyrmakdadyr. Şyra həqumətі zamanьnda açьlmьş olan by iri və elmi təşqilat aşagьdaqь vəzifələri əhdəsinə ƣəturulmuşdur:

1) toxym istehsalь.

2) barama kyrtlarьnьn numynəvi bəslənməsi qi, byndan məksəd həm əməli olarak barama kyrdlarьnьn bəslənməsini əƣrətməq və həm də dəlluq baramalar əldə etməqdur.

3) nəzəri və əməli olarak tə'limatçьlar, toxymçylar və mədəni ipəqçilər hazьrlamakdan ətru kyrslar təşqil etməq.

4) həm jerli və həm xaricdən ƣətirilən toxymlarь kontrol etməq; (by kontroldan məksəd, toxymlarda bir xəstəliq olyb-olmadьgьnь tə'jin etməqdur).

Xam baramalarьn hasilatьna ƣəlincə—by, şubhəsiz qi, ipəqçinin əldə etdiƣi toxym mikdarьndan asьlьdyr.

Orta hesab ilə 1909—1913-cu illərdə Azərbajcanda xam baramalarьn mikdarь jyvarlak hesab ilə 3,200 tona çatmьşdь.

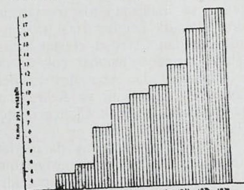
1921-ci ildən başlajarak, by məhsyl ildən-ilə artarak aşagьdaqь mikdara çatmьşdyr:

1921-ci il	256 ton	1 kytydan	20 qlg.	məhsyl	hesabь ilə.
1922-ci „	400 „	1 „			
1923-cu „	960 „	1 „			
1924-cu „	1360 „	1 „	20,5 „	„	„ „
1925-ci „	1504 „	1 „	22,5 „	„	„ „
1926-cь „	1654,2 „	1 „	24,6 „	„	„ „
1927-ci „	1852 „	1 „	24,2 „	„	„ „
1928-i „	2544 „	1 „	32 „	„	„ „
1929-cy „	2880 „	1 „	27,8 „	„	„ „

XAM BARAMALARЬN UMYMI HASILATЬ PROGRAMЬ

1929-cy ilə ajid rəkəmlər təxminidur.

Xam baramalarьn umymi hasilatь həm pajlanan kytylarьn mikdarьndan və həm hər kytynyn məhsyllygyndan asьlьdyr. 1921-ci ildə, hər kytydan 20 qilogram hesabь ilə, cumlətanь 256 ton xam barama alьnmьşdyr qi, belə az hasilat baramaçьlьgьn çok pis vəzijjətdə bylyndygyny və ƣərulmuş tədbirlərin jetməдiƣini ajdьn syrətdə ƣəstərir.

Şəqil-9.

Bir kytydan alьnan hasilat, axьrьncь cədvəldən ƣəruldyƣu uzrə, ildən-ilə artьrsa da, laqin biz hələ qi, təbii normadan çok yzakdajьk. Çunqu toxymlar səmərəli usylda hazьrlanьb, jaxşь kyllyk edildiqdə hər kytydan 43—76 qilogram almalьjьk.

Bynynla barabar ony da kejd etməlidur qi, biz xam baramanьn umymi hasьlatьnda çok kabaga ƣetmişiq. Məsələn 1921-ci ildə 250 ton aldьgьmьz halda, 1922-ci ildə by mikdarь 400 tona çatdьrmьş və by syrətlə ipəq sənajeinin əsasьnь məhqəmlətmişiq.

Umymijjətlə deməq lazьmdyr qi, ipəqçiliƣin təbii inqişafь, bir çok gejri şejlərdən başka, bizdə butunluqlə toxymyn varlьgьndan, onyn kijmət və pajlanmasь şərtlərindən və ən nihajət pambykçylar tərəfindən xam baramalarьn satьlmasьndan asьlьdyr.

Sɵz jok qi, toxym tamamilə saglam olmalьdyr. Ipəq kyrdynyn xəstəliƣinin azalmasь və ja tamamilə kabagьnьn alьnmasь ancak saglam və mɵhqəm toxym sajəsində mumqun olar.

Ipəq kyrdynyn xəstəliƣi bir rajonda ipəqçiliƣi tamamilə jok edə bilir. Məsələn: 1861-ci ildə əvvəla Ƣurcistanda və sonra Azərbajcanda kyrdlarьn xəstələnmə nişanələri başlamьş və Zakafkasijada kyrtlarьn qutlələr ilə məhv olmadьklarь bir jer kalmamьşdь. Bir çok ipəqçilər saglam kyrtlar jetişdirməq uçun bir neçə il çalьşьb və nəticə ala bilmədiqlərinə ƣɵrə, ipəqçiliqdən əl çəqmişlər və hətta tyt agaclarьnь dograjьb onlarьn jerinə başka bitƣilər əqməƣə başlamьşlar. Zakafkasijanьn (və xusysilə Azərbajcanьn) ipəqçiliq istehsalatь çok (ən azьndan 5-6 dəfə) azaldь. Ancak 1872-ci ildən, Japonjadan saglam toxymlar ƣəlməƣə başladьkdan sonra, xəstəliq qəsildi və ipəqçiliq bərpa edilməƣə başladь.

Ipəq kyrtlarьnьn cinslərinə ƣəlincə, 70-ci illərə kədər Azərbajcanda jerli toxymlar inqişaf etmişdi və bynlar jalьnьz jerli cins idilər. Laqin 1870-ci ildən 1880-ci ilə kədər olan devrdə jerli cinsləri japon cinsləri əvəz etmişdi. Japon cinsləri bir para rajonlarda indijə kədər vardyr. 80-ci illərdə Cənybi Avropada kyrd xəstəliƣi (pebrin) ilə aparьlan mubarəzə musbət nəticələr verməqlə Fransa və Italijadan toxym ƣətirilməƣə başlandь. Ejni zamanda Turqijədən də Bagdad cinsi toxym ƣətirdilməƣə başlandь qi, by cins sonradan Avropa cinsini aradan çьkardь. Bagdad cinsi bol məhsyl verməqlə barabar çok da davamlь olyr.

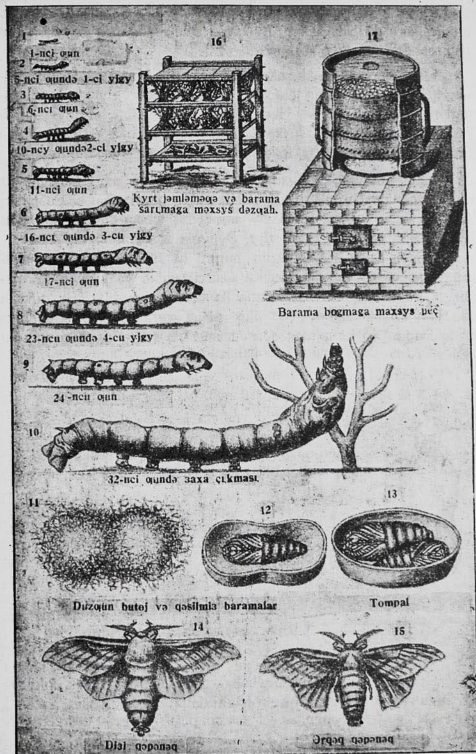
Hali-hazьrda Azərbajcan xaricdən heç toxym ƣətirməjib ɵz toxymy ilə qifajətlənir və Azərbajcanda hazьrlanan toxymlar ipəqçijə ƣetməzdən kabak Ƣəncə ipəqçiliq stansijasь tərəfindən joklanьlьr və kontrol edilir.

Byꞑynla barabar ony da ƣɵstərməlidur qi, jerli toxymyn hazьrlanma xarcь çok azalmьşdyr: bir kyty toxymyn dyryş kijməti 1924-cu ildə-3 manat 50 kəpiq idi, 1928-ci ildə isə-2 manat 55 kəpiƣə duşmuşdur.

4. Azərbajcanda ipəq açma sənajei

Ipəq açma sənajeini hali-hazьrda iqi trest, Azərbajcan ipəq tresti (Azəripəq) və Karabag ipəq tresti (Karipəq) aparmakdadyr.

Azəripəqin hej'ətinə, Şəqidə 495 tijanlь (tijan—içərisində ьlьksy olan metal kabdyr qi, bynlarda barama dɵjulur) işləməqdə olan beş zavod daxildur. Byndan başka Naxçьvan Qɵj-Birliƣinin Ordybadda 4 zavody vardyr qi, bynlarьn uçunun bir jerdə 100 tijanь vardyr və by zavodlarь Qɵj-Birliƣi ɵzu işlədir, dɵrduncu za-

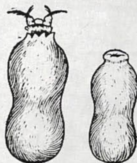
Şəqil - 10. Ipəq kvıdynyn bəjuməsi, barama, qəpənəq kyrdy, bəsləmə dəzƣahь (tərəcə), barama bogan ocak.

vody isə əl istehsalçьlarь işlədir. 1929-cy ildə Şəqidə 576 tijanlь altьncь zavod açьlacakdyr. By zavod dunjadaqь ipəq zavodlarьnьn hamьsьndan ꞡuclu olacakdyr.

Karabag ipəq tresti çok bɵjuq olmajan 5 zavody işlətməqdədur qi, hamьsьnьn bir jerdə 350 tijanь vardyr. Bynlarьn ən bɵjuqləri Stepanaqertdə və Hadrytdadyr. Zavodlarьn bir hissəsi icarəjə verilmiş, bir hissəsi isə işləmir. Byndan başka hali-hazьrda Stepanaqertdə bɵjuq bir ipəq zavody tiqilməqdədur.

Butun zavodlarьn texniqi təchizatь heç də jaxşь halda dejildur. Ipəqçiliꞡi bərpa prosesi çok intensiv ꞡeçməsinə bakmajarak, Azərbajcanda barama məhsyly ancak bir az juqsəlmiş, hərbdən kabakqьnьn 60%-nə çatmьşdyr. Bynynla əlakədar olarak Azərbajcanьn ipəq açma sənajei uçun butun by illərdə ipəq xam malь çatmamьş və by noksan başlьca Ꞡurcistandan və kismən Turqistan və Irandan ꞡətirilən xam mal ilə tamamlanmьşdyr. By noksan ildən-ilə azalmakdadyr. Beş illiq plana ꞡɵrə Azərbajcanьn həm ipəqçiliꞡinin və həm ipəq açma sənajeinin inqişafь, məzqyr noksanь 1923-ci ildə tamam ortadan kaldьracakdyr.

1927-ci ildə Azəripəq və Karipəqdə 2,144 daimi işçi çalьşьrdь. 1928-ci ildə by mikdar 2,518 nəfərə kədər artdь, 1929-cy ildə isə 3250 nəfərə kədər çatacakdyr.

Şəqil-11. Qəpənəꞡin baramadan çьkmasь, solda dişi qəpənəq baramadan çьkьr, sagda içərisindən ərqəq qəpənəq çьkmьş, deşiq barama (şəqillər təbii bɵjuqluqdədur).

Trestlərin ən muhum istehsalatь (kijmətli bir məhsyl olan sortovi nəzərə almajarak) grez—jə'ni baramadan açьlmьş ipəqdur.

Hər il istehsalat artmakdadyr.

1927-ci ildə—6,803 min manatlьk, 1928-ci ildə 8,627 min manatlьk istehsalat hazьrlanmьşdyr, 1929-cy ildə—11,230 min manatlьk hazьrlanacagь təsəvvur edilməqdədur.

Xam ipəꞡin işlədicisi deməq olar qi, jalьnьz devlət; ipəq sənajeidur. Ipəq açan zavodlarь istehsalatь bazarda sərbəst syratdə tədavul etməqdədur. Ona ꞡɵrə də bynlar kabakcadan Umym Ittifak tokycylyk Sindikatьna satьlьr. Ancak Istehsalatьn az bir hissəsi 2-ci və 3-cu sort ipəq—kooperativ, əl sənətqarlarь və devlət təşqilatlarьna satьlmakdadyr.

Xam ipəq, Şyralar Ittifakь bazarьnda ꞡeniş syrətdə satьldьgьndan xaricə ꞡɵndərilməjir.

IV. QƏNƏF, QƏNDIR

Şyralar Ittifakьnьn ən muhum ipliq bitꞡilərindən biri olan qəndirin ən ꞡuclu rəkibləri, cənyb tropiq və sybtropiq bitꞡiləri olan cyt (Hind qəndiri), manil, Jeni Zeland qəndiri (kanat) və qənəfdur. Kanat, qəndir, cijə və cur-bə-cur qobyd və bə'zən zərif tokymalar (və ən çok meşok tokymalarь) kajrьlan by ipliq bitꞡiləri sьrasьna, Turqistan qəndirini də ilavə etməq lazьmdyr.

Jykarьda sajьlan bitꞡilərdən ticarətdə xusysən ibriləjəni cyt və qənəfdur. Qənəf və qəndir iklim şərtləri nɵktəji-nəzərindən Azərbajcan uçun tamamilə əlverişlidur.

Qəndirin lifi syda çurumaməqlə və xusysilə tor ɵrməꞡə və kanat eşməꞡə əlverişli olmakla tanьnmьşdyr. By səbəblə də qəndir bɵjuq bir əhəmijjət kazanmьşdyr. By bitꞡi Turqistanda, Cejhyn çajь kьraklarьnda jabanь halda bɵjuq sahələr dytmyşdyr.

Qənəf çokdan-bəri Cənybi Asjada əqilməqdə və oradan Inꞡiltərəjə ꞡɵndərilməqdədur. Qənəf ilə ən çok maraklanan Ykrajna Tokycylyk Tresti olmyşdyr. By trest 1924-cu ildə „Qənəf" şəhmdarlar cəmijjəti tə'sis etmişdur. Cəmijjətin başlьca məksədi qənəf əqinlərini ꞡenişlətməqdur. Azərbajcanda qənəf ziraəti təcribələri tamamilə jaxşь nəticələr vermişdur, 1926-cь ildə bircə Kyba kəzasьnda-55 heqtar sahəjə qənəf əqilmişdur. 1926-cь ilin təcribəsi 1927-ci ildə də təqrar edildi və by syrətlə Azərbajcanda (Kyba və Myganda) 240 heqtar sahəjə qənəf əqilmiş oldy.

Qənəf ziraətinin inqişafьnda toxym məsələsi də muhum jer dytmalьdyr. Gərbi qurdistanьn aranlьk jerləri lifdən ɵtru qənəf ziraətinə nə kədər əlverişli isə, Azərbajcan da toxym işlərinin inqişafь uçun bir o kədər əlverişlidur.

Jerlərdən ꞡɵstərilən istəqlərə ꞡɵrə, by jakьn illərdə Azərbajcanda 1.000 heqtarlьk qənəf sahəsi təşqil edilə biləcəqdur.

Kabakca sɵjlənildiꞡi uzrə, Baqьda qənəf fabriqi tiqilməꞡi lajihəjə alьnmьşdyr.

MƏCBYRI ƏDƏBIJJAT

Mixajьl Avdejevin məkaləsi „Azərbajcan qənt təsərrufatьnьn bərpa və inqişafьnьn qələcəq planьnda ipəqçiliq".
1926-cь il təb'i, Baqь, səhifə 401-423.

KONTROL IŞLƏRI UÇUN MEVZY

Aşagьda iş materialьndaqь məsələləri fiqirləşin və təhlil edin:

1) Azərbajcanda. Zakafkasija federasijasьna və orta Asjaja nisbətlə pambyk əqini sahəsi necə dəjişilmişdur?

2) Azərbajcan Sosjalist Şyra Cumhyrijjətinin pambykçylyk tarixini təsvir edin.

3) Azərbajcanda pambykçylygyn bərpasь və inqişafь uçun Şyra hɵquməti tərəfindən nə edilmişdur və nə edilməqdədur?

4) Azərbajcanda kojyncylygyn inqişafь uçun əlverişli olan şərtlər nələrdən ibarətdur?

5) Azərbajcanda Şyra hɵquməti kyrylandan-bəri kyrt toxymy və baramaçьlьk nə curə inqişaf etmişdur?

KONTROL SYALLARЬ

Aşagьdaqь syallara təhriri şəqildə cavab ve In:

1) Pambyk nədur, pambyga nə şəçilbə təsaduf olynyr, pambyk qo'y nə məksəddən etru əqilir?

2) Şyralar Ittifakь pambyk hasilatыnda hansь jeri dytyr və hansь devlətlərdən ƣeridədur?

3) Pambykçylykda kooperasja nə rol ojnajьr?

4) Sizin rajonynyzda (kəza, dajirə və ja qəndinzdə) neçə heqtar pambyk əqilir? Axьrьncь illərdə pambyk əqini sahəsi ƣenişlədimi, ƣanişləmədi isə nə uçun ƣanişləməmişdur?

5) Pambygyn işlənməsi hansь ogerasijalara ajrьlьr, cin-maşьn nədur?

6) Azərbajcanda hansь pambyk təmizləjən zavodlar, hansь tokyma fabriqləri vardyr və jakьn beş ildə hansьlarьnьn açьlacagь nəzərə alьnmьşdyr?

7) Azərbajcan kojynlar ilə jaxşь tə'min edilmişmidur?

8) Hequmət nədən etru „merinoslara" əhəmijjət verir?

9) Dunja ipeqçiliƣinin mərqəzləri hansьlardyr və ipəqçiliq Azərbajcanьn hansь kəzalarьnda ən çok inqişaf etmişdur?

10) Azərbajcanьn ipəq açma sənajeinin nə haldə oldygyny təsvir edin.

MƏSƏLƏNI DAHA DƏRINDƏN ƏƢRƏNMƏQ UÇUN

GEJRI MƏCBYRI ƏDƏBIJJAT

„Хлопок" изд. „Пучина" Москва. Петровские линии 1/20, ц. 69 коп.
„Шерсть" „ „ „ „ „ 60 „
А. и О. Тихомировы „Учебная выкормка шелковичного червя".
Дубенский „Очерки по экономгеографии Закавказья" Тифлис, 1924 г, изд. Краевого Комитета РКП (б), стр, 202—209.
„Экономический Вестник Азербайджана".
За 1926 г. № 5—6, № 3.
За 1925 г. №10—11
За 1927 г. №6, №', № 11
За 1928 г. №2—3, №5—6. №7—8
„Экономический Вестник Закавказья"
За 1927 г., №8.
За 1928 г., №17, №18, №8, №12.

VI-VƏZIFƏ.

MƏ'DƏN, IŞLƏMƏ VƏ KYSTAR SƏNAJEI

Vəzifənin mundəricatь.

Mə'dən sənajeinin əhəmijjəti, mis və mis sənajei, ququrt kolçedanь, barit və Çovdar-barit sənajei, Zəƣliq zəq zavody, Qirəc daşь, ƣil və çimento zavody, dyz və dyz sənajei, dəmir və Daşqəsən məsələsi, gejri kazьntьlar, mineral mə'dənləri, işləmə sənajeinin umymi icmalь, yn ujutmə, duju təmizləmə sənajei, mexaniq zavodlar. Baqь Şyrasьnьn dəri, bijan qequ, tutun, poligraf, şişə və jerli sənajei, ag qemur və kystar sənajeinin elektrikləşdirilməsi, onyn tə'rifi və əhəmijjəti, kystarlarьn umymi mikdarь və ixtisaslara belunməsi, kystar və sənətqar kooperasijasь, kystar sənajeinin ajrь-ajrь nevləri, daxili və xarici ticarət.

A. VƏZIFƏJƏ AJID İZAHAT.

1. MƏ'DƏN SƏNAJEI (NƏFT DAXЬL DEJILDUR).

1. Azərbajcan uçun mə'dən sənajeinin əhəmijjəti.

Azərbajcan kazьntьlar ilə zənƣindur, ona ƣerə də təbii olarak Azərbajcanda mə'dən sənajei inqişaf edə bilər və etməlidur. Kabakca satьş bazarь olan və hali-hazьrda enerƶili bir syrətdə kyrylyş devri qeçirən Azərbajcan, ez xam mallarь və zənƣin mə'dənləri olmagьna ƣerə, jalьnьz ez ehtijacь uçun dejil, hətta ixracat uçun də istehsalçь bir elqə olmalьdyr.

Azərbajcanьn mis, çinko, ƣumuş, kyrşyn, dəmir, manganez, ququrt kolçedanь, barit, ququrt, kobalt və gejri qibi hamь fajdalь kazьntьlarь şyra heqyməti zamanьna kədər xusysi maliqijjətçilər əlində idi. Neft sənajei, devlətli olmak uçun diƣər mə'dən zavod işlərinə nisbətlə daha junƣul və daha kьsa usyllar verdiƣindən kapitalistləri hər şejdən çok maraklandьrьr və by syrətlə neft sənajei daha az kazanclь olan başka kazьntьlara kojylacak kapitalь ezunə çəqirdi. Kabakca işlədilən mə'dən jataklarьnьn və by jataklarda kyrylan zavodlarьn Azərbajcanьn şyralaşdьrьldьgь andaqь acьnacaklь hallarь da byny təsdik edir. By muəssəsələrdəqi təchizat qehnəlmiş, mə'dən ocaklarь pis kyrylyşly, xam mal və materijal jok idi. Mə'dən jataklarьnьn ezu ejrənilməmiş olyb deməq olyr qi, heç bir araşdьrma da aparьlmajьrdь.

Byndan başka elqələri jalьnьz Rysja sənajeinin satьş bazarьna çevirməƣə çalьşan qehnə hequmətin mustəmləqəçiliq sijasəti, by

ɵlqələrdə, və o cumlədən Azərbajcanda mə'dən işlərinin inqişafьna ;ol verməjirdi.

Imperializm və vətəndaş muharəbələri mə'dən işlərini həddən artьk çətinləşdirdi.

Azərbajcanьn mineral çəquntulərinin qəmijjət və qejfijjətini tə'jin etməq çətindur. Çunqu bynlar axьr zamana kədər tədkik edilməmişdur, bynlarь hər tərəfli tədkik və araşdьrma lazьmdyr.

Hali-hazьrda Azərbajcanьn butun mə'dən sənajei, Azərbajcan mə'dən sənajei trestinin ixtijarьndadyr.

1927-28-ci illərin başlangьcьnda trestə aşagьdaqь muəssəsələr daxьl idi: Ǫedəbəj mis əritmə zavody, Çьragьzor ququrt kolçedanь mə'dən ocaklarь, Zəǫliq zəǫ zavody, barit mə'dən ocaklarь və gejri.

2. Mis və mis sənajei.

Mis, ǫumuşdən sonra ən jakşь bir elektriq qeçiricisidur Elektrotexnikanьn çok bɵjuq tərəkkisilə əlakədar olaraк, mis xalk təsərrufatьnda ǫet-ǫedə daha bɵjuq əhəmijjət kazanmakda və onyn istehsalь ǫet-ǫedə artmakdadyr. Dunja mis istehsalьnьn ən muhum hissələri Amerikada və xusysilə Şimali Amerika Muttəhid Ştatlarьnda mərqəzləşmişdur. Butun dunja istehsalьnьn 60%-i Ş. A. Muttəhid Ştatlarьnьn hissəsinə duşməqdədur. Şyralar Ittifakь, mis istehsalьnda, ǫɵrqəmli jer dytan devlətlər cərǫəsinə daxьl dejildur, ancak Şyralar Ittifakьnda da mis istehsalь sur'ətlə artmakdadyr.

Bizdə mis istehsalь inkilabdan kabak oldygy qibi hali-hazьrda da sənajeimizin ehtijacьnь ɵdəjə bilməjir və biz bir mikdar mis xaricdən ǫətirtməǫə məcbyr olyryk. Mis metalь jataklarь muhum mikdarda Sibirdə, Yralda və Zakafkasja federasijasьndadyr.

Azərbajcanda mis jataklarь: 1) Zakatala kəzasьnьn Balaqən qəndində, 2) Vankly qəndi cəvarьnda 3) myxtar Daglьk Karabag əjalətində, Tərtərdə Mehman qəndindən yzak olmajan Ǫuljatakda 4) Ǫəncə kəzasьnda Ǫedəbəjdədur.

Balaqən jatagь araşdьrьlmьş və jaxşь nəticə vermişdur. Myxtar Daglьk Karabag əjalətinin hər iqi qəndinin cəvarьndaqь jatak isə hələ qi araşdьrьlmamьşdyr.

Ǫedəbəjdə, Ǫedəbəj mis əritmə zavody vardyr. Hali hazьrda byrada mis mə'dəni ehtijatь azalmьşdyr. Byna bakmajarak ǫedəbəj zavodynda mis istehsalь ildən-ilə artmьşdyr. 1923-24-cu illərdə 90,69 ton, 1925-26-cь illərdə isə 221,28 ton mis istehsal edilmişdur. 1926-27-ci ildən mə'dən sənajei tresti araşdьrma işi aparmьş və zavody iqi il tə'min edə biləcəq kədər mis ehtijatь oldygy mejdana çьkmьşdyr. Ǫedəbəj rajonynda bir kədər daha mis ehtijatь tapьlacagьna ymyd vardyr.

3. Ququrt kolçedanь.

Azərbajcanda ququrt kolçedanь jataklarь kismən mis jataklarilə (Ǫedəbəjdə) əlakədardyr, kismən isə mustəkildur (Çьragьzor). Çьragьzor Ǫəncə kəzasьnda Çajqənt qəndinin jakьnlьgьndadyr.

Sulh zamanьnda kolçedana olan bɵjuq tələb xaricdən ǫətirilən kolçedan ilə tə'min edilirdi Kolçedan ən artьk Ispanjadan ǫətirilirdi, çunqu Rysja kolçedanь kijmətcə Ispanja kolçedanь ilə rəkabət edə bilməjirdi. Hali-hazьrda biz Şyralar Ittifakьnьn butun kolçedan ehtijatьndan istifadə etməlijiq. Qimija sənajeinin sur'ətlə bərpa edilməsinə və by sənaje'də ən muhum amilin ququrt tyrşysy olmasьna ǫɵrə ququrt kolçedanьna olan tələb sur'ətlə artmakdadyr. Ququrt kolçedanь (ququrt tyrşysy reaktivi), başlьca Azərnəftə ǫətirilir. Azərnəftdə ildə 9.600 ton kolçedan işlədilirdi.

Hər iqi mə'dən ocagьndaqь kolçedan istehsalь aşagьdaqь rəkəmlər ilə ifadə olynyrdy:

	1913-il	1916-il	1925/26-il
Çьragьzor	2526000 qlg	3935600 qlg	7490736 qlg
Ǫedəbəj	2323600 „	3419920 „	8696384 „
	4849600 „	7355520 „	16187120 „

1926/27-ci illərdə hər iqi mə'dən ocagьnda 8563200 qlg

Azərbajcan kolçedanьnьn ən ciddi rəkibi Yral kolçedanь.dyr. Yralьn kolçedan jatagь çok bɵjuqdur və əsas dəmir jol şəbəqəsilə rabitəli olmagьna ǫɵrə Yral kolçedanь Azərbajcanьnqьndan oldykca ycyz başa ǫəlir.

Bazar vəzijjəti hali-hazьrda Azərbajcan uçun çətinləşir və kolçedanь işlədəcəq muəssəsələrdən yzak olmagьna ǫɵrə bir o kədər jakşь dejilsə də, ancak indi onyn kabagьnda jeni sahə açьlmakdadyr: Ǫəncədə ququrt tyrşysy zavody açьlmasь təsəvvur edilməqdədur qi, by ququrt tyrşysyndan da ǫələcəqdə açьlacak jod zavody istifadə edəcəqdur.

Hali-hazьrda Azərnəft tərəfindən kazma sylarьndan çok mikdarda jod istehsalь təsəvvur edilməqdədur, və by istehsalatьn jakьn ǫələcəqdə Azərbajcan kolçedanьnьn bɵjuq mikdarda ymydly işlədicisi olacakdyr.

Ququrt kolçedanь ehtijatь Ǫəncə kəzasьnьn Çovdar qəndinda tapьlmьşdyr.

4. Barit və Çovdar bariti sənajei.

Jatagь mə'lym və Ittifakьmьzda qafi mikdarda mevcyd olan və hərbdən əvvəl ja busbutun işlənməjən və ja çok az mikdarda işlənib by barədəqi ehtijac xaricdən ǫətirilərəq tə'min olynan kazьntьlardan biri də barit (agьr şpat) dyr. Barit, boja sənajeində ag rənǫ litopon kajьrmakdan ɵtru və byndan başka rezin, linɵle-

ym və gejri istehsalatьnda qeniş syrətdə işlədilir. Şyralar Ittifakьnьn bir çok jerlərində barit jatagь vardyr. Laqin bynyn başlьca ehtijatь Azərbajcandadyr.

Hərbdən əvvəl barit sistematiq olarak jalьnьz Qurcustanda istehsal edilirdi. Bə'zi illər barit Qəncə gybernijasьnda (Nemsə kolonjasь Annenfeld cəvarьnda) da istehsal ədilirdi. 1919-dan 1923-cu ilə kədər Şyralar Ittifakьnda barit heç istehsal edilməmişdur.

Azərbajcanda iqi barit jatagь rajony vardyr (Qəncə kəzasьnda Çovdar və Kyççy). Bynlarьn sənaje əhəmijjətləri olmasь şubhəsizdur. Muəjjən şərtlər daxilində həmçinin sənaje əhəmijjəti kazana biləcəq uçuncu rajon isə Zəqəm stansijasьndan 11 qilometro məsafədə Irmaşlь qəndi həvalisindədur.

Hərbdən əvvəl baritə olan ehtijac ildə 16000 tona kədər çatьrdь, və biz by ehtijacь deməq olar qi, jalьnьz xarici bariti ilə ədəjirdiq. Şyralar Ittifakьnda baritə olan ehtijac artmakla baritə xusysi dikkət verilmişdur. Çunqu baritin tamamilə satьlacagь və hətta kazancda verəcəqi mejdana çьkmьşdyr.

Çovdar barit jatagьnьn işlədilməsinə 1925-27-ci illərdə başlanmьş və by ildə 1534 tona kədər parça barit istehsal edilmişdur. Bariti ujudulmuş halda satmak, parça halьnda satmakdan daha çok əlverişlidur. Jakьn qələcəqdə Qəncədə barit dəjirməni işəsalьnacakdyr, by dəjirmənin təchizatь xaricə sifarьş edilmişdur. Mevcyd olan Çovdar sənajeinin texniq imqanьna qəlincə, bynlar kejd edilmiş artьk baritin istehsalь uçun hazьrlьklьdyrlar.

5. Zəqliq (Qəncə kəzasьnda) zəq zavody.

Zəqliq zəq zavody 1925-ci ildə tə'sis edilmiş və jenidən kyrmak məksədilə hali-hazьrda təchizatь dəjişdirilmiş olyb işlədilməqə başlanmakdadyr. Zavod iledə 576-ton zəq istehsal edə bilir qi by mikdar qeçmiş illərə nisbətən 5-6 dəfə artьkdyr. Zavodyn istehsal etdiqi zəqi satmak uçun qeniş perspektiv açьlmakdadyr. Rysja Sosjalist Koşma Şyra Cumhyrijjətində hazьrlanan sun'i zəq-tokycylyk sənajeində təbii zəqi əvəz edə bilməz. Θzumuzun təbii zəqimiz isə ehtijacьmьzь ədəjəmədiqindən Italjadan qətirtməqə məcbyr olyryk: Zəq materjallarь bojamazdan kabak zənqab olarak işlədilir.

1923—24-cu ildə zəqliq zavodynda 83200 qilogram zəq istehsal edilmişdi. 1927-28-ci ildə beş illiq plana qərə zavod ilavə təchiz edildiqdən sonra istehsal 1152 tona çatmalь idi.

Zəqliq zəq daşьndan aluminiym almak məsələsi muzaqərədevrəsində bylynmakdadyr.

6. Qirəç daşь və qil. Çimento zavodlarь.

Azərbajcanьn çimento sənajei, Azərbajcan çimento trestinin aşagьdaqь zavodlarьnda mərqəzləşmişdur: 1) Tavys stansijasь cəvarьnda Syltanov adьna devləti cimento zavody, 2) Qeşlə rajony jakьnlьgьnda Vorovsqi adьna devləti çimento zavody.

Əsaslь syrətdə təchiz edilməq sajəsində hər iqi zavodyn istehsalatь çok artmьşdyr:

ÇIMENTO ISTEHSALATЬ (TON HESABILƏ)

Zavodlar	1925—26	1926—27	1927—28
Vorovsqi adьna Qeşlə zavody	1536	1744	2400
Syltanov adьna Tavys zavody	873	840	1920
Jəqyn. . .	2409	2584	4320

Çimento istehsalatь tamamilə jolyna kojylmyşdyr. Zavodlarьn byrakdьklarь çimentolar qejfijjət e'tibarilə Şyralar Ittifakь zavodlarьnьn ən jaxşь çimentolarьndan qeri kalmamakdadyr.

Çimentony işlədənlər başlьca devlət təşqilatlarь və kismən kooperasijalardyr. Azərbajcanьn by iqi zavodynyn istehsalatь maksimyma çatdьrьlsa belə, jakьn beş ildə Azərbajcan və Zakafkasjada aparьlmasь qözlənilən tiqinti işlərinə lazьm olan çimentony ədəjəməjəcəq və Şimali Kafkazdan çimento qətirtməqə davam olynacakdyr. Byna qərə də Azərbajcan çimento trestinin kabagьnda, jakьn illərdə hər iqi zavodyn istehsalatьnь artьrmak qibi muəjjən bir vəzifə dyrmakdadyr, by barədə lazьmi kədər xam malьn mevcyd olmasь, zavodlarьn mərqəzi binalarьnьn iqinci jakma ocaklarь uçun duzəldilə bilməsi və gejri qibi imqanlar da vardyr.

7. Dyz və Azərbajcanьn dyz sənajei.

Azərbajcanda dyz, daş və ja çəquntu halьnda olmak uzrə iqi şəqildə istehsal olynyr. Azərbajcan dyz trestinə iqi muəssəsə daxьldyr. bynlardan biri Əişaran jarьm adasь qəllərindən çəquntu dyzlarь çьkaran Azərbajcan qəl sənajei kontory və iqincisi Naxçьvan dyz mə'dənləri idarəsidur. Naxçьvan daş dyz jatagь, biri Lenin adьna və o biri 26 kommynarlar adьna olmak uzrə iqi mə'dəndən təşqil olynmyşdyr. Naxçьvan dagь cəvarьnda bylynan hər iqi mə'dənin dyz ehtijatь 80 miljon tona çatmakdadyr.

Naxçьvanьn dyz jatagь təbii- şərajit nɵktəji-nəzərindən jaxşь halda dejildur: dyz lajlarьnь ƣil və merƣel xьrda təbəkələri qəsməqdədur. By səbəblə dyzlar çirqli olyb itƣi fajizi çok olyr. 26-kommynarlar adьna olan mə'dən hali-hazьrda işləməjir.

Nəklijjə xərci hesabьna dyzyn otyryş kijmətini ycyzlaşdьrmak məksədilə Lenin adьna olan mə'dən uçun, dyzy mə'dəndən dəmir jol stansijasьna daşьmakdan ɵtru kanat jol tədaruq edilərəq duzəldilmiş və elektriq stansijasь kyrylarak işə salьnmьşdyr.

Çɵquntu dyzlarь iqi ƣɵldən çьkarьlmakdadyr. Bynlar da Masazьr və Bɵjuq-Şor ƣɵlləridur. Axьrьncь illərdə əm daş dyzynyn və həm çɵquntu dyzynyn istehsalь oldykca artmьşdyr. Məsələn: Naxçьvan daş dyz mə'dərlərindən 1924-də 18000 ton. 1926-da təxminən 37000 ton dyz istehsal edilmişdur. Ə'şьran ƣɵllərindən istehsal edilən çɵquntu dyz, 1924-cu ildə 4150 ton və 1926-cь ildə isə 31170 tondyr.

8. Dəmir və Daşqəsən problemi.

Hali-hazьrda Azərbajcan Sosjalist Şyra Cumhyrijjəti hɵqumәti, Ƣəncə şəhərindən cənyb-gərbə dogry təxminən 40 qilometro məsafədə bylynan Daşqəsəndə dəmir zavody kyrmaga bɵjuq dikkət verməqdədur. By magnitli demir daşь jatagьnьn ehtijatь lazьmьnca tədkik edilmiş və by ehtijatьn 190.000.000 ton oldygy tə'jin edilmişdur. Mə'dən ehtijatь bol və dəmir fajizi çok olan Daşqəsən jatagьnьn çok bɵjuq sənaje əhəmijjəti vardyr. Zakafkasija və Azərbajcanьn indijə kədər bir dənə də olsyn dəmir zavody jokdyr. Halby qi, xusysilə hɵqumətimizin dytdygy sənaje'ləşmə kyrsyny nəzərə alar isəq dəmir, çygyn və polada olan ehtijac çok bɵjuqdur. Byna ƣɵrə də lajihəjə alьnan Daşqəsən dəmir zavodynyn Azərbajcan iktisadijjatьnda nə bɵjuq rol ojnajacagь ɵz-ɵzluƣundən ajdьnlaşar. Dəmir kajьrma prosesinə lazьm olacak daş qɵmurun (koksyn) Ƣurcustan, Tiqvarçel daş qɵmur jatagьndan alьnacagь təsəvvur edilməqdədur.

9. Gejri kazьntьlar.

Manganez. Manganez ehtijatь, Ƣəncə kəzasьnda, Jelenendorf həvalisində Molla-Cəlilli və Yzyn-Təpədə vardyr. Hər iqi jatakdaqь manganez mikdarь, Ƣurcustan cumhurijjətindəqi məşhyr Çiatyr jatagьndan çok ƣeridədur. Hali-hazьrda, Azərbajcanda manganez sənajeinin inqişafь barəsində iktisadi mə'lymat jokdyr. Donets hevzəsinin və Yralьn manganez ehtijacь Nikopol (Ykrajnanьn cənybyndadyr) manganezi ilə tamamilə ɵdənməqdədur. Nikopol manganezi xaricə də ƣəndərilməqdədur. Azərbajcan manganezinin xaricə ƣəndərilməsi barəsində danьşmak hələ qi, artьkdyr, çunqa- Azərbajcan manganezi, qejfijjətcə daha jaxşь və nəklijjat nɵkteji-

-nəzərindən Kara dənizə jakьn olmagьna ƣɵrə daha əlverişli cografi şərtlərdə bylynan Çiatyr manganezılə rəkabət edə bilməz.

Kyrşyn. Kyrşyn jatagь, Naxçьvanьn Ƣumuşluq qəndindədur. Inkilabdan əvvəl by jatak işlənmiş və umymijjətlə təxminən 255 ton kyrşyn alьnmьşdyr. Inkilab zamanьnda zavodyn hamь təchizatь və məsqənlər xarab edilmişdi By jatak indijə kədər ətraflь bir syrətdə tədkik edilməmişdur. Byna ƣɵrə də by jatagьn sənaje əhəmijjəti barəsində bir kərar jokdyr.

Çinko. Mehmandaqь çinko jatagь yzak qeçmişdə və sonra inkilab başlamazdan kabak kьsa bir zaman işlənmişdur. Mehmanьn sənaje əhəmijjəti indijə kədər ajdьnlaşdьrьlmamьşdyr. Sənaje əhəmijjəti olacagь ƣuman edilən by jatagьn karakter və ehtijatьnь muəjjən edəcəq araşdьrma aparьlmasь lazьmdyr.

Kobalt. Jer uzərində kobalt olan jerlər azdyr. Şyralar Ittifakьnьn çini və porselan zavodlarь uçun hər il 16 ton kobalt oksidi lazьmdyr qi by, Inƣiltərə və Almanjadan ƣətirilməqdədur. Ondan başka, maşьn inşaatьnda bir çok hallarda əvəzi bylynmajan stellit (by istehsalat, Leningradda „kьzьl Pytilovçy" də vardyr) xəlitəsi hazьrlanmagьna ƣɵrə, kobalt ƣet-ƣedə artьk əhəmijjət kazanmakdadyr.

Kobalt Daşqəsəndə vardyr. Byrada bir zamanlar kobalt istehsal edilmişdi. 1901-ci ildən kobalt istehsalь qəsilmiş və sonra jenidən başlanmamьşdyr. Daşqəsəndə kobalt kalmamьş oldygyna hɵqum etməƣə heç bir əsas jokdyr. Hər ƣah araşdьrьlarsa, byrada kobalt mə'dəni jyvasь tapmak ehtimalь vardyr.

Ququrt. Ququrt mə'dəni Naxçьvarda Ƣumurdə vardyr. Byrada jetmişinci illərdə az mikdarda ququrt istehsal edilmişdur. Muharəbə zamanьnda byrada araşdьrma başlanmьş isə də inkilab başlanmasilə by dajandьrьlmьş və by işlərin nəticəsi mə'lym olmamьşdyr.

Zakafkasja federasijasь qənt təsərrufatьnьn ququrt çiçəƣinə çok ehtijacь vardyr. Byna ƣɵrə də by jataga dikkət jetirib araşdьrma başlajarak istehsalatь kyrmaga və by syrətlə Zakafkasja bazarlarьndan, xaricdən ƣətirilən ququrdu sьkьşdьrmaga ehtimal vardyr.

Arsenik. Cylfa rajonynda Dagrь-Dagda və gejri jerlərdə arsenik jatagьnьn bylyndygyna dajir nişanələr vardyr və bynlardan bir paralarь Iran haqimijjəti zamanьnda kystar syrətdə işlənmişdur. Şyralar Ittifakь həmişə xarici arsenikdən istifadə etmişdur. Hərbi işlərdə arsenikin xusysi əhəmijjəti olmagьna və başka məksədlərdə də işlənməƣinə ƣɵrə jykarьda sɵjlənilən jataklarь istər qejfijjət və istər qəmijjət e'tibarь ilə ajdьnlaşdьrmak təsəvvur olynyr.

Azbest. Azbestə olan tələb hər bir ɵlqədə ƣundən-ƣunə artmakdadyr. Çunqu azbestin ƣərəq sənaje və ƣərəq texnikanьn muxtəlif sahələrində işlədilməsi ƣet-ƣedə artmakdadyr. Daxili ba-

zarda da azbestə olan ehtijac hiss edilməqdədur. Azbest xam şəqildə xaricə qəndərilə bilər. Azbest jatagь Şyşanьn jakьnlьgьnda Tyrş-Sydadyr. By jatagьn sənajeə nə dərəcəjə kədər əlverişli oldygyny qeoloziq araşdьrmalar ilə tə'jin etməq lazьmdyr.

Koalin. Koalinə Çovdar həvalisində təsaduf edilməqdədur. By koalinin numynələrьnin xarici şəqlinə bakьlьrsa, byny ən jaxşь sortlardan hesab etməq lazьm qəlir, ancak by koalin qimijəvi cihətdən hələ qi, tədkik edilməmişdur.

Cibs. Bizdə cibs jatagь, Qəncə kəzasьnda Jykarь Hacьqəntdədur. Azərbajcanda inşaat işlərində cibsə ehtijac hiss edilməqdədur. By jatak tədkik edilməmişdur.

10. Mineral mənbə'ləri.

Jerin dərinliqlərində bylynan təbii zənqinliqlər arasьnda muhum jerlərdən birini də mineral mənbe'ləri və ja mineral sylarь dytyr. Hali-hazьrda mineral sylarь, butun əlqələrdə, insanlarь bir çok xəstəliqlərdən xulas edən muhum bir mualəcə vasitəsi olarak qeniş syrətdə işlədilməqdədur. By mənbe'lər adi içmə sylarьndan minerallaşmьş olmalarь ilə ajьrd olynyrlar, jə'ni mineral sylarьnda bromly, jodly, xlorly, ququrtlu və karbonly birləşmələr, kalsiym, natriym, magneziym, dəmir, qirəç və gejriləri vardyr. (Təbabət nəkteji-nəzərindən) əzlərindəqi by və ja başka mineral dyzlarьn daha çok əhəmijjətli olmagьndan asьlь olarak mineral sylarь aşagьdaqь gryplara ajrьlьr:

1) kələvi sylar,
2) dəmirli sylar,
3) acь sylar,
4) ququrtlu sylar,
5) xərəq dyzly sylar.

Mineral sylarьnьn çoky jerdən isti halda çьkьr. Bynlarьn istiliqləri Reomur ilə çok zaman 60—70° və daha artьk gradysa çatьr. Laqin bynyn əqsi olarak Reomur ilə 4°-a kədər sojyk olan mənbe'lər də vardyr.

Mineral mənbe'ləri çok muxtəlif syrətlərdə işlənir: bir para mənbe'lərdə çimirlər, bir para mənbe'lərin syjyny içirlər. Həm sylarь içilən və həm də çimilən (məsələn: narzan qibi) mənbe'lər də vardyr. Bir çok mənbe'lərdən jalьnьz mənbe'lərin bylyndyklarь jerlərdə dejil, yzak jerlərdə də istifadə olynyr.

Mualəcə mənbe'lərindən danьşdьkda, mualəcə palçьklarь barəsində də bir neçə səz səjləməlidur. Mualəcə palçьklarь dejə, qəl, çaj və gejridə çəquntu halьnda bylynan minerallaşmьş lilə dejilir. By palçьklar vanna şəqlində ja butun vucyda və ja vucydyn bir hissəsinə xarici mualəcə vasitəsi olarak işlədilir. Adəta palçьklar çok kьzdьrьlmьş halda işlədilir və ja qunəş şua'larь ilə

kьzmьş palçьklardan istifadə olynyr. By cur palçьklar da mineral mənbe'ləri qibi dunjanьn hər tərəfinə jajьlmьşdyr.

Azərbajcanьn çok bol mineral mənbe'ləri və bir çok kyrort jerləri vardyr. By mənbe'lərdən çoky tədkik edilməmişdur, bynlarьn çokyndan istifadə edilməməqdədur. Hətta Azərbajcan əhalisi arasьnda by kədər məşhyr olan, Kyba kəzasьndaqь Xaltan, Şamaxь kəzasьndaqь Zərqah və Çyxyr-Jyrt mənbe'ləri qibi mənbe'lər belə indijə kədər ibtidai halda bylynmakdadyr.

Azərbajcanlьlar arasьnda Qurdustan və Lənqəran mənbe'ləri bəjuq əhəmijjət kazanmьşlardyr. Qurdustan kəzasьnda: Nyrəddin -narzan (Kotyrly dajirəsində) kotyrly-narzan (Minqəntli dajirəsində) Minqəntli ыlьk sy mənbe'ləri vardyr. Laqin Tərtərdə, Qulbəcər dajirəsindəqi Isti-sy mənbəi bəjuq şəhrət kazanmьşdyr, mənbeə Kafkazьn hər tərəfindən ildə minlərcə xəstələr qəlir. By mənbe'dən jer uzunə 5 miljon litrəjə kədər isti sy çьkmakdadyr. By mənbe əz syjynyn xasijjəti e'tibarilə məşhyr Karlsbad Şprydelinə musavidur. Syjynyn çok bollygy bylyndygy jerin jollarьnьn jaxşьlьgь və syjynyn tərqibi e'tibarь ilə Isti-sy Şyralar Ittifakьnda jeqanə bir mənbe'dur. By mənbein jalьnьz dar jerli mikjasda dejil, butun Ittifak mikjasьnda əhəmijjət kazanacagь ymyd edilə bilər.

Lənqəran kyrortlarь çokdan bəri vardyr. Bynlarьn çok qəzəl sybtropiq təbiət və bitqiləri, ildən-ilə bir çok xəstələri cəlb edir. Lənqəran kəzasьnda Jykarь Əndican və Ərqəvan adьnda iqi gryp mineral mənbe'ləri vardyr.

Jykarь Əndican mənbe'ləri Lənqəranьn gərb tərəfində 12 qilometro məsafədə daglьk jerdədur. Bynlar 10 dənə, ququrtlu, minerallaşmьş mənbe'dur. By mənbe'lər jerin uzunə çьkьr və qundə 100.000 vedrə sy verir. Hali-hazьrda jalьnьz 6 mənbe'dən istifadə edilir. Bynlar qundə 40.000 vedrə sy verirlər. Mənbe'lərin jakьnlьgьnda təpələr ilə ihatə edilmiş bir mejdançada 100 jataklь bir sanatorja tiqilmişdur. Byrada bir sezonda 1000 nəfərdən artьk mualəcə olyr.

Ərqəvan mənbe'ləri Prişib qəndinin cənyb gərbində 25 qilometro məsafədədur. Bəjuq və az çok tədkik edilmiş mənbe'lər uçdur. Bynlar qundə 150.000 vedrə sy verirlər. Mənbe'lərin dad və temperatyrlarь muxtəlifdur. Mualəcədən ətru indiliq jalьnьz birindən istifadə olynyr. Çunqu diqər iqisindən istifadə etməq uçun kabakca bir para işlər lazьmdyr. Lənqəran sylarьndan daha az kijmətli və daha az zənqin olmajan Ərqəvan sylarьnda mualəcə ibtidaji usyllar ilə aparьlmakdadyr.

Əfşaranda bylynan bir çok qəntlər də kyrort jerləri sьrasьna daxьl edilə bilir. Bynlardan ən məşhyrlarь jarьm adanьn şimal-gərbi sahili bojynca dizilmiş Bizovna, Mərdəqan, Pirşagь, Məştagьdyr. By qəntlərə jaj fəslində Baqь camaatь qutlələr ilə qedirlər.

Bizovna və Mərdəqanda bir çok jaxşь təşqil olynmyş istirahət evləri vardyr. Bizovna sumuq tyberqulozyny mualəcə etməq uçun 50 jataklь bir yşak sanatorijasь vardyr, daha 120 jataklь bir sanatorija dəxi tiqilməqdədur qi, by butun Zakafkasjada birinci sanatorija olacakdyr. Ǫøzəl pljaƶ, bol ǫunəşli ǫunlər, dəniz havasь, dəniz vannasь butun bynlar, by rajony bøjuq mualəcə əhəmijjəti olan bir jer hesab etməǫə əsas təşqil edir.

Ən son tədkikata ǫørə Əfşaranda kyrort uçun ən əlverişli jerin Høvsan oldygy anlaşьlmьşdyr. Høvsanda quləqlər azdyr. Syraxanьdan 7 qilometro məsafədədur. Høvsanda ququrtlu dyzly sy vardyr. By sy tərqibi e'tibarilə məşhyr Matses syjyna musavidur.

Syraxanьda ququrtlu sy mualəcəxanasь vardyr. Byrada bir çok xəstələr mualəcə olmakdadyr.

Syraxanьda Bøjuq-Şor ǫølundə çokly mualəcə palçьgь çəǫuntusu vardyr. Azərbajcanda mualəcə və kyrort əhəmijjətləri olan by sajьlmьş jerlərdən başka bir çok jerlər vardyr. Bir çok kəzalar hələ qi, tədkik olynmamьşdyr. Halby qi, by barədə onlar çok maraklьdyr.

Ǫəncənin cənybində 35 qilometro məsafədə çok ǫøzəl bir dag ǫølu olan Ǫøǫ-Ǫøl, by cur kyrort jajlaklarьndandyr. Ǫøǫ-Ǫøl kalьn meşəliq içində olyb çok şairanə bir mənzərə təşqil edir. Şəqi kəzasьnьn əzəmətli mənzərəsilə tamaşa edənləri hejrətdə byrakan daglarьnь da Azərbajcanьn jaxşь iklimli jerli sьrasьna daxьl etməlidur. Şyşa və Stepanaqert dəxi belədur. Şyşa dəniz uzundən 1.400 metro juqsəqliqdədur. Kyrydan artьk dəniz temperatyryna oxşar muntəzəm bir temperatyry vardyr. Şyşanьn oldygy jer, sьk meşəli daglar ilə çevrilmiş bir duzənǫahdyr qi, mənzərəsinin ǫøzəlliǫilə bir tabloja oxşar.

Stepanaqertin bylyndygy jer Şyşadan alçakdyr. Byna ǫørə də jagmьrlarь az, havasь mø'tədil və kyry, hər tərəfi meşə, iklimi jymyşak, muntəzəm və quləqsizdur. Stepanaqert bir neçə il ərzində ikliminin jaxşьlьgьna şøhrət kazanmьşdyr. Byraja daha hərbdən əvvəldə bir çok tyberqulozly (vərəmli) turq, erməni camaatь və Baqь işçiləri ǫedərdi.

II. IŞLƏMƏ SƏNAJEI (TOKYMAÇЬLЬK DAXIL DEJILDUR).

1. Umymi icmal

Azərbajcanьn neft və tokymaçьlьkdan baqka muxtəlif sahələrdə bir çok işləmə sənajei vardyr. Laqin əvvələn: bynlarьn çok hissəsi qiçiq mikjasdadyr, iqincisi—ǫərəq ajrь-ajrь sahələrə ǫørə və ǫərəq ølqənin muxtəlif rajonlarьna ǫørə mutəsavi dejildur. Umymijjətlə isə Azərbajcanьn işləmə sənajei xьrda, sənət kystar tipində istehsalatdan iri, fabriq-zavod tipli istehsalata qeçid devrində bylynmakdadyr. Bynynla barabar ølqədə iri, zavod senajei istehsalatь da vardyr.

Azərbajcanьn işləmə sənajei: yn ujutmə və duju təmizləmə stehsalatь, tutun, poligraf, metal, şişə, ǫøn və bijan qequ sənajei sahələrindədur.

2. Yn ujutmə və duju təmizləmə istehsalatьndan başlajak.

Yn ujutmə sənajei, jalьnьz taxьl və yny ycyz kijmətlə daşьmak mumqun oldygy zaman inqişaf edə bilər. Rysjada əmtiə tipli bøjuq dəjirmənlərin Volga, Don qibi nəklijjata əlverişli çajlar və dəmir jollarь cəvarьnda kyrylmyş olmalarь da bynynla izah olynyr. Çərəq və yn ilə operasijalarь nəklijjə xərclərindən asьlьdyr. Nəklijjə xərci baha oldykda taxьl və ynyn, istehsal edilən rajonlardan istehlaq edilən rajonlara ǫətirilməsi çətin olyr. Sy jollarь ilə nəklijjə xərcinin ycyz olmasь və onynla rəkabət aparan dəmir jollarь Baqь rajonynda əmtiə tipli bøjuq dəjirmənlər kyrmaga imqan vermişdur. By rajonyn istehlaq rajony olmasь, Azərbajcanda yn ujutmə sənajeinin jaradьlmasьnda az rol ojnamamьşdyr.

Hərbdən əvvəl başlьca taxьl hazьrlama rajonlarь Şimali Kafkaz və Volga bojy vilajətləri idi. Hali-hazьrda da Baqьja taxьl ən çok Şimali Kafkazdan ǫətirilir.

1927-ci ilin 1 aprelindən e'tibarən devlət dəjirmənləri, Azərbajcan devlət yn tresti (Azyntrest) adlь altьnda, mustəkil yn ujutmə tresti olarak ajrьlmьşdyr. By trestin hej'ətinə 5 yn ujutmə dəirməni və 3 duju təmizləmə dəjirməni daxildur. Azyntrestin dəirmənlərindən başka bir dənə də Baqь Şyrasьnьn idarəsində duju təmizləmə dəjirməni vardyr. Baqьda əhəmijjətsiz mikdarda taxьl işləjən bir neçə dənə də xusysi şəxslərə ajid dəjirmən vardyr.

Azyntrest øz nizamnamasьnьn karakterinə ǫørə, øzǫələrinin taxьlьnь ujudən bir muəssəsə olyb, øzu taxьl hazьrlamaz. Duju təmizləjən zavodlara ǫəlincə, Şyralar Ittifakьnьn hamь duju təmizləmə sənajei tamamilə Azərbajcana ajiddur. Çunqu muqəmməl tipdə duju təmizləjən zavod jalьnьz Azərbajcanda, Baqьda vardyr. Astraxanda da duju təmizləjən zavodlar var isə də bynlar jarь kystar halda olyb istehsalatlarь da çok məhdyddyr. Baqь zavodlarьnьn işlədiqləri duju başlьca Irandan ǫəlir. Irandan başka Lənqəran Astara rajonlarьndan da çətliq ǫəlir. Təmizlənmiş duju Baqьdan RSKŞC-nə ǫøndərilir. Duju və çəltiq Baqьja jalьnьz dəniz joly ilə ǫətirilir.

Hər nə kədər yn ujutmə və duju təmizləmə muəssəsələrinin işlədiqləri taxьl və duju, bynlarьn istehsalat kabilijjətlərinə nisbət indijə kədər lazьmi mikdarda dejilsə də, ancak by muəssəsələ-

rin istehsalatь jenə də bɵjuq mikdara çatьr qi. byny aşagьdaqь cədvəl də təsdik edir.

Illər	Ton hesabilə işlənən mikdar.
1924—25	75862
1925—26	84548
1926—27	53326

1927-28-ci ildə işlənən taxьl mikdarьnь 1926—27-jə nisbətlə 30% artьrmak təsəvvur olynyrdy. Dujujə ƣəlincə, Iran ilə munasəbatьn tənzim edilməƣinə ƣɵrə duju idxalatьnьn 1927—28-ci ildə artьrьlacagь və duju təmizləjən zavodlarda işləmə mikdarьnьn ən azь 56 miljon qilogram olacagь təsəvvur olynyrdy.

3. Mexaniq zavodlar.

Baqь sənaje rajonynda 6 metal zavody vardyr. Bynlardan beşi (polat-çygyn mexaniq, çygyn-tɵqmə istehsalatь və gejriləri) işləməqdədur. Kalan biri isə xusysi olarak araba istehsalatь uçun yjgynlaşdьrьlmьş olyb, işsizdur. Butun by zavodlar Azərbajcan metal sənajeinə daxьl olmakdadyr. Ən iri muəssəsə, Kafkasijada bɵjuqluƣu ilə təq olan polat tɵqmə zavodydyr. Çygyndan polat əldə etməq uçun by zavodyn marten ocagь vardyr. Zavod, kazma instrymentləri uçun kalьb, adi və dirsəqli vallar, cur-bə-cur dişli çarxlar, tavalar, sindanlar, maşьn və motorlarьn hər bir hissəsi, tamam maşьnlar, paraxod vinti (pərvanə) və lobərləri, kazma instrymentləri, makkaslar, çevirmə dajirələri və gejri qibi muxtəlif qejfijjət və ɵlçudə cur-bə-cur fason və kalьb polat tɵqmələri hazьrlamakdadyr.

Işləməqdə olan zavodlar Baqь sənaje rajonynyn muxtəlif jerlərində oldyklarьndan 1924—25-ci ildə by zavodlarьn konsentrasijasь uçun əsaslь syrətdə çalьşmaga başlanmьş və by işin 1927—28-ci ildə kyrtarьlmasь təsəvvur olynmyşdy. Konsentrasija sɵjlənmiş zavodda aparьlmakdadyr. By zavodyn təchizatь muqəmməlləşdiriləraq və ƣenişləndiriləraq mevcyd olan və inqişaf etməqdə bylyn n Azərbajcan senajeini idarə etməq uçun vahid, ƣuçlu bir muəssəsə jaratmak imqanь əldə ediləcəqdur.

Azərbajcan metal sənajeinin hazьrladьgь ən muhum mə'lymat və jarь fabrikatlar bynlardyr:

Mə'mylat	Ɵlçu vahid ləri	1925—26	1926—27	1927—28
Çygyn tɵqmə	Ton	326,9	232,4	400,0
Mis "	"	9,1	9,6	20,0
Polat "	"	376,3	641,7	833,3
Boçka dəzƣahlarь	Dənə			84

Ƣɵrulduƣu uzrə Azərbajcan metal sənajei jalьnьz çygyn polat və mis. tɵqmə istehsalatьnь ƣenişlətməq dejil, (boçka-dəzƣahlarь qibi) xusysi işlər də ƣɵrur və by syrətlə şəhər və qənt bazarlarьna qɵməq edir. Azərbajcan metal sənajei mə'mylatьnьn kijməti 1926—27-ci ildə 615,9 min və 1927—28-ci ildə isə 1.331,9 min manat (216,2%) mikdarьnda tə'jin ediləməqdədur.

Metal zavodlarьnьn bazarlarь ancak Azərbajcanьn daxili bazarlarь və başlьca Baqьdyr. Əƣər son zamana kədər Azərbajcanda ƣeniş zavod mikjasьnda metallyrƣi (çygyn, dəmir, polat əldə etmə) və metal işləmə sənajeinin inqişafь uçun yjgyn istinadƣah olmadьgь nəzərə alьnarsa, vəzijjətin by cur olmasь təbii bir haldyr. By barədə, ancak Daşqəsən məsələsi tamamilə həll olyndykdan sonra danьşmak olar.

4. Ƣɵn sənajei.

Azərbajcanda ƣɵn sənajei Baqьdaqь 4 zavod tərəfindən aparьlmakdadyr. Bynlardan 2 dənəsi oldykca iri olyb, Ali Xalk Təsərrufat Şyrasьnьn „Azərƣɵn“ muəssəsəsi idarəsindədur, kalan iqi zavod isə Baqь Xalk Təsərrufat Şyrasьnьn əmrinə verilmişdur. By zavodlarьn təchizatьnь numynə olacak dərəcədə muqəmməl hesab etməq olmaz. Çunqu by zavodlar vətəndaş muharəbəsi devrində, maşьn ehtijacь butun Şyralar Ittifakь daxilində şiddətlə hiss edildiƣi bir zamanda tə'sis olynmyşdyr. Azərƣɵn zavodlarьnьn istehsalat kabilijjəti ajda 1500 iri və 10.000 qiçiq ƣɵn tə'jin edilməqdədur qi, by mikdar umymijjətlə Baqь Şyrasь zavodlarьnьn istehsalat kabilijjətlərindən bir az artьkdyr. By zavodlarьn e'mal etdiqləri jymyşak və bərq ƣɵn məta'larь ən çok Baqь bazarlarьnda satьlmakdadyr. Çunqu Azərbajcan qəntləri, xusysi jaşajьş şərtlərinə ƣɵrə, zavod e'malatь olan ƣɵnləri işlətməjib, ɵzlərinin hazьrladьklarь, jarь işlənmiş ƣɵn ilə qifajətlənirlər. Halby qi, Baqь bazarьnьn ƣɵnə olan ehtijacь bɵjuq oldygyndan, Baqь zavodlarь by ehtijacь tamamilə ɵdəjəməjir, byna ƣɵrə də ƣɵn tresti jerli bazarda cənybi Rysja zavodlarьnьn ƣɵn məta'larьnь satmakdadyr. By rəkabətə bakmajarak Azərbajcan zavodlarьnьn mə'mylatь Baqь bazarlarьnda asanlьkla satьlmakdadyr qi, by, bizim zavodlarьmьzьn daha jaxşь cins və jarь val gryplarь (bynlardan çəqmə pəncəsi kajrьlьr) və by jymyşak ƣɵn məta verimlərilə izah olynyr. Mə'mylatь ycyzlandьrmak və jerli xam maldan çok istifadə etməq uçun, Azərƣɵn zavodlarьnьn təchizatlarьnьn kismən dəjişdirilməsi lazьmdyr qi, by iş uçun Azərbajcan ƣɵn tresti 1927-28-ci ildə 20 min manat təxsis etmişdur. Azərqɵn zavodlarь 1926-cь ilin dekabrьnda Baqь Şyrasь nəzdində bylynan, Baqь qimija ƣɵn muəssəsəsinə qeçmişdur.

5. Bijan qequ sənajei.

Bijan qequ sənajei tircə „Bijan“ adlanan səhimdarlar şirqətində mərqəzləşmişdur. By şirqətin fə'alijjəti, bijan qequnu tədaruq etməq və presləməqdən ibarətdur. Bijan qequ aşagьdaqь rajonlarda çьkarьlmakdadyr. Ycar, Ləqi, Qurdəmir, Qəncə, Saljan və gejriləridur. Bijan qequ Ycar və Qəncə zavodlarьnda preslənirdi, indi isə bircə Ycarda preslənir. „Bijan“ şirqətinin hej'əti-idarəsi də Ycardadyr. 1924-25 və 1925-26-cь illərdə 1,7 miljon manat kijmətində 16.583 ton bijan qequ ixrac edilmiş idi, 1926-27-ci ildə isə 6.500 ton ixrac edilmişdi. By qeq Şimali Amerika muttəhid ştatlarьna ixrac edilir. 1924-25-ci təsərrufat illərində Azərbajcan qəntliləri jardьmçь kazanc olarak təxminən 500.000 manat pyl, 1000 ton yn, 2 vagon arşьn malь, 50.000 metro ag və gejriləri almьşlardyr qi, byradan, bijan qequ sənajeinin Azərbajcan xalk təsərrufatь uçun nə kədər əhəmijjətli oldygy ajdьn qerunur.

6. Tutun sənajei.

Tutun Azərbajcanda çok mikdarda əqilməjib, cumlətanь 760 hektar jer dytyr və by da başlьca Zakatala kəzasьndadyr. Azərbajcanda tutun mə'mylatь başlьca Baqьda mevcyd olan oldykca bejuq 4 fabriqdə hazьrlanьr qi, bynlardan biri Ali Xalk Təsərrufat Şyrasьnьn Azərbajcan Tutun trestinin ixtijarьnda bylynan və „Kьzьl Oktjabr“ adlanan devlət tutun fabriqi, kalan uçu isə „Pivovarov kardaşlarь“, „ aqь şirqəti“, „Şirinbəjov kardaşlarь“ adlь xusysi fabriqlərdur. Təchizatь və istehsalatьnьn mikdarь e'tibarilə ən qucly fabriq „Kьzьl Oktjabr“ devlət tutun fabriqidur. By fabriq 1924-cu ildə elektriqləşdirilmişdur. Azərbajcan tutun tresti xam malь Acarьstan (Syxym tutunu) almakdadyr. Xusysi fabriqlər japrak tutunu başlьca Lagodex (Qurcustan), Kyban və Syxym rajonlarьndan alьrlar. Azərbajcan tutun trestinin artmagь aşagьdaqь mə'lymatdan ajdьn qerunur. 1922-23-də 166 miljon papiros və 20 ton tutun istehsal edilmisdi, 1926-27-ci ildə isə 660 miljon papiros və 65 ton tutun istehsal edilmişdur. Trestin papiroslarь Azərbajcan bazarlarьnda və ən çok Baqьda satьlьr, kismən də (Turqustana) ixrac edilir. Baqь bazarьnьn tutun və papiros ehtijacь o kədər bejuqdur qi, by ehtijacь Azərbajcan tutun tresti edəjə bilmir. Bir hissə papiros Rysja Sosjalist Koşma Şyra Cumhyrijjətindən və Ykrajna Sosjalist Şyra Cumhyrijjətındən: Leningrad tutun trestindən, Krьm tutun trestindən və Don devlət tutun trestindən qətirdilir.

7. Poligraf sənajei.

Ən bejuq poligraf muəssəsələri, Baqьda bylynan və Ali Xalk Təsərrufat Şyrasьnьn poligraf tresti tərəfindən birləşdirilmiş №1 və №2 devlət mətbəələri və devlət fotoçinko litografijasь, bir neçə Baqь gəzetələrinin idarələrində bylynan „III Internasjonal“ mətbəəsi və çapçьlar artelinə ajid olan „Əməqçilər şirqəti“ mətbəəsidur. Bir neçə mətbəə, litografija, və magaza Azpoligraftrestin idarəsindən alьnarak (Baqь Şyrasь nəzdindəqi) Baqpoligrafa virilmişdur. Maşьn mikdarь e'tıbarilə poligraftrestin təchizatь tamamilə qafidur, ancak by maşьnlar qehnəlmiş olyb, bynlar təzə konstryksijalь maşьnlar ilə əvəz edilməlidur. Bir para maşьnlar hali hazьrda təzələnmişdur.

Qələmənin adi mə'nasilə, əmtəə satmak məsələsi, poligraf sənajei uçun bejuq bir rol ojnamaz. Çunqu bynlar deməq olar qi, ancak devlət organlarьnьn, koperativ və ictimai muəssəsələrin sьfarьşlarь uzərinə çalьşьrlar, jalьnьz az mikdarda (dəftərxana qitablarь, bloknotlar, dəftərlər və gejri) bazar uçun işləjirlər. Ona qerə də poligraf sənajeinin satьşь deməq by şərajitdə, onlarьn hazьrladьklarь mə'mylat deməqdur.

8. Şişə sənajei.

Azərbajcanda şişə mə'mylatь istehsalatь „Azərşişə“ muəssəsəsi tərəfindən birləşdirilmiş, Baqьda bylynan № 1 və № 2 devlət şişə zavodlarьnda mərqəzləşmişdur. By zavodlar 1919-cy ildə tə'sis olynmyşdyr, laqin onlar indijə kədər jalьnьz bytьlkalar və apteq kablarь hazьrlamьşlar və hazьrladьklarь mə'mylat jalьnьz tund jaşьl şişədən olmyşdyr. Jerli şişə sənajeinin by vəzijjətdə bylynmasьnьn səbəbi başlьca by zavodlarьn təchizatьnьn ibtidai halda olmasь və daha jaxşь şişə hazьrlamak uçun lazьmi material olmamasьdyr.

9. Baqь Şyrasьnьn jerli sənajei.

Azərbajcan şəhərləri içində nisbətən jerli iri sənajei olan Baqь şəhəridur qi, by sənaje də Baqь Şyrasьnьn idarəsindədur. Jerli sənajei birləşdirməq və juqsəltməq uçun 1926-cь ilin ijyn ajьnda Baqь Jerli Sənaje Şe'bəsi təşqil olynmyşdyr. By şe'bənin hej'ətinə, texniq istehsal və iktisadi əhəmijjətləri e'tibarь ilə təşqil olynmyş mustəkil təsərrufatlar, trestlər daxьl olyr.

By mustəkil təsərrufatlar aşagьdaqьlardyr:

1) Baqь inşaatь(Бакстрой)qi, bynyn hej'ətinə: inşaat daşlarьnь sьndьrmak uçun karjerlər, mebel və xarrat ystaxanasь, qirəç zavody, qərpiç zavody və boçka zavody daxьldyr.

2) Baqь qimija qen (Бакхимкожа) muəssəsəsi qi, bynyn hej'ətinə sabyn zavody və 3 qen zavody daxьldyr.

3) Baqь poligraf muəssəsəsi qi, bynyn hej'ətinə, mətbəələr, litografijalar və magazalar daxьldyr.

4) Baqь məhrykat (Бактоп) muəssəsəsi qi, bynyn hej'ətinə 43 duqan və 3 əsas ambar daxьldyr.

Sonra Baqь jerli sənajeində, ərzak sənajei istehsal—ticarət birliƣi təşqil olynyr qi, by hej'ətə, tutun, makaron, əriştə, kənnadi fabriqləri; hamam, dəniz hamamь qibi kommynal muəssəsələr tresti daxьldyr.

Byndan başka Baqь Şyrasь pijvə zavody və mineral sylarь zavody ilə byzxana icarəjə vermişdur.

Baqь jerli sənajeinin nə kədər bөjuq bir birləşmə oldygyny anlamak uçun Baqь Şyrasьnьn ƣərəq өzunun və ƣərəq icarə verdiƣi muəssəsələrin devrijjəsinin gejri istehsalata ajid məta satьşь devrijjəsini nəzərə almajarak, 1926-27-ci ildə 7 miljona çatdьgьnь xatьrlatmak bəsdur.

Baqь jerli sənajei bөjuq nəticələr əldə etmiş isə də, laqın jenə indi də texniq və malijjə cihətindən zəif oldygyny kəbyl etməlidur, çunqu bir para muəssəsələrin maşьnlarь qөhnəlmiş, lazьmi kədər təchiz olynmamьş və ibtidai—кystar istehsal usyllarь ilə işləməqdədur. Byna ƣөrə də by muəssəsələri səmərələşdirməq və qəlmənin tam mə'nasilə sənaje halьna salmak uçun bөjuq vəsajit və əməq sərf etməq lazьmdyr.

Perspektiv təsərrufata ƣөrə jakьn beş ildə jerli sənajeə 3,6 miljon manat kojmak təsvəvvur edilməqdədur qi, by məbləg aşagьdaqь syrətlə təksim olynacakdyr:

1) Ƣenişləndirmə və maşьnlaşdьrma işləri uçun mevcyd karjerlərə 275 min manat: qərpiç zavodyna 195 min manat, qirəç zavodyna 120 min manat, mebel və xarrat fabriqinə 290 min manat, sabyn zavodyna 25 min manat, ƣөn zavodyna 60 min manat' litografija və mətbəələrə 355 min manat, tutun fabriqinə 30 min manat, Baqь məhrykat muəssəsəsinə 65 min manat, cumlətanь 1.415 min manatdyr.

2) Aşagьdaqь jeni zavod və fabriqləri kyrmaga: asfalt zavodyna 100 min manat, şişə zavodyna 125 min manat, alebastr-cibs—tөqmə zavodyna 110 min manat rdylyzçylyk zavodyna 230 min manat, silisiym tyrşyly bojalar fabriqinə 80 min manat, ququrt tyrşysy zavodyna 450 min manat, mineral bojalarь fabriqinə 400 min manat, çəqmə fabriqinə 300 min manat, konserv zavodyna 80 min manat, mineral sylarь zavodyna 60 min manat, kənnadi fabriqinə 250 min manat qi, cumlətanь 2.185 min manatdyr.

10. Ag qөmur və elektriqləşdirmə.

Azərbajcanьn təbii zənƣinliqləri arasьnda tuqənməz, bir mənbe və ejni zamanda ən ycyz bir enerƶi olan „ag qөmur" jə'ni syjyn hərəƣət etdirici kuvvəti çok muhum bir jer dytyr.

Sy kuvvətindən istifadə etməq uzərnə kyrylmyş elektriqləşdirmə Azərbajcan Xalk təsərrufatьnьn juqsəlməsi uçun ən muhum vasitələrdən biri olmalь və elektriqləşdirmə, deməq olar qi, həm istehsal və e'mal sənajeinin hər bir sahəsində, həm də nəklijjatda həjata qeçirilməlidur.

Elektriqləşdirmə, ən az xərc ilə ən çok kazanc verən, ən juqsəq maşьnlaşdьrma formasьdyr. Hali-hazьrda elektriq muhərriqləri, butun başka muhərriqləri (məsələn: byxar muhərriqlərini) aradan çьkarmaga başlamьşdyr.

Elektriq enerƶisinin by kədər umymi jajьlmasь, başka enerƶilərdən heç birində olmajan aşagьdaqь ustunluqlər ilə izah olynyr:

1) Elektriq enerƶisinin yzak məsafələrə ƣөndərilə bilməsi hali-hazьrqь elektrotexnika, enerƶini, radiys uzərilə 400 qilometroja ƣөndərməƣə muvəffək olmyşdyr.

2) Elektriq enerƶisini əldə etməq uçun çaglajan kuvvətlər („ag qөmur"), hətta xьrda cajlarьn akma kuvvətləri („jaşьl qөmur"), dəniz sylarьnьn kabarьb çəqilməsi („ƣөƣ qөmur") qibi muftə enerƶi mənbe'lərindən istifadə edilə bilməsi.

3) Elektriqin: kuvvət (dinamo-maşьnlar), ьşьk (təşəhhub və kevs lampalarь), istiliq (elektriq ocaklarь, mitbəxləri, utuləri və gejri), qimjəvi (məsələn: galvanoplastika), magnit (məsələn: radijo) qibi muxtəlif şəqildə enerƶilərə çevrilə bilməsidur.

Eleqtriq enerƶisinin yzak məsafələrə ƣөndərilə bilməsinin xusysi əhəmijjəti vardyr. Elektriqin by mustəsna xassəsi sajəsində, cumhyrijjətimizin kabagьna Azərbajcanьn hər tərəfində çok mikdarda bylynan sy zənƣinliƣindən istifadə etməq uçun ƣeniş perspektiv açьlmьşdyr.

Elektriqləşmənin həjata qeçirilməsi, juqsəq bir jerdən duşən sy kuvvətindən ycyz enerƶi mənbəi əldə etməƣə imqan verər və by enerƶi elektriq qeçiriciləri vasitəsilə elektriq enerƶisini işlədən jerlərə ƣөndərilə bilər.

Elektriqləşdirmə barəsindəqi by mulahəzə halь-hazьrda Azərbajcan uçun çok əhəmijjət kazanmakdadyr. Sənajein artmasь və jeni muəssəsələrin işə salьnmasь, mə'dən ocaklarьnda, zavodlarьnda, fabriqalərdə maşьn və dəzƣahlarь hərəqətə ƣətirəcəq enerƶi mənbəi məsələsini ƣet-ƣedə daha qəsƣin syrətdə ortaja kojmakdyr.

Baqьnьn, Azərbajcanьn bir çok rajonlarьna nisbətən jakьn olmasь, baqьda qullu mikdarda neft çьkarьlmasь, Azərbajcan nəklijjat və sənajei uçun nefti ən jaxşь bir enerƶi mənbəi olarak irəli surmuşdu, laqin neft janacagьnьn jandьrьlmasьnьn məksədə ygynlygy, hali-hazьrqi şərtlər içərisində ƣet-ƣedə şubhəli bir məsələ halьna ƣirməqdədur.

Umym ittifakьn mənfəətləri nөktəji nəzərindən neftdən, hər şejdən əvvəl Şyralar Ittifakьnьn jerli janacagь və hidro-enerƶisi

olmajan və ja çatьşmajan rajonlar istifadə etməli və sonra nəklijjat işlərində istifadə olynmalьdyr.

Azərbajcanda istifadə edilməjən sy enerzisi mənbə'ləri (Qur, Aras, Tərtər və bir çok qiçiq çajlar) vardyr. Byna qørə neftin qeniş syrətdə işlədilməsi dogry olmajьb bizim sənajeimiz „ag“ və „jaşьl qømurdən“ ən çok istifadə etməqə çalьşmalьdyr.

Azərbajcanda hidro-elektriq stansijalarь kyrmak işində nə edilmişdur? 1924 27-illər içərisində Azərbajcanьn muxtəlif kəzalarьnda 19 elektriq stansijasь kyrylmyş və təzələndirilmişdur; bynlarьn umymi qucləri 15000 at kuvvətindədur. By stansijalarьn hamьsь jerli əhəmijjətdə olyb çok hissəsi janacak muhərriqlidurlər (jə'ni by stansijalarda elektriq enerzisi əldə etməq neft məhsylatь uzərinə əsaslanmьşdyr). Bynlardan ən iriləri 350 at kuvvətində Qəncə stansijasь, 180 at kuvvətində Şəqi stansijasь, 140 at kuvvətində Saljan stansijasь və hər biri 100 at kuvvətində Naxçьvan və Karjaqin stansijalarьdyr.

Rajon əhəmijjətində olan hidro-stansijalara qəlincə: şəqidə Qiş çajь uzərində 850 at kuvvətində bir hidro-stansija kyrylmyşdyr. Qəncə çajь uzərində 3750 at kuvvətində, Aşagь-Zyrnabad hidro-stansijasьnьn kyrylmasьna başlanmьş və 1929-cy ildə işə salьnacakdyr.

Qəncənin butun sənaje rajonyny elektriqləşdirməq uçun, Qəncə jakьnlьgьnda Kara-Sakkal uzərində 42.800 at kuvvətində quclu bir hidro-stansijanьn kyrylmasь Azərbajcan həqumətі tərəfindən kəbyl edilmiş və byna Şyralar Ittifakь, devlət planь razьlьk vermişdur.

Cumhyrijjətimizin butun sənajeinə (və o cumlədən Baqь neft sənajeinə) syvarma və qənt təsərrufatьna elektriq enerzisi verə biləcəq daha quclu hidro-elektriq stansijasьnьn və ja bir neçə hidrosentrallarьnьn inşa edilməsi məsələsi, əqər by jakьn beş ildə olmazsa, iqinci və ja uçuncu beş ildə Azərbajcanьn kabagьna çьkacagь şubhəsizdur, çunqu Baqь rajonyny, syvarmanь və xusysilə pambykçylykdan øtru qeniş Mil, Mygan və Şirvan çøllərini tə'min etməq məsələsi jakьn zamanьn məsələsidur.

Kət'i syrətdə elektriq enerzisi işlədilməsini tələb edən başka rajonlara qəlincə by rajonlarda hidrostansija inşa etməq məsələsi perspektiv planda, aşagьdaqь tərtib uzrə dyrmakdadyr.

1) Tavys hidro-stansijasь; by stansija Axьnca-Çaj uzərində kyrylacak və 1050 at kuvvətində olacakdyr. Stansija başlьca Tavys çimento zavodyny və jakьnda olan topraklarьn maşьn ilə syvarьlmasьnь elektriq ilə tə'min edəcəqdur.

2) Stepanaqert hidrostansijasь. By stansija Daş-Altь çajь uzərində kyrylacak və 350 at kuvvətində olacakdyr. Stansija Stepanaqert və Şyşada ipəq zavodlarьnь, ystaxanalarь, mətbəələri və dəjirmənləri elektriq ilə tə'min edəcəqdur. By stansijanьn kyrylmasьna başlanmьşdyr.

3) Zakatala hidrostansijasь. By stansija Tala-Çaj uzərində kyrylacak və 400 at kuvvətində olacakdyr. Stansija taxta zavodyny, butun fabriqini və rajonyn kystar muəssəsələrini elektriq enerzisi ilə tə'min edəcəqdur. By stansija kyrylmaga başlanmьşdyr.

4) Lənqəran, Astara stansijasь. By stansija Tanqərə Çaj uzərində kyrylacak və 300 at kuvvətində olacakdyr. By stansija Lənqəran-Astara şəhərlərini ьşьklandьracak, taxta mişarlama zavodyna, sun'i syvarmaja və dəjirmənə elektriq enərzisi verəcəqdur.

5) Ordybad-Cylfa hidrostansijasь. By stansija Volans çajь uzərində kyrylacak və 200 at kuvvətində olacakdyr. Stansija şəhərin elektriq ehtijacьnь və sun'i syvarmanь tə'min edəcəqdur.

6) Kyba hidrostansijasь. By stansija Kydjal çajь uzərində kyrylacak və 200 at kuvvətində olacakdyr. Stansija şəhərin elektiriq ehtijacьnь, çaxьr, və konserv zavodlarьnь və ystaxanalarь tə'min edəcəqur.

III. KYSTAR SƏNAJEI

1. Dar mə'nada kystar sənajei nədur?

Dar mə'nada kystar sənaje, fabriq-zavod sənajeindən, və ev sənətindən fərkli olarak əl ilə işlənilən sənaje formasьna dejilir. Ancak byradan zavod-fabriq ev sənəti və kystar sənaje formalarь arasьnda muəjjən və tamamilə ajrьca bir hydyd oldygy anlaşьlmamalьdyr. Sənaje və onyn formalarьnьn tarixi inqişaf prosesində, kystarlarьn øz mə'mylatlarьnь javaş-javaş xusysi ystaxanalara qeçurmələri, sənətqarlarьn isə øz ystaxanalarьnda qet-qedə mexaniq muhərriqlər işlətmələri qibi aralьk, qeçid formalar muşahədə olynyr.

Bynynla barabar, by cur qeçid formalarь xaricində, kystar sənajei bir tərəfdən maşьn tətbik edilməməsilə, o biri tərəfdən xusysi ystaxanalar vasitəsilə ajьrd edilir. Adəta, hali-hazьrda sənətqarlar da kystarlar sьrasьna daxil edilir və by syrətlə qəlmənin tam mə'nasь ilə kystar sənajei əldə edilmiş olyr.

Çok zaman kystar ejni zamanda əqinçi qəntlidur, by halda kystar istehsalatьna qənt təsərrufatьnьn bir jardьmçь istehsalatь olarak bakьlmalьdyr. By kystar sənajeində ən çok hallarda jalьnьz muəjjən rajonda və hətta muəjjən qəntdə əl altьnda bylynan: jyn, qøn; lifli bitqi, agaç, qil və gejri qibi xam mallar işlənilir.

Azərbajcanьn kystar sənajei iqi istikamətə ajrьlьr: birincisi jerli qənt camaatьnьn ehtijacьnь ødəməq uçun: kab-kacak, mebel, paltar, çəqmə və gejri qibi cur-bə-cur ev majehtacь, iqincisi—komfort (rahətliq) və bədii ehtijacь tə'min uçun olan: xalça, ipəq tokymalar, agaçdan kajьrma cur-bə-cur mə'mylat qibi şejlərdur.

2. Kystar sənajeinin əhəmijjəti

Azərbajcanьn (Azərneft, Lenin adьna fabriq və gejrilərindən başka) dövlət sənajeinin ciddi syrətdə inqişafь uçun, daha bir çok ƣərƣin təsərrufat illəri ƣərəqdur. Halby qi, bazarda, bir tərəfdən bir para mətaʼlarьn joklygy hiss edilməqdədur və o biri tərəfdən bir para istehsalat arasьnda işsizliq ƣørulməqdədur.

Byna ƣørə də aşagьdaqь iqi moment, hali-hazьrqi təsərrufat vəzijjəti içərisində kystar istehsalatьnьn inqişafьnь tələb edir:

1) Kystar məhsylatьnьn artmasь, bizim iri sənajeimiz tərəfindən e'mal olynan və daha bir neçə illər içərisində istehlaq bazarьnьn tələbini tə'min edə bilməjəcəq olan əsas sənaje mətaʼlarьmьzьn tamamlajьcьsь olmalьdyr;

2) Kystar istehsalatьnьn ƣenişlənməsi artьk işçi kuvvəsini øzunə cəlb edərəq işsizliƣin azalmasьna qøməq edəcəqdur.

Umymijjətlə kystar istehsalatьnьn və xusysən kystar sənətqar kooperasijasьnьn inqişafьna qøməq etməq lazьm oldygy, 1927-ci ilin 3 majьnda Şyralar Ittifakьnьn Xalk Komisarlar Şyrasь tərəfindən xusysi kərarnama ilə təsbit edilmişdi.

Kystar sənajei Azərbajcan həjatьnda hər jerdə ejni iktisadi əhəmijjətdə dejildur. Jaj zamanьn kьsa və işçilərin əqinçiliqlə məşgyl olmasь tam həcimdə olmajan daglьk rajonlarda əqinçiliƣə jardьmçь olan kystar sənajein inqişafь ƣuclənməqdədur. Jaj zamanь yzyn olmakla barabar topraklarь az və ja gejri-munbit olan rajonlar da ejni haldadyr. Tərsinə başlьca cur-bə-cur sənaje və texniq bitƣilərin jetişdirilməsi qibi, qənt təsərrufatь uçun musaid şərtlər olan jerlərdə, kystar sənaje uçun sərbəst işçi kuvvəsi çok az kalar.

3. Kystarlarьn umymi mikdarь və onlarьn ixtisaslara ƣørə bølunməsi

Hərbdən əvvəl Azərbajcanda muxtəlif ixtisaslarda çalьşan 60.000 kystar var idi. 1926-ci ildə dytylan sijahijə ƣørə Azərbajcanьn xьrda kystar sənətqar sənajeində məşgyl olan şəxslərin ədədi (bə'zi təshihat ilə) 55335 oldygy ƣørulmuşdur qi, bynlardan 35724-i qəntlərdə, 19611-i şəhərlərdə çalьşmakdadyr.

55335 KYSTAR-SƏNƏTQAR, SƏNƏTLƏRINƏ ƢØRƏ BY CUR BØLUNUR:

Sahələr gyrypy və karakteriq istehsalat	Mikdar	Mulahəzat
Hamьsь: Şəhərlər	19611	
Hamьsь: Qənt jerləri,	35724	
Hamьsь: Jəqyn	55335	
1. Jyn işləməsi: şəhərlər	680	
Qənt jerləri	18755	Jyn əjirmə, jyn tokyma, incə qeçə və xalçaçьlьk (şəhərdə 225, qənt jerlərində 15000).
2. Jejinti sənajei: şəhərlər	1996	
Qənt jerləri	4603	Yn ujutmə, jarma, çaxьrçьlьk, çərəqçiliq.
3. Paltar və tyalet: şəhərlər	7911	Tiqişçiliq sənajei, trikotaƶ istehsalatь, ƣøn və çəqmə istehsalatь.
Qənt jerləri	3538	
4. Metal işləməsi və maşьn inşaatь şəhərlər	2857	
Qənt jerləri	2592	
5. Ipəq işləməsi şəhərlər	2376	
Qənt jerləri	1968	
6. Agaç işləməsi şəhərlər	1131	
Qənt jerləri	2988	Taxtaçьlьk, ʙoçkaçьlьk, xarratlьk, meʙelçiliq, çarxçьlьk istehsalatь.
7. Ƣøn-dəri sənajei şəhərlər:	1023	
Qənt jerləri	203	
8. Mineral istehsal və işləməsi-şəhərlər	360	
Qənt jerləri	350	Qərpiçliq, dylyzçylyk istehsalatь.
9. Balьkçklьk, şəhərlər	238	
Qənt jerləri	490	
10. Mə'dən və mə'dən zavod sənajei: şəhərlər	163	
10. Mə'dən və mə'dən zavod sənajei: Qənt jerləri	6	
11. Qimija sənajei şəhərlər	81	Başlьca saʙynçylyk.
Qənt jerləri	11	
12. Hejvanat materijallarьnьn işlənməsi: şəhərlər	27	
12. Hejvanat materijallarьnьn işlənməsi: Qənt jərləri	5	
13. Pamʙyk işləməsi-şəhərlər	22	
Qənt jerləri	108	
14. Qagьz sənajei-şəhərlər	37	
Qənt jerləri	—	
15. Poligraf sənajei-şəhərlər	220	
Qənt jerləri	6	
16. Elmi-nəfis sənaje: şəhərlər	466	
16. Elmi-nəfis sənaje: Qənt jerləri	72	
17. Lifli maddələr işləməsi: şəhərlər	23	
17. Lifli maddələr işləməsi: Qənt jerləri	23	

By cədvəldən anlaşılır qi, Azərbajcanın xırda kystar və sənətqar sənaje'lərində işləjən butun işçi qutləsindən şəhərdə olanlar, qəntdə olanlardan təxminən iqi dəfə daha azdyr. By isə qəntdə, çok jajılmış olan bynyn işlənməsi ilə izah olynyr. Ən muhum sənət: jyn mə'mylatın işlənməsi (xalçaçılık), metal, ipəq, agaç, jejinti işlənməsi, paltar, tyalet və iləx...istehsalatıdyr.

4. Kystar-sənətqar kooperasijası. Azsənətbirliqi

Hequmət kystar istehsalatının inqişafını lazım bilməqinə qerə, kystar sənətqar kooperasijasının inqişafı çok əhəmijjət kazanmakdadyr. Təşqilatlarımızın sıfarışlarını jərinə jetirməq uçun təsərrufatımızın ictimai sektorları ilə birliqdə çalışan kystar sənətqar kooperasijası, onlara satış və kredit barəsində qeməq edilməq şərtilə, həm devlət tərəfindən aparılan təsərrufat sijasətinə və həm əsas qutlənin istehlaq ehtijacına yjgyn olarak inqişaf edər. Kystarların təşqilat rəhbərliqi olmadan təbii olarak kooperativləşməqə çalışması bir para nəticələr vermişdur: 1926-cı ildə Azərbajcanda 90-dan artık kystar sənətqar şirqətləri—artelləri var idi. By artellərin 4000 nefərdən artık uzvləri var idi. By təbii prosesi muəjjən bir məcraja salmak lazım idi. Belə bir mərqəz 1927-ci ildə Azərbajcan sənətqarlar kooperasijası birliqi (Azsənətbirliqi) adı altında təşqil olyndy. By birliqin başlıca vəzifələri bynlardyr:

1) Təşqilat sahəsində birləşmiş ajrı-ajrı kystarları təftiş etməq və onları artel və şirqətlərdə birləşdirməq.

2) Təchizat və satış sahəsində kooperativləşmiş kystarları xam mal, jarım fabrikat və by kystarların işlətdiqləri məhsylat ilə tə'min etməq uçun devlət organları və kooperasija ilə rabitə duzəltməq.

3) Istehsalat sahəsində—işlədilməjən devlət zavodlarının sənətqar kooperativlərinə verməq, və həmçinin, maşınlaşdırma və elektiriqləşdirmə vasitəsilə kystar istehsalatını səmərələşdirməqə çalışmak.

4) Malijjə cihətindən tə'min etməq sahəsində kystar sənətqar kooperasijalarını malijjə cihətdən məhqəmləndirməq.

Azsənətbirliqi təşqil olyndygy zaman 43 kystar kooperativ şirqət və artellərini birləşdirmişdi. 1927-ci ilin 1 avgystynda isə Azsənətbirliqinin hej'ətinə 93 aşagı təşqilat daxıl olmyşdy, bynların umymi uzvləri mikdarı 2480 nəfər idi qi, by mikdar kooperativləşmiş kysatarların 49%-ni təşqil edir.

5. Xalçaçılık

Xalçaçılık deməq olar qi, butun Azərbajcana və xusysilə bejuq kojynçylyk rajonlarına jajılmış olyb, by sənətə jardımçı bir məşgylijjət qibi bakın qənd təsərrufatı qəlirində bejuq əhəmijjəti vardyr. Xalçanı turq kadınları ən çok kış ajlarında, qənt təsərrufat işlərindən azad oldykları zamanlarda tokyjyrlar. Xalça tokyjycylar ez məşgylijjətlərinə ilavə bir məşgylijjət qibi bakırlar. Xalçaçılık qənt təsərrufatından çok az qəliri olan joksyllar uçun əhəmijjətlidur. Hərbdən əvvəl Azərbajcan xalçaları, ez qejfijjətləri, nəkşlərinin qezəlliqi e'tibarilə Iran və Turqustan xalçalarından qeri kalmırdı. Byna qerə də dunja bazarında Azərbajcan xalçasına olan tələb çok bejuq idi.

Xalçanın oldykca bejuq ixracat əhəmijjəti vardyr. 1926-27-ci ildə ixracat uçunı Azərbajcanda 1100 min manatlıkdan artık xalça tokynmyşdy.

Qərəq sənaje və qərəq texnika və nəfisliq e'tibarı ilə çok əhəmijjəti olanı xovly xalçadyr. By cur xalılar adəta 4 metro yzynlykda və 1,5 metro eniliqdə tokynyr. Xovları sık və kısa olyr. Xalçaların nəkşləri ən çok həndəsi ornamentlər olyr. Laqin insan və hejvan şəqillərinə də təsaduf olynyr. Qul və gejri çiçəq dəstəsi şəqilləri də vardyr, jaxşı cins xalılar çok mehqəm olyr. Qehnə usyl ilə bitqi bojaları ilə bojadıkda xalçaların rənqləri solmadıgı qibi, zaman qeçdiqcə daha da jymyşalır və daha da jaxşılaşır. Axırıncı ijirmi il içərisində ycyz anilin bojaları işlədilməqə başlanmışdyr. By bojalar tez solyr və by səbəblə də xalça kijmətdən duşur, byna qerə də anilin bojalarını alizarin bojaları ilə əvəz etməqə və ja qehnə usyl ilə bitqi bojalarını işlətməqə başlamışlardyr.

Diqər tip xalçalar, çok junqul və incə olan cecimlərdur. Cecim iqi uzlu xalça tokymasıdyr. Cecimin nəkşləri aralıklı və yzynlamasına qedən, rənqli zolaklardyr. Cecimlər bəzəq vəzifəsini qerur.

Palas da çok jajılmış olyb xusysilə Saljan kəzasında tokynyr. Palas iqi uzlu, yzynlamasına, rənqli zolakları olan hamar bir tokymadyr. Xalça tokymalardan ən adisi palas olyb çok zaman darak-agzı jyndan tokynyr. Qilim palasdan nəkşlərilə ajrılır. Xalı mə'mylatının karakteriq cinsi, Kyba kəzasında tokynan symaxdyr. Symax bir uzlu, xovsyz bir tokyma olyb tokymasının murəqqəbliqi və nəkşlərindəqi sənətqarlık e'tibarı ilə qilim, palas və cecimdən ustundur. Symax tokymak uçun vərdiş və jaxşı zevk lazımdyr. Bynlardan başka çyval, xyrcyn, mafraş kajrılır.

Azərbajcan Ali Xalk Təsərrufat Şyrasь Kystar şə'bəsinin təftişatьna ƣɵrə xalça tokyjanlarьn mikdarь və onlarьn (xalça, palas və gejri qibi) mə'mylatlarь aşagьdaqь cədvəldə ƣɵstərilmişdur.

Illər	Xalça tokyjanlarьn ədədi	Xalça tokyma mə'mylatь
1913	39139	108774
1924–25	13399	16119

Вy syrətlə, 1924-25 ci ildə xalça istehsalatь hərbdən əvvəlqinə nisbətlə çok azalmьşdyr. Təbii olarak bir syal çьkьr; by kədər kijmətli olan xalçaçьlьk nədən ɵtru by kədər sur'ətlə duşmuşdur? Səbəbləri bydyr:

1) Butun Azərbajcan daxilində fevkəl'adə dagьdьcь kuvvətlə tə'sir edən və joksyllyga, bir çok jerlərdə isə tamamilə qəntlilərin iflasьna səbəb olan erməni-turq kьrgьnь.

2) Hərbdən əvvəlqinə nisbətlə jynyn fevkəl'adə bahalaşmasь.

3) Xarici anilin bojasьnьn həddən artьk bahalaşmasь və ja busbutun olmamasь.

4) Xalçaja olan tələbin oldykca azalmasь və materialьn baha olmagьna ƣɵrə xalçanьn otyryş kijmətinin bahalaşmasь.

Hali-hazьrda xalçaçьlьgьn jykarьda səjlənilən agьr vəzijjətinə bakmajarak jə'ni: kreditin, deməq olar qi, olmamasьna və satьşьn kajdaja salьnmamьş oldygyna bakmajarak, uç xalçaçьlьk rajonynda aparьlan təftişə ƣɵrə xalçaçьlьgьn jenə də bərpa olmaga başladьgь anlaşьlmьşdyr qi, by, aşagьdaqь rəkəmlərdən də ƣɵrunur:

Rajonlar	1924—25		1926—27	
	Xalçaçьlarьn ədədi	Xalçalarьn ədədi	Xalçaçьlarьn ədədi	Xalçalarьn ədədi
Şamaxь	1350	939	3126	6254
Kyba	2703	4415	4414	7110
Myxtarijjətli Karabag	35	70	196	283
Jəqyn . . .	4088	5424	7736	1364

Xalça hali-hazьrda, xusysi binəqdarlar vasitəsilə, Azsənətbirliƣi tərəfindən tədaruq edilməqdədur. Tədaruq kijmətinin azlьgь və byna ilavə binəqdarlarьn da aldьklarь kazanc jerlərdə xalçanь tamamilə kijmətdən salьr, by hal isə xalçaçьlьgьn inqişafьna ənƣəl tərədir. Byna ƣɵrə də Azsənətbirliƣi, qəntlilərin xalçanь dogrydan-dogryja kystar kooperasijalarьna sata bilməsi işini jolyna kojmalьdyr.

Binəqdarlar xalçanь adəta by cur tədaruq edirlər: binəqdar lazьmi mikdarda manyfaktyr tədaruq edib qəndə ƣedir və orada manyfaktyranь xalça ilə mubadələ edir.

Dəzƣahlara ƣəlincə, xalça tokyjan arvatlar ən ibtidai və əldə kajьrma dəzƣahlarda işlədirlər. By dəzƣahlar „xana“ adlanьb kijmətləri də ən çoky 50 manatdyr. By dəzƣahlar qəntlərdə evdə qəntli sənətqarlar tərəfindən kajьrьlьr.

6. Misƣərliq

Misƣərliq adь altьnda, misdən kazan, tas, qupə qibi kablar kajьrma sənəti anlaşьlьr.

Xalçaçьlьga Azərbajcan kəza və qəntlərində jardьmçь bir sənət qibi bakьlmak lazьm ƣəlirsə də, misƣərliq Şamaxь kəzasьnьn Lahьç qəndində ƣeniş istehsalat karakterindədur və (1000 həjətli və 7000 nufysly) by bejuq qəntdə qəntlilərin əsas sənətini təşqil etməqdədur. Lahьç qəndində əqinçiliƣə jarar toprak olmadьgьndan by qəndin camaatь xatьrlanmajan çok qəhnə zamandan bəri misdən mətbəx kablarь hazьrlamak sənətilə və byndan başka Qurdəmir stansijasьna hazьr mis kablarь aparьb kajьdanda qəndə xam mal daşьmak ilə məşgyl olmyşlardyr.

Təbiət lahьclьlarь həjat mubarizəsində bir tərəfdən incitmiş, jə'ni toprakdan istifadə imqanьndan məhrym etmiş isə də, o biri tərəfdən mineral zənƣinliƣilə muqafatlandьrmьşdyr. Qəndi ihatə etmiş olan daglarda mis, ƣumuş və gejri vardyr. Lahьç camaatьnьn misƣərliq ilə məşgyl olmasь da, by daglarda mis ehtijatьnьn bylynmasь ilə izah olynyr. Laqin ƣet-ƣedə ust katlardaqь mis ehtijatь kyrtarmьş və aşagь katlardaqь misdən istifadə etməq jerli camaatьn ƣucu xaricində olmakla lahьclьlar ɵz istehsalatlarьna lazьm olan misi qənardan (Tiflisdən, Daglьk Karabagdan) ƣətirtməƣə başlamьşlardyr.

Hərbdən əvvəl Lahьc mə'mylatь butun Kafkaza hətta Iran və Turqijəjə ixrac edilirdi. Hali-hazьrda misƣərlərin vəzijjətləri çok agьrdyr. Bynyn səbəbi lazьmi kədər misin olmamasь və Lahьcda jenidən təşqil edilən iqi misƣərlər şirqətinin işinin jolyna ƣirməməsidur. Byndan başka misƣər kystarlar by saat ajrь-ajrь çalьşmakdadyrlar, byna ƣɵrə də bynlar ajrь-ajrь binəqdarlar tərəfindən asanlьkla iflas etdirilə bilirlər. Misƣərlərin ədədi 1914 - 1917-ci ildə 600 iqən indi 200 - 250 nəfər kədərdur. Kooperativləşmiş misƣərlərin umymi mikdarь 40 nəfər kədərdur.

7. Ipəqçiliq

Kystar ipəqçiliq məhsylatь Azərbajcanьn ipəq tokycylarьnьn ehtijacьnь tə'min etdiƣi qibi Azərbajcandan xaricə də ƣɵndərilməqdədur. Kystar ipəqçi q Şəqi kəzasьnda mərqəzləşmişdur. Hərbdən

əvvəl ipəqçiliq ilə 380 ysta kystar məşgyl idi. Bynlarьn 380 dəzƣahlarь olyb ildə 570 min manat kijmətində təxminən 45.600 qilogram xam ipəq və 114 min manat kijmətində 22800 qilogram aşagь cins ipliq hazьrlar idilər. Istehsalatlar 182400 qilogram barama işlədirdilər. 1924 - 25-ci ildə 462 kystar çalьşdь. Bynlar 762300 manat kijmətində 16176 qilogram xam ipəq və 69300 manat kijmətində 14188 qilogram aşagь cins ipliq hazьrladьlar və byndan өtru 88704 qilogram kyry barama işlətdilər.

8. Ipəq tokymaçьlьk

Ipəq tokyma mə'mylatьna olan tələb Zakafkasja və Şyralar Ittifakьnьn başka jerlərində ƣundən ƣunə artmakda oldygyndan, Azərbajcanda ipəq tokymaçьlьgь bөjuq əhəmijjət kazanmakdadyr. By tələbin artmasьna səbəb Şyralar Ittifakьnьn iri sənajei, qalagajь, çadra və gejri qibi şərklilərə məxsys ipəq mə'mylat hazьrlamajьr, başka tərəfdən iri sənajein ipəq mə'mylatь bizim cumhyrijjətimizin qənt qutləsinin muəjjən zevkini өdəməjir.

Xam ipəƣin bahalaşmasь, onyn az mikdarda satьşa çьkarьlmasь, xaricdən ƣələn qimjəvi bojanьn çok baha olmasь nəticəsində kystar ipəqçiliq bөjuq bөhran qeçirməqdədur.

Azərbajcanda ipəq tokymaçьlьk iqi mərqəzdə toplanmьşdyr. Şamaxь kəzasьnьn Baskal qəndində və Ƣəncədə. Baskalda məmylatьn ancak çok az hissəsi (bir rənƣli qalagajьlar) bojanьr. Çok hissəsi isə bojanmakdan өtru Baqь və ja Ƣəncəjə ƣөndərilirdi. Hali-hazьrda başkallьlar xam ipəƣi Şəƣidən alьrlar və hazьrladьklarь mə'mylatь Ƣəncədə bojajьrlar.

Ƣəncədə şərk ipəq mə'mylatь nisbətən jaxşь bir vəzijjətdədur. Bojaxanalarьn ədədi 60-a kədərdur: Azərbajcanda ipəq tokymaçьlьgьnьn çok canlь olmasь Azərbajcanьn daxili bazarьnda şərk zevkinə yjgyn ipəq mə'mylata olan tələbin artьklьgь ilə izah olynyr. Baskalda isə ipəq tokymaçьlьk sənətinin duşməqdə oldygy ƣөrulməqdədur qi bynyn da səbəbi, Baskalьn dəmir jol xəttindən yzak olmasь, jerli xam ipəƣin və bojaxananьn olmamasьdyr.

Ipəqçiliƣin iktisadi əhəmijjəti barəsində bir fiqir verməq uçun aşagьdaqь rəkəmləri ƣөstərəq.

Hərbdən əvvəl butun Azərbajcanda 1600 ipəq tokyma dəzƣahь işləjir və ildə 67200 qilogram xam ipəq işlədərəq 1380 min ƣalagajь hazьrlajьrmьş 1924-25 ci ildə 1400 ipəq tokyma dezƣahь işləmiş və 76864 qilogram xam ipəq işlədərəq 928 min qalagajь hazьrlamьşdyr.

9. Sənətqaranə kystar işləri və dylyzçylyk

Zakafkasja çokdan bəri, ƣumuş və az mikdarda kьzьlь sənətqaranə işləjən kystarlarь ilə məşhyrdyr. Ƣumuşdən, minadən, kьzьldan, fil sumuqundən, xəncər qəmər, tapanca, tufənq və jəhər takьmь hazьrlanmasь bir vaktlar muqəmməlijjətin ən son dərəcəsinə çatmьşdь. Silahçьlьk sənəti duşduqdən sonra zərƣərlər ev majehtacь hazьrlamaga başlamьşlardyr. Istehsalat mərqəzi Baqьdyr.

Azərbajcanda kystar dylyz istehsalatь oldykca jajьlmьşdyr. By istehsalatda ev kab-kacagь, çaxьr saklamak uçun jeqə qupələr, qərpiç, qirəmid hazьrlanьrdь və hazьrlanmakdadyr. Azərbajcanda dylyz istehsalatьnьn ən muhum mərqəzləri Kyba kəzasьnьn Isbiq və Mөhuc qəntləri, Şamaxь kəzasьnьn Sьgnan, Ƣurcuvan və Qejvandi qəntləridur.

B. KONTROL IŞLƏRI UÇUN MOZY'LAR

Iş materialь uzərinə aşagьdaqь məslələri fiqirləşin və təhlil edin:

1) Azərbajcanda mə'dən zavod senajeinin inqişafь ucun mə'lymat varmьdyr, jazьn?

2) Daşqəsən dəmir mə'dəni jatagьnьn, Azərbajcanьn ƣələcəq iktisadi inqişafь uçun nə əhəmijjəti vardyr?

3) Өz qənt, dajirə, və ja kəzanьzda hansь kystar istehsalat jajьlmьşdyr? Təsvir edin.

C. KONTROL SYALLARЬ

Aşagьdaqь syallara jazь ilə cavab verin:

1) Azərbajcan hansь kazьntьlar ilə zənƣindur?

2) Azərbajcanda bylynan me'dən zavod işlərinin hamь nev'lərini karakterizə edin.

3) Azərbajcanьn ən muhum işləmə senajeinin muhum sahələrini təsvir edin.

4) „Ag qөmur“ nədur, və bynyn Azərbajcanьn elektiriqləşdirilməsi uçun nə əhəmijjeti vardyr?

5) Qəlmənin dar və ƣeniş mə'nasilə, kystar sənajei nədur?

6) Kystar sənajenin Azərbajcan iktisadijjatьndaqь roly nədur?

7) Azsənətbirliƣi nədən өtru teşqil olynmyşdyr?

8) Azərbajcandaqь kystar sənajeinin ən muhum nevlərini sajьn.

9) Azərbajcandaqь xalça tokymaçьlьgьnь, ipeqçiliƣi və ipəq tokymaçьlьgь təsvir edin.

7-ci *VƏZIFƏ*:

MU XABƏRƏ VASITƏLƏRI, MUVASƏLƏ JOLLARЬ, TICARƏT

Vəzifənin mundərəcatь

Muxabərə vasitələri, posta mubadələsi, dəmir jollarь, toprak jollarь, şosa jollarь, avtomobil nəklijjatь, hava muvasələsi, sy nəklijjatь, daxili və xarici ticarət.

A. Vəzifəjə ajid izahat

I. MUXABƏRƏ VASITƏLƏRI

1. Posta

Posta əlakələri muxtəlif ølqələridə çok zamandan bəri başlamьşdyr. Əvvəllərdə posta təşqilatь jalьnьz devlət ehtijacь uçun işləjirdi. Laqin ƣet-ƣedə xusysi şəxslərin qagьzlarьnь da daşьmaga başlamьşdь. Posta, icrəti ƣøndərilən qagьzьn agьrlьgьna və məsafənin yzaklьgьna ƣørə tə'jin olynyrdy. Hali-hazьrda posta ilə daşьnan şejlərdən (məsafədən asьlь olmajarak) sadəliq uçun jalьnьz agьrlьgьna ƣørə pyl alьnьr Byndan başka posta øz dajrəsini oldykca ƣenişlətmişdur: jalьnьz məqtyb dejil, qitaq, ƶyrnal, gəzet və gejri qibi mətby əsərlər, çok bøjuq olmajan paqetlər, pyl və gəjri nəkl və camaata asanlьk olmakdan øtru (gəzetə abynə kəbyl etməq, məhəllində tə'dijəli şejlər aparmak qibi) bir çok operasijalar icra etməqdədur. Posta ilə daşьnan şejlərin mikdarь ildən-ilə artmakdadyr.

Azərbajcanda posta idarəsi birinci dəfə olarak 1867-ci ildə tə'sis olynmyş və sonraqь ildə zemstvo postalarь təşqil olynmyşdyr.

Hərbdən əvvəl posta aparatь ən çok 2 inzibatь mərqəz, sənaje'çilərin və tacirlərin jaşadьklarь iri sənaje və ticarət rajonlarь uçun çalьşьrdь. Azərbajcan qəntliləri isə postadan çok çətinliqlə istifadə edir və yzak rajonlar isə bus-butun istifadə edə bilməjirdi. Imperializm və vətəndaş muharəbəsi illərində posta və telegraf idarələri əməqçi qutlələrin muxabərə ehtijaclarьnь tə'min etməq cihətindən jaxşьlaşmajьb, tərsinə pisləşmişdur. Ancak Azərbajcanda şyralar høqumət kyrylandan sonra, imperjalizm və xusysilə vətəndaş muharəbələri zamanьnda busbutun pozylmyş olan posta və telegraf şəbəqəsi bərpa edilməƣə başlanmьş və sonra haman şəbəqə daha da ƣenişləndirilmişdur. Şyra nøqumətinin bynda iqi məksədi vardyr: bir tərəfdən hər bir idarə və muəssəsəjə o biri idarə və muəssəsələr ilə tez və muntəzəm əlakədə bylynmak imqa-

nь verməqdur, çunqu Azərbajcanьn xalk təsərrufatьnьn bərpasь zamanьnda by əlakənin çok bøjuq əhəmijjəti var idi; o biri tərəfdən Azərbajcan qəntli qutləsinin mədəni ehtijacьnь təmin etməƣə imqan verməqdur. By məsələlərin həjata qeçirilməsi posta və telegraf şəbəqəsinin ƣenişləndirilməsinə səbəb olmyşdyr qi, by aşagьdaqь sijahidə ƣøstərilmişdur.

Illər	Posta və telegraf nøktələrinin mikdarь	Bir idarəjə duşən əhalь mikdarь	1-idarənin xidmət etdiƣi sahə (kvadrat qilometro hesabilə)
1913	66	28287	1287,3
1921	40	6398	2149,5
1923—24	61	30606	1392,8
1924 -25	85	27087	1011,32
1925—26	112	20557	767,52
1926—27	147	15676	585,8

By cədvəli tədkik etdiqdə ƣørunur qi hərbdən əvvəlqinə nisbətlə:

1) Posta və telegraf nøktələri iqi dəfədən artьk çokalmьşdyr;

2) Aparat oldykca əhalilə jakьnlaşmьşdyr;

3) Bir idarəjə duşən camaatьn mikdarь deməq olar qi, iqi dəfə azalmьşdyr;

4) Bir idarənin xidmət etdiƣi sahə 2,5 dəfə azalmьşdyr.

Xalk posta və telegraf komisarlьgь əsas posta və telegraf idarələri şəbəqəsini ƣenişləndirdiqdən başka son illərdə, syvarь, pijada, araba ilə sevk edilən və mutəhərriq posta adlanan, jeni posta muxabərəsi øzəqləri təşqil etmişdur. By şəbəqə ilə 1927-ci ildə cumlətani 899.338 nəfər camaat jaşajan 1075 mintəkənin muxabərəsi tə'min edilmişdur. Halby qi; by mintəkələr ancak şyra høqumət zamanьnda, şəhərlərdə oldygy qibi, postadan istifadə edə bilmişlərdur. By mintəkələrdə butun posta muxabəratь evlərə ƣətirilməqdə və oradaca hər bir nev' posta və telegraf muamələtь icra olynmakdadyr. Bynyn nəticəsində bilavasitə idarə olynan qəntlərin camaatь, şəhərlərə nisbətlə daha asanlьkla postadan istifadə etməqdədurlər. Jykarьda søjlənilən hər nev' posta muxabəratьndan başka, hali-hazьrda Azərbajcanьn 350-dən artьk qəndi, xusysi qənt vəqilləri vasitəsilə, muntəzəm posta muxabəratьndan istifadə etməqdədur.

2. Telegraf

Fevkəl'adə səri, muxabərə vasitəsi olarak elektriq telegrafь XIX əsrdə çok bøjuq əhəmijjət kazanmьşdyr. Telegraf xətti vasitəsilə Azərbajcanьn 57 idarəsi arasьnda və byndan başka Azərbajcan ilə

Moskva, Rostov, Tiflis, Həştərxan, Maxaç-Kala, Dərbənd arasьnda r bitə vardyr. Byna ilavə 6 idarə arasьnda 152,2 qilometo yzynlygynda telefon xətti vasitəsilə rabitə vardyr (bank Z-O Koltyk, Nərimanov vətəjəsi, Altь-Agaç, Xьzь və Karadonly).

Azərbajcanьn telegraf xəttinin yzynlygy 1927-28-çi ilin 1 oktjabrьnda hərbdən əvvəlqinə nisbətlə 61, 8% artmьşdyr qi, mutlək ədədlər ilə by 1780 qilometro edir; telegraf məftyllarьnьn yzynlygy isə 5394,6 qilometrodyr.

3. Telefon

Telefon ꝗundən- ꝗunə daha da artьk əhəmijjət kazanmakdadyr. Əvvəllərdə telefon ancak bir şəhər daxilində muxabərə vasitəsi ola bilərdi. Hali-hazьrda isə telefon şəhər çərçivəsindən çьkьr, qəntlərə daxьl olyr, şəhərləri və hətta devlətləri bir-birilə rəbt edir.

1927-ci ilin 1 ijynyndan hamь telefon təsərrufatь Xalk Posta Telegraf Komisarlьgьnьn idarəsinə qeçmişdur. By təsərrufat 1927-ci ilin 1 oktjabrьnda aşagьdaqь rəkəmlər ilə ifadə olynyrdy.

а) Mərqəzi telefon stansijasь.

Baqьda . . .	4800	abynə vardyr
Ꝗəncədə . . .	200	„ „

в) Kəza icraijjə komitələrindən kəвyl edilmiş.

Xətlərin umymi yzynlygy	2400 qlm.
Bynlardaqь qeçiricilər (nakillər)	5000 „
Mərqəzi stansijalar	25 „
Bynlardaqь abynələr	395 „

Baqьnьn şəhərlər arasь telefon rabitəsi aşagьdaqь şəhərlərilədur: Tiflis, Ꝗəncə, Hacьkabyl, Ꝗeꝗçaj, Şəqi, Saljan, Ycar Agdam, Jevlax, Agdaş, Qurdəmir, Şamaxь.

Byndan başka, jakьn ꝗələcəqdə, lazьmi cihaz alьndьkdan sonra, 1927-ci ildə kyrylmyş əsas xətdən başka, Baqь-Tiflis, Rostov-Leningrad xətti inşa ediləcəq və by sajədə Barь Şyralar Ittifakьnьn jykarьda ꝗestərilmiş iri, inzibati, senaje və ticarət mərqezlərilə bilavasitə rabitedə bylynacakdyr.

4. Telsiz telegraf və telefon

Muxabərə sahəsində jeni devr, elektriq işarətlərini atmosfer vasitəsilə qeçiricisiz olarak yzak məsafələrə ꝗendərməq usyly tapьldьkdan sonra, jə'ni XX əsrdə başlamьşdyr qi byna radijo dejilməqdədur. Hali hazьrda Baqьda radijo mintəkəsi vardyr qi, by mintəkənin, Moskva ilə bilavasitə radijo telegraf rabitəsi və

Tiflis ilə radijo telefon rabitəsi vardyr. Byndan başka Baqьda bir „kəbyl edici və ꝗendərici“ stansija və bir də jalьnьz kəbyl edici stansija (Stepanaqərtdə) vardyr. Radijo stansijalar ilə bir çərꝗədə radijo həvəsqarlarь şəbəqəsi, jə'ni ezləri uçun radijo kəbyl ediciləri kyran muxtəlif idarə, teşqilat və şexslərə ajid şəbəqə tərəmişdur.

5. Posta mubadələsi

Posta ilə ꝗendərilən və alьnan hər nev' şejlərin umymi mubadələsi 1927-28 ilin 1 oktjabrьnda, hərbdən əvvəlqi mubadələnin 70,2%-ni təşqil edir idi (35,6 miljona karşь 25 miljon). By azalmanьn səbəbi bir tərəfdən bejnəlxəlk muxabəratьn (Iran və Gərbi Avropa ilə olan muxabəratьn) indi hərbidən əvvəlqinə nisbətlə azalmasь, o biri tərəfdən dini bajramlar ilə əlakədar olarak bir çok təbriq telegraf və məqtyblarьnьn ortadan ꝗeturulməsilə umymi posta mubadələsi mikdarьnьn duşməsidur. Hərbdən əvvəl by təbriq telegraflarь butun mubadələ mikdarьnьn oldykca bejyq bir fajizini təşqil edirdi. Laqin byna karşь ꝗendərilən və alьnan periodiq nəşrijjat mubadələsi çok artmьşdyr. 1913-cu ildə 6,9 miljona karşь 1926-27-ci ildə 6,7 miljona çatmьşdyr. By şadlandьrьcь hadisə Azərbajcan camaatьnьn umymi mədənijjət səvijjəsinin juqsəlməsini ꝗestərir. Aşagьdaqь cədvəl də byny təsdik edir:

Illər	Ꝗendərilən 1-nufysa Adi muxabərat	Ꝗendərilən 1-nufysa Periodiq neşrijjat	Alьnan 1-nufysa Adi muxabərat	Alьnan 1-nufysa Periodiq nəşrijjat
1913	7,0	0,8	6,7	2,4
1923-24	1,2	0,6	1,0	0,6
1924-25	1,8	1,3	1,7	1,3
1925-26	2,8	2,1	2,1	2,0
1926-27	3,0	2,5	3,0	2,5

II. MUVASƏLƏ JOLLARЬ

§ 1-Dəmir jollarь

1. Dəmir jollarьn tərəməsi

Relslər insanlara çokdan bəri mə'lym idi. Paravoz icad olynyncaja kədər sərnişinlər və juqləri daşьmak uçun olan eqipaƶlar relslər uzərində at vasitəsilə çəqilirdi. Paravoz XIX əsrin əvvəlində icad olyndy və 1825-ci ildə Inꝗiltərədə Stokmon ilə Darlington arasьnda, byxar maşьnlь birinci dəmir joly açьldь.

2. Ən muhum məmləqətlərdə by ƣunqu dəmir jollarьnьn yzynlygy (qilometro hesabilə)

Məmləqətlər	Qilometro
Şimali Amerika Muttəhid Ştatlarь .	422169
Şyralar Ittifakь	74327
Kanada	64458
Britanja Hindistanь	61737
Almanja	55831
Avstralja	43898
Fransa	41525
Bəjuq Britanja	34042

Deməli Şyralar Ittifakь, dəmir jollarьnьn umymi yzynlygy e'tibarilə iqinci jeri dytmakdadyr.

3. Muxtəlif ɵlqələrdə dəmir jol şəbəqəsinin sьklьgь

Dəmir jol nəklijjatьnьn xalk təsərrufatь vəzijjətinə olan tə'sirini tedkik etməq uçun, dəmir jol şəbəqəsinin yzynlygy dejil, onyn sьklьgь, jə'ni 1000 kvadrat qilometroja duşən dəmir jol mikdarь əhəmijjətlidur. By sьklьk aşagьdaqь cədvəldə ƣɵstərilmişdur.

Sənaje ɵlqələri	Dəmir jol şəbəqəsinin sьklьgь	Qənt təsərrufatь ɵlqələri	Dəmir jol şəbəqəsinin sьklьgь
Belcika	246	Arzentin . . .	13
Bəjuq Britanja	143	Şyralar Ittifakьnьn Avropa hissəsi	12
Almanja	122	Brazilija . . .	3
Holland	112	Şyralar Ittifakьnьn Asja hissəsi	1
Şimali Amərika muttəhid ştatlarь	45	Azərbajcan . .	12

Azərbajcan dəmir jol şəbəqəsi aşagьdaqь rəkəmlərə ƣɵrə hesablanmьşdyr: Azərbajcanьn umymi sahəsi 85962,8 kvadrat qilometro kəbyl edilmişdur. Azərbajcan dəmir jol mintəkəsinin yzynlygy isə 1060 qilometroja musavidur.

4. Azərbajcan dəmir jol mintəkəsi

Azərbajcan dəmir jol mintəkəsinin mərqəzi Baqь şəhəridur. Baqьdan dɵrt istikamətə dɵrt ƣəniş dəmir jol xətti və bir dar dəmir joly xətti çьkmakdadyr. Ƣeniş dəmir joly xətləri: Zakafkasja, sabik Vladikafkaz, Cylfa Baqь və şəhər cəvarь şəbəqəsi olyb indi elektriqləşdirilmiş olan Baqь-Syraxanь xətləridur.

Azərbajcanьn hydyd stansijalarь: Ƣurcustan ilə Bəjuq-Qəsiq stansijasь, Ermənistan ilə Arazdajan stansijasь, Iran ilə—Cylfa stansijasь, Dagьstan ilə—Samyr stansijasьdyr. Bəjuq-Qəsiq Baqь əsas xetti 510 qilometro, Balacarь—Samyr (sabik Vladikafkaz joly) mintəkəsi 188 qilometro, şəhər cəvarь koly olan Baqь - Syraxanь xətti 20 qilometro və Nexçьvan mintəkəsi olan Arazdajan - Cylfa xətti 139 qilometrodyr. Çəqilməqdə olan Cylfa—Baqь dəmir jolynyn yzynlygy 409 qilometro olacagь təsəvvur edilməqdədur, bynyn 203 qilometrosy hərəqat uçun açьlmьşdyr. Dəmir jol xətlərindən başka Baqь şəhəri dar dəmir jol xətləri vasitəsilə neft mə'dəni rajonlarilə (Sabьnçь və Syraxanь ilə) və əfşaran jarьm adasь sahil bojynda olan bir para baglar ilə (Mərdəqan və Bizovna ilə) birləşdirilmişdur. Neft mə'dənləri jollarьnьn yzynlygy 120 qilometrodyr.

Daxili muvasələ uçun Baqь şəhərində elektriq tramvajь vardyr. Tramvaj xəttinin umymi yzynlygy bir devrədə 40 qilometrodyr. Byndan 3 qilometrosy Baqь əmtiə stansijasь ilə dəjirmənlər və şəhərdə bylynan ambarlar arasьnda tramvaj nəklijjatь uçundur.

Butun Azərbajcan xətti kьzdьrmalь jerlərdən qeçir, jalьnьz (Ƣəncə, Akstafa və Baqь kəzasь qibi) bir para jerlərdə kьzdьrma jokdyr. Stansijalarьn çoky əhali jaşajan jerlərdən yzak, boş jerlərdədur.

Ɵlqənin iktisadi həjatьnda ən çok əhəmijjəti olan əsas xətt Baqь—Tiflis xəttidur. By dəmir joly şəbəqəsinin kyrylmasilə ɵlqənin istehsal kuvvəti sur'ətlə inqişaf etmiş, Azərbajcanьn təqliqdə kalmьş yzak rajonlarьnьnь vəzijjəti jakşьlaşmьş, Azərbajcanьn iktisadi həjatьnda birinci dərəcədə əhəmijjəti olan bir para sənaje sahələri div addьmlarь ilə inqişaf etmişdur. Baqьnьn neft sənajei ancak dəmir joly nəklijjatь sajəsində by kədər bəjuq sənaje əhəmijjəti kazanmьşdyr. Baqь neft sənajei dəmir joly nəklijjatь sajəsində jalьnьz Şyralar Ittifakь mikjasьnda dejil, butun dunja mikjasьnda əhəmijjət kazanmьşdyr. Umymijjətilə Azərbajcanьn çaxьrçьlьk, ipəqçiliq, balьkçьlьk qibi muhum sənaje sahələrinin tərəkkisi dəmir joly nəklijjatьnьn inqişafilə əlakədardyr.

Baqьdan Samyr stansijasьna kədər olan dəmir jol mintəkəsinin əhəmijjəti az dejildur. Ag neft, benzin və gejri neft məhsyllarь by mintəkədən ƣɵndərilir, taxьl və hər cur (tokyma, kənd, çəqmə, qagьz, metal və gejri qibi) sənaje məta'larь da by mintəkədən ƣətirilir. Cylfa dəmir jolyna ƣəlincə by xət, Kaspi dənizinin sahilində bylynan Aljat stansijasьnь Cylfa ilə birləşdirərəq Azərbajcanьn qərb-cənybi hissəsini koşadьr, Mil və Mygan çɵllərindən qeçərəq indijə kədər Iranda əvvəlinci dəmir joly olan Təbriz xəttilə birləşir, Təbriz xətti isə Iranьn ən zənqin bir ɵlqəsi olan Iran Azərbajcanьnьn by barədəqi ehtijacьnь tə'min etməqdədur. By syrətdə Cylfa xəttinin bir tərəfdən Şyralar Ittifakь

ilə Iran arasьndaqь ticarət uçun bəjuq əhəmijjəti olacak, o biri tərəfdən, Mygan və Mil çəllərinin dərinliqlərində qizlənən zənqin məhsyllyk kuvvətini (pambykçylygy) inqişaf etdirəcəqdur.

5. Zakafkasja dəmir jollarьnьn işi.

Ajrь olarak Azərbajcan mintəkəsinin işi nəzərə alьnmajьr. Laqin Zakafkasja dəmir jolynyn umymi işinə qərə, Azərbajcan dəmir jolynyn butun əsas xəttin işində nə qibi bir jer dytdygy barədə muhaqəmə jurutməq olyr. Başlьca fə'alijjətləri dəmir jol uzərində qeçən imperjalizm və vətəndaş muharəbələri umymijjətlə dəmir jol təsərrufatьnь çok xarab etmişdi. Laqin by mulahəzələr xusysilə Zakafkasja dəmir jollarьna tətbik olyna bilər. Menşeviqlər, daşnaklar, musavatçьlar zamanьnda uç hissəjə ajrьlmьş olan by xətt, Zakafkasjada şyra hequməti kyryldygy zaman dagьlmьş, pozyk bir halda olyb çok zəif işləjirdi. Şyra hequmətinin kyrylmasь və xalk təsərrufatьnьn jenidən dogmasilə nəklijjat işləri sur'ətlə inqişafa başladь qi, aşagьdaqь cədvəl də byny qestərər:

Sərnişin nəklijjatь				Juq nəklijjatь (ton qilometro hesabilə)
1913-ci il	100%	kəbyl edilmişdur	. . .	100%
1924 „	84%	„ „	. . .	52%
1925 „	111%	„ „	. . .	84%
1926 „	116%	„ „	. . .	99%
1927 „	119%	„ „	. . .	131%

Xusysilə sur'ətlə artma neft nəklijjatьnda muşahədə edilmişdur. Neft dəmir jol nəklijjatьnda muhum jer dytmakdadyr: 1924-cu ildə 122 min ton, 1925-ci ildə 355 min ton, 1926-cь ildə 709 min ton, 1927-ci ildə 1000 min ton nəkl edilmiş və 1928-ci ildə isə 1500 min ton nəkl ediləcəqi təsəvvur edilmişdur. 1926-27-ci ilin birinci jarьsьnda neft məhsylatь nəkliljatь Zakafkasija dəmir jolynyn butun işinin təxminən 27%-ni təşqil edərəq birinci jeri dytmakda davam etmişdur. By jollardan nəkl edilən juqlər arasьnda manganez, meşə materjallarь, taxьl məhsylatь, inşaat materjallrь, jejinti məhsylatь, səbzəvat, mejvə, spirt, çaxьr, pambyk, kənd və gejri nəklijjatь muhum jer dytmakdadyr.

Zakafkasija dəmir jollarьnda sərnişin hərəqatь isə aşagьdaqь cədvəl uzrədur:

Illə.	Hamь sərnişinlər.	By cumlədən şəhər daxili və həvalisi sərnişinləri.	By cumlədən başka jollarьn rajonlarьna qedən sərnişinlər.
1923-24	10 677 972	6 330 003	200000
1924-25	15 105 467	7 922 909	175024
1925-26	15 122 000	6 657 068	228872

By syrətlə 1923-cu ildən Zakafkasija dəmir jollarьnьn sərnişin nəklijjatь aşagьdaqь əsas momentlər ilə karakterize olynyr: by nəklijjatda əsas rol ojnajan jerli muvasələ (daxili jollardyr). Jerli muvasələ şəhər əhalisi muvasələsi ilə birliqdə, sərnişin nəklijjatь barəsində, jollarьn deməq olar qi, butun işini təşqil edir. Rajondan başka jollara qedən və həmçinin başka jollardan rajona qələn sərnişinlər isə umym nəklijjatьn ancak 4 fajizini təşqil edirlər. 1926-27-ci ildə də qedən və qələn sərnişin gryplarь arasьndaqь nisbət təxminən ejni halda kalmьşdyr.

Baqь neft sənajei rajony işçilərinin ehtijacьnь tə'min edən Sabьnçь kolynda sərnişin nəklijjatьnьn çoklygy, şəhər həvalisi məvasiləsinin qenişləndirilməsinə səbəb olmyşdyr.

6. Azərbajcanda dəmir jol kyrylyşynyn perspektivi (qələcəqi).

Əqər Azərbajcanьn cografi xəritəsini qөzdən qeçirər isəq, iktisadi cihətdən zənqin olan by өlqədə, nisbətən nufys sьklьgьna bakmajarak dəmir jollarьnьn, xusysilə cənyb hissədə o kədərsьk olmadьgьnь qөrəriq. Ona qөrə də jakьn illərə ajid vəzifəmiz olan „өlqənin sənajeləşdirilməsi" şuarь, butun Şyralar Ittifakьnda oldygy qibi Azərbajcanda da jeni dəmir jollar çəqilməsi və mevcyd olanlarьn jakşьlaşdьrьlmasь məsələsini ortaja kojyr. Dəmir jolyn perspektiv planьna qөrə hər şejdən əvvəl Cylfa-Baqь dəmir jolynyn kyrtarьlmasь təsəvvur edilməqdədur. By xəttin kyrylmasьnьn birinci nevbəjə kojylmasь səbəbi, haman xəttin çok bөjuq tranzit əhəmijjəti olmasьndadyr. Çunqu by xət, Irandan Şyralar Ittifakьna olan tranzit juqlərin jolyny çok kьsaldacak və by syrətlə onlarьn bazar kijmətlərini çok ycyzladacakdyr. Byndan başka cylfa xəttinin qeçdiqi rajonlarьn iktisadi zənqinliqləri, jykarьlarda sөjləndiqi uzrə, çok bojuqdur. Byna qөrə də ajrь ajrь iktisadi rajonlarь Cylfa-Baqь əsas xətti ilə birləşdirən bir sьra dəmir joly kollarь çəqilməsi təsəvvur edilməqdədur. By perspektivə qөrə çəqiləcəq kollar bynlardyr:

1) Mis sənajei mərqəzi olan Zənꞡəzyry Cylfa-Baqь xətti ilə birləşdirəcəq olan (38 qilometrolyk) uçuncu Çaj-Katar koly.

2) Azərbajcanьn ən zənꞡin balьkçьlьk və həmçinin pambyk və taxьl rajonyny tə'min edəcəq olan (70 qilometrolyk) Mirzə Davydly Saljan və Banqə vətəqəsi koly.

3) Myganьn ticarət və bejuq pambyk mərqəzini Cylfa-Baqь əsas xətti ilə birləşdirəcəq olan (8 qilometrolyk) Sarьcalar-Sabirabad koly.

Sonra perspektiv planə, 101 qilometro olan Jevlax-Şyşa xəttinin çəqilməsi proƶesi də daxil olmakdadyr qi, by xəttə 1913-cu ildə başlanmьş və imperijalizm muharəbəsi zamanьnda dajandьrьlmьşdь.

Bir də Naxçьvanda Lenin adьna dyz mə'dənlərini tə'min edəcəq olan (20 qilometrolyk) Bambaşь xəttini də ilavə etməlidur.

§ 2. Ag neft qəməri.

Neft juqləri nəkl etməq uçun, Zakafkasija dəmir joly əsas xəttinə paralel olarak Baqьdan Batyma kədər ꞡedən ag neft qəmərinin bejuq xidməti vardyr. By qəmərin yzynlygy 896 qilometro olyb borysynyn diametri 19,5 santimetro (8 dujmə) dur. Neft qəməri ildə maksimal olarak 960 min ton neft ꞡendərməq uzrə hesab edilmişdur.

Ag neft by qəmərdən, Baqьda bylynan uç kəbyl edici stansija və dəmir joly xətti bojynca bylynan (Agcakabyl, Jevlax, Ꞡəncə, Akstafa, Nəftlyg və gejri qibi) 16 qeçirici stansija vasitəsilə ꞡendərilir, axьrьncь stansija isə Batymdadyr. Ag neft qəmərinin 141 xəzinəsi vardyr qi, bynlarьn hərəsinin dytymy 16 tondan 3200 tona kədər və hamьsьnьn bir jerdə dytymy isə 148 min tondyr. By qəmərin inşasьna 1896-cь ildə başlanьb 1906-cь ildə, neft sənajeinin duşməsi və behranь devrində kyrtarmьşdyr. Başlangьcda neft qəmərinin çəqilməsi və neft təmizləjən zavodyn Batymda inşasь təsəvvur edilmişdi. Ancak Baqьda neft zavodlarь olan neft sənaje'çiləri by proƶenin əlejhinə çьkdьlar. Bynlarьn israrlarь uzerinə neft qəməri dejil, ag neft qəməri çəqilmişdur qi, by çok bejuq bir səhv idi, çunqu gərbdə ag neft işlədilməsi cari əsrin əvvəlinci illərində maksimyma çatьb sonralar kət'i olarak duşməꞡə başlamьşdyr. By duşməq iləridə də davam edəcəqdur. Çunqu ag neft lampasь hər jerdə elektriq tərəfindən sьkьşdьrьlьb, ortadan kaldьrьlmakdadyr. Amma kalan neft məhsyllarьnьn və xusysilə benzinin işlədilməsi arasь qəsilmədən artmakdadyr və daha çok zaman artacakdyr. Neft məhsyllarьnь xarici bazara jajmak şərtlərindən biri, ilavə xərcləri azaltmakdyr qi, by isə hər şejdən əvvəl nəklijjatь ycyz başa ꞡətirməqlə mumqun olyr. Neft məhsyllarьnь ycyz nəkl etməq vasitəsi

neft qəməridur. Neft qəməri vasitəsilə ꞡendərici limana xam neft ꞡendərilir və orada xusysi zavodlarda təmizlənir. Şyra hequməti by joly seçərəq Baqь ilə Batym arasьna neft qəməri çəqməꞡə və Batymda jeqə neft təmizləmə zavodlarь kyrmaga başlamьşdyr.

§ 3. Toprak və şosa jollarь.

1. Araba jollarь və onlarьn əhəmijjətləri.

Araba jollarь, ja toprak jol və ja şosa jol olyr. Qənt cəvarь joly, dag joly, və tarla joly şəqlində olan toprak jollarь xusysi syrətdə çalьşarak kajrьlmaz, by jollar araba, at, pijada və ja gejrinin ꞡedib ꞡəlməsindən taptalanarak ez-ezunə əmələ ꞡələr. Jagmьrlar vasitəsilə by jollar aşьndьrьlьr, palçьklanьr, və nəticədə by jollar ilə ꞡedib ꞡəlmə çok çətinləşir və hətta heç mumqun olmajьr. Şosa və ja deşəmə jollar isə, çьngьl deşənərəq və sonra muxtəlif vasitələrilə by çьngьllar sьkь bir syrətdə bərqidilərəq duzəldilən jollardyr. Şosa jollarьn janlarьnda sy akmak uçun kanallar kajrьldьgьndan ilin hər bir vaktьnda by jollar ilə ꞡedib ꞡəlməq mumqun olyr.

Dəmir jollar icad edilincəjə kədər araba jollarь, kyry uzərində ꞡediş-ꞡəliş uçun jeꞡanə jol idi. Hali-hazьrda dəmir jolyndan yzak olan jerlərdə araba jollarь jenə də qehnə əhəmijjətlərini saklamakdadyr.

Dəmir jol rajonlarьnda araba jollarь at joly vəzifəsini ꞡerur və by jollar ilə nəklijjat dəmir jollarьna nisbətlə 5-10 dəfə daha bahalьdyr. Jol nə kədər pis olsa, nəklijjat bir o kədər baha başa ꞡələr.

2. Azərbajcanda araba jollarь.

Daglьk elqələrdə muvasələ jollarьnьn istikaməti, jerin reljeflərinə yjgyn olarak duzədilmişdur. By istikamət deməq olar qi, juz il dəjişmədən kalar və tamamilə dag silsilələrinin, bogazlarьn, qeçidlərin, sy akьntьlarьnьn vəzijjətinə ꞡerə tə'jin edilir. Azərbajcan, çok hissəsi Daglьk olan bir elqə olmagьna ꞡerə muəjjən bir dərəcəçok hissəsi Daglьk olan bir elqə olmagьna ꞡerə muəjjən bir dərəcədə by kanynyn tə'siri altьna duşur. Elqənin tarixini tədkik nəticəsində anlaşьldьgьna ꞡerə, bir zamanlar insanlarьn muvasələsini təşqil edən əsas istikamətlər indijə kədər oldygy qibi kalmьş və jalьnьz jollarьn kyrylyşy və nəklijjat vasitələri dəjişmişdur.

Bir çok elqələrdən fərkli olarak, Azərbajcanьn çajlarь ꞡyr, cəld akan, daş ilə doly və çok denuşlu oldyklarьndan nəklijjat hərəqatьna əlverişli dejildur. By barədə bircə istisna təşqil edən Qur çajьdyr. Qur çajьnda indi mənsəbdən Zərdab qəndinə kədər nəklijjat hərəqatь jenidən başlamьşdyr. By syrətlə daxili nəklijjat ən çok kyry jollar vasitəsilə olmalьdyr. Nəzərə almalьdyr qi, el-

ƣənin bɵjyq bir hissəsi, ɵz arasьnda, bə'zən iqitəqərli arabanьn belə qeçməsinə əlverişli olmajan dar cьgьrlar ilə birləşmişdur. Byna ƣɵrə də daglьk hissələrdə başlьca muvasələ vasitəsi at və eşşeqlərdur. Dag cьgьrlarьnьn mənzərəsi çok ƣɵzəldur, amma by cьgьrlar ilə ƣedib ƣəlməq çok çətin və korkylydyr. by jollarda ƣetməq uçun xusysi vərdiş edilməli, bə'zən juz metro dərinliƣində olan yçyrymyn bir tərəfindən o biri tərəfinə salьnmьş qɵprulərdən çok ehtijat ilə qeçməlidur. By qɵprulər adət uzrə bir-birinə paralel iqi şalbandan ibarətdur, çok yzyn qɵprulərdə by iqi şalban arasьnda bənd vardyr. By qɵprulər, xusysilə əl çatmajan jerlərdəqi qəprulər, jalьnьz at qeçdiqdə dejil, hetta pijada qeçdiqdə də tərpənir. Uzərində jurujəndə hər taxtasь jerindən ojnar, halby qi qəprunun altь baş hərləndirici yçyrym olyb yçrymyn dibindən jagьş selləri akar. Azərbajcanda elə təbii zənƣinliqlər mənbə'ləri vardyr qi, jolsyzlyk nəticəsində by jerlərdən insanlar ildə ancak bir neçə aj istifadə edə bilərlər. Dəmir jol və ja Şosa joly olmadan by rajonlardan istifadə etməq mumqn olmaz.

3. Azərbajcanьn şosa və toprak jollarь şəbəqəsi.

Rysja hɵquməti Zakafkasjanь zəbt edəndən sonra by jolsyz ɵlqəni idarə etməƣin çətinliƣini hiss etmişdi. Byna ƣɵrə də XIX əsrin iqinci jarьsьnda şosa jollar çəqilməƣə başlanmьşdь. Umvmijjətlə by jollarь hərbi idarələr çəqmişlərdur. Byna da səbəb strateⱬi mulahəzədur.

Azərbajcanьn butun jollarь karakterlərinə və nəklijjat əhəmijjətləri dərəcəsinə ƣɵrə, uçə ajьrьlьr: umym ittifak (fedarasija) mikjasьnda əhəmijjəti olan jollar, cumhyrijjət mikjasьnda əhəmijjəti olan jollar və jerli əhəmijjəti olan jollardyr.

Azərbajcanda jerli nəklijjat idarəsinə (Ali Xalk Təsərrufat Şyrasьna) ajid 266 jol vardyr, bynlarьn umymi yzynlyklarь 9709 qilometrodyr. Bynlardan:

a) Federativ əhəmijjəti olanlar cəm'ən 2745 qilometro yzynlygynda 52 joldyr, by cumlədən cəm'ən 896 qilometro yzynlykda olan 10 jol əməq və mudafəə şyrasь (Moskvada) tərəfindən, 1287 ci qilometro yzynlygynda 180 jol Zakafkasja Devləti Plan Idarəsi tərəfindən, 562-qilometro yzynlygynda 24 jol Azərbajcan Devləti Plan Idarəsi tərəfindən təsdik edilmişdur.

b) Cumhyrijjət əhəmijjətləri olanlar cəm'ən 2567-qilometro yzynlygynda 63 joldyr,

c) jerli əhəmijjəti olanlar cəm'ən 4397 qilometro yzynlygynda 151 (toprak) joldyr.

ç) Hamь jollardan 1138 qilometrosy şosadyr qi, bynlardan ən muhumləri aşagьdaqьlardyr: Jevlax, Şəqi, Zakatala, Lagodek (Ƣurcustanda) joly; Jevlax—Şyşa—Ƣorys (Ərmənistanda) joly; Cylfa—Naxçьvan—Ermənistan hudydy; Agdam—Daşqəsən, Cəbrajьl, Şamxor—Ƣədəbəj jolydyr. Şosa jollarьndan ən yzynlarь: Astara, Lənqəran—Iliç jyrdy—Prişib—Biləsyvar—Karadonly joly; Şamaxь—Kyba joly; Baqь—Şamaxь joly; Ƣəncə—Zəƣəm; Tays—Ƣurcustan hudydy jolydyr.

Jerli əhəmijjətləri olan toprak jollardan ən yzynlarь: Sabirabad—Əlikyly—Ɵxanlь—Afotly joly; Myganlь (Şamaxь kəzasь)—Zərifbank—Myganlь joly; Qurdəmir—Zərdab—Kyropatqin joly, Agdaş—Qɵrpuqənt Zərdab—Əlikyly jolydyr.

Şyra hɵquməti zamanьnda bir para jollar tə'mir edilmişdur və jeni jollar çəqilməqdədur. Jerli əhəmijjəti olan jollar jerli əhalьnьn arzьsь uzərinə ɵzləri tərəfindən kajrьlmakdadyr, ancak nəklijjat idarəsi tərəfindən muftə olarak texniq nəzarətci və lazьmi alətlər verilməqdədur.

Şosa jollarь kyrmagь duzƣun aparmak işində birinci nevbədə dyran vəzifələrdən biri, jol işlərinin mexaniqləşdirilməsidur. Jol işləri hələ qi, bizdə qeniş syrətdə mexaniqləşdirilməmişdur, bynyn səbəbi birincisi—jol çəqiləcəq jerlərin daglьk olmasь, iqincisi və başlьcasь qafi mikdarda vəsajit olmamasьdyr. Jol işlərinin mexanizasijasь (daşkьran maşьnьn işlədilməsi), işin mikdarь çok oldyƣy zaman əlverişli olyr. Indi Şosa jollar idarəsi tərəfindən başlьca dikkət jymalama maşьnlarьn tədaruq edilməsinə verilmişdur.

§ 4. Avtomobil nəklijjatь.

Avtomobil nəklijjatь ilə şosa jollarь bir-birilə sьkь syrətdə əlakədardyr. Avtomobil nəklijlatьnьn inqişafь uçun jaxşь inşa edilmiş avtomobil jollarь birinci şərtdur. Zakafkasija federasijasьnda avtomobil təsərrufatь işlərini tənzim və idarə edən „jerli muvasələ ;Zakafkasja şɵ'bəsi" dur. Zakafkasjada mevcyd olan avtomobil təsərrufatlarьndan ən bɵjuqləri „Zakafkas avtomobil nəklijjatь sənaje və ticarət səhimdarlar şirqəti" və „Azərneft avtomobil nəklijjatь" dyr. Zakafkasja avtomobil nəklijatь sənaje və ticarət səhimdarlar şirqətinin tərqibinə, Zakafkasja dəmir jollar idarəsi, Ƣurcustan, Ermənistan, və Azərbajcan Ali Xalk Təsərrufat Şyralarь, Azərneft, neft sindikatь və gejriləri daxьldyr; by şirqət 1924-cu ilin janvarьnda işə başlanmьşdyr.

By təşqilatьn 4 il içərisində işləməsi və artmasь aşagьdaqь rəkəmlər ilə ƣɵstərilir.

Illər	Maşьnlarьn mikdarь	Sərnişinlərin mikdarь	Daşьnьlan juqlərin mikdarь (ton hesabilə)
1924	18	18000	3705
1925	40	172000	74590
1926	139	338000	114750
1927	204	590000	114750
1928	286	—	—

1924-cu ildə butun federasija daxilindəqi jollarь yzynlygy 314 qilometrodan artьk dejildi. Hali-hazьrda istifadə olynan jollarьn umymi yzynlygy 2000 qilometroja çatmьşdyr. Bynlardan 571 qilometrosy Azərbajcanьn hissəsinə duşməqdədur. Zakafkasja avtomobil nəklijatь sənaje və ticarət səhimdarlar şirqəti maşьnlarьnьn istifadə etdiqi jollarьn umymi mikdarь 34 dur. By jollardan Azərbajcanda olanlar bynlardyr:

a) Jevlax—Agdam—Stepanaqert;
b) Jevlax—Agdam;
c) Jevlax—Şəqi;
ç) Şəqi—Zakatala;
d) Qləncə—Jelenendorf;
e) Syraxanь—Mərdəqan;
ə) Baqь—Şamaxь;
f) Kyba—Xaçmaz.

Şirqət, federasijanьn muxtəlif jerlərində, cumhyrijjət avtomobil tə'mirat ystaxanalarь təşqil etmişdur (Baqьda da təşqil olynmyşdyr).

Azərneft avtomobil nəkliljatь, Baqь neft sənajei milliləşdirildiqdən sonra 1920-ci ilin axьrьnda təşqil olynmyşdyr. O vakt by nəklijjatьn idarəsində 3 miniq və 1 juq avtomobil var idi, halby qi, indi Azərneft avtomobil nəklijjatьnьn 664 avtomobili vardyr. Bynlardan başka byryg işlərində işlədilən 141 traktor vardyr, bynlarьn bir hissəsi başlьca „Fordzonlar" olyb juq daşьmak uçundur. Azərneft avtomobil nəklijjatь Azərneft mə'dən gryplarь, inşaat idarəsi və həmçinin neft təmizləjən zavodlar uçun işləməqdədur. Avtomobil nəklijjatьnьn daşьdьgь juqlərin cinsləri çok muxtəlifdur, daşьnьlan əsas juqlər, hər bir cins borylar, dəzqahlar, maşьnlar və inşaat materiallarьdyr.

Umymijjətilə kejd etməlidur qi, ilin hər fəslində işləməqə imqan verən cografi vəzijjəti, iklim şərtləri və bol benzini sajəsində Azərbajcanda avtomobil nəklijjatьnьn inqişafь uçun lazьm olan hər bir şərt mevcyddyr. Xusysilə dəmir jol xətləri qafi mikdarda mevcyd olmadьgьndan, yzak şəhər və qəntləri, dəmir jollarь ilə birləşdirən kyry jollarьnda nəklijjat, avtomobil vasitəilə olacakdyr.

§ 5. Hava muvasələsi.

Muntəzəm olarak təjjarə hərəqatь, ykrajna hava muvasələsi səhimdarlar şirqəti tərəfindən tə'sis olynmyş və əvvəllərdə təjjarələr Baqь ilə Tiflis arasьnda yçmaga başlamьşlardь. Şirqət Jevlax

və Baqьda bəjuq aerodromlar inşa etmişdur. Sonralar Baqь—Mineral Sylarь və daha sonra Tiflis—Moskva dogry xət rejsi başlamьşdyr. Tiflisdən Moskvaja by jol ilə 4 sytka əvəzinə jalьnьz iqi qundə qedilir. Hava hərəqatьnь çətinləşdirən bir para məhəlli şərtərə və xusysilə bynlardan ən muhumu olan və çok şiddətli əsən Baqьnьn xəzri nord quləqinə bakmajarak, rejsi (səfəri) pozan və ja jerə enməqə məcbyr edən hadisələr çok az olmyşdyr. By cur muntəzəm hava muvasələsi nəticəsi olarak, hava joly ilə qəndərilən juq və məqtyblarьn mikdarь qundən-qunə artmakdadyr.

§ 6. Sy nəklijjatь.

1. Kaspi ticarət floty.

Kaspi dənizində və butun Zakafkasjada ən muhum port Baqь portydyr. Baqь jyrtynyn hudydy çok bəjuq olyb, 22 qilometro sahil bojy olan bəjuq kajalь bir limandyr. Ancak qəmi jan ala bilən sahil hali-hazьrda çok azalmьş olyb artmakda olan juq tədavulunu tə'min edəməjəcəqindən korkylmakdadyr. By səbəb ilə portyn qenişlədilməsi təsəvvur edilməqdədur. Baqь portynyn juq devrijjəsi bir zamanlar çok artmьş və 9 miljon tona çatmьşdь. By juq devrijjəsinin 75%-ni neft məhsylatь təşqil edirdi. Şyralar Ittitakьndaqь ən muhum dəniz flotlarьndan biri olan Kaspi floty Baqь portyna ajiddur, by flotyn çok hissəsi neft məhsylatь juqləməq. uçundur.

Astara, Lənqəran, Hiç porty qibi Azərbjacanьn başka portlarь bir o kədər əhəmijjətli dejildur. Impərializma və xusysilə vətəndaş muharəbələri zamanьnda Kaspi ticarət flotynyn mikdarь azaldь, by flotyn işi isə çok duşdu. 1921-22-ci ildə Kaspi flotynyn nəklijjatь, hərbdən əvvəlqi nəklijjatьn orta hesab ilə 55,5%-inə musavi idi. 1924-25-ci ildən flot juqsəlməqə başladь. By juqsəlişə, Kaspi ticarət floty işinin mikjasьnь muəjjən edən aşagьdaqь amiller qəməq edti: Şyralar Ittifakьnьn nəklijjat və sənajinin inqişafь, Myganda qənt təsərrufatьnьn və Turqmənistan pambykçylygynyn bərpasь, Zakafkasjada neft sənajeinin və inşaatьn artmasь və Iran ilə olan ticarətdur.

Kaspi ticarət flotynyn hərbdən əvvəl və indiqi tonnaƶь barəsində bir təsəvvur hasьl etməq uçun aşagьdaqь cədvəl ƣөstərilmişdur:

Dəniz ƣəmilərinin tipləri	Hərbdən əvvəl		Işlətməƣə jararlь flot. 1927-ci ilin 1 janvarьnda		
	Ƣəmilərin mikdarь	Bynlarьn juq dytymlarь (ton hes.)	Ƣəmilərin mikdarь	Bynlarьn juq dytymlarь	
				Ton hesabilə	Hərbdən əvvəlqinə nisbətlə % %
Nəft floty:					
Byxar vaporlarь	82	111940	56	89020	79,5
Barzlar	13	15250	1	1560	10,2
Jəqyny:	95	127190	57	90580	71,2
Kyry juq floty:					
Byxar vaporlarь	89	46636	47	28230	60,5
Jelqənlilər və barzlar	186	81990	21	14050	17,1
Jəqyny	275	128624	68	42250	32,9
Cumlətanь					51,5

Butun dəniz və Qur çajь flotynyn juq dytymy, 1928-ci il 1 janvarьndan % % hesabilə aşagьdaqь syrətlə təksim olynyrdy:

Neft floty . . . . . . 65,5 %
Kyry juq floty . . . . . 32,2 % } 34 %
Qur çajь floty . . . . . 2,3 % }

1927-ci il 1 janvardaqь vəziijətlərinə nisbətlə by gryplarьn hər birində aşagьdaqь dəjişiqliqlər olmyşdyr:

Juq dytylmalarь e'tibarilə neft floty 1,2 % azalmьşdyr.
" " kyr"y juq floty 47 % "
" " Qur çajь floty 25,4 % çokalmьşdyr.

Kaspi ticarət flotynyn dəniz və Qur çajь flotyndan başka. Həştərxan cəvarьnda bylynan dəniz kьragьna duzulmuş olan rьxtьm floty vardyr. Dəniz ƣəmiləri dogrydan-dogryja Həştərxana janaşmazlar, çunqu dəniz sahili, Volga mənsəbi dajazdyr. Byna ƣөrə də rьxtьmda dənizdə, dəniz ƣəmilərinin janaşa biləcəqi jerdə) dəniz ƣəmilərinin juqləri xususi barƶlara boşaldьlьr və by barƶlar vasitəsilə juqlər Volga çajьnьn muxtəlif işqələlərinə daşьnьr. Rьxtьm flotynyn juq dytymy 230.615 tondyr, bynyn 203.501 ony neft barƶlarьna, 24.234 tony kyry juq barƶlarьna və kalanь isə 5 dəniz paraxodyna və əmtiə sərnişin paraxodlarьna duşur.

Kaspi ticarət flotynyn ƣəmiləri qəhnəlmişdur, by ƣəmilərin çok hissəsi normal iş muddətindən (25 ildən) artьk işləməqdədur. Xusysilə dəniz floty çok qəhnədur. Dəniz flotynyn (nəklijjat) ƣəmiləri orta hesab ilə (1928-ci ilin 1 janvarьna kədər) 33-cu ildən bəri, rьxtьm ƣəmiləri isə 25 ildən bəri çalьşmakdadyr. Kaspi ticarət floty idarəsi, qəhnə ƣəmiləri tə'mir, jeni ƣəmilər tədaruq etməq, ƣəmi trestinə və xaricə ƣəmi kazanlarь sifarьş etməq barəsində çok çalьşmakdadyr.

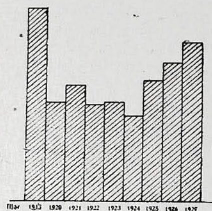
2. Kaspi flotynyn Şyra həqumətі zamanьnda neft nəklijjatьnьn, hərbdən əvvəlqi neft nəklijjatьna nisbətlə dinamikasь.

Kaspi dənizinin вutun portlarьndan neft juqu nəklijjatь və Baqьdan akьtma juq nəklijjatь.

Illər	Kaspi dənizinin butu portlarьndan nəkl edilən neft juqləri (ton hesabilə)	Hərbdən əvvəlqi zamana nisbətlə (prosent hesabilə)	Baqьdan çьkarьlan neft juqləri və akьtma juq (ton hesabilə)	Hərbdən əvvəlqi zamana nisbətlə (prosent hesabilə)	Baqьdan Həştərxana ƣөndərilən (ton hesabilə)	Hərbdən əvvəlqi zamana nisbətlə (prosent hesabilə)	Mulahəzat
1913	5256342	100,0	4573758	100	4291298	100	x) Orta hesab ilə hərbdən əvvəl 10 il içərisində (1904-1913 illərdə)
1920	2651711	50,4	2444427	53,4	2228835	51,9	
1921	2997941	57,0	2745390	60,0	2396555	55,8	
1922	2953455	56,2	2413127	52,7	2197119	51,2	
1923	3093083	58,8	2437340	53,3	2265320	52,8	
1924	2589201	49,2	2030913	44,4	1844293	43,0	
1925	3442718	65,5	2821638	61,7	2489939	50,0	
1926	3967241	75,5	3264112	71,4	2768414	64,5	
1927	4631397	87,6	3732892	81,6	3358869	78,2	

By sijahi hər şejdən əvvəl, umym ittifakьn bir hissəsi olan Baqь neft sənajeinin, Şyra həjqumati kyryldygy ildən e'tibarən, umymi artmagьnь ƣөstərir. Sijahinin birinci və iqinci sutynlarьnь dytyşdyrarak ƣөrəriq qi, Kaspi dənizilə ƣөndərilən butun neftin çok hissəsinin başlangьcь Baqьdyr. Petrovsk (Grozneft), Rakyşi (Embaneft), Çələqən adasь (Azərneft) qibi neft ixracat mintəkələrinin hissələrinə duşən mikdar Baqьja nisbətlə əhəmijjətsizdur, və ən nihajət uçuncu sutyn ƣөstərir qi, Baqьdan ixrac olynan neft jyqu başlьca Həştərxana ƣetməqdədur. Deməli, Baqьdan Petrovsk, Krasnovodsk, və Irana olan ixracat, Həştərxana olan ixracata nisbətlə bir o kədər çok dejildur.

3. Baqьdan ixrac olynan neft juqlərinin duzbycaklь dijagramь.

Şəqil-12.

4. Kaspi ticarət floty tərəfindən ƣəndərilən kyry juq və bagazьn umymi mikdarь.

Şyralar Ittifakь xalk təsərrufatьnьn jaxşьlaşmasь, əmtiənin çokalmasь Kaspi ticarət floty juq devrijjəsinin də çokalmasьna səbəb olmyşdyr qi, byny aşagьdaqь cədvəl də təsdik edər.

Illər	Ƣəndərilən kyry juq və bagazlar (ton hesabilə)	Qeçən ilə nisbətlə % hesabilə
1924	349768	100
1925	530931	152
1926	613384	116
1927	656236	106

Əƣər 1911-13-cu illərdə hər ilqi kyry juq ixracatьnьn 1.278.988 ton oldygyny nəzərə alar isəq, 1927-çi ildə ƣəndərilmiş kyry juqun hərbdən əvvəlqinə nisbətlə 50% oldygyny ƣəruruq. Ejni zamanda kyry juq nəklijjatьnьn ƣet-ƣedə artdьgьnь da ƣəruruq; 1927-ci ildəqi kyry juq nəklijjatь, 1924-ci ilə nisbətlə deməq olar qi, 2 dəfə artьkdyr.

5. 1927-ci ildə Azərbajcan portlarьnьn juq devrijjəsi.

1927-ci ildə Azərbajcan portlarьnьn kyry juq devrijəsi aşagьdaqь nəticəni verir:

Portyn adь	Idxalat	Ixracat	Juq devrijjəsi
Baqь	216965	150516	367481
Lənqəran . . .	8000	16640	24640
Iliç porty . . .	4640	15000	19640
Azərbajcan Astara. .	1970	3586	5556
Qur çajь isqələləri. .	21047	20175	21222

6. Irana olan nəklijjat.

Kaspi dənizi nəklijjatьnьn inqişafьnda Iran istikamətində nəklijjat çok bəjuq rol ojnajьr. 1927-ci ilin axьrьncь kvartalьnda həqumətimiz tərəfindən Iran ilə ticarət mukavələnaması əkd edilmişdur. By mukavələnama Iran ilə olan əmitə mubadələsini çok artьrmьşdyr.

Aşagьdaqь cədvəl 1911 və 1926-ci illərə nisbətlə Irana olan nəklijjatь karakterize edər:

	1911-ci ildə (ton hesabilə)	1926-cь ildə: Ton hesabilə	1926-cь ildə: 1911-ci ilə nisbətlə %% hesabilə	1927-ci ildə: Ton hesabilə	1927-ci ildə: 1911-ci ilə nisbətlə %% hesabilə	1927-ci ildə: 1926-cь ilə nisbətlə %% hesabilə
Şyra portlarьndan Irana juq və bagaz ixracatь	133237	70754	53,1	70104	52,6	99.1
Iran portlarьndan şyra portlarьna iuq və bagaz idxalatь . . .	125009	55496	44,3	105733	84,6	190,5

7. Əmtiə gryplarьna qɵrə Kaspi ticarət flotynyn 1927-ci ildəqi nəklijjatь.

Taxьl	129824	ton
Meşə və şalban	103565	"
Pambyk	69914	"
Duju	91775	"
Kənd	45797	"
Dyz	34597	"
Balьk əmtiəsi	17503	"
Neft məhsylatь	18611	"
Gejri əmtiə	134616	"
	646202	ton.

Ticarət

I. DAXILI TICARƏT.

1. Şyralar Ittifakьnda hali-hazьrdaqь ticarət təşqilatь.

Inkilabdan əvvəl butun ticarət xusysi şəxs və firmalarьn əlində idi. Kooperasija çok zəif inqişaf etmişdi. Devlət (xəzinə) isə ancak inhisarda bylynan (məsələn arak qibi) əmtiə ticarətilə məşgyl idi.

Hərbi kommynizm zamanьnda işlədənlər lazьmi əmtiəni satьn almak joly ilə dejil, devlət təşqilatlarьnьn pajlamalarь vasitəsilə əldə edirlərdi. Ejni syrətlə sənajein, pambyk, zejtyn toxymiarь və gejri qibi qənt təsərrufat xam mallarь ilə təchizi, və şəhərlərin ehtijacьnьn tə'min edilməsi, by əmtiəni qəntlilərdən satьn almak joly ilə dejil, qəntlijə və qulfətinə lazьm olan kədər byrakdьkdan sonra kalanьnь toplamak syrətilə olyrdy. By devrdə sɵz jok qi ticarət jok dərəcəsində idi.

Jeni iktisadi sijasətə qeçilməq və qəntlidən artьk məhsylatь toplamagь, ərzak verqisilə və sonra vahid qənt təsərrufat verqisilə əvəz etməqlə Şyralar Ittifakьnda jenidən daxili bazar tərədi və by bazarda həm qənt təsərrufat məhsylatь və həm sənaje mə'mylatь tədavul etməqə başladь.

Hali- hazьrd (inkilabdan əvvəlqi devrdən ajrь olarak) devlət daxili ticarətə muxtəlif jollar ilə tə'sir etməqdədur qi, bynlardan ən muhumləri aşagьdaqьlardyr:

1) Devlət sənajei vasitəsilə mə'mylatьn ən çok mikdarьnь devlət hazьrlajьr və sənaje ehtijacь uçun xam malьn ən çok kьsmьnь devlət satьn alьr.

2) Devləti ticarət təşqilatlarь (sindikatlar və gejri) vasitəsilə iri topdan ticarət aparan ən muhum vasitəçi təşqilat – devlətdur.

3) Xalk Ticarət Komisarlьgь vasitəsilə devlət daxili ticarəti tənzim edir (məsələn: bir para əmtiəjə muəjjən kijmətlər təjin edir və gejrə).

Bazarda devləti ticarət təşqilatlarьndan başka kooperativ təşqilatlarь və xusysi tacirlər də vardyr.

Xusysi ticarət devləti ticarətə tabe olyb başlьca pəraqəndə ticarət və xam malь satьn almak ilə məşgyl olyr.

2. Azərbajcanьn umymi əmtiə tədavulu və bynda xusysi sektoryn vəzijjəti.

Jeni iktisadi sijasətin başlamasilə bazara byrakьlan xusysi kapitalьn qeçmişə ajid bəjuq təcribəsi, ticarət ən'ənəsi və bazara tanьşlьgь var idi, bynyn nəticəsində xusysi kapital, ictimailəşdirilmiş kapital ilə, jə'ni devlət ticarəti və kooperasija ilə muvəffəkijjətli bir syrətdə rəkabət edirdi. By vəzijjət 1923-24-cu ilə kədər by cur davm etdi. By ildən Şyralar Ittifakьnьn ticarətində sosjalizm və kapitalizm unsurləri arasьnda nisbət tamamilə sosjalizm mənfəətinə dəjişməqə başladь. Ticarət unsurləri arasьnda ejni dəjişiqliq mənzərəsi Azərbajcanda da muşahədə olynyr qi, byny aşagьdaqь cədvəl də qɵstərir:

1 CƏDVƏL

	Tədavul									
	1923-24 il.		1925-26 il.		1926-27 il.		1927-28 il.		1928-29 il.	
	Min manatlar ilə	Xusysi çəqi	Min manatlar ilə	Xusysi çəqi	Min manatlar ilə	Xusysi çəqi	Min manatlar ilə	Xusysi çəqi	Min manatlar ilə	Xusysi çəqi
Devlət . . .	53583,2	36,6	137067,7	36,5	156450,4	35,7	167397,0	32,7	173000	29,7
Kooperativ	28750,2	19,6	88132,9	24,1	138816,7	31,7	207972,9	40,6	226900	47,7
Xusysi . . .	64111,5	43,8	144600,0	39,4	143200,0	32,6	137100,0	26,7	131700	22,6
Cumlətanь	146444,9	100%	367100,6	100	438467,1	100	512469,9	100	518600	100

By cədvəldə qөrulduqu uzrə Azərbajcanьn umymi ticarət tədavulundə xusysi kapitalьn xusysi çəqisi ildən-ilə qet-qedə azalmakda və jerini ictimailəşmiş sektora tərq etməqdədur. Sosjalizm sektory içərisində isə istər devlət ticarətində və istər kooperasijada bөjuq ilərilәmә qөrulmәqdәdur. Kooperasijanьn tədavulundə 1923-24-cu ilə nisbətlə 9 dəfə artmьşdyr, 1927-28-ci ildə butun əmtiə tədavulunun deməq olar qi, jarьsь kooperasijanьn hissəsinə duşur.

Baqьnьn əmtiə tədavulundə xusysi kapitalьn iştiraqь azalmьş və 1923-24-də 39,2%-ə karşь 1927-28-də 26%-ə kədər azalmьşdyr (cədvəl № 3). Kəza əmtiə bazarlarьnda xusysi kapitalьn tə'siri Baqь bazarlarьna nisbətlə çok aşagьdyr. Xusysi kapital başlьca pərakəndə və kismən topdan tədavulda, əmtiə qutləsi barəsində isə—qənt təsərrufat məhsylatьnьn jejinti şejlərində təmərquz etmişdur. Xusysi kapitalьn bөjuq hissəsi (70 %-i) pərakəndə tədavuldə kalmakda davam edir, çunqu by əvvəla—daha çok kazanclь olyb bөjuq sərmajəjə də ehtijac jokdyr, iqincisi tənzim edici və kontrol təşqilatlarь tərəfindən hak-hesaba qөturulməsi də çətindur. Xusysi ticarət kapitalь өzunə lazьm olan əmtiəni өzu tədaruq etdiqi qibi devlət təşqilatlarь və kooperasija da ony by əmtiə ilə tə'min edir. Ancak by barədə də və xusysilə kooperasijaja nisbətlə onyn xusysi çəqisi çok duşməqdədur. 1923-24-cu ildə devlət təşqilatlarь xusysi tacirlərə təxminən 18 mijonlyk əmtiə satmьşlardь qi, by devlət təşqilatlarьnьn umym tədavulunun 35,5% təşqil edirdi. 1926-27-ci ildə by mikdar 30 miljona çatmьşdyr qi, by halda devlət təşqilatlarьnьn umym tədavulunun 18 %-ni təşqil edir. Kooperasija uçun məzqyr rəkəmlər by curdur: 1923-24-cu ildə xusysi tacirlər kooperasijalardan 2 mijon manatlьk əmtiə almьşlardyr, by mikdar, kooperasijanьn umym tədavulunun 27,8 %-ni təşqil edir. 1926-27-ci ildə isə 7,5 miljon manatlьk almьşlardь. By isə kooperasjanьn umym 5,9 %-ni təşqil etməqdədur.

Devlət təşqilatlarь tərəfindən xusysi tacirlər hansь topdan əmtiə ilə təchiz olynyrlar? Ən çok tutun mə'mylatь, spirtli içqilər, kənd, silikat mə'mylatь, qөn və tokyma əmtiələri ilə, və ən az taxьl məhsylatь, ət, balьk əmtiəsi, rezin, dəmir, meşə əmtiəsi ilə təchiz olynyr. By əmtiənin sijahisi, 1926-27-ci təsərrufat ilinin nəticəsinə ajiddur.

3. Sistemlərə qөrə əmtiə tədavulu.

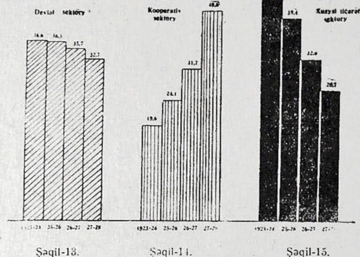
CƏDVƏL 1-2

Ticarət sektorlarь	1925-26 il					1926-27					1927-28 il.				
	Cumlətanь	Bynlardan				Cumlətanь	Bynlardan				Cumlətanь	Bynlardan			
		Topdan		Pərakəndə			Topdan		Pərakəndə			Topdan		əraqəndə	
	Min manatlar ilə	Min manatlar ilə	Qeçən ilə nisbətlə % hesabi	Min manatlar ilə	Qeçən ilə nisbətlə % hesabi	Min manatlar ilə	Min manatlar ilə	Qeçən ilə nisbətlə % hesabi	Min manatlar ilə	Qeçən ilə nisbətlə % hesabi	Min manatlar ilə	Min manatlar ilə	Qeçən ilə nisbətlə % hesabi	Min manatlar ilə	Qeçən ilə nisbətlə % hesabi
A. Devləti	134067,7	112954,2		21313,5		156450,4	137817,8	122,2	18632,6	87,4	167397,0	142823,0	103,6	24574,0	131,4
a) Umym Itifak muəssəsələri	82857,4	74912,0		7915,4		107484,3	99981,3	133,5	7503,0	94,4	109604,0	101156,0	101,2	8448,0	112,6
b) Zakafkasija	15232,6	10814,1		4418,4		10532,6	8975,1	83,0	1557,5	35,3	9801,0	8663,0	96,5	1138,0	73,1
c) Jerli və cumhyrijjət muəssələri	35997,7	27028,1		8949,6		38433,5	28861,4	106,8	9572,1	107,0	47992,0	33004,0	114,4	14988,0	156,6
B. Kooperativ	88432,9	16220,3		72212,6		138816,7	31157,0	192,0	107659,7	149,1	207972,9	53811,4	172,7	154161,5	143,3
a) Istehlaq sistemi	79895,0	12264,8	100%	67630,2	100%	123638,5	25189,0	205,3	98449,5	145,6	175392,1	40766,7	161,8	134625,4	136,7
b) Qənt təsərrufat sistemi	4634,7	2550,6		2084,1		6786,4	2553,0	100,1	4233,4	203,1	15819,2	6149,9	240,9	9669,3	228,4
c) Kystar sənətqar	657,4	292,5		361,9		3670,8	1856,4	631,7	1814,4	497,2	8016,3	4394,6	236,7	3651,7	201,3
ç) Çaxьrçьlьk	3245,8	112,4		2133,1		4090,7	1383,3	123,3	2707,4	126,9	5611,0	1339,2	96,8	4271,8	157,8
d) Məsqən inşaatь	—	—		—		630,3	175,3	—	455,0	—	784,0	210,0	119,8	574,0	126,2
e) Şiqestlər koopativi	—	—		—		—	—	—		—	2162,8	871,6	—	1291,2	—
C. Xusysi tacirlər	144600,0	18000,0		126.600,0		143200,0	17200	95,6	126000,0	99,5	137100,0	17100,0	99,1	120000,0	95,2
Umymi tədavul	367100,6	146971,4		220.116,1		438467,1	186174,8	126,7	252292,3	114,6	512169,9	213734,4	114.8	298735,5	118,

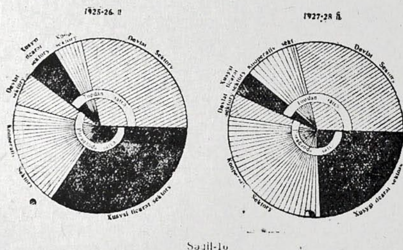
AZƏRBAJCANDA TICARƏT SEKTORLARЬNA QӨRƏ ƏMTIƏ TƏDAVULUNUN DINAMIKASЬ DIJAQRAMЬ.

Yjgyn ilin umymi əmtiə tədavulunə qөrə % hesabilə (1-ci cədvələ ajiddur).

Sektorlara qөrə topdan və pəraqəndə əmtiə tədavulunun bөlunməsini qөstərən dajirə diagramь (2-ci cədvələ ajiddur).

Şəqil-13. Şəqil-14. Şəqil-15.

Şəqil-16

2-ci cədvəlin tədkikindən qөrunur qi, istər 1925-26 il və istər 1927-28-ci ildə topdan əmtiə tədavulunun bөjuq hissəsi devlət sektorynyn hissəsinə duşməqdədur. By isə tamamilə təbiidur, çunqu Azərbajcanda satьn alьnan və idxal edilən əmtiə qutləsinin muhum kьsmь devlət təşqilatlarьnьn hissəsinə duşur. Devlət sektory idxal və ixrac edilən bөjuq əmtiə qutləsini өz əlində dytmakda və sonra dogrydan-dogryja mustəhliqlərə satmak uçun kooperativlərə və xusysi tacirlərə təksim etməqdədur. Devləti topdan əmtiə tədavulunun ən bөjuq hissəsi (umym ittifak tokyma,

qөn, metal sindikatь, kənd tresti, tokyma ticarəti və gejr iqibi) umym ittifak mikjasьnda çalьşan idarələrin hissəsinə və sonra (Azərbajcan tokyma tresti, Azərbajcan balьk tresti, Azərbajcan ipəq tresti, Baqь məhrykat muəssəsəsi, Baqь inşaat muəssəsəsi və gejri qibi jerli və cumhyrijjət idarələrinə və ən nihajət hamьsьndan az (Zakafkasija devlət ticarəti, Ermənistan ticarəti, Qurcustan ticarəti və gejri qibi) Zakafkasija federasijasь mikjasьnda çalьşan idarələrin hissəsinə duşur. Kooperasija və xusysi ticarət, topdan tədavulunda qiçiq jer dytyr: kooperasijanьn topdan əmtiə tədavulu xusysi çəqisi 1925—26 və 1927—28-ci il muddətində hiss olynacak dərəcədə juqsəldi, xusysi ticarətin topdan əmtiə tədavulu xusysi çəqisi isə tərsinə azalmьşdyr (diagramda 2-ci sutyna bak)-

Pəraqəndə tədavulunə qəlincə, byrada vəzijjət tamamilə dəjişir. Devlət sektory çok qiçiq bir jer dytyr və çokalmaga dejil azalmaga çalьşьr. Kooperasija və xusysi ticarətə qəlincə bynlar birinci jeri dytyrlar. Pəraqəndə tədavuldə xusysi ticarət qөrqəmli jer dytyr, laqin kooperasijanьn təzjikilə addь-addьm qeri qedir və mikdar e'tibarilə azalьr (1925—26-da 58 %-dən 1927-28-də 40 % duşmuşdur), kəzalara sьgьnьr.

Pəraqəndə əmtiə tədavulundə xusysi ticarətin tərq etdiqi jeri kooperasija dytyr. Hali-hazьrda pəraqəndə əmtiə tədavulunun jarьdan çok hissəsi kooperasijaja duşur, halby qi, 1925—26-cь ildə pəraqəndə əmtiə tədavulunun ancak 33 %-i kooperasijanьn hissəsinə duşurdu.

Azərbajcan topragьnda və Baqьda çalьşan ən muhum kooperativ təşqilatlarь mərqəzi işçi kooperativi, Kaspi bəhrijəlilərini ihatə edən, Kaspi ticarət istehlaq şirqəti (Kastpo), Zakafkasija ticarət istehlaq şirqəti (Zaktpo) hərbi istehlaq şirqəti (Vojenpo), Azərittifak və gejriləridur.

Byny da ilavə etməlidur qi, butun əmtiə tədavulu, təşqilatlarьn istər topdan və istər pəraqəndə satьş tədavullərini qөstər məqdədur, by rəkəmlərə satьn alma tədavulu daxьl dejildur.

Hansь rəkəmləri topdan və hansь rəkəmləri pəraqəndə hesab etməq lazьm oldygyny devlət və kooperativ təşqilatlarьnьn өzləri qөstərirlər və ticarəti tənzim edən organlar (Xalk Ticarət Komisarlьgь) by qөstərişi kəbyl etməqə məcbyrdyr.

Xusysi əmtiə tədavulundə isə topdan və pəraqəndəjə ajьrmak, xusysi tacirlərin seçdiqləri patentlər vasitəsilə icra edilir. I-dən III dərəcəjə kədər patentlər pəraqəndə, IV dərəcə jarь topdan, V və VI topdan hesab edilir. Ticarət dərəcələrində patentlər, ticarətin bөjuq və qiçiqliqindən, əmtiənin xassəsindən, ticarət binasьnьn bөjuqluqundən, satьçьlarьn mikdarьndan asьlь olarak muəjjən edilir.

4. Baqь şəhərində və Azərbajcan kəzalarьnda ictimailəşdirilmiş və xusysi ticarət əmtiə tədavulunun mukajəsəsi.

CƏDVƏL 3.

Ticarət sektory	1925-26 il			1927-28 il		
	Cumlətanь Min manatlar ilə	Bynlardan: Baqь Min manatlar ilə	Bynlardan: Kəza Min manatlar ilə	Cumlətanь Min manatlar ilə	Bynlardan: Baqь Min manatlar ilə	Bynlardan: Kəza Min manatlar ilə
Devləti . . .	134067,7	118837,5	15230,2	167397,0	158334,6	13562,3
Kooperativ . . .	88432,9	59222,1	29210,3	207972,9	131100,0	76900,0
Xvьysi. . . .	144600,0	105800,0	38800,0	137100,0	85000,	52072,0
Umymi tədavul	367100,6	283859,6	83341,0	512469,9	369934,6	142535,3

By cədvəldən qərulur qi: 1) Azərbajcanьn umymi əmtiə tədavulundə Baqьnьn xusysi çəqisi kəzalardan daha juqsəqdur, 2) xusysi kapital, tədavulunun muhum hissəsini kəzaja qeçur və bynyn mikdarь artьr, 3) xusysi əmtiə tədavulunun roly Baqьda və kəzalarda əhmijjətsiz mikdarda olyb, qet-qedə azalьr.

5. Ticarət mevke'lərinin dinamikasь.

Butun sektorlarda ticarət şəbəqəsinin nə syrətlə inqişaf etdiqini ajdьnlaşdьrmak maraklьdyr. By məsələ barəsində aşagьdaqь cədvəldən lazьmi mə'lymat alьna bilər.

Hak-hesab devri	Devlət sektory: Mutlək ədədlər	Devlət sektory: Prosent hesabilə: Xusysi çəqi	Devlət sektory: Prosent hesabilə: 24-25 il tarixində	Kooperativi sektory: Mutlək ədədlər	Kooperativi sektory: Prosent hesabilə: Xusysi çəqi	Kooperativi sektory: Prosent hesabilə: 21-25 il tarixində	Xusysi ticarət sektory: Mutlək ədədlər	Xusysi ticarət sektory: Prosent hesapilə: Xusysi çəqi	Xusysi ticarət sektory: Prosent hesapilə: 24-25 il tarixində
1924-25 il	266	2,1	100	629	5,0	100	11633	92,9	100
1925-26 il	445	3,3	167,3	992	7,3	157,7	12233	89,4	105,1
1926-27 il	498	3,1	187,2	1230	7,8	195,5	14095	89,1	121,2

Azərbajcanda ticarət muəssəsələri şəbəqəsi 1924—25-də 12528 mevkeindən ibarət idi (11633+629+266), bynlardan 11633-i və ja 92,9 %-i xusysi ticarətə, 865-i və ja 7,1 % ictimailəşdirilmiş sektora ajid idi. By şəbəqə 1926—27-ci 15823 mevkeə kədər artdь, bynlardan 14095 ədədi və ja 89,1 %-i xusysi ticarətə 1728 ədədi və ja 10,9 % ictimailəşdirilmiş sektora ajid idi.

By syrətlə xusysi sektoryn şəbəqəsi nisbi olarak bir kədər (29,9 %-dən 89,1 % kədər) azaldь, mutlək olarak isə 1924—25-ci ilə qərə 21,2 % artdь:

Birinci bakьşda, Azərbajcan ticarət şəbəqəsi barəsində qəstərdiqimiz rəkəmlər, əvvəlcə xusysi ticarət hakkьnda çьkardьgьmьz nəticələrə zidd qibi qərunur, çunqu xusysi ticarətdə ticarət mevke'lərinin mutlək artmasь, devlət ticarəti və kooperasijanьn mevke'lərinə qərə, onlarьn mikdarlarьnьn çoklygy, umymi ticarət sistemində xusysi sektoryn quclənməqini qəstərir. Laqin xusysi ticarətdə, ticdrət mevke'lərinin 60 prosentini tabakçь və bydkaçьlar təşqil etdiqini və şəbəqənin artmasь başlьca bynlarьn hesabuna oldygyny nəzərə alar isəq, o zaman ələqənin daxili bazarьnda xusysi ticarətin korkyly syrətdə artmasьndan bəhs etməqə jer olmadьgь tamamilə ajdьnlaşar.

Xusysi ticarətdə bir çok jeni muəssəsələrin törəməsi, xusysi sqş ətin əmtiə tədavulunun artmasьnь tə'min etməq idi. Ancak umymi əmtiə tədavulu barəsində rəkəmlər byny qəstərməjir, tərsinə xusysi muəssəsələrin ticarət tədavulu qet-qedə azalьr, və şəbəqənin artmasь tədavulun artmasьnь ətub qeçir. O halda xusysi ticarət sektorynda tədavul duşur. Xusysi bazarьn muaməlləsini tənzim edən kərarlarьn hejata qeçirilməsini kontrol etməqi asanlaşdьrmak uçun, hali-hazьrda Baqьda 7 ticarət komitəsi və 7 bazar komitəsi vardyr. Byndan başka Qəncə, Şəqi, Lənqəran, Karjaqin, Zakatala, Agdam və Stepanaqərtdə də, bazar komitələri vardyr.

6. 1926-27-ci ildə qənt təsərrufat məhsylatьnьn plan uzrə tədaruq edilməsi.

Qəntlilərin maddi cihətdən vəzijjətlərinin jaxşьlaşmasь və həmçinin daxili ticarətin artmasь muhum dərəcədə, qənt təsərrufat məhsylatьnьn inqişafьndan, by məhsylatьn əmtiə hissəsinin (satьşa çьkarьlan hissəsinin) artmasьndan və bynyn jaxşь kijmətlə satьlmasьndan asьlьdyr. Plan uzrə tədaruq edənlər (devlət təşqilatlarь və kooperasija) hansь əmtiəni tədaruq edirlər?

Pambyk, tutun, jyn, barama, çaxьr, spirt, arak və koz bijan qəqu, bagьrsak, kьl və gejri by qibi qənt təsərrufat məhsyllarьdyr. Azərbajcanda 64,000 ton xam pambyk satьn alьnmьşdyr, by mikdar Zakafkasija federasijasьnda tədaruq edilən butun pambygyn 84 prosentini təşqil edir. Pambyk uçun qəntlilərə 18,4 miljon manat verilmişdur.

Pambyk rajonlarьnьn lazьmi kədər manyfaktyr və taxьl ilə tə'min edilməməsi pambyk satьn alma işinin qedişinə pis tə'sir

etmişdur. Pambyk rajonyna qөndərilən bygda pis cins və çok zibilli olmagъna qөrə ja pambykçylar by bygdanь almadьlar, onlar xusysi bazardan pydy 6 manatdan bygda satъn almaga başladьlar. Halby qi, xam pambygyn pydyny 4 manat 70 kəpiqə satdьlar. By hal pambyk ilə bygda arasьndaqь ekvivalentliqi pozdy və pambygyn qəlirini azaltdь. Manyfaktyr bazarь da həmçinin qərqinliq qeçirdi.

Tutunə qəlincə, 251,5 min manat kijmətində 278,5 ton tutun tədaruq edildi. 600,1 min manatlьk 668,3 ton jyn hazьrlandь; jyn tədaruqu planь tamamilə həjata qeçirilmədi. Bynyn səbəbi bөjuq prosentin otyrak olmasь, xusysi tədaruqçulərin və başlьca kystarlarъn fə'alijjəti, və kojynçylarъn jaxşь kooperativləşdirilməməsidur. Barama 1.474,2 ton tədaruq edilmişdur qi, qeçən ilə nisbətlə by mikdar 178 prosent edir. 3 miljon manat kijmətində 15 miljon litr çъxъr tədaruq edildi. Spirt və arak 4.500.000 gradys hazъrlandь qi, bynyn kijməti 900.000 manat idi.

7. 1928-ci ilin 1 oktjabrъnda Azərbajcan və Baqьda bylynan ticarət muəssəsələrinin sijahъsь.

I. Umym ittifak muəssəsələri.

A. SINDIKATLAR.

1. Umym Ittifak tokyma sindikatь;
2. " " qөn "
3. " " metal "
4. Qagъz sindikatь;
5. Devlət balьk sindikatь;
6. Mєşə sindikatь;
7. Maşъn sindikatь (maşъn satьşь);
8. Jag, pij sindikatь;
9. Neft sindikatь;
10. Silikat satьşь (şişə, şişə kablar, çini və porselan kablar satьşь);
11. Spiçka sindikatь;
12. Dyz sindikati;
13. Tutun sindikatь (qeçmьş Don devlət tutun fabriqi);
14. Qimija sindikatь;

B. TRESTLƏR

1. Devlət sənaje rənqli metallarь tresti;
2. Devlət tiqiş maşъnlarь tresti;
3. Devlət elektrotexniq tresti;
4. Moskva tiqiş tresti (hazьr paltar satьşь);
5. Leningrad tutun tresti;

6. Rezin tresti;
7. Kənd tresti;
8. Teze.

C. SƏHIMDARLAR ŞIRQƏTI.

1. Kaikas mineral sylarь şirqəti;
2. Devlət əcza ticarəti şirqəti;
3. Dagьstan ticarəti səhimdarlar şirqəti;
4. Metal skladь (dəmir, çygyn, polat və gejri satьşь);
5. Moskva ticarət şirqəti;
6. Mə'dən—metal ticarəti şirqəti;
7. Şimali Kaikasja ticarəti şirqəti;
8. Tokyma ticarəti şirqəti (topdan);
9. Tokyma ticarəti şirqəti (pəraqəndə);
10. Tokyma ticarəti şirqəti (qəndir tokymalar);
11. Turqmənistan ticarət şirqəti;
12. Taxьl ittifakь şirqəti;
13. Ət məhsylatь şirqəti;
14. Şərk səhimdarlar şirqəti;

Ç. GEJRI--DEYLƏT MUƏSSƏSƏLƏRI.

1. Baş pambyk komitəsi;
2. RSKŞC devlət ticarəti;
3. Ykrajna SŞC devlət ticarəti;

II. Azərbajcan Sosjalist Şyra Cumhyrijjəti muəssəsələri.

TRESTLƏR.

1. Azərbajcan tokyma tresti;
2. " meşə "
3. " tutun "
4. " balьk "
5. " çaxьr "
6. " ipəq "
7. " mə'dən sənajei tresti;
8. Baqь qimija qөn "
6. Baqь məhrykat tresti;
10. Myxtar Daglьk Karabag çaxьr tresti;
11. Baqь inşaat tresti;
12. Baqь poligraı tresti;
13. Qənt təsərrufat məhsyllarьnь e'mal edən sənaje (kənnadijə, pijvə, papiros və sajir mə'mylat);
14. Azərbajcan devlət nəşrijjatь;
15. Azərbajcan devlət əcza ticarəti;

GEJRI–DEVLƏT MUƏSSƏSƏLƏRI.

1. Apteq idarəsi;
2. Azərbajcan pambyk muəssəsəsi;
3. „Кьzьl Oktjabr" inşaat fabriqi;
4. Azərbajcan neft ticarəti;

PAJÇЬLAR ŞIRQƏTLƏRI.

1. Azərticarət;

ICTIMAI TƏŞQILATLAR.

1. Hilali-əhmər;
2. Yşaklarь himajə komisjasь;
3. Dinamo (sport şejləri);
4. Azərbajcan həmqarlar ittifakь şyrasьnьn redaksija-nəşrijjat şe'bəsi;
5. Işsizlər kollektivi;

III. Zakafkasija mikjasьnda əhəmijjətləri olan muəssəsələr.

TRESTLƏR.

1. Gurcustan Ali Xalk Təsərrufat Şyrasь trestlər kantory;
2. Gurcustan Xalk Toprak Komisarlьgьnьn xalk əmlaqь tresti;

SƏHIMDARLAR ŞIRQƏTI.

1. Zakafkasija avtomobil sənaje və ticarəti;
2. Zakafkasja devlət ticarəti;
3. Ermənistan devlət ticarəti;
4. Gurcustan devlət ticarəti;

ISTEHLAQ KOOPERATIVLƏRI.

1. Azərittifak;
2. Baqь Mərqəzi Işçi Kooperativi;
3. Kaspi nəklijjat istehlaq şirqəti (Kastipo);
4. Zakafkasija nəklijjat istehlaq şirqəti (Zaktpo);
5. Hər'i istehlaq şirqəti;
6. Vykosp lka (konserv təchizatь);
7. Mərqəzi ittifak, (Sentrosojyz);

QENT TƏSƏRSUFAT KOOPERASIJASЬ

1. Qəjbirliqi;

ISTSESALAT KOOPERATIVLƏRI.

1. Umym Gurcustan çaxьr ittifakь;
2. Gəncəçaxьr;
3. Konkordija;
4. Loza;
5. Tygittifak (Myxtar Daglьk Karabagda);

8. Əsas tədaruqçulər sijahьsь.

1. Zakafkasija pambyk komitəsi Azərbajcan şe'bəsi (xam pambyk);
2. Bijan səhimdarlar şirqəti (xam bijan qequ)—Ycar.
3. Zakafkasija xam mal şirqəti (bagьrsak, byjnyz, dьrnak, albymin—kan tequntulərinin işlənməsi və iləx...);
4. Umym Ittifak qen sindikatь (xam qen);
5. Karabag qənt kooperativi (tyt spirti, barama və iləx...) Stepanaqərt;
6. Karabag çaxьr kooperativi;
7. Konkordija (uzum, çaxьr, xam və saflaşdьrьlmьş spirt);
8. Gəncə çaxьr (uzum çaxьr, xam və saflaşdьrьlmьş spirt) Gəncə;
9. Lozo (uzum çaxьr, xam və saflaşdьrьlmьş spirt) Geqçaj.
10. Azvin (uzum, çaxьr, xam və saflaşdьrьlmьş spirt);
11. Kolokolo (. . . . Şamaxь;),
12. Azəripəq;
13. Azərsənətbirliqi (xalça, sənaje kooperasijasь birləşməsi);
14. Bagçьlar ymydy (xam spirt) agdam
15. Zakatala tutunçulər şirqəti (japrak tutun);
16. Zakafkasija devlət ticarəti;
17. Azərittifak (bygda, arpa, çəltiq);
18. Qəjbirliqi (jyn, koz, pəndir, jymyrta, ot, barama, çəltiq, arpa;
19. Avçьlar—xəz kooperativi;
20. Qənaf səhimdarlar şirqəti (qənaf):

9. Azərbajcanьn plan uzrə idxalatь.

Azərbajcan jer əqinçiliq elqəsi olmasьna qerə, byranь ən lazьmlь olan əsas əmtiə ilə plan uzrə tə'min etməq çok əhəmijjətlidur. Jerli sənajein xusysi çəqisi nisbətən əhəmijjətsiz dərəcədədur. Bazara lazьm olan by əmtiə xaricdən qətirilir, qətirilər əmtiənin mustəhliqlər arasьnda təksimi daxili ticarət komisarlьgьnьn və onyn Azərbajcan muvəqqilinin ən muhum vəzifələrindən.

birini təşqil etməqdədur. Plan tərtib etməqin çətinliqi, əhalinin satьn alma kabilijjəti mikdarь hakkьnda bir dərəcəjə kədər duzqun mə'lymat olmamasьndadyr.

Həkikətdə Azərbajcana: 1925-26-ci ildə 46046,6 min manatlьk sənaje əmtiəsi, 11,464,0 min manatlьk taxьl 1626-27-ci ildə 58373,6 min manatlьk sənaje əmtiəsi, 10353,5 min manatlьk taxьl qətirilmişdur.

Sənaje əmtiəsindən pambyk, qatan, jyn və ipəq mə'mylatь, kənd, metal mə'mylatь, qөn əmtiəsi, çəqmə, silikatlar, inşaat meşə materiallarь kaloş, qagьz spiçka hejvan və bitqi jaglarь və gejri və byndan başka taxьl və jag qətirilməqdədur.

II. Xarici ticarət.

10. Xarici ticarət məfhymy.

Xarici devlətlər ilə edilən ticarətə, jə'ni xaricdən əmtiə satьn alьb muəjjən өlqəjə qətirməqə və muəjjən өlqədən əmtiə qətirib xarici bir өlqədə satmaga, xarici ticarət dejilir. Xaricdən mal qətirməqə idxalat və ja import və xaricə mal qөndərməqə ixracat və ja eksport dejilir. Idxalat və ixracat məcmyyna xarici ticarətin umymi tədavulu dejilir. Idxalat və ixracat arasьndaqь nisbətə өlqənin ticarət balansь dejilir: Əqər idxalat kijmətcə ixracatdan artьk isə, өlqənin balansь passif, və əqər ixracata kijmətcə idxalatdan artьk olarsa, өlqənin balansь aktivdur dejilir.

11. Xarici ticarətin inhisarь.

Deməq olar qi, butun devlətlərdə (və qөhnə Rysjada), muəjjən qөmruq rysymyny verən hər bir şəxs və ja muəssəsə əmtiə idxal və ja ixrac etməqə ixtijarь vardyr. Şyralar Ittifakьnda isə hali-hazьrda xarici ticarətin devlət inhisarь dejilən ajrь bir kajda vardyr. By, idxalat və ixracatьn tamamilə hөqumətə ajid olmasь deməqdur. Şyralar Ittifakьnьn inhisara alьnmьş xarici ticarətini xalk ticarət komisarlьgь aparmakdadyr. Başka təşqilatlar və xusysi şəxslər ancak xusysi musaədə ilə əmtiə idxal və ja ixrac edə bilərlər. Xarici ticarət inhisarь, başka devlətlərin xalk təsərrufatilə əlakə sahəsində bizim xalk təsərrufatьmьzь plan uzrə aparmagь həjata qeçirməq deməqdur. By syrətlə, xarici ticarətimizin plan uzrə aparьlmasь, butun xalk təsərrufatьmьzьn plan uzrə aparьlmasь ilə sьkь syrətdə rabitəlidur. Byndan başka xarici ticarət inhisarь oldykda devlət idxalat ilə ixracat arasьndaqь nisbəti asanlьkla tənzim edə bilir, jə'ni ticarət balansьnь asanlьkla tənzim edə bilər qi, by, xusysilə malijjə təsərrufatьmьz uçun çok əhəmijjətlidur.

12. Xarici ticarətin Şyralar Ittifakь uçun əhəmijjəti.

Butun təsərrufat fa'alijjətinin əsasьnь xalk təsərrufatьnьn sənaje'ləşdirilməsi təşqil edən Şyralar Ittifakьnьn kyrylyşy işində xarici ticarətin nə kədər əhəmijjətli oldygy aşqardyr. Şyralar Ittifakь lazьm olan maşьn və təchizatьn çok hissəsini xaricdən tədaruq etməqə məcbyrdyr. By təchizatь tədaruq etməq işinin muvəffəkijjətli bir syrətdə qetməsi, başlьca idxal edilən əmtiənin qejfijjətindən, xam mallarьmьzьn satьş texnikasьnьn muqəmməlliqindən ixracatь tənzim etməqdən asьlьdyr. Idxalat uçun lazьm olan valjyta fondyny da ixracat əmələ qətirir.

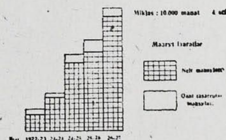
13. Azərbajcanda gərb өlqələrinə ixracat.

Azərbajcanьn gərb өlqələrinə ixracatь aşagьdaqь rəkəmlər ilə ifadə olynyr:

Min manatlar ilə.

Illər / Əmtiə	1922—23-cu il	1923—24-cu il	1924—25-ci il	1925—26-cь il	1926—27-ci il
Neft məhsylatь . .	8883,5	17610,9	34780,0	40039,4	58486,6
Qənt təsərrufat məhsylatь	2784,9	2298,5	3542,9	6635,9	3980,6
Umymi ixracat	11668,4	19859,4	38322,9	46675,3	62476,3

Azərbajcanьn gərb өlqələrinə olan ixracatьnьn artmasьnь qөstərən dijagram.

Şəqil-17.

By syrətlə Azərbajcanьn ixracatь, hər il artьr, 1923—24-cu ildən 1926—27-ci ilə kədər deməq olar qi, 6 dəfə artmьşdyr. Əsas ixracat əmtiəsi neft məhsylatьdyr qi, bynyn umymi ixracatdaqь xusysi çəqisi hər il artmakdadyr. 1923 34-cu ildə 70%-dən 1926—27-ci ildə 90%-ə kədər juqsəlmişdur: Neft məhsylatь Zakafkasija ixracatьnьn əsas əmtiəsi olyb Şyralar Ittifakьnьn da ən muhum ixracatьndandyr.

Qənt təsərrufat məhsylatьna qəlincə bynlarьn Azərbajcandan gərb elqələrinə olan ixracatь nisbətən azdyr, by ixracatьn mikdarь 1926—27-ci ildə 3980,6 min manata çatmьşdь. By məbləg əmtiə arasьnda by cur belunur.

1. Meşə materjallarь	110	min manat
2. Xəz	100	„ „
3. Balьk məhsylatь	1129,8	„ „
4. Kьl	106,4	„ „
5. Bagьrsak	270,0	„ „
6. Bijan qequ	734,9	„ „
7. Cecə, xalça, ipəq mə'mylatь	1529,5	„ „
Cəmi	3980,6	min manat

Qənt təsərrufat məhsylatьnь ixracat uçun əsas tədaruq edən Zakafkasija devlət ticarətidur. Ondan başka, Zakafkasija xam mal şirqəti, bijan səhimdarlar şirqəti və kooperasijadyr.

Ixracat əmtiəsinin istikaməti by curdur: Neft məhsylatь—Inqiltərə, Italja, Almapja və Frənsaja;

Meşə materjallarь, balьk məhsylatь—Şimali Amerika Muttəhid Ştatlarьna və Almanjaja;

Ipəq məhsylatь—Italjaja;

Bijan qequ—Şimali Amerika Muttəhid Ştatlarьna.

Neft məhsylatь hali-hazьrda dunja bazarьnda oldykca məhqəm bir vəzijjət dytmyş və by məhsylat Amerika trestləri olan Rojal, Detş-Şel və Inqiltərə, Holland və Inqiltərə-Iran qibi dunja mikjasьnda olan trestlər ilə belə rəkabət aparmakdadyr.

Qənt təsərrufat məhsylatьna qəlincə ony kejd etməlidur qi, kijməti əmələ qətirən amillərdən, dogrydan-dogryjə istehsalçьnьn aldьgь hissə o kədər agьr dejildur, laqin sonradan qet-qedə artan gejri xərclər agьrdyr. Byrada indijə kədər tənzim və həll edilməmiş, izafi xərclər məsələsi vardyr, bizim qənt təsərrufat əmtiəsi ixracatьmьzьn mukəddəratь isə by məsələnin duzqun kyrylyş və həllindən asьlьdyr, çunqu by izafi xərclər aradan qeturulməzsə biz dunja bazarьnda bejuq bir rəkabət apara bilməriq. Ajdьn şejdur qi, dunja bazarьnda qim, jaxşь cins əmtiəni ycyz satarsa o galib qələr. Byrada təbii olárak bir məsələ çьkьr: biz ixracat əmtiəmizi çokaltmalь, jaxşьlandьrmalьjьk. (By əmtiəni standartlaşdьrmalьjьk, jə'ni duzqun syrətdə sortlara ajьrmalь və baglamalьjьk) Bynynla barabar, biz xaricdəqi satьş aparatlarьmьzь (by aparatlarь elastiqləşdirməq və onlarьn kyrylyşlarьnь sadələşdirməq joly ilə) axşь'aşdьrmalьjьk.

Byndan başka, iqinci dərəcə ixracatьmьzь qucləndirməq uçun texniq tərtibat kyrmalьjьk. Çunqu əhəmijjətləri iqinci dərəcədə olan əmtiəmizin çok hissəsi, ancak by əmtiə bazarьn tələblərinə

qerə e'mal olyndygy zaman ixracat uçun əlverişli olar. By məksədlə, texnikanьn ən son tələblərinə yjgyn olarak, Qəncə bagьrsak zavody kyrylmyşdyr.

14. Gərb elqələrindən Azərbajcana qətirilən şejlər.

Hər şejdən əvvəl ony kejd etməlidur qi, gərb elqələrindən Azərbajcana qətirilən şejlər həmişə Azərbajcanьn ixracatьndan oldykca az olmyşdyr, jə'ni bizim gərb elqələri ilə olan ticarət balansьmьz həmişə aktiv olmyşdyr. Bizim idxalatьmьzь, başlьca, neft təsərrufatьna lazьm olan təchizat şejləri təşqil etmiş və by idxalat hər il çok artmьşdyr. Elə qi,

1923—24-cu ildə	297	min manatlьk
1924—25-ci „	5012	„ „
1926—27-ci „	16547	„ „

neft təchizatь idxal edilmişdur.

Azərbajcanьn neft sənajei uçun olan idxalat xusysi çəqisinin belə tez və çok artmasь, istehsalatь arasь qəsilmədən qenişləndirilən və kyrylyş texniq cihətdən jeniləşdirilib jakşьlaşdьrьlan, Azərneft işinin səmərələşdirilməsilə rabitəlidur.

Gərb elqələrindən Azərbajcana idxal edilən gejri əmtiə tamamilə əhəmijjətsizdur.

15. Şərk ilə olan ticarət.

Azərbajcan Avropanьn gərb elqələrindən başka, çok az mikdarda Turqijə ilə, və oldykca qeniş bir syrətdə Iran ilə də ticarət aparmakdadyr. Iran ilə olan ticarət ən çok tranzit karakterindəndur. Azərbajcan, istər Irandan Şyralar Ittifakьnьn Avropa hissəsinə və istər Şyralar Ittifakьndan Irana akmakda olan bejuq əmtiə selinin qeçid nuktəsidur.

Şyralar Ittifakьnьn Iran ilə olan ticarətini karakterize etməqdən etru, qeçən 1927—28-ci ildə olan əmtiə tədavulunu qeturəq.

1927—28-ci ildə Şyralar Ittifakьndan Irana olan ixracat.

I gryp. Ərzak	23265	min manat
Bynlardan:		
Bygda yny	1849	„ „
Kənd (pesok)	2147	„ „
Kənd (rafinad)	17711	„ „
II gryp. Xam və jarь işlənmiş material	7691	min m.

Bynlardan:			
Işlənmiş meşə materialь	502	min	m.
Kara metallar	951	"	"
Ag neft	2217	"	"
Benzin	1724	"	"
Sap	724	"	"
Barama toxymy	100	"	"
III gryp. Mə'mylat	40508	min	m.
Bynlardan:			
Çini və porselan mə'mylat	727	min	m.
Şişə mə'mylatь	1529	"	"
Dəmir və polat mə'mylatь	989	"	"
Rezin ajak kablarь	1326	"	"
Qisə	869	"	"
Pambyk toxymlarь	29905	"	"
Qətan tokymalar	570	"	"
Adi sabyn	288	"	"
Tyalet sabyny	128	"	"
Spiçka	876	"	"
Relslər	129	"	"
IV gryp. Gejri əmtiə	6203	min	m.
Cumlətanь	71464	"	"

1927—28-ci ildə Irandan Şyralar Ittifakьna qətirilən şejlər

I gryp. Ərzak	29154	min	m.
Bynlardan:			
Duju (hər bir cins)	15362	min	m.
Portakal	880	"	"
Kyry mejvələr	8341	"	"
Xyrma	511	"	"
Qurəqə	998	"	"
Badam və pustə	2737	"	"
Balьk və quru	948	"	"
II gryp. Xam və jarь fabrikatlar	32856	"	"
Bynlardan:			
Qən (işlənmiş)	4497	"	"
Qən (işlənməmiş)	35	"	"
Dəri (xəz)	3051	"	"
Kyzy dərisi	1909	"	"
Pambyk	16751	"	"
Həna	246	"	"
Jyn	4394	"	"

Cyt (hind qəndiri)	509	min	m.
Barama	1275	"	"
III gryp. Gejri əmtiə (hejvani mə'mylat)	39	min	manat.
Jəqyny	62483	"	"

By ixracat və idxalat sijahьlarьnь mukajəsə edərəq, qerurуq qi, 1927—28-ci ildə bizim ticarət balansьmьz aktiv olmyşdyr.

Şyralar Ittifakьndan Irana qəndərilən başlьca əmtiə, hər bir cur (pambyk qatan və gejri) tokymalar, kənd, ag neft, benzin, şişə mə'mylat, spiçka və gejrilərіdur. Butun by əmtiə ən çok Şyralar Ittifakьnьn Avropa hissesindən qedir. Azərbajcandan isə Ag neft, bənzin, çimento və barama toxymy qəndərilir.

Irandan Şyralar Ittifakьna başlьca, duju, kyrydylmyş mejvə, pambyk, jyn, qən, badam və gejrіləri qətirilir. By əmtiədən Azərbajcanda kyry mejvə, duju, barama və portakal kalьr.

Umumijjətlə deməq olar qi, Şyralar Ittifakь Irana ən çok mə'mylat və jarь fabrikat xam mallar qəndərir və Irandan jejinti şejləri, xam mal alьr.

Butun by bəjuq əmtiə seli Şyralar Ittifakь ilə Iran arasьnda hərəqət edir, və by hərəqət zamanьnda Azərbajcan topragьndan qeçərqən əz qutləsinin (butun idxalat və ixracatьn) 6—7 fajizini Azərbajcanda byrakьr.

By əmtiə tədavulunun əsas jerləri (Turqəmənistan hudydyn-da) Xorasan, Baqь və Cylfadyr. Byndan başka hali-hazьrda Kara dəniz portlarь (Odessa) ilə cənybi Iran portlarь (Byşir) arasьnda dəniz ticarəti başlamьşdyr. Butun by əmtiə tədavulunun 60—70 fajizi Kaspi dənizi portlarьnda olmakda və by tədavulun mərqəzində Baqь porty bylynmakdadyr.

16. Baqь jarmarkasь.

Iqi tip jarmarka vardyr. Bynlardan biri, hər il qəntlərdə və ja qiçiq şəhərlərdə kyrylan bir çok xьrda qənt jarmarkalarьdyr. By jarmarkalarda qəntlilər əz məhsylatьnь satar və manyfaktyr qənt təsərrufat alətləri və gejri qibi sənajə mə'mylatь satьn alьr.

Iqinci tip jarmarkalar, bəjuq şəhərlərdə kyrylan topdan ticarət jarmarkalarьdyr. Baqь jarmarkasь da by tip jarmarkalardandyr. Baqь jarmarkasь hələ qi, cavan olmagьna bakmajarak jalьnьz daxili karakterdə dejil, çok da qiçiq dərəcədə olmajan bejnəlxalk karakterdədur. Baqь jarmarkasьnda bir tərəfdən Zakafkasija, Orta Asja, Ykrajna və Rysja Şyra Cumhyrijjətləri arasьnda, o biri tərəfdən Iran ilə Şyralar Ittifakь Cumhyrijjətləri arasьnda əmtiə tədavulu qedir. Az mikdarda da olsa Turqijənin də iştiraqь. Baqь jarmarkasь əmtiə tədavulnnun bejnəlxəlk karakterini artьrmakdadyr. Jarmarkanьn əmtiə tədavulunun ildən-ilə artmagьnь kejd etməlidur. By artma aşagьdaqь cədvəldən də qərunur:

Illər.	Umymi tədavul (miljon manat ilə)
1922	1,8
1923	4,7
1924	8,9
1925	16,1
1926	17,0
1927	31,0

Byndan başka, son illərdə daxili tədavulun azalması hesabьna, jarmarkanьn xarici ticarət karakterinin iqişaf prosesi qərulməqdədur. Xusysilə Iran ilə olan əmtiə tədavulu artmakdadyr. Iran tacirləri Baqь jarmarkasьnda pambyk tokymaları, kənd spiçka, metal mə'mylatь və gejri şejlər alьr və başlьca duqu, jyn, kyry mejvə satьrlar.

B. KONTROL IŞI UÇUN MEVZY'LAR.

Aşagьdaqь məsələləri fiqirləşin və işi materialь uzrə təhlil edin.
1. Azərbajcanda mevcyd olan muvasələ jollarьnьn butun nev'lərini təsvir edin.
2. Azərbajcanьn daxili ticarətini karakterizə edin.
3. Azərbajcanьn xarici ticarət məsələsini təhlil edin.

C. KONTROL SYALLARЬ.

Aşagьdaqь syallara jazь ilə cavab verin:

1. Şyra hequmətindən sonra Azərdajcan postasьnda nə qibi muvəffəkijjətlər əldə edilmişdur?
2. Azərbajcanьn dəmir jol mintəkəsinin yzynlyk və sьklьgьnь Şyralar Ittifakьnьnqь ilə dytyşdyryn.
3. Azərbajcanda hansь dəmir jollarьn çəqilisi təsəvvur edilməqdədur?
4. Azərbajcanьn şosa və toprak jollarьnь muxtəsər syrətdə karakterize edin.
5. Azərbajcanda avtomobil nəklijjatь nə haldadyr?
6. Kaspi ticarət flotynyn nə cur işlədiqini təhlil edin.
7. Şyralar Ittifakьnda daxili və xarici ticarəti hali-hazьrda nə cur təşqil edilmişdur?
8. Əmtiə mubadələsində, ictimaileşmiş sektormy joksa xusysi sektormy galib qəlməqdədur?
9. Topdan və pəraqəndə əmtiə mubadələsində başlьca iştiraq edənlər qimlərdur?
10. Qim plan uzrə qənt təsərrufat məhsylatь tədaruq edir və nə qibi əmtiə tədaruq edir?
11. Azərbajcana hansь əmtiə plan uzrə idxal edilir.
12. Şyralar Ittifakь uçun xarici ticartəin əhəmijjətini karakterizə edin.
13. Gərb əlqələrilə olan əmtiə tədavulumuz aktivmi joksa passivmidur?
14. Azərbajcan gərb əlqələirinə nə ixrac edir və oradan nə idxal edir?
15. Şərk ilə olan ticarətimizin nə halda oldygyny təsvir edin.

Ç. GEJRI-MƏCBYRI ƏDƏBIJJAT:

1. Дубенский „Очерки по эконом. геогр. Закавказья“ изд. Закавказск. Краевого Комитета Р. К. П. ,Тифлис, 1924 г., стр. 48—71, 314—313.
2. Худадов „Закавказье“ изд. Центр. управления печати В. С. Н. Х. СССР за 1926 г. ,Москва, стр: 148--196.
3. Клупт „Закавказье„ изд. ГИЗ/а Р. С. Ф. С. Р. за 1927 г., Москва стр. 142—154.
4. Отчет Акционерного О-ва „Каспийское Параходство“ за 1927 г. изд. Баку.

8-ci vəzifə:

RAJONLAŞDЬRMA.

Vəzifənin mundərəcatь.

Rajon mefhymy. Planlь təsərrufat ilə, elektiriqləşdirmə planь ilə, inzibatь reforma ilə rabitə. Şyralar Ittifakьnьn və Azərbajcanьn rajonlaşdьrьlmasь planь. Azərbajcanьn butun kezalarьnьn iktisadi karakteristikalarь.

A. VƏZIFƏJƏ AJID IZAHAT.

1. Rajon məfhymy.

Gərbdən şərkə dogry 11000 qilometro və şimaldan cənybə dogry 4000 qilometro yzanan Şyralar Ittifakьnьn umymi teritorjasьnьn (ərazisinin) çok muxtəlif təbii-tarixi və iktisadi şərtləri vardyr. By muxtəlif təbii şərtlər, muxtəlif mintəkələrdə əməqin teritorjal bəlqusunə səbəb olmyş və byna nəklijjatьn inqişafь da qəməq etmişdur. Hər rajonyn əzunə məxsys karakteriq xasijjətləri vardyr. Məsələn Moskva civarьnda olan hissə, mərqəzi sənaje rajonydyr, Ykrajna cumhyrijjətinin şərk hissəsində bylynan rajon, cənybi mə'dən sənajei rajonydyr və ha belə əməqin by cur təksim olynmasь, ajrь-ajrь rajonlarьn və dolajisilə butun əlqənin iktisadi tərəkkisinə və istehsalat kuvvətinin inqişafьna jardьm etməqdədur.

Şyralar Ittifakьnьn rajonlaşdьrьlmasь məsələsi, hərbdən əvvəlqi zamanda muxtəlif mutəxəssislər uçun nəzəri tədkik mahijjətində bir məsələ olarak kalmьşdyr. Şyra hequməti isə by məsələni əməli sahəjə çьkarmьşdyr. Lenin joldaş rajonlaşdьrma məsələsinə çok əhəmijjət vermişdur.

2. Planlь təsərrufat ilə rabitə.

Rajonlaşdьrma məsələsi, planlь təsərrufat ilə rabitəlidur. Bejuq devlət teritorjasь içərisində ajrь-ajrь rajonlar, cografi əməq bəlqusu sajəsində xalk təsərrufatьnьn by və ja o sahəsində ixtisaslaşьrlar. Planlь təsərrufatьn vəzifəsi də inkilabdan əvvəl təbii

bir halda bylynan by cografi əməq bəlqusunu kət'iləşdirməq və səmərələşdirməqdur. Devlət tərqibindən rajonlarь ajьrd edib, təbii şərtlərə və cəmaətin tərqibinə qerə hər rajonyn xalk təsərrufatьndaqь rolyny qestərməqi bacarmak, əsas e'tibarь ilə təsərrufatьn həkiki planь deməqdur.

3. Elektiriqləşdirmə planь ilə rabitə.

Elektiriqləşdirmə fiqri dogrydan-dogryja, iktisadi rajonlaşdьrma fiqrini dogyrmyşdyr. Bir rajonda bejuq mərqəz stansjalarь kyrmak, by rajonyn təsərrufat xusysijjətləri ilə rabitəlidur. Onlarьn mevke'ləri, həcmləri və işlərinin istikamətləri byndan asьlьdyr.

4. Inzibati reforma ilə rabitə.

Ən nihajət, rajonlaşdьrmanьn əsas məksədi, Şyralar Ittifakьnь oldykca qehnəlmiş və təsadufi olan gybernja və kəza bəlquləri jerinə, daha əgьllь əsaslar uzərinə inzibati bəlqulərə ajьrmakdyr. Inzibati reformanьn əsasь, kabakqь gybernja, kəza və volyst bəlqusu jerinə, jeni oblast-okryg və rajon volostlarьna bəlməqdur. Byndan başka oblast, bir neçə qehnə gybernjadan, okryg bir neçə kəzadan və rajon volosty isə, qehnə bir neçə volostdan təşqil olynyr. Inzibati vahidlərin by cur bejudulməsi, kyllykçylar ədədinin azalmasьna, idarə aparatьnьn ycyzlaşmasьna və devlət budcəsi vəsajitinin az xarc olynmasьna səbəb olyr.

5. Rajon nədur?

Rajon sezu altьnda, teritorjanьn başka hissələrindən ez təbii (iklim, toprak, bitqi aləmi və gejri) və təsərrufat şərtləri ilə seçilən teritorja hissəsi anlaşьlьr. By təbii və təsərrufat şərtlərinin hej'əti-umymijjəsi rajonlarьn ittifakьmьzьn xalk təsərrufatьndaqь xusysi vəzijjətlərini muəjjən edir.

6. Şyralar Ittifakьnьn rajonlaşdьrьlmasь planь.

Şyralar ittifakьmьzьn təsərrufat oblastlarьna bəluşdurulməsi planьnьn karasь hazьrdyr. Həjata qeçirməq uçun əsas olmak uzrə devlət plan idarəsinin lajihəsi (prozesi) kəbyl olynmyşdyr. By plan ali devlət idarələri tərəfindən təsdik edilmişdur. By plana qerə Şyralar Ittifakьnьn Avropa hissəsi 12 oblasta, Asja hissəsi isə 9 oblasta bəlunəcəqdur. Teritorjanьn çok hissəsi rajonlaşdьrьlmьşdyr. Rajonlaşdьrьlan hissələr bynlardyr: Yral, Şimali kafkas, Ykrajna və gejriləri

Azərbajcanьn rajonlaşdьrьlmasьna qəlincə by məsələ butun Zakafkasija fedarasjasьnьn rajonlaşdьrьlmasь ilə rabitəlidur. Hali-hazьrda Azərbajcan Mərqəzi Icraijjə Komitəsi nəzdindəqi rajonlaşdьrma komisjasь tərəfindən by məsələ tədkik edilməqdədur.

7. Azərbajcan Sosjalist Şyra Cumhyrijjətinin rajonlaşdьrьlmasь planь.

Azərbajcan hal-hazьrda 15 kəza və 105 dairədən təşqil olynmyşdyr. Dajirə, dogrydan-dogryja qənt Şyrasь uzərində bylynan inzibatь vahiddur. Rajonlaşdьrma komisjasь daha quclu aşagь idarə inzibat-təsərrufat təşqilatlarь jaratmak uçun dajirələr mikdarьnьn azaldьlmasь lazьm oldygy fiqrinə qəlmişdur. Çok ola bilsin qi, cumhyrijjətimiz daxilində dajirələr ədədi 105-dən 75-ə kədər azaldьlacakdyr.

Dajirələr reformasьnьn məntiki nəticəsi olarak, dajirədən sonra iqinci inzibati vahid olan kəzalar nə cur olmalьdyr? məsələsi çьkacakdyr.

Bizim kəzalarьmьz teritorja, nufysy və iktisadijjat nekteji-nəzərindən nədən ibarətdur? Hər şejdən əvvəl ony kejd etməlidur qi Şyralar Ittifakьnьn başka hissələrindəqi kəzalara nisbətlə Azərbajcan kəzalarьnьn sahələri və nufyslarь azdyr. Ona qerə də Azərbajcan da kəzalarьn ədədi çokdyr. Azərbajcan kəzalarьnьn çok olmasьnьn bir neçə səbəbi vardyr qi, bynlardan birincisi, elqənin tarixi qeçmişidur.

Idarə sistemlərində bir sьra dejişiqliqlər olmagьna bakmajarak bir çok kəzalar indijə kədər qeçmiş Baqь, Kyba, Talьş, Şəqi, Qəncə və Zakatala xanlьklarь zamanьndaqь şəqillərini muhafəzə etməqdədurlər. Sonra cumhyrijjət teritorjasьnьn hissələrini ajьran təbii hudydlar (sьra daglarь, çellər çajlar) vardyr. Məsələn Kyba kəzasь, Şamaxь və Qejçaj kəzalarьndan başlьca Kafkas sьra daglarь ilə ajrьlmьşdyr. Lənqəran kəzasь şərkdən kaspi dənizi ilə hudydlanmьş olyb Iran topragьna sokylmyşdyr və Azərbajcanьn kalan hissəsindən, şimal tərəfdən jalьnьz Mygan çelu rajonynda ajrьlьr. Və ən nihajət Myxtarijjətli daglьk Karabag elqəsi və Nəxçivan Sosjalist Şyra Cumhyrijjəti kanyn əsasijə qerə ajrьlmьşlardyr. Hal-hazьrda dəjişmiş olan devlət kyrylyşy və jaşajьşьna qerə sez jok qi, tarixi əsaslar ilə hesablaşmaga jer jokdyr. Iktisadi xusysijjətlərə qəlincə, by xusysijjətlər əvvəllərdə teritorjanь hissələrə bəluşdurəndə hesaba alьnmamьşdyr.

Hali-hazьrda Azərbajcanь rajonlaşdьrmak uçun uç varjant vardyr; by varjantlardan biri Tiflisdə tərtib edilmiş, iqisi isə rajonlaşdьrma komisjasь tərəfindən hazьrlanmьşdyr:

1 varjant (Tiflis varjantь)	2 var. (Baqь varjantь).	3 var. (Baqь varjantь).
1. Baqь okrygy 2. Kyba—Şamaxь " 3. Zakatala " 4. Ƣəncə Kazak " 5. Mərqəz " 6. Səljan—Lənqəran " 7. Daglьk Karabag " 8. Nəxçivan S Ş C " 9. M. Daglьk Karabag ɵlqəsi	1. Bɵjudulmuş Kyba kəzasь " 2. " Lənqəran " 3. " Səljan " 4. NəxçivanSŞC " 5. Şəqi—Zakatala kozasь " 6. Ƣəncə—Kazak " 7. Şamaxьnьn şərk hissəsilə birliqdə Baqь kəzasь 8. Şamaxьnьn gərb hissəsi ilə birliqdə Ƣɵjçaj kəzasь. 9. Daglьk Karabag "	1. Bɵjudulmuş Kyba kəzasь 2. " Lənqəran " 3. " Səljan " 4. Nəxçivan Ş.Ş.C . 5. Şəqi—Zakatala " 6. Ƣəncə—Kazak " 7. Şamaxьnьn şərk hissəsi ilə bir jerdə Baqь kəzasь 8. Şəmaxьnьn şərk hissəsi ilə Ƣɵjçai kəzasь 9. Myxtar Karabag ɵlqəsi " 10. Cəbrajьl kəzasьnьn bir hissəsi ilə birliqdə Agdam kəzasь. 11. Qurdistan kəzasь

Tiflis varjantь istehsalat xusysijjətlərinə ƣɵrə tərtib edilmiş isə də, əhəmjjətli nɵksanь vardyr. Məsələn Baş Kafkas sьra daglarь ilə bir-birindən ajrьlmьş olan Kyba və Şamaxь kəzalarь bir okrygda birləşdirilir. By iqi şəhər arasьnda jajda belə rabitə duzəltməq çətindur. Pajьz və kьşda isə Baqь uzərindən ƣetməq lazьmdyr. Məhəlli şərtlərə yjgyn olan lajihələr, rajonlaşdьrma komisjasь tərəfindən Baqьda tərtib edilmiş olan iqi lajihədur.

By iqi lajihə arasьnda çok umymi nɵktələr vardyr.

By lajihələrə ƣɵrə, Kyba, Lənqəran və Səljan kəzalarьnьn hudydlarь bir az dəjişdirilir. Şəqi kəzasь, Zakatala ilə birləşir; şərk hissəsi Baqьja və gərb hissəsi Ƣɵjçaja verilərəq Şamaxь kəzasь ortadan ƣɵturulur.

By planlardan biri Nəxçivan S. Ş. Cumhyrijjətinin və Myxtar Daglьk Karabag olqəsinin myxtarijjət hukyklarьna tokynmamak və hudydlarьnь dəjişdirməməqlə barabar Myxtar Dəglьk karabagь, Agdam, Cəbrajil və qurdustan kəzalarьndan təşqil olynacak Karabag okrygyna daxil etməƣi lajihəjə alьr.

Iqinci varjantьn birincidən təfavutu isə, by varjantdan Myxtarijjətli Daglьk Karabag ɵlqəsi ajrь olarak kalьr, Cəbrajil kəzasь Agdam ilə Qurdustan kəzalarь arasьnda bɵluşdurulur, Şəqi ilə Zakatala isə indiliq birləşdirilməjir.

Rajonlaşdьrma məsələsi jakьn ƣələcəqdə həjata qeçiriləcəqdur. Azərbajcanda hələ qi, qɵhnə kəzalar vardyr. Bizdə indi haman kəzalarьn iktisadi cegrafijasьnь təsvirə qeçəcəƣiq.

8. Lənqəran kəzasь.

Lənqəran kəzasь 17° 31′ ilə 18° 31′ şərk yzynlyklarь və 38° 24′ ilə 39° 27′ şimal eni arasьnda olyb səhəsi 5379,2 kvadrat qilometrodyr qi, Azərbajcanьn butun teritorjasьnьn 6,3%-ni təşqil edir. By kəza Şyralar Ittifakьnьn ən cənyb nɵktələrindən birində bylynmakdadyr. Şimal tərəfdən Bylgar çajь ilə Səljan kəzasьndan ajrьlmakda, şərk tərəfdən Kaspi dənizi sahili ilə cənyb və gərb tərəfdən devlət hudydi ilə Irandan ajrьlmakdadyr. Hudyd xətti ƣirintili—çьkьntьlьdyr. By xət cənyb tərəfdən dəniz kьragьnda bylynan Astara şəhərindən qeçər və Astara çajь bojy ilə Şindan kalasьna kədər (1715 metro) sonra şimali-gərbijə çevrilərəq, Talьş sьra daglarьndan dag daraklarь bojy ilə Kyladaşa kədər (2062 metro) yzanьr. Hudyd xətti byradan şimal şərkijə çevrilib və talьş bojy ilə *S* şəqlində kьvrьlьb Bylgar çajь bojy ilə ƣedir. Lənqəran kəzasь jer arizələri e'tibarь ilə iqi gejri musavi hissəjə bɵlunur: Kaspi sahili bɵjynca ƣedən aranlьk (duzluq) hissə, və Talьş sistemilə doldyrylmyş daglьk hissədur. Lənqəran aranlьgьnьn deməq olar qi, hamьsь Kara dəniz səvijjəsindən alçakdyr.

Astara ilə Lənqəran arasьnda aranlьgьn eni 5—10 qilometrodan artьk dejildur. Şimala dogry ƣetdiqcə enliləşir və Pirişibdə aranьn enliliƣi 25—30 qilometroja, Belasyvarda isə 80 qilometroja kədər çatьr.

Juqsəqliƣə ƣəlincə aranlьgьn cənyb hissəsi dəniz səvijjəsindən alçakdyr. (Lənqəran dəniz səvijjəsindən 22 metro, Astara isə 24 metro alçakdyr) Şimali-gərbi istikamətində bir az juqsələrəq Pirişibdə, dəniz səvijjəsindən 37 metro juqsəqliƣə çatьr.

Talьş daglarь Kaspijə paralel və eninə Sьra daglarь şəqlində yzanьr, by sьra daglarь çatlaklar və dərələr qəsir; talьşьn bir çok çajlarь və dag çajlarь by çatlak və dərələr rabitəsilə dənizə akьrlar.

Ən muhum çajlar: Lənqəran çajь, Viljəz çaj, Bylgar çajь və Astara çajьdyr. Butun sahil bojynca jajьlmьş olan şirin syly "myrdav" ƣɵlləri Lənqəran aranlьgь uçun çok karakteriqdur. Bynlardan bir paralarь oldykca bɵjuq bir hevz təşqil edirlər. Çoklarьndan isə başdan-başa kamьş bitmişdur.

Lənqəran kəzasьnьn butun şimal aranlьk hissəsi jarь səhra halьndadyr. Kəzanьn çok hissəsi isə, məsələn 1800 metro juqsəqliƣə kədər meşə bitƣiləri ilə kaplanmьşdyr. Aranlьkda və aşagь daglьk mintəkədə heç kьrьlmajan meşələr ɵzunə maxsys bir sybtropiq karakterdədurlər. Agaclarь başdan başa sarmaşьklar sarьmьşdyr.

Dag ətəƣi aranlьgь hissələrində təsaduf edilən bataklьklar qollar ilə ɵrtulmuşdur. Meşələrdə "dəmir agac", palьt, fistik, vələs, ɀgcəkajьn, ipəq akasjasь, şimşad agaclarьna təsaduf olynyr.

Bitqilərin jajьlmasь və onlarьn inqişaf dərəcələri dəniz rutybətinin by bitqilərə çata bilməsindən asьlьdyr. Təxminən 1800-2000 metro juqsəqliqdən sonra bitqilər kyrtarьb Alp sahəsi başlajьr. Sybalpiq sahə meşəsiz jerlərdə dag kyrak sevən bitqiləri mintəkəsinə kədər duşur. Alp və Sybalpiq otlarь az inqişaf etmişdur.

Topraklarda bitqilər də oldygy qibi kyrşaklar uzrə duzulur. Jykarь mintəkədə dag çəmən topragь, daha aşagьda meşə topragь mintəkəsi vardyr, konyr topraklara da təsaduf olynyr. Lənqəran aranь uçun ən karakteriq olan sarь toprak mintəkəsidur. Sarь toprak bɵjuq bir sahə dytmakdadyr: başlьca Lənqəran aranьndan başlajьb dənizdən e'tibarən jykarь dogry meşə mintəkəsinə kədər davam edir. Sarь toprak çok munbit olyb, kijmətli bitqilər ziraəti uçun istifadə olyna bilər.

Lənqəran kəzasьnьn iklimi rutybətli, istidur. Illiq orta temperatyr 15° olyb, ilin 4 ajь isti qeçər. Jagmьr mikdarь e'tibarь ilə kəza iqi hissəjə ajrьlьr: 1) şimal hissəsidur qi, byrada bir ildə jagan jagmьr mikdarь 500 millimetrodan az, 500 millimetro və 700 millimetroja kədərdur; 2) cənyb hissəsidur qi byrada bir ildə jagan jagmьr mikdarь 700 millimetrodan 1300 millimetroja kədər və daha çokdyr. By iqi hissədə ilin mevsimlərinə qɵrə və veqetasja devrində jagmьr mikdarь by cur dəjişilir.

BIR ILDƏ JAGAN JAGMЬR MIKDARЬ

(Millimetro hesabь ilə)

	Kьşda	jazda	jajda	pajьzda	kьş veqetasja devri.	jaj veqetasja devri
Kezanьn şimal hissəsində	147	150	55	287	612	193
Kəzanьn cenyb hissəsində	286	208	125	643	1168	432

Umymijjətlə kəzanьn hər iqi hissəsində kьş devrində jagmьr oldykca boldyr. Byrada xusysilə cənyb hissədə jagmьr artьklьgь ilə mubarəzə etməq belə lazьm qəlir: tarlalara sy dolarak toprak çok rutybətlənir. Apreldən sentijabra kədər jaj veqetasja devrinə qəlincə, jagmьr mikdarь umymijjət e'tibarь ilə qafi qibidur, laqin by jagmьr çok səmərəsizdur· jagmьryn çok hissəsi sentijabrda jagьr qi, by zamanda artьk jajьlьk bitqilərin syja ehtijacьnь qeçmiş olyr. Və ja da apreldə jagьr qi, by zamanda jagmьr tarla, bag, bostan işlərinə mane olyr. Majdan e'tibarən kyraklьk başlajьr, və ajrь-ajrь illərdə də 2—3 aj davam edir.

Lənqəran kəzasь zənqinliqi e'tibarь ilə, jalьnьz Azərbajcanda dejil, hətta butun Şyralar Ittifakьnda ən az tapьlan jerlərdən biridur. Sahil zolagьnda həmişə jaşьl bitqiləri olan sybtropiq iklim, daglarda balta qɵrməmiş meşələr, butun bynlar, ɵz əhəmijjətləri e'tibarь ilə Azərbajcan hudydyndan xaricə belə çьkan, çok qeniş və cur-bə-cur perspektiv təşqil edirlər. Byrada çaj qoly qanafqəndir, kayçyk, duju, uzum, propka agacь və gejri qibi çok kijmətli bitqilər jetişdirməq mumqundur. Ən kijmətli cins agaclar ilə doly olan zənqin meşələr hələ qi duzqun bir syrətdə işlənməmişdur.

Lənqəran kəzasьnьn hali-hazьrda əsas zənqinliqi meşə, balьk və dujudur.

Ən muhumm noksanlar: jolsyzlyk, toprak azlьgь, kьzdьrma, camaatin mədənijjətcə qeridə kalmasь və cəhalətidur. Byrada jolsyzlykdan olmazьn çətinliqlər çəqilir. Muvasələ jollarь olmadan heç bir sənətin inqişafь mumqun dejildur. By məsələdən məarif və sihhijjə işləri də zərər qɵrur. Çunqu belə jolsyz deməq olar qi, mədənijjət mərqəzləri ilə rabitəsi qəsilmiş bir jerə mutəxəssis işçilər qetməq istəmajirlər.

Lənqəran kəzasьnda, butun toprak sahəsi hali-hazьrda by cur təksim olynyr:

259635 heqtar—meşəliq olyb, byndan 149535 heqtarь təmiz meşədur.

18162 heqtar—çəltiqliq.

20208 heqtar—əqin bostan, binə.

95754 heqtar—əl—verişsiz topraklardyr.

Çəltiq sahəsi hərbdən əvvəlqi mikdarь qeçməqdədur. Xusysilə son ilə kədər Iran ilə ticarət mukavələnamasь olmadьgьna qɵrə artmьşdyr. Laqin sy ambarlarь haman zaman içərisində artmadьgьndan əqinin 20%-i tələf olyr. 1927-ci ildə Astara, Lənqəran və Iliç portyndan jalьnьz devlət muəssəsələri adьna 12424 ton duju nəkl edilmişdur. Aran talьşlarь uçun duju, butun təsərrufatьn əsasьdyr və byna təbii şərtlər çok qɵməq etməqdədur.

Lənqəran aranь deməq olar qi, ideal bir syrətdə duz bir səth təşqil edir. Təbii hevzlərdə (myrdav)larda çokly şirin sy ehtijatь vardyr. Byrada jagьş zamanlarьnda sylarь bol olan çajlarьn sahillərində, sy ehtijattьnь saklamak uçun, nisbətən ycyz sun'i sy ambarlarь kajrьlьr. Butun bynlar sarь toprakdan duju ziraəti uçun sun'i istifadəjə qɵməq edir. Byrada jetişən duju jaxşь cinsdəndur (aqulə dujusu).

Şavrov dejir qi: „agranomlar və xusysilə camaat arasьnda duju, ziraətinin çok zərərli oldygy və kьzdьrmaja səbəb oldygy barəsində bir kənaət vardyr. Dogrydan da duju əqilən rajonlarda ɵldurucu kьzdьrma vakelərinə dajir o kədər həkiki misallar qɵstərilir qi, camaatьn məhv oldygy qɵrulməqdədur„. Laqin dərd heç

də dujudə dejil, duju tarlalarьna təqulən sydadyr. by sylar bir jerə qetməjir tarlalarьn ətrafьnda akarak jeri batlak halьna salьr. „Jerin batlaklanmasьna və syjyn boş jerə işlənməsinə karşь tədbirlər qerulən və duju tarlalarьndaqь syjyn ijlənməsinə jol verilməjən jerlərdə camaatьn bədən saglьgьna pis tə'sir edən kьzdьrma xəstəliqinin inqişafь qerunməjir“ (Dmitrijevin 1917-ci ildə nəşr olynmyş „Rysjanьn iktisadi cografijasь„ adlь əsərindən qeturulmuşdur).

Duju uçun çok isti və yzyn veqetasja devri və xusysilə çok rutybət lazьmdyr. Ona qerə də duju ancak tarlalarь yzyn zaman sy altьnda bylyndyrmaga jol verən sun'i syvarma jerlərində jetişdirilə bilər. Çunqu duju, jetişmə duzunun çok hissəsini sy altьnda qeçirməlidur. Duju əqini umymijjətlə çok çətin bir əqindur. Sy duju tarlasьnь hər tərəfdə bir səvijjədə basmak uçun tarla zollara və zollar da ləqlərə bəlunur. Ləqlər qet-qedə alçalan pillələr halьnda duzəldilir. by syrətlə syjyn sərbəst syrətdə bir ləqdən o biri ləqə akmasь tə'min edilər. Əqindən kabak ləqlər palçьk halьna qəlincəjə kədər nəmişləndirilər, byndan sonra ləqə sy byrakьlьr, sy bir neçə qun ləqdə kalьr, sonra sьjьk palçьga duju əqilməqə başlanьr. Əqindən 3 qun sonra ləqlərə təzədən sy byrakьlьr. Umymijjətlə duju əqininin ən muhumm hissəsi duju tarlasьnь daima sy altьnda bylyndyrmakdyr. Jeddi qun syvarьlmajan duju əqinləri sararmaga başlajьr və 10-15 qun sonra tamamilə tələf olyr. Bir çok əməq sərfi lazьm qələn alag otlarьnь təmizləməq əməlijjatь da az əhəmijjətli və az çətin məsələ dejildur.

282310 heqtar jer dytan zənqin Lənqəran meşəsindən inkilab illərində 109000 heqtarь tələf olmyşdyr. Meşələrin tələf olmasьna, by meşələrə əz başlarьna qeçən qeçərilər səbəb olmyşdyr. Qeçərilər əqin jer əldə etməq uçun meşəni jandьrьrlar. Kara mallar cavan agaclarь tələf edirlər və gejri. Hali-hazьrda muharəbədən kabak işlənilən mikdarьn 25 prosenti ışlənməqdədur. Azərbajcan meşə trəsti, by bəjuq zənqinliqdən ancak axьr illərdə istifadə edir. Trest 400000 Fransьz boçka taxtasь istehsal edib xaricə və 200000 boçka taxtasь da Baqьja qendərir. Boçka taxtasь adьndan anlaşьldьgь uzrə, boçka kajьrmaga işlədilir. Azərbajcan meşə tresti tərəfindən meşələr lazьmi kədər səmərəli syrətdə işlənməjir: agacь dograjьb, boçka taxtasь əldə etdiqdən sonra kalan hissə tyllanьr. Odyn və agac qəmuru hazьrlamagь elə duzəltməli qi, meşə luzymsyz jerə tələf edilməsin və qəsilən agaclar boş jerə oldygy jerdə çurujub tələf olmasьn. Meşələri duzqun syrətdə işlətməqə başlьca mane jolsyzlykdyr. Jol qeçən jerlərdə meşələr tələf edilmiş və ancak jol qeçməjən və qeçilməsi mumqun olmajan jerlər dəqi meşələr saglam kalmьşdyr. Jerli cinsləri əjrənməq və çьplaklaşmьş jerlərdə duzqun meşə təsərrufatь aparmak uçun meşə təcrubə stansjasь duzəltməlidur.

Lənqəran kəzasьnьn bəjuq zənqinliqlərindən biri də balьkçьlьkdyr. Balьk vətəqələri butun Kaspi sahili bojynca və Sara adasьna jajьlmьşdyr. Inkilab qunlərində vətəqələr məhv olmyşdyr. Indi by vətəqələr canlanmakda və bərpa edilməqdədur. Kymbaşь vətəqəsi isə,indi hərbdən əvvəlqindən çok, (58-6 0 ton) məhsyl verməqdədur.

Maldarlьk mə'lym oldygy uzrə, son illədə xalk Toprak Komisarlьgь tərəfindən tədkik edilmişdur. Maldarlьk jerli qəntlilərin jaşajьşlarьnda bəjuq rol ojnamakdadyr. Laqin kara mal, Irandan qeçən tayn korkysy altьnda bylynyr.

1926-cь ildə tayndan 32000 baş iri və xьrda kara mal tələf olmyşdy. Indiqi halda tayn jokdyr. Laqin taynyn başka jerdən qəlməsi korkysy həmişə vardyr.

Kəzadə 4 bajtar mintəkəsi 2 xəstəxana, 3 apteq və 5 məalicə mintəkəsi vardyr. Kəzada muharəbədən əvvəl cumlətanь 12 məqtəb var idi, bynlardan 8-i rys məqtəbi idi, musavat həqumətі zamanьnda 17 məqtəb var idi. indi isə 64 məqtəb vardyr, 5 məqtəb daha açьlmakdadyr və by jakьnlarda 5 dənə daha açьlmasь təsəvvur edilir.

Lənqəran şəhəri barəsində deməq lazьmdyr qi byrada ən naxoş məsələ, şəhərin porty olmamasь, juq və jolçylarьn qərəcilər vasitəsilə daşьnmasьdyr. Şəhər hər il Lənqəran çajьnьn daşmasь korkysy altьnda bylynyr.

Qeçən il Lənqəranda elektiriq stansijasь işə salьnmьşdyr, bir qərpiç zavody tiqilməqdədur. Bir konserv zavody işləməqdədur by zavob tomat hazьrlamak uçun pomidor şə'bəsi açmьşdyr. Lənqəran kəzasьnьn qeniş syrətdə inqişaf etmiş bostançьlьgь by zavod uçun bir istinaddyr. Bostanlar Lənqəran şəhəri rajonynda, təxminən 10-12 qilometrolyk bir radjysly sahə dytyr. By bostanlarьn umymi əqin sahəsi 1000 heqtar kədərdur. Bostanlar byrada dəmjədur. Nə akar və nə də çiləmə sy ilə syvarьlьr. By bostanlarda jetişən səbzəbatdan sənaje əhəmijjəti olanlar, xijar, pomidor, kartof, lobja, sogan və sarьmsakdyr. Bostançьlьk məhsylatь Baqь bazarьnda intensif olarak sərf ediləməqdədur.

9. Şəqi kəzasь.

Zənqin və tarixi bir kəza olan Şəqi-iklimi, topragьnьn cins və məhsylatьnьn karakteri e'tibarь ilə 4 rajona bəlunur. Birincis daglьk rajondyr. By rajon kəzanьn şimal hissəsini əhatə edib baş Kafkas daglarь hej'ətinə daxil olan dag silsiləsinin cənyb dəşunu təşqil edir. Şimalda Dagьstan cumhyrijjətinin Samyr okrygy ilə, gərbdə Zakatala kəzasь i ə şərkdə Qəjçaj çajь ilə hudydlanьr. By çaj Şəqi ilə Qəjçaj kəzasь arasьnda hudyd təşqil edər.

Iqincisi—aran rajonydyr. By aran Zakatala kəzasьnьn şərkindən, Qəjçaj kəzasьnьn hudydyna kədər bir çəqəq təşqil edib, başь Kafkas daglarь ətəqlərilə „Daş uz“ jajlasь arasьnda bylynyr və „Kara sy“ adь ilə məşhyrdyr.

Uçuncusu—„Daş uz" jajlasьnьn meşəsiz juqsəqliqidur.

Dorduncusu—çəlluq rajonydyr. By rajon qeniş „Acь nohyr" çəlunun şərk və cənyb şərki hissəsini təşqil edər, bynyn cənyb şərk hissəsi „Tryt" duzu adlanьr. Butun by mintəkələr əsas Kafkas Sьra daglarьnьn bojynca şimal gərb və cənyb şərk istikamətində 90108 qilometro yzynlygynda 3-5-15 qilometro qənişliqində zollar təşqil edir.

Iklim e'tibarь ilə Nyxa kəzasь (Fikrovsqijə qørə) bøjuq Kafkas okrygyna daxil edilmiş və Zakatala Şəqi rajonyna qirməqdədur. Iklimin xusysi əlamətləri bynlardyr: illiq orta temperatyr 15° dən az, amplityda 22, 24 və daha aşagь isti ajlar ədədi 3 ajdan artьk dəjildur. Jagmьr mikdarь 600-1000 millimetro kədərdur. Kyry qeçən ajlar 0-4 kədərdur. Ilin ən kyry mevsimi kьş, və jagьşlь mevsimi isə jazьn axьrь və jaj başlangьcьdyr. Şəqi şəhərt uçun ilin mevsimlərinə qørə orta temperatyr və veqetasja devri uçun təmperatyra məcmyi by curdur (by və ja başka bitqi zira ətinin mumqun olmasь bir jerin aldьgь istiliq mikdarьndan asьlьdyr. Bir illiq bitqilərin ziraəti uçun jaj temperatyry jetişmə və ja da veqtasja temperatyrasь əhəmijjətlidur. Çok illiq bitqilərin jetişməsi uçun yzyn surən şaxtalar pis tə'sir edir) kьşda 1,9 jaz da 11,4, jajda 22,9, pajьzda 13,1; veqetasja devrində: pajьz əqini (IX-XI ajlar, III-VI ajlar)-2850, jaz əqini (IV-IX) 3443 dur. Ilin muxtəlif mevsimlərində və veqetasja devrində jagmьr mikdarь (millimetro hesabь ilə) by cur təksim olynyr. Kьşda-90, jəzda-235, jajda 160, pajьzda 217 dur. Veqetasja devrində: pajьz əqini (VI-IX)-620 jaz əqini (IV-IX) 437 dur.

Şəqi kəzasьnьn rajonlarьnь tesvirə qəlincə kejd etməlidurqi, daglьk rajon camaatьnьn çok hissəsi şiddətli akan çajlarьn məcrasь bojynca və çok zaman kajalьk jerlərə jerləşmişlərdur. By cur jerləşməqə, bir tərəfdən bojuq Kafkas daglarьnda aşagь enən lezqilərin hucymyndan və o biri tərəfdən mulqədarlarьn tə'-kibindən kyrtylmak uçu əmnijjətli bir ilticaqah tapmaga çalьşmak nəticəsi oldygy təsəvvur olynyr. Daglьk rajonyny toprak və iklim şərtləri,mejvə agaclarьnьn jetişməsinə çok əl verişlidur. By rajonyn mejvələri jalьnьz Şəqi kəzasьnda dejil, kəzanьn xaricində də meşhyrdyr (məsələn vəndəm armьdь kьzьl Əhmədi almasь və gejri qibi) byrada ən jaxşь cins tyt, alma, armьd şahbalьt agaclarь jetişdirilir. Dag jamaclarьnda əqinlər jetişdirilir. Daha juqsəq hissələrdə mal otarьlьr və ja meşə salьnьr jajlaklar 125 qilometrodan artьk yzanьr.

By rajonda camaatьn əsas məşgələsi əqinçiliq və xusysilə çəltiqçiliqdur. Əqin jerləri ən çok aranlьkdadyr. Byrada çok mikdarda tyt agaclarь əqilir. Tyt agaclarьnьn bir kismi ipəq kyrdlarьnь bəsləməq uçun və bir kismi də şitil uçundur. By işlə başlьca Niz, Daştьca, Zoragan, Soltan Nyxa, Həmzəli və Coyzly qəntləri məş-

gyl olyr. Muhumm təsərrufat sahəsinə maldarlьgь da daxil etməlidur. Maldarlьkala ən çok lezqilər məşgyl olyr.

Iqinci rajonyn iklimi isti və topragь çok rutybətlidur. Hər tərəfdə kajnama kara sy çeşmələrinə və xəstəliq tərədən bataklara təsadif olynyr. Byrada toprak altь sylarь çok oldygyndan rutybət də çokdyr. Byna qørə də butun by rajon „Kara sy jeri" adlanmьşdyr. Jaşajьş jerləri çok rutubətli olyr. Birinci və iqincisi rajonlara ajid olyb, byrada bylynan çəltiq tarlalarь da byranьn iklimini pozmakdadyr. Butun bynlər iqinci rajon camaatьnьn bədən şaglьklarьna və xarici şəqillərinə tə'sir edir. By rajon camaatь, kьsa bojly arьk, sarь bənzli olyr, və rajonyn sajь azalьr. Byrada malarija çok jajьlmьşdyr. Malarija nəticəsi olarak byrada, xusysilə ipəq zavody işçiləri arasьnda tyberkyloz da dərin qəq salmьşdyr.

Uçuncu rajon „Daş əz" jajlasьndadyr. Byranьn topragь çok munbitdur. Byrada şyvarma mumqun olmadьgьndan jaxşь məhsyl təsadufi jagьşlardan asьlьdyr.

Dərduncu rajon „Tyryt" „Acь nohyr" „Sarьca" çəllərini əhatə etməqdədur. By jerlər çok munbutdur, ancak sysyzlykdan çok zərər çəqirlər. By sahənin reljefi butun rajonda ejnidur. Iklimi başka rajonlardan daha isti və veqetasja devri daha yzyndyr. By çəllərdə çok az insan jaşajьr.

Kəzanьn inzibati mərqəzi Şəqi şəhəridur. Nufyzy 22965 nəfər olyb, dag jamacьnda, 750 metro hundurluqdə bylynmakdadyr. By şəhər, kəzanьn butun başka dag ətəqi olan və camaatь çok bylynan rajonlarь qeçir, həmişə sel və daşkьnlardan dagьlmak korkysy karşьsьnda bylynmakdadyr. Daşkьn byrada şəhər uçun bir bəla olyb Zakafkasijanьn və bəlqə də (professor Vasiljevin fiqirincə) dunjanьn heç bir jerində olmajan bir dərəcəjə çatmakdadyr. By hal camaatьn iktisadi vəzijjətini çok zəifləməqdə oldygyndan, Şəqi kəzasьnьn by bəlasь uəzrində bir az dajanak.

Birdənbirə daşkьnьn təbii səbəbləri bir tərəfdən, çaj sahələrinə ejni bir zamanda çok jagьş jagmasь, o biri tərəfdən haman oblastьn jamaçlarьnьn sildirim və kanynlarьnьn dar olmasьdyr. Selə səbəb isə qeolozi şərtlərdur. Çaj sahələrində suxyr jymşak və tez jejiləndur, by isə jerini dəjişən materjalьn mikdarьnь tə'jin edir. O halda, qeolozi şərtlər dag sellərini və daşkьnlarь karakterizə edər. Sel sьkьntьlarь da çakьl və daşlь və ja lilli olyr. Daşkьn ildən-ilə bøjujur və daşkьn ilə mubarəzə uçun indi mevcyd olan sistemlər ilə vəzijjəti jaxşьlaşdьrmaga heç bir ymyd jokdyr. By sellərdən birini qøzləri ilə qørmuşlərdən birinin søzlərilə təsəvvur edəq. Şin çajь 1910-cy ildə Baş Qəjnuq qəndi uzərinə coşmyşdy. By qənt Şin çajьnьn çьkdьgь jerdə bylynyr. Qøzləri ilə qørən şəxs by seli by cur təsvir edir: „avgyst qecələrindən birində bərq jagьş, ьldьrьm və quləq ilə bir jerdə Şin dərəsindən sel başladь və 3-4 metro juqsəqliqində divar

şəqlində by qəndə hucym etdi. Təxribat çok bөjuq idi: səhər camaat, mejvə bagçaları və həjət tiqiləri olan 130 kədər qənt binəsi jerində, ancak daş qomaları və bynlarьn altьndan çьkan jьkьk divarlar, qөqləri jykarь çevirilmiş iri agaclar və ora-byrada insan mejitləri və hejvan cəsədləri qөrdulər. Sel iqi saat kədər davam etmişdi və by zaman içərisində dөrt juz insan və çok mikdar da iri və xьrda kara mal ilə birliqdə jeqə bir qənt dagьlmьşdь. Qəndin haman qecədə by sahədə jatan butun camatdan jalьnьz bөjuq tirlərdən japьşan iqi kadьn sag kalmьşdь. By kadьnlarь sel 11 qilometro məsafədə aşagь qөjnuq qəndinə aparmьşdь". By cur bөjuq sellər və nisbətən qiçiq sellər Şəqidə çok olmyşdyr.

By cur sellərdən camaat өzunu nə cur koryjyr? By cur sellərdən korynmak uçun, dag təpələrində bitən bir çok meşələri qəsərəq daşdan jarь bəndlər kajьrьrlar. Meşələrin by cur qəsilməsi də selin əmələ qəlməsinə ajrьca səbəb olyr. Camaat seldən өzunu by cur korymakla mudafəə əhəmijjəti olan meşələr tələf edilir. Əmələ qələn by vəzijjətdən kyrtylmak uçun meşələri qəsməqi kədəgən etməli və meşənin qəsilməsinə luzym olmajan başka bir mudafəə təchizatь sisteminə qeçməlidur.

Kəzanьn 418 min heqtar umymi sahəsindən syvarьlan hissə 55,2 min heqtardyr qi, byraja əlverişli və fajdalь topraklarьn hər bir şəqli daxildur. Başlьca syvarma sy mənbə'i Kafkas sьra daglarь dərələrindən çьkan 9 dənə dag çajьdyr qi, bynlar: Şin çajь, Qiş çajь, Qөnuq çajь, Qurmuq çajь, Acьgьn çajь, Kara çaj, Tala çajь, Myxax çajьdyr.

Jerli karakterdə olan syvarma sistemi çok kədim zamanda kyrylmyş olyb, yjgyn olmajan millər, işlədilən sy ilə yjgyn olmajan qəsiq kanallarьn həddən artьk əjri-bujru olmasь qibi noksanlar vardyr. Qəhrizlər və mexaniqi syvarma sistemləri jokdyr.

Əlverişli topraklar sahəsi qet-qedə azalmakdadyr. Nөksanьn umymijjətlə 418 min heqtar sahəsindən 114 min heqtarь əlverişsiz, 59 min heqtarь meşə 150 min heqtarь otlak və qollyk, 42 min heqtarь isə əqin jeridur (1925—26-cь ildə),

Kəzanьn topragь çok muxtəlifdur. Çok az mikdarda kara toprak (jerli kara toprak) vardyr. Hər jerdə bylynan adi topraklardan byrada qilli, kymly, qirəçli topraklar vardyr. Bynlarьn qil, kym və qirəçləri muxtəlif mikdardadyr. Bir para jerlərdə toprak o kədər muxtəlifdur qi, bə'zən bir-birinə oxşar iqi toprak tapmak çətin olyr. „Daş uz"də oranlara da təsaduf edilir.

Əqinçiliq jerli qənt təsərrufatьnьn başlьca və ən əsaslь məşgylijjətini təşqil edir. Əqinçiliq kəzanьn hər bir rajonynda inqişaf etmişdur. Ən başlьca əqin bitqiləri, pajьz əqinində-bygda və arpa, jaz əqinində isə çəltiq və bostanlardyr. 42 min heqtar əqin

sahəsindən 29 min heqtarь bygdaja, 7 min heqtarь arpaja, 5, 6 min heqtarь çəltiqə 0,3 min heqtarь bostanlara və kalan jerlər isə gejri bitqilərə ajrьlmьşdyr. Pajьz əqini uçun şymlamaga çəltiq əqinindən sonra, məsələn 1 ijynda başlanьr. Adət uzrə bir dəfə şymlajьrlar və çok az olarak toprak əqindən kabak jenidən çevirilir. Toxymlar jalьnьz səpmə usyly ilə səpilir və toprak xьş ilə becərilir. Sonra, əqər byrasь syvarьlan sahədə isə əqinlər syvarьlьr. Taxьl ən çok orak ilə biçilir. Topragьn munbitliqini artьrmak və alag otlarь ilə mubarəzə etməq uçun topragь 2-3-4 il xama byrakьlar, qөbrələjərəq nevbə ilə bostan əqirlər və ja il aşьrь əqirlər (daglьk hissədə). Qənt təsərrufatьnda tərəkki qөrulməqdədur. By tərəkkijə səbəb olan ajrь-ajrь faktorlardan bir daha camaat arasьnda hər il qotan işlətməqin artmasьnь daxьl etməlidur. Toprak, kəzanьn hər tərəfinə jajьlmьş olan və Nyh ejjamьndan kalma usyl ilə, xьş vasitəsilə becərilməqdə və Azərbajcanьn hər tərəfində oldygy qibi byrada da heç bir qubrə ilə qubrələnməməqdədur, toxymlar jaxşь cins dejildur. By şərtlər daxilində by jerlərdəqi məhsylyn nə curə ola biləcəqi tamamilə ajdьndyr. Əlverişli illərdə syvarьlan sahədə, bir heqtar jerdən 630-950 qilogram və əlverişsiz illərdə isə 125-400 qilogram taxьl məhsyly alьnmakdadyr. Ot isə syvarьlan jerlərdən 630-1260 qilogram, kalan jerlərdən isə 315-460 qilogram alьnьr.

Kəzanьn qənt təsərrufat maşьn və alətlərini tədkik etməq maraklьdyr. Xusysilə Azərbajcanьn hamь qəntlərində işlədilən by maşьn və alətlər deməq olar qi, ejnidur. Kəzada ən çok jajьlmьş olan şym aləti, xьşdyr. 1926-cь ildə təsərrufatьn umym mikdarь 14983 idi halby qi, 100 qəntli həjətinə 29 qotan duşurdu, xьş isə 42 dənə duşurdu. Iqinci alət maladyr. Uçuncusu vəldur. Mala bir-birinə baglanan bydaglardan ibarət olyb, eni 1-1½ metro və yzynlygy 1 ½ metro kədər olyr. Vəl hər tərəfə jajьlmьş olyb, bygda və arpanь dөjməqə və həmçinin saman hazьrlamaga jarar. Və ən nihajət çəltiq dөjməq uçun yzyn, agьr agacdan kajrьlmьş carcanak işlədilir. Taxьlь orak ilə biçirlər. Dəni qөmləqdən qurəq vasitəsi ilə əl ilə sovyrmakla ajьrьrlar. Toxym uçun olan dəni əqindən kabak bir daha təmizlərlər. By işi kadьnlar qөrurlər, onlar hər bir jarar toxymlarь əl ilə bir-bəbir seçirlər.

Kəzada 5 agranom və 4 agramon mintəkəsi vardyr. Şəqi agranom mintəkəsi Şəqi şəhərində olyb, 1800 kvadrat metrolyk topragь vardyr. Byndan başka Kara təpə qəndi janьnda (kəzanьn aran hissəsində) agranom mintəkəsi uçun 14 heqtarlьk jer ajrьlmьşdyr. Bynyn 3 heqtarь əqinə, 4,3 heqtarь ag tyt, ½ heqtar bostan uçundur. Kalan hissəsi qollykdyr. By qollyklarь təmizləjib qөqlər çьkarьldьkda əqin sahəsi 6 heqtara kədər artьrьlmьş olyr. Byrada istinad qөstərişi sahəsi təşqil edilməqdədur.

Kəzanьn Kytkaşen rajonynda qeniş meşəliq vardyr. By meşənin agaclarьnьn çoky kijmətli cinsli agaclardyr. Bynlarьn çoky fьstьk, palьt və şahbalьtdyr. Jol olmadьgьndan by agaclar ixrac edilməjir.

Byrada (satьş uçun kara mal tərətməq mə'nasьnda) sənajemaldarlьgь jokdyr. Cahan və vətəndaş muharəbələri zamanьnda, kara mal mikdarь çok azalmьşdyr. Laqin axьrьncь 2-3 il içərisində maldarlьk umymijjətlə bərpa olmakdadyr qi, aşagьdaqь rəkəmlər də byny qestərər:

	1912	1921	1926
Atlar	5385	2040	8055
Kara mal	40472	27004	40139
Qəl	26850	20862	22643
Kojyn	216799	32765	310727
Qeçi	17683	4088	12755
Eşşəq	2608	1108	1498

By rəkəmlərdən qeruldugu uzrə kəzada maldarlьk axьrьncь 2-3 il içərisində jalьnьz bərpa olmak ilə kalmamьş, hətta bir para cinslər hərbdən əvvəlqi mikdarь belə qeçmişdur. By qestərir qi, təbii şərtlər maldarlьgьn inqişafь uçun tamamilə əl verişlidur. Cədvəldən qerulur qi, kəzada iş (çəqici) hejvanlardan equz və qəl jajьlmьşdyr. At azdyr. Kojynçylykla ən çok məşgyl olanlar kəzaja Dagьstandan qeçən ləzqilərdur.

Mejvə baglarь duzqun syrətdə beluşdurulməmişdur. By baglarda mejvə agaclarь və mejvə verməjən agaclar və uzum tənəqləri ilə katьşьkdyr və gejri muntəzəm syrətdə əqilmişdur. Mejvəçiliq təsərrufatda bejuq bir jardьm təşqil edir. Hər il bir çok mejvə ehtijatь biriqdirilir. Laqin əlverişli nəklijjat vasitələri olmadьgьndan by mejvələr ja çurujurlər, və ja çok ycyz satьlьr.

Ipəqçiliqdə Şəqi kəzasь jalьnьz Azərbajcanda birinci jeri dytmakla kalmajьr, o butun Şyralar ittifakьnda qerqəmli bir jer dytyr. Şəqi şəhərində əvvəllərdə 1760 ton kyry barama işlənirdi. By mikdar baramadan 400-500 qilogram xam ipəq 160 ton sərtoyjdyr və gejri by qibi ipəq kalkьlarь alьnьrdь. Hali-hazьrda 6 ipəq zavdy milliləşdirilmiş və devlət tərəfindən işlədilməqdədur; by zavodlarda 460 dəzqah vardyr. By zavodlarda iqi nevbədə təxminən 2000 nəfər işçi və kyllykçy işləjir. Devlət zavodlarь bir il içərisində 160 ton xam ipəq çьkarьrlar. Devlət zavodlarьndan başka 15 artel çalьşmakdadyr, by artellər orta hesabla 12800 qilogram xam ipəq çьkarьrlar. Ipəqi işləməq uçun 600 nəfərdən ibarət kystarlar ittifakь təşqil edilmişdur. Ipəqçiliq hələ qi hərbdən əvvəlqi normanьn ancak 35 prosentinə çatmьşdyr. Ipəqciliqi

tamamilə bərpa etməq və inqişaf etdirməq vəzifəsi Azər Ipəq muəssəsi və kəzanьn təşqilatlarь karşьsьnda dyrmakdadyr.

Hali-hazьrda Şəqi şəhərində texnikanьn son tərəkkisinə yjgyn olarak 600 dəzqahlь bir ipəq zavody tiqilməqə başlanmьşdyr. By zavod dunjada ən bejuq bir ipəq zavody olacak və byrada 2000 işçi çalьşacakdyr. By ipəq sənaje'i sahəsində soz jokqi bejuq bir muvəffəkijjət oldygy qibi, işsizliqi də ortadan kardьracakdyr.

Pambьk, tutun, qanaf və gejri qibi xusysi ziraətlər axьrьncь 2 il içərisində kəzada qeniş syrətdə jajьlmakda və oldykca əhəmijjətli kazanc verməqdədurlər. Qençuluq Şəqi kəzasьnda aşagь duşmuşdur. Şəqi qençuləri Tiflis xarazlarьnь qeçi pəncə qunu ilə tə'min edirlər. Bynlar Şəqidən hər il 130 tona kədər pəncə qenu alьrlar. Işlənmiş qeçi və kojyn qenu çok az mikdardadyr.

Xalçaçьlьk kəzanьn Kytkaşьn rajonynda Dyryca, Kalacьk Kəmərəvan qəntlərində və həmçinin uçuncu rajonyn Baş-Daşagьl qəndində çok jajьlmьşdyr. Vətəndaş muharəbəsi zamanьnda by sənət duşmuşdu. Dyryca xalçasь qejfijjətcə Kyba xalçasьndan qeri kalmaz. Kazak və Karabag xalçalarь isə daha çok jaxşьdyr.

Kəzanьn dəmir jolyndan yzak, cam at jaşajan 120 nəktəsi vardyr qi, by nəktələrdən dəmir jolyna ən jakьn olanlar 40 qilometro məsafədə, yzak olanlar isə 80-100 qilometro məsafədədur.

Şəqi kəzasь əsas e'tibarь ilə mustəhliq bir kəzadyr. Bir para qəntlilər barama, çəltiq və duju satьrlar. Kəzanьn ixracatь ipəq sənajei mə'mylatь jyn və fьndьkdyr. Camaat uçun başlьca bazarlar Şəqi və agdaşdyr. Ərzak və jem məhsylatьnьn jerli kijməti, kismən xarici bazarlar tərəfindən, laqin başlьca by qibi məhsylatьn qanardan az qətirilməsilə tə'jin olynyr. Byna qerə də bir həftə və ja aj içərisində kijmətlər oldykca çok dəjişir.

Camaatьn başlьca ehtijacьna qəlincə ony deməlijiq qi, butun Azərbajcanda oldygy qibi byrada da qənt təsərrufatьnьn jaşajьşь və inqişafьnda ən muhumm rol ojnajan faktor—syvarma məsələsidur. Byna qerə də qənt təsərrufatьnь juqsəltməq uçun Kanьg (Alazan) Əjri Tyrvan çajlarьndan kanallar çəqərəq zənqin Tyryt və Sarьca çellərinin syvarma lajihəsini həjata qeçirməlidur. Kəza camaatьn istehsalat kuvvətini pyç edən, sellər ilə mubarəzə işini səmərələşdirməq barəsində hequmətdən qeməq qezləjir jollarь Muvasələ jaxşьlaşmadan kəza ez təbii zənqinliqlərini inqişaf etdirə bilməz. Kьş zamanьnda camaatьn dəmir jolyndan (Jevlaxdan) tamamilə əlakəsi qəsilmiş olyr. Jevlaxdan Şəqijə kədər əmtiə nəkli xarcь, Jevlaxdan Leningrada kədər olan xarcdan baha tamam olyr (Jevlaxdan Şəqijə kədər 1 qilogram juqun daşьma xarcь 4-5 kəpiq dytyr) byna da səbəb jaxşь Şossa joly olmamasьdyr. Mevcyd olan jol arasь qəsilmədən tə'mir olynyr. Laqin by tə'mirə o kədər xarc

qedir qi, „saxsьja verə-verə çьkьr misin bahasь“ zərbi məsəli tamamilə dogry olyr.

Axьrьncь søz olarak Şyralar hθqumati zamanьnda əldə edilən muvəffəkijjətləri qθstərməq lazьmdyr: təsərrufatьn 70 prosenti istehlaq kooperasjasьna və 30 prosenti qənt təsərrufat kooperasjasьna daxil edilmişdur. Ipəqçiliq 30-35 prosent maldarlьk isə 100 prosent bərpa edilmişdur. Şəqidə 850 at kuvvətində bir hidroelektriq stansjasь açьlmьş və şəhəri çəşmə sylarь ilə tə'min edən sy qəməri çəqilmişdur. Qiş çajьnda jarь bənd və haman çaj uzərindən Zakatala-Şəqi jolynda bir qθrpu kyrylmyşdyr. Istər şəhərdə və işsiz qəntlərdə baş døndərici bir sur'ətlə məqtəblər tiqilir. 250 jataklьk rajon xəstəxanasь və bir çok gejriləri kyrylmakdadyr.

10. Kyba kəzasь.

Kyba kəzasьnьn umymi sahəsi 6663,7 kvadrat qilometro olyb, Azərbajcanьn şimal bycagьnda bylynmakdadyr. Şimaldan Dagьstan cumhyrijjəti, cənybdan Şamaxь kəzasь, cənyb gərbdən Şəqi və Qθjçaj kəzalarь, cənyb şərkdən Baqь kəzasь və şərk tərəfdən Kaspi dənizilə hudydlanmьşdyr. Kollarь ilə Kyba kəzasьnьn butun gərb və cənyb gərbi tərəflərini əhatə edən baş Kafkas sьra daglarь kəzanьn Bazar duzu nəticəsində 4484, Tygan təpəsində 4130, Şax dag təpəsində 4245 metro juqsəqliqə çatьr. Sonra by sьra dag alçalьr və Baba dagda 3580 metroja kədər duşur. Byradan sonra 2000 metro juqsəqliqdə Altь agac qəndi jakьnьnda Cibrara kədər jenidən alçalma hiss edilər. Baş sьra daglardan Kaspi dənizinə dogry nisbətən bir mustəvi eniş qedir (Kyba rajony), by enişdə Kyba şəhəri, Kysar qəndi və gejriləri vardyr. Sonra ən juqsəq nθktəsi dənizdən 1065 metro juqsəq olan by eniş, enli bir uçbycak şəqlində olan və „Kysar duzənqahь“ adlanan Kaspi civari arasьnda kyrtarьr.

Toprak barəsində Kaspi sahili çajlarь çθquntusundən (Allydial çθquntudən) ibarətdur. Bynlarьn arasьnda bθjuq battaklara da təsaduf olynyr. Kaspi sahili bojynca Baqь kəzasь jakьnьnda isə şoran toprak zollarь yzanmakdadyr. Aranlьkdan sonra baş Kafkas sьra daglarь istikamətində sьra ilə aşagьdaqь zolaklar vardyr: boz toprak, açьk konyr meşə və qulumsu dag-çəmən, dag-tyndyra topraklarь. Bitqilər aləmi də həmçinin Kaspi sahilindən Kafkas sьra daglarьna dogry zolaklar şəqlində by cur duzulmuşlərdur: aranlьk bojynca kymlyk və jovşanlьk zonasь yzanьr. By zona Kaspi dənizi sahilində dar kym, batak və sy bitqiləri zolaglarь ilə kyrtarьr. Sonra daha jykarьda aranlьk bojynca meşələr zolagь, qeniş dag meşələri zolagь və daha jykarьda sьra dag daragь bojynca Sybalpiq və alp çəmənləri yzanьr. Kyba kəzasьnьn iklimi, Fikyrovsqijə qθrə bθjuq Kafkas iklíminə daxil olyb: Xaçmaz rajony və Kyba rajony olmak uzrə iqi rajona təksim olynyr. Xaçmaz rajonynyn karakteriq xəttləri belədur: aranlьk, dəniz sahili, meşə zonasь-çθlluq olyb, jagmьr mikdarь300-400 millimetrodyr,illiq otra temperatyr da 24°-dur. Kyba rajony Xaçmaz rajonyndan daha az istidur. Laqin daha çok rutybətlidur, jagmьr mikdarь 400-600 millimetrodyr, illiq orta temperatyr 1°-12° arasьnda dəjişilir, ompilitydasь 25°-dur. Ilin mevsimlərinə qθrə orta temperatyr və veqetasja devri içərisində by temperatyryn məcmyi Kyba şəhəri uçun by cur dəjişilir: kьşda 0,3; jazda 8,8; jajda 21,0; pajьzda 10,9; pajьz əqini devrində (IX-XI,III-VI ajlarь) 2290; jaz əqini devrində (IV-IX ajlarь) 3121-dur. Veqetasja devri içərisində jagmьr mikdarь millimetro hesabь ilə: Kyba uçun kьşda-81, jazda-115, jajda 146, pajьzda 218 dur. Pajьz əqini veqetasja dəvrində (IV-IX)-486 jaz əqini veqetasja devrində isə (IV-IX) 334-dur.

Kyba kəzasьnьn nufysy, 1928-ci ilin 17 dekabr nufys sijahisinə qθrə, 188204 nəfərdur. Bynlarьn 16.543 nəfəri şəhər camaatьdyr; bynyn da 13256 nəfəri Kybada, 1994 nəfəri Kysarda, 1293 nəfəri də Xaçmazda jaşamakdadyr.

Əqinçiliq kəzada qθhnə usyllar ilə aparьlmakdadyr: iqi tarlalьk sistemi çok jajьlmьşdyr. Toprak-xьş və qotan ilə becərilməqdədur. Qotan və maşьn az mikdardadyr. Kəzada Kyba şəhəri jakьnьnda iqi agranom mintəkəsi olyb, by mintəkələrdə hər cur qənt təsərrufat maşьnь vardyr. By maşьnlarь az bir icrətlə qəntlilərə qirajə verməqdədurlər. Kəzada biri Xaçmazda və o biri Çarxь stansjasь jakьnьnda olmak uzrə iqi Şyra təsərrufatь vardyr. By təsərrufatlar qənt təsərrufatьnь jaxşьlaşdьrmak işində qəntlilərə qθməq edirlər, əqməqdən θtru ycyz kijmətlə baglar uçun materjal və bostanlar uçun toxymlar verməqdədurlər. Kəza toprak şθ'bəsinə bitqiləri muhafəzə şθ'bəsi tə'limatçьsь təhqim edilmişdur. Bynyn vəzifəsi əqinləri cur-bə-cur zərər verənlərdən və azarlardan korymakdyr. Kəzanьn butun topragь 665 min heqtardyr, bynlardan əlverişsiz topraklar-162 min heqtar, əlverişli topraklar isə 503 min heqtardyr. By topraklar by cur təksim olynyr:

Əqin	215 min heq.	bynlardan syvarьlan 52 min heq.
Otlak, θruş və qollyklar	158 „ „	
Biçənəq	37,0 „ „	„ „ 12 „ „
Meşə	75,0 „ „	
Maliqanə və baglar	18,0 „ „	„ mejvə baglarь 13 „ „

Kyba kəzasьnda bygda, arpa, çəltiq, bostan bitqiləri, tarla kartofy, texniqi bitqilərdən isə — tutun, qəndir və qənaf əqirlər. Axьrьncь illərdə texniqi bitqilərin əqini artmьşdyr. Qənaf və qəndir Anьg rajonynda, Kmьl qəndində əqilir. 1925—26-cь ildə 44 heqtar və 1926—27-ci də isə 76 heqtar qənaf əqilmişdur. Tutunun inqişafь uçun əlverişli şərtlər jokdyr, ona qθrədə tutun əqini azalmakdadyr. Kəzada 33 dənə maşьn şirqəti təşqil edil-

mişdur. By şirqətlər həm ɵz uzvlərinin və həm gejri qəntlilərin topraklarьnь ycyz kijmətlə maşьn usylilə işləjirlər.

Kəzada jer kyrylyşy işi aparьlmakdadyr və 1927-ci ilin 1 oktijabrьna kədər kəzanьn 32200 təsərrufatьndan 2789-nda toprak hesaba alьnmьşdyr.

Son illərdə kəzada kollektiv təsərrufatьn çok inqişaf etməqdə oldygy ƣɵrulməqdədur. By kollektivlər başlangьcьnda maşьn şirqəti şəqli almьşdьlar. Laqin ƣet-ƣedə daha ali tipdə birləşmələr halьna (elliqdə toprak becərmə şirqətinə, qənt təsərrufat artelinə) çevrildilər. Hali-hazьrda 23 kollektiv təsərrufat vardyr.

Kəzanьn başlьca maldarlьk rajonlarь: Konak-qənt, Anьx və Həzrə dajirəsidur. Maldarlьk jaxşь bir syrətdə inqişaf edir. Byna 60000 heqtar sahəli jajlaklar qɵməq edir. Kəzada cumlətanь 8700 heqtarlьk kьşlaklar da vardyr, laqin bynlar bəs dejildur. Ona ƣɵrə də Kyba kəzasьnьn maldarlarь Şamaxь kəzasьnьn kьşlaklarьndan istifadə edirlər. Şamaxь kəzasь maldarlarь isə Kyba kəzasьnьn jajlaklarьndan istifadə edirlər.

Kəzanьn umym kara malь 1926-cь ildə 509106 baş idi. By mikdar ajrь-ajrь mallar arasьnda by cur təksim olynyr.

Iri byjnyzly mallar (kara mal) .	144381 baş
Xьrda " "	335815 "
At	27104 "
Kalan mallar	2806 "

Camaatьn ev hejvanlarь ilə tə'min olynmasь by curdur: hər 100 qənt təsərrufatьna, 1926-da hər bir cinsdən 1580, kojyn 999, iri byjnyzly mal və ɵquz 448, at-81, qeçi-43, donyz-5, eşşəq-4.

Kybada, Xaçmazda və Dəvəçidə bajtarlьk mintəkəsi vardyr.

Kəzanьn iktisadi həjatьnda bagçьlьk ƣɵrqəmli jer tytyr. Və jykarьda səjləndiƣi uzrə bagçьlьk inqişafь xusysynda Kyba kəzasь Azərbajcanda birinci jeri tytmamakdyr. Təxmini mə'lymata ƣɵrə, hərbdən əvvəl Xydat, Kysar çaj, Dəvəçi, Xaçmaz stansjalarь vasitəsilə 16000 ton təzə alma və 3200 ton armьd kaxь ixrac edilmişdur. Hər 16 qilogram təzə almanьn kijmətini ən azь 1 manatdan və hər 16 qilogram kyry armьdьn kijmətini də ən azь 1,5 manat hesab etsəq (hərbdən əvvəlqi kijmət), o zaman butun ixracatьn məcmyi təxminən 1.300.000 manat edər. By jeqyn kəzanьn umymi balansьnda oldykca bɵjuq bir mikdardyr. Kəzada mejvə baglarьnьn sahəsi 1300 heqtardyr, hər heqtardan orta hesab ilə 2880 qilogram təzə alma və armьd ƣɵturulur.

Kyba kəzasь təbii şərtləri e'tibarь ilə, dəniz uzundən olan juqsəqliƣindən asьlь olarak bir çok mintəkələrə ajrьlьr, başlьca mejvəçiliq sənajei okrygy dag ətəƣi mintəkəsi olan Kyba şəhərində, Amsar, Nuƣədi və Rystov qəntlərində və kismən Xaçmaz dajirəsindədur. Umymijjətlə syvarma uçun lazьm olan sy qafi mik-

dardadyr. Ən artьk jajda syvarьlьr. Ən çok mejvəçiliq rajony açьk konyr toprak olan mutəkədədur. By mintəkənin topragь çok kalьn və çok munbutdur.

Avropa cinsindən olan mejvə agaclarьnьn sahəsi umymi sahənin az bir prosentini təşqil edər. Jerli almalardan ən çok jajьlanlarь kьş almalarь olan: sarь-tyrş cьrhacь şejxi cani, şirman ƣɵzəli, əhmədi almalarьdyr. By almalarьn başlьca və əsas xusysijjətləri bynlarьn yzyn zaman kalmalarь və muxtəlif azarlara çok davamlь olmalarьdyr. Jerli armьdlardan ən çok jajьlmьş olan cinslər: nar armьdь kokmazь, ispiq, abas bəji armьdlarьdyr. Armьdlarьn çok hissəsi kyrydylyr. Byndan başka armьd bəqməzi də kajrьlьr. Umymijjətlə mejvə baglarь heç bir syrətlə becərilməjir, baglar ejni zaman çəmən və otlakdyrlar. Çok məhsyl olan illərdə bydaklarьn altьna dajak kojmakdan başka heç bir mualəcə və kyllyk edilməjir. Mejvələr ibtidai bir syrətdə jьgьlьr, bynyn nəticəsində mejvələr zədələnir. Mejvələr topraga kazьlmьş çyxyrlarda saklanьlьr.

Kyba kəzasьnьn aranlьk rajonynda mejvəçiliq bir o kədər sənaje karakteri almamьşdyr. Byrada əzƣilin bɵjuq iktisadi əhəmijjəti vardyr. Əzƣilçiliq ən artьk: Dədəli, Axtala, Karacalь, Şərif abad və Babalь qəntlərində jajьlmьşdyr. Əzƣil ixracatь oldykca bɵjuqdur. 9000 kədər təsərrufat jalьnьz bagçьlьk ilə dolanьr. Mejvəçiliq məhsylatь təzə və kyrydylmyş halda Şyralar Ittifakьnьn iri şəhərlərinə və kismən xaricə ƣɵndərilir. Ən çok armьd kyrydylyr. Kyrytma texnikasь ibtidai bir syrətdə od ilə oldygyndan armьdlarьn bir o kədər ixtiracat əhəmijjəti jokdyr.

Çok hallarda mejvə hələ qi. agac uzərində iqən satьlьr. Byndan xusysi tacirlər istifadə edirlər, tacirlər malijjə ƣucu az olan bagçьlara, onlarьn pyla çok ehtijaclarь oldygy zamanda, jə'ni kьşda və jaz başlangьcьnda borc pyl verərəq onlarь ɵzlərinə kyl edirlər və mejvələrini ycyz kijmətlə əllərindən alьrlar. Axьrьncь illərdə devlət təşqilatlarь və qənt təsərrufat kooperasjalarь xusysi tacirləri sьkьşdьrьb sistematiq syrətdə kyry və təzə mejvə tədariq edirlər və by syrətlə bagçьlarьn ɵz məhsyllarьnь ən əlverişli kijmətlə satmalarьnь tə'min edirlər. Ixracatьn ən çok hissəsi Moskva, Leningrad, Baqь və Şyralar Ittifakьnьn gejri şəhərlərinə ƣedir. Xaricə ancak umym məhsylyn 20 prosenti ƣɵndərilir. Xaricə ƣɵndərilən mallar xusysi standart syrətdə kablanmakdadyr. Cinslərin jaxşьlaşdьrьlmasь uçun çok az təsərrufat çalьşьr. Jerli mejvələrin ixracat kijmətlərinin artmasьna, əmtiənin jaxşь syrətdə kablanmamasь və jerli nəklijjat jollarьnьn pis halda bylynmasь mane olyr, nəticədə də mətain ixaracat kijmətinin bɵjuq bir hissəsi kəza daxilində nəklijjat xarcьna ƣedir. Kəzada alma, armьd və əzƣildən başka hejva, zogal, əriq, koz və gejri də çokdyr.

Son zamanlarda bagçьlarь ştillər ilə Kyba qənt təsərrufat texnikymy ɵz calaklьklarьndan tə'min etməqə başlamьşdyr. Kəzada bagçьlьgь juqsəltməq uçun kəza toprak şɵ'bəsi nəzdində bagçьlьk mutəxəssisi vardyr.Byndan başka Kybanьn jakьnlьgьnda mejvə agaclarь calaklьklarь kyrylmyşdyr. Byny kyrandan 5 il sonra 11 heqtar sahə dytacagь təsəvvur edi mişdur.

Bagçьlьk jalьnьz bagçь qəntlilərə dejil, kəzanьn kalan camaatьna kazanc verir, çunqu mejvələri toplajan zaman onlarь kablajanda nəkl edəndə işçilərə və nəklijjata olan tələb artьr.

Kyba kəzasьnьn 75 min heqtar meşəliqindən 39 mjn heqtarь təmiz meşədur. Meşə təsərrufatьna nəzarət və by təsərrufatь idarə etməq işi kəza meşə idarəsi tərəfindən aparьlьr. Meşə idarəsinin mə'lymatьna qɵrə 1926—27-ci təsərrufat ilində 1892 kvadrat metro meşə satьlmьş və haman zaman içərisində 630 kvadrat metro meşə muftə byrakьlmьşdyr. Meşə təsərrufatьnьn 1926—27-ci ildəqi gejri saf qəliri 40080 manat olmyşdyr.

kyba kəzasьnda iri sənaje objektivləri çok dejildur. Bynlar aşagьdaqьlardyr: 1) Xydatda Azərbajcan meşə trestinin boçka zavody, by zavod mexaniqi muhərriqlər ilə işləməqdə olyb, byrada 140 işçi və kyllykçy çalьşьr; 2) balьk vətəqələri; 3) Kyba kəzasь teritorjasьndan qeçən şollar sy qəməri (byrada 232 işçi və kyllykçy çalьşьr); 4) Xaçmaz da konserv zavody, jaj mevsimində byrada 90 işçi və kyllykçy çalьşьr; 5) Kyba hidroelektiriq stansjasь; 6) Kyba sy qəməri 7) Tuləqaran jerli təsərrufat şɵ'bəsinin meşə zavody, by zavod mexaniqi muhərriqlər vasitəsilə işləjir; 8) Kysar və Dəvəçi elektiriq stansjalarь.

By sajьlan sənaje'dən ən irisi balьk vətəqələridur. Kyba kəzasьnda 14 balьk vətəqəsi vardyr. Bynlardan 12-i devlətə və 2-si xusysi şəxslərə ajiddur. Devlətə ajid vətəqələr bynlardyr: Jalama rajonynda 5 muəssəsə vardyr, av zamanьnda by muəssəsələrdə 2056 nəfər çalьşьr, Xydat rajonynda 5 muəssəsə olyb bynlarda da 2056 nəfər çalьşьr, Xaçmazda 2 muəssəsə olyb 793 nəfər çalьşьr.

Balьk avь mart ajьndan başlajьb ijyn ajьna kədər davam edir kalan zamanlarda vətəqələrdə 300 nəfərə kədər adam çalьşьr.

Kystar istehsalatь arasьnda birinci jeri xalçaçьlьk tytyr. Kyba kəzasьnьn xalçalarь naziq və sьk olyb işinin jaxşьlьgь və nəkşləririnin qɵzəlliqilə məşhyrdyr. Xalça tokycylarь solmajan bitqi bojalarь və xusysilə kьzьl boja (Marena) işlədirlər. By bitqi kəzada hələ qi, qɵhnə plantasjadan kalmьşdyr. Kyba kəzasьnda tokynan xalçalar çok bɵjuq olmajьb 3×4 və 3×5 metro ɵlçusundə olyr:

kəzadan xalçaçьlьgьn başlьca mərqəzləri Dəvəçi, Rystov və Anьg rajonlarьdyr.

Rystov və Konak qənt dajirəsində symax və palas tokyjyrlar. Laqin qet-qedə bynlarьn jerlərini xalça tytyr, çunqu xalça çok kazanc verir. Alьnan ticarət patentlərinə qɵrə, Kyba kəzasь Baqьnь nəzərə almaz isəq Qəncədən sonra iqinci jeri tytyr. Ticarətin çok hissəsi hələ qi xusysi şəxslərin əlindədur, laqin devlət və kooperativ təşqilatlarь qet-qedə xusysi ticarəti sьkьşdьrьb bazarь ələ alьr.

Butun ticarət muəssəsələrinin əmtiə tədavili 1925-26 ci ildə 3.500 min manat iqən, 1926-27 ci ildə 4000 min manat olmyşdyr. Bir ildə əmtiə tədavulunun by juqsəlişi, xusysi ticarət əmtiə tədəvulunun alçalmasь və istehlaq kooperasjasьnьn artmasь hesabьnadyr. Istehlaq kooperasjasьnьn əmtiə tədavulu 1925-26 ci ildə 1008455 manat edir, 1926-27 ci illdə isə iliq hesabata qɵrə 1500000 manat olmyş, jə'ni bildirqinə nisbətən 50% qeçmişdur. Mərqəzləşdirmə kajdasь ilə verqi verən devlət və kooperasja təşqilatlarьnьn tədavulu byrada hesaba alьnmamьşdyr.

Ticarətin inqişafь və əmtiə tədavulunun juqsəlməsində nəklijjə jollarь bɵjuq rol ojnajьr. Jol çəqilməsi işinə Mərqəzi Icraijjə Komitəsi və şossa idarəsi iştiraq edir. By işə jerli camaat da bɵjuq jardьm qɵstərməqdədur.

Kyba kəzasь teritorjasьnda umum ittifaka əhəmijjəti olan iqi şossa vardyr qi bynlar da: Kyba-Xaçmaz və Kysar-Xydat şossa jollarьdyr. Cumnyrijjət mikjasьndan əhəmijjəti olan şossa jollarь 4 olyb, bynlar: Kьzьl byryn-Jalama, Kyba-Kysar, Xaçmaz Mexajlovka və Kyba-Nuqəd şossalarьdyr.

Qəncə dərəsi uzərilə çəqilən jol kəzanьn iktisadi həjatьnda bɵjuq rol ojnajacakdyr. Bɵjuq kəza mərqəzini ən yzak jerlər ilə və hətta Şaməxь ilə birləşdirəcəqdur.

II. Naxçivan Sosjalist Şyra Cumhyrijjəti.

Naxçivan Sosjalist Şyra Cumhyrijjəti Araz çajьnьn sol sahilində olyb, Azərbajcandan, Ermənistan sosjalist Şyra Cumhyrijjətinə daxil olan və 20-35 qilometro yzanan, Zənqəzyr kəzasьnьn dar koridory ilə ajrьlmьşdyr. Naxçivan cumhyrijjətinin sahəsi 5987,6 kvadrat qilometro olyb, 3 kəzaja ajrьlьr qi, bynlar da: Naxçivan, Ordybad və Şaryr kəzalarьdyr (Şaryr kəzasь şimal ɡərbdədur). 1926-cь il 17 dekabrdəqi nufys sijahisinə qɵrə Naxçivan cumhyrijjətinin nufysy 103600 nəfər olyb bynlarьn 13236 nəfəri şəhər və 90364 nəfəri qənt camaatьdur.

Naxçьvanьn jer arizələri cur-bə-curdur, by səbəbə qɵrə də Naxçьvanь aranlьk dag ətəqi və daglьk olmak uzrə uç rajona

ajьrmak olar. Naxçivan teritorjasьnьn bөjuq hissəsi aranlьkdyr. Iklimi kyry və kontinentaldyr. Jagmьrь azdyr. Bynyn səbəbi өlqənin dənizdən yzak və dag təpələri ilə əhatə edilmiş olmasьdyr.

Naxçivanьn aranlьk hissəsinin iklim-şərajiti kijmətli bitqilərin jetişməsinə əlverişli olmakla barabar camaata məhv edici bir tə'sir edir. By rajonda camaatьn deməq olar qi, 100 prosenti kьzdьrmalьdyr. By rajonda ijyl və avgystda temperatyr selsilə 30°-40°-jə çatьr, və by sьrada heç jagmьr olmajьr qi, iqinci daglьk çөl rajonynyn iklimi oldykca saglamdyr. Camaat bagçьlьk, ipəqçiliq və kismən maldarlьk ilə məşgyldyr. Uçuncu daglьk rajonynyn iklimi tamamilə saglam olyb, camaatь jalьnьz maldarlьk ilə məşgyldyr. Byrada şaxta çok zaman selsi ilə 25°-jə çatьr.

Naxçivan cumhyrijjəti toprak e'tibarilə də uç mintəkəjə ajrьlьr: aranlьk mintəkə—açьkrənq toprak rajony, dag ətəqi mintəkə konyr toprak rajony, daglьk mintəkə isə şahbalьt rənqi toprak rajonydyr.

Naxçьvanьn deməq olar qi, butun teritorjasьndan yzynyna və eninə çajlar akьr. By çajlarьn bir çok kollarь vardyr. Ancak butun by çajlar dag çajlarь oldyklarьndan sənaje əhəmijjətləri olmamakdan başka syvarmak və topragь islah işinə də jaramazlar. çunqu bynlardan çokynda ilin isti mevsimlərində, əqin uçun sy lazьm oldygy zamanda sy çok az olyr. Ancak Naxçivan ilə Iran arasьnda 190 qilometro yzynlykdaqь hudyd bojynca akan araz çajь istisna təşqil edər. Kalan çajlardan өlqənin qənt təsərrufatьnda əhəmijjətləri olanlarьn başlьcalarь: Arpa çajь, Naxçivan çajь, Əlincə çajь, Cəhri çajь, Qilan çajь, Quqi çajь, Ordybad çajь və Akylis çajьdyr.

Өlqənin əsas çajlarь hevzəsində daha çokdan bəri 4 mirablьk əmələ qəlmişdi. Şaryr rajony Arpa çajьndan syvarьlьr, Arpa çajьndan bir çok kanallar çəqilmişdur qi, bynlardan iqisi muhəndis tipindədur. Butun Şaryr kəzasьnda 15200 heqtar jer syvarьlьr. Naxçivan rajonyndan 13000 heqtar sahə, Naxçivan çajьndan çəqilmiş kanallar ilə syvarьlьr. Əlincə çajь ilə 3200 heqtar jer syvarьlьr. Ordybad rajonyndan 8720 heqtardan artьk bir sahə, Ordybad çajь, Akylis, Dьrnьs, Çananab, Aza çajlarьnьn syjy ilə syvarьlьr. Byndan başka өlqənin syvarma sisteminə Araz çajьna kyrylmyş sy nasosy, 110-dan artьk qəhriz, qөllər və təbii sy xəzinələri daxildur.

Inkilabdan kabak Naxçivan, iktisadi nөkteji-nəzərdən oldykca muhumm bir өlqə idi. Qeniş syrətdə inqişaf etmiş olan pambьkçьlьk, ipəqçiliq, bagçьlьk, uzumçuluq çəltiqçiliq өlqənin qələcəq iktisadijatь uçun bөjuq ymyd verirdi. Ancak өz aralarьnda sulh ilə jaşajan millətləri bir-birinə duşmən edib jaşajьşь təbii jolyndan çьkaran və bir çoklarьnь jyrdlarьnь byrakьb kaçmaga məcbyr edən milli mubarəzələr haman ymydlarь pyça çьkarmьşdь. Musavatçьlarьn və daşnaklarьn nəfrətli və dagьdьcь işlərinin nəticələri dagьlmьş by өlqədə indijə kədər qөrulməqdədur.

Ancak Şyra hөqumәti kyrylandan sonra өlqədə saqitliq və istehsalat kuvvələrinin bərpasь başlanmьşdyr. Şyra hөqumәti zamanьnda өlqənin xalk təsərrufatьnь bərpa etməq jolynda çok işlər qөrulmuşdur. Laqin qөruləcəq işlər, hələ qi, çokdyr. $19\frac{24}{25}$-ci ildə өlqənin 42 min heqtar sahəsi əqilmişdi $19\frac{25}{26}$-cь ildə isə əqin sahəsi 50 min heqtara musavi idi və by syrətlə əvvəlqi ilə nisbətlə 20% artmьşdь.

1925-26-cь ildə 50 min heqtar sahə əqinlər arasьnda by cur təksim edilmişdi:

Bygda	33,3	min heqtar
Arpa	6,3	„ „
Pambьk . . .	6,1	„ „
Çəltiq	0,3	„ „
Bostan	1,0	„ „
Kalan bitqi . .	3,0	„ „

Son illərdə kara mal mikdarь artmakda və byna daglьk rajonynyn çok qөzəl çəməni qөməq etməqdədur.

Illər	Qeçi	Өquz	Qəl	Inəq	Qamьş	At	Dəvə	Eşşəq	Kojyn	Cumiətanь
1924	22862	10802	1969	9245	3268	1693	434	3700	52668	106641
1926	33328	10466	1738	8329	2892	1746	462	3872	71375	134208

Pambьk Naxçivan və Şaryr kəzasьnda əqilir. Pambьkçьlьk qənt təsərrufatьnda və өlqənin iktisadijjatьnda bөjuq rol ojnamakdadyr. Hali-hazьrda Naxçivan cumhyrijjətində texnikanьn son tələblərinə yjgyn olarak 2 devləti pambьk zavody kyrylmyşdyr. By zavodlardan biri Naxçivan şəhərində, o biri isə Şaryr kəzasьnьn mərqəzi olan baş Noraşindədur.

Hərbdən əvvəl uzumçuluq xusysilə Naxçivan kəzasьnda ildən ilə artarak uzum baglarь 2200 heqtara çatmьşdь. Ordybadda uzumçuluqun çok inqişafьna boş topragьn və syvarma uçun lazьm olan syjyn olmamasь mane olmyşdy. Halby qi by rajonyn toprak və iklim şərtləri ən kijmətli cins uzumlərin jetişməsinə əlverişlidur.

Aragçьlьk və çaxьrçьlьk qeniş syrətdə inqişaf etməmişdi. Indi tədric ilə olsa da uzumçuluq bərpa edilməqdədur. Aragçьlьk və çaxьrçьlьk isə tamamilə duşmuşdur.

Naxçivan Qөjbirliqi qənt təsərrufat kooperasjasь 1927-ci ilin jazьnda Naxçivan şəhərində ispirt zavody kyrmaga və təchiz etməqə başlamьşdyr.

Naxçivan cumhyrijjəti hər bir kazьntьlarь ilə çok zənqindur. Byrada kyrşyn, ququrt, arsьnьk, mis, ququrt kolçedanь, dyz, daş qөmur, rafit, azbest və gejriləri vardyr.

Hələ qi, əlqənin istehsal sənaje'i dyzdan ibarətdur. Hərbdən əvvəl Naxçivan dyzyna bəjuq bir tələb jox idi. Laqin Kylpin, Oltin və Qagьzman dyz jataklarь Turqijjəjə qeçdiqdən sonra Naxçivan dyzyna tələb çokaldь və hali-hazьrda Naxçivan dyz mə'dənləri Zakafkəsijada jeqanə daş dyz mənbəidur və byna qørə də bəjuq əhəmijjət kazanmьşdyr. Baqь dyz qəllərindən çьkarьlan dyz isə jaxşь cins olmajьb kara mallara jedirməqə jaramaz. Naxçivan əlqəsinin dyz sənajei iqi mə'dən tərəfindən təmsil edilməqdədur. Bynlardan biri Lenin adьna olandyr qi, by, Naxçivanьn şimal-gərbi tərəfində 11 qilometro məsafədədur, o biri isə Naxçivanьn jenə şimal-gərbi tərəfində 20 qilometro məsafədə, Syst qəndi jakьnьnda 26 kommynalar adьna olandyr.

Naxçivan əlqəsində ipəq sənajeinin zənqin qeçmişi vardyr. Iklim şərtlərinin yjgynlygy da ipəqçiliqin inqişafьna qəməq etmişdur. Ipəqçiliq xusysilə Ordybad kəzasьnda inqişaf etmişdi. By sənətlə Naxçьvan kəzasь qəntliləri də məşgyl olmyşdyr. Hali-hazьrda ipəqçiliq inqişafь agьr qedir. Çunqu milli mubarəzələr zamanьnda deməq olar qi, tyt agaclarьnьn hamьsь tələf edilmişdi. Hali- hazьrda Ordybadda 6 dənə ipəq zavody işləjir. Grenaƶ stansjasь olyb, tyt şitilləri calaklьklarь da kyrylmakdadyr qi, camaat byradan tyt şitilləri ala biləcəqdur.

Naxçьvan cumhyrijjəti cografi vəzijjəti nəticəsində hərbdən əvvəl oldygy qibi, indi də Zakafkasija və butun Şyralar ittifakьnьn Iran ilə olan ticarəti uçun transit bir əlqədur. Əlqə Iran və Turqijə hudydlarьnda bylynyr isə də, ancak ticarət başlьca Iran Azərbajcanь və Baqь xanlьgь ilə aparьlmьş və aparьlmakdadyr. Turqijə ilə isə Naxçьvan cumhyrijjəti vasitəsilə deməq olar qi, heç bir ticarət aparьlmajьr.

Aşagьdaqь cədvəl məqtəb şəbəqəsinin və tələbə mikdarьnьn əlqədə nə curə artdьgьnь qøstərir.

ILLƏR	MƏQTƏBLƏRIN UMYMI MIKDARЬ			TƏLƏBƏLƏRIN MIKDARЬ		
	I dərəcə	II dərəcə	cumlətanь	oglan	kьz	cumlətanь
1920-21	74	—	47	2021	419	2440
1925-26	78	5	83	4523	1083	5606

Sihhijjə işləri hərbdən əvvəlqinə nisbətən oldykca jaxşьlaşmьşdyr. Hali-hazьrda Naxçivan cumhyrijjətində 22 doktor 7 akyşerka, 2 diş həqimi, 25 feldşer 9 əczaçь, 80 qiçiq sihhijjə mə'myry vardyr. Hər kəzada bir xəstəxana və bir də Naxçьvan şəhərində 150 jataklь əlqə xəstəxanasь vardyr. Byndan başka cumhyrijjətdə 1 yşak konsyltaşjasь, 2 kьzdьrma stansjasь, 69 sanitar şə'bəsi 4 sihhijjə mintəkəsi, 4 feldşer mintəkəsi, 5 ambylatorja vardyr.

12. Myxtarijjətli Daglьk Karabag əlqəsi.

Adьndan qøruldyqu uzrə, Daglьk Karabag hər tərəfdən dərələr ilə qəsilmiş, daglьk bir əlqədur. Daglьk Karabag şimaldan Myrov dag silsiləsi, gərb və cənyb şərki tərəfdən meşəli Karabag silsiləsi ilə hudydlanmьşdyr. Karabag silsiləsi butun əlqədən qeçərəq və bir çok meşəsiz kollara ajrьlarak pillə-pillə Arasa kədər yzanar. Şərk və şimal şərki istikamətdə səth səvijjəsi aşagьja duşur və bə'zi jerlərdə aranlьga qeçir. Butun bynlar əlqənin ajrьajrь mintəkələrinin həm reljefcə və həm iklim, toprak və bitqi cihətindən muxtəlif olmasьna səbəb olyr.

Myxtarijjətli daglьk Karabag əlqəsinin sahəsi 4160,5 kvadrat qilometro olyb, həm təbii və həm inzibati nøkteji-nəzərindən 4 rajona ajrьlьr qi, bynlar da: Xaçьn, Craberd, Varanda və Dьzak rajonlarьdyr.

Xaçin rajony, Xaçin çajь vadisində olyb, iklimi mø'tədil -sojykdyr. Uzum və tyt qibi bitqilər az olyb hər jerdə də jetişməjir. Craberd rajony, əqınçiliqə əlverişli olan, Tərtər vadisindədur. Mərqəzi Xonaşьn qəndi olan Varand rajony reljefi e'tibarь ilə aranlьga ajiddur. Byranьn iklimi isti olyb tyt və uzumdən başka pambьk da jetişir.

Inzibati mərqəzi Gadrot olan Dьzak rajony jajda isti olyb, kьşь mulajim heqtardyr. Əlqənin gərb hissəsinə yzanan Karabag meşələrinin sahəsi 158 min heqtardyr. Əlqədə qøstərilən çajlardan başka Gargar və Inçka çaj akьr. Umymijjətlə əlqədə bir çok çeşmələr, dag çajlarь və balaca çajlar vardyr.

Myxtar daglьk Karabag əlqəsinin əhalisi 1926-cь ilin 5 dekabrdaqь nufys sijahisinə qørə 125159 nəfərdur. Bynlarьn 116934 nəfəri qəntdə və 8225 nəfəri şəhərdə jaşajьr. Ən çok camaat jaşajan jerlər 5107 nəfər nufysly şyşa və 3118 nəfər nufysly Stepanaqertdur.

Əhalinin əsas məşgələsini əqinçiliq təşqil edir. Daglьk Karabagьn taxьl əqininin ən bəjuq dərdi toprak azlьgь və byndan sonra sy azlьgьdyr.

1925-26-cь ildə Dəglьk Karabagda qənt təsərrufat ziraəti by cur təksim olynmyşdy:

Bygda	31,3	min heqtar
Arpa	11,4	" "
Darь	1,1	" "
Çəltiq	0,2	" "
Pambьk	0,8	" "
Kartof	2,4	" "
Bostanlar	0,3	" "
Gejri əqinlər	0,9	" "
Jeqyny	48,4	min heqtar.

By syrətlə daglьk Karabagda bygda və arpa təsərrufatьnьn gejri qənt təsərrufatьndan ustun oldygy ajdьn syrətdə qərulməqdədur.

Daglьk Karabagda 3588 heqtar uzum bagь vardyr. Uzum baglarь başlьca Varand və Dьzakdyr. Çaxьr alçak uzum cinslərindən kajrьlьr. Jalьnьz Varandьn (Çartoz, Gьşь, Aşan, Kьz kala qibi) bir para qəntlərdə çaxьrcьlьk jaxşь kyrylmyş olyb, sənaje karaktəri daşьjьr. Arakçьlьk isə ɵlqədə çok jajьlmьş olyb, sənaje əhəmijjəti vardyr. Byrada arak deməq olar qi jalьnьz tytdan və jalьnьz az mikdarь uzum cecəsindən çəqilir. Arak çok ibtidai usyl ilə çəqilir. Tyty bɵjuq boçkalara doldyryb orada bir neçə vakt gьzgьrdьlar. Birinci gьzgьrmadan sonra dytymlarь bir neçə vedrədən ibarət olan qiçiq ənbiklər ilə arag çəqməqə başlajьrlar.

Daglьk Karabagda bir çok əl verişli şərtlər olmagьna bakmajarak maldarlьk inqişaf etməmişdur. Maldarlьgьn əqinçiliqə jardьmçь bir əhəmijjəti vardyr.

Daglьk Karabagdan hər il arandan jajlaga qedən, bir çok surulər qeçər. Karabag əhalisi də ɵzlərinin az mikdarlь mallarьnь by surulərə katьrlar.

Karabag həmişə miniq atlarь ilə şɵhrət kazanmьşdyr. Hali-hazьrda atçьlьk hələ qi agьr vəzijjətdədur. Karabag eşşəq ilə tə'min olynmak cihətindən Azərbajcanda birinci jeri dytmakdadyr. Byrada eşşəq qəntlinin əvəzi tapьlmajan bir qɵməqçisidur. Eşşəq çok davamlь, az tələbqar və jemdə çok kənaətqar oldygyna qɵrə, arabanьn qɵrə bilməjəcəqi bir çok agьr işlər qɵrur.

Herbdən əvvəl Karabagda ipəqçiliq çok jajьlmьşdь. Laqin muharəbə və milli mubarəzələr by sənəti dagьtmьşdyr. Hali-hazьrda ipəqçiliq bərpa olmakdadyr.

Hərbdən əvvəlqi illərdə Karabagьn butun sənajei ipəq e'mal edən zavodlardan və dəjirmən daşь istehsal edən daş sьndьranlardan ibarət idi.

1916-21-ci illərdə çok zərər qɵrən by istehsalata hali-hazьrda ispirt saflaşdьrma istehsalatь ilavə olynmyşdyr. Stepanaqertdə bɵjuq bir ipəq zavody və hidro elektiriq stansjasь kyrylmakdadyr. Daglьk Karabagda xalça istehsalatь da inqişaf etmişdur, laqin tokycylyk texnikasьnda anilin bojasьnьn işlədilməqə başlanmasь by istehsalata çok zərər vyrmyşdyr. Devlət bynynla mubarəzə edir və anilin bojasь ilə bojanmьş xalçalarь kabyl etməjir. Byna qɵrə də xalçaçьlar bitqi bojalarь işlədirlər. Karabag xalçalarь (palaslarь ajak altьlarь, məqiq ilə tokynan tokymalarь, xovdan ɵtru dujundən sonra qəsilmiş saplь ipəq işləməli xusysi xalçalarь) çok kijmətli olyb, jaxşь ixracat əmtiəsi ola bilərlər. Karabagda kijmətli mə'dən jataklarь da az dejildur. Hələ qi jalьnьz bir Mehman qumuş-kyrşyn mə'dən jatagьnьn sənaje əhəmijjəti ajdьnlaşdьrьlmьşdyr. By mə'dən kabakca da işlənmişdur. Bynyn janьnda Greq qəndi vardyr və greqlər mə'dən işlənməsinin jenidən canlanmasьnь qɵzləjirlər. Indijə kədər by mə'dəndən qumuş çьkarьlьrdь, by jakьnlarda haman mə'dəndə çok prosent kyrşyn oldygy muəjjən edilmişdur. Şyşadan jykarь Tyrş syda alp dag fermasь kyrylmyşdyr.

Topragьn çok az olmasь, syvarьlmagьn qifajətsizliqi ilə rabitədar olarak məhsylyn zəifliqi, istehsal və ə'malijjə sənajeinin deməq olar qi joklygy Daglьk Karabag qəntlilərinin qəzqinçi sənətqarlьk qibi, qanardan kazanc aktarmaga mecbyr edir. Byrada qəzqinci sənətqarlьk iqi şəqildə olyr: 1) arana qetməq 2) şəhərlərə (Baqьja) qetməq:

Ɵlqənin qəntləri arasьnda toprak jol və dag cьgьrlar vardyr. Jeqanə şossa jol Jevlax-Şyşa-Qerys jolydyr.

Jevlax ilə Stepanaqert arasьna dəmir jol koly çəqməq məsələsi nevbədə dyran məsələlərdən biridur.

Xalk məarif məsələsi sur'ətli addьmlar ilə kabaga qedir. Stepanaqertdə qənt təsərrufat texnikymynyn açьlmasь by barədə bɵjuq bir muvəffəkijjətdur. By texnikymdan ɵtru jeni bir bina lajihəjə alьnmьşdyr.

13. Qurdustan.

Qurdustan kəzasьnьn sahəsi 35330 kvadrat qilometro olyb, byndan 275 min heqtarь əlverişli toprakdyr. Syvarьlmaja ehtijacь olmajan əqin topragь 31 min heqtar və syvarьlan isə 2 min heqtardyr. Jajlьk otlak 78 min heqtar meşələr 98 min heqtardyr.

Qurdustanьn kəza mərqəzi jakьnlarda təşqil edilmiş olan 434 nəfər nufysly Laçьndyr. Kəzanьn butun nufysy 51509 nəfərdur. Qurdlər 60%, turqlər 39%, gejri millətlər 1% dur. Otyrak əhali 20%, jarьm qeçərilər 80% dur. Qeçərilər ɵz kəzalarьnda dolaşьrlar və jajda jajlaga qeçurlər.

$19\frac{25}{26}$ cь ildə Qurdistanda 16,8 min heqtar jer əqilmişdi, bynlardan 4,6 min heqtara bygya, 4 min heqtara arpa, 5,3 min heqtara kara bygda və kalan topraklara isə darь və çəltiq əqilmişdur.

Juq daşьnan cьgьrlardan başka, məvasələ jollarь jokdyr.

Kəzada başlьca iqi çaj vardyr: Aras çajьna akan Həqəri çajь və Tərtər çajьdyr. Kəza daglьk olyb dərələr ilə muxtəlif istikamətlərə qəsilmişdur. Aşagьda, dərələrdə, terraslarda və qiçiq mejdançalarda baglar, əqin jerləri və biçənəqlər vardyr. Jykarьlarda isə meşə və jajlaklar vardyr.

Kəzanьn iklimi şimal kismində bərq, kьş yzyn və çok karь, cənyb kьsmьnda isə jaxşь və istidur.

Qurdistanьn təbii zənqinliqləri palьt və çɵqə meşələri dag azbesti və kəzanьn şimal hissəsində bylynan bol mineral çeşmələrdur.

Ev və təsərrufat tiqintilərinin çoky toprak və jarь toprakdan kajrьlmьş olyb, rutybətlidur qi, by da kəza camaatinin başdan başa məfsəl romatizmanь dytylmyş olmasьna səbəbdur. Jajlaklarda qeçə alaçьklarda jaşajьrlar.

Camaatьn başlьca məşgylijjəti maldarlьk, iqinci dərəcədə əqinçiliq və cənyb hissələrdə isə bagçьlьkdyr.

Kara mallardan ən çok jajьlanlarь iri byjnyzly mal, kojyn, qeçi, sonra eşşəq və at və, az mikdarda qəl və katьrdyr. Biçəneqlərin azlьgь sərt və yzyn çeqən kьş mevsimlərində jem tədariqinin mumqun olmamasь, Azərbajcanda kьşlaklarьn olmamasь və taynyn jajьlmьş olmasь, maldralьgьn inqişafьna mane olyr. B a ş l ь c a g ь d a m a d d ə l ə r i s u t məhsylatьdyr.

14. Cəbrail kəzasь.

Cebrajьl kəzasь Karabag sьra daglarь kollarь uzərində olyb, şimal tərəfdən daglьk Karabag, cənyb və cənyb şərki tərəfdən Aras çajь, gərb tərəfdən Ermənistan və Qurdustan şimal şərk tərəfdən Şəljan və Agdam kəzalarь ilə hudydlanmьşdyr. Kəzanьn sahəsi 4270 kvadrat qilometrodyr. 1926-cь ilin nufys sijahisinə ƣərə kəzanьn umym camaatь 75147 nəfər olyb, bynlardan 71995 nəfəri qəntdə, 3152 nəfəri şəhərdə jaşajьr. Kəzada nisbətən bəjuq olan bircə 3152 nufysly Karjagьn şəhəridur.

Kəzanьn umym əl verişli topraklarь 304 min heqtardyr. By toprak muxtəlif əqinlər arasьnda by cur təksim olynyr:

Θruş və qollyk	114	min heqtar	
Otlak	75	„ „	(başlьca kьşa maxsys)
Əqin topragь . .	74	„ „	(syvarьlan 42 min heqtar)
Meşə	38	„ „	
Kalanlar . . .	3	„ „	(binələr, baglar, biçənəqlər)

Şy barəsində Cəbrail kəzasь Karabag okrygyna daxildur. Kəzada bəjuq bircə Qəndələn çaj vardyr qi, qəntlilər tarlalarьn ьby çajьn syjy ilə syvarьrlar.

Kəzanьn mərqəzi olan Karjagьn rajonynda qəhrizlər vardyr qi, bynlarьn bir hissəsi tə'mir edilmişdur.

$19\frac{25}{26}$ -cь ildə 37 min heqtar əqin sahəsi by cur təksim olynmyşdyr.

Bygda	17	min heqtar
Arpa	13	„ „
Pambьk	4	„ „
Çəltiq	1,6	„ „
Darь, kargьdalь və bostanlar . . .	1,4	„ „

Kəzada qənt təsərrufat intensifliƣinin juqsəlişi əlaməti olarak ƣundən-ƣunə artan pambьk əqini ƣəstərilə bilər: 1925-ci ildə pambьk əqini 1000 heqtar idi, 1926-cь ildə isə 4000 heqtar olmyşdy.

Kəzada birinci jeri dytan maldarlьk axьrьncь illərdə hiss olynacak dərəcədə juqsəlmişdur.

Kojyn və qeçilər ilə tə'min olynmak barəsində Cəbrail kəzasь Azərbajcanьn başka kəzalarь arasьnda ƣərqəmli jer dytyr. 1926-cь ildə hər juz qəntlijə 1202 kojyn və qeçi duşurdu. Halby qi haman ildə Azərbajcanьn by hejvanlar ilə tə'min olynmaklьgь orta hesab ilə 824-baş idi.

Qənt təsərrufat məhsyllarь başlьca bazar ƣunlərində Karjagьnda satьlьr və byraja by məhsylat kəzanьn hər tərəfindən ƣətirilir.

15. Ƣəncə kəzasь.

Topografja şərtləri e'tibarь ilə kəzada çok muxtəlif mintəkələr vardyr qi, bynlar umymijjətlə aranlьk dag ətəƣi və daglьk olmak uzrə uç rajona bəlunur. Aranlьk hissənin topragь jaxşь olyb, lazьmi kədər syvarьldьkda çok məhsyl verə bilər, by hissədə başlьca turqlər jaşajьr. Dag ətəƣi hissəsinin topragь daha da jaxşь olyb, başlьca ermənilər (60%) və az mikdarda turqlər (27%) jaşamakdadyr. Daglьk hissədə jaşajan millətlərin arasьndaqь nisbət də by curdur.

Ƣəncə kəzasьnьn umym nufysy 204768 nəfər olyb, bynlardan 143190 nəfəri qəntdə və 61578 nəfəri isə şəhərlərdə jaşajьr. Ƣəncə şəhrində 55510 nəfər, Jelendorfda 3899 nəfər, Şamxorda 2119 nəfər jaşajьr.

Kəzanьn umymi sahəsi 5804 kvadrat qilometrodyr.

Kəzanьn əlverişli topraklarь 513 min heqtar olyb by cur təksim olynyr:

Otlak	243	min heqtar	(kьşlьk ilə jajlьk arasьndaqь nisbət təxminən 2:1 dur)
Θruş və qollyk	68,5	„ „	
Biçənəq	17,0	„ „	(syvarьlan ilə syvarьlmajan arasьndaqь nisbət 3 : 2 dur)
Meşə	87,0	„ „	
Əqin	90,0	„ „	(syvarьlan və syvarьlmajan deməq olar qi, musavidur)
Uzumluq və baglar	4,0	„ „	
Maliqanələr	3,5	„ „	

Syvarma mənbə'ləri başlьca: Ƶəjəm, Çəjir, Şəmqir, Kyşkar, Ƣəncə, Qurəq çajь, Ƣəran, Incə çajlarьdyr. Işləməjən jerli qəhrizlərin çok hissəsi hali-hazьrda bərpa edilmişdur. Ƣəncənin şimalьnda bylynan sysyz çəlləri syvarmak uçun bəjuq. Kara sakkal kanalь çəqilir. Əqin əahəsi çok artьr $19\frac{23}{24}$ -cu illərdə by sahə 54 min

heqtara musavi idi, $19\frac{25}{26}$-cь ildə isə 69,5 min heqtara çatmьşdyr.

69,5 min heqtar sahə by cur təksim olynyr:

Bygda	41 min heqtar.
Arpa	18 „ „
Pambьk	5,4 „ „
Kartof	2,8 „ „
Əqilən otlar	1,3 „ „
Gejri bitqilər	0,5 „ „

Kəzada uzumçuluq qerqəmli uir jer dytyr. By barədə xusysilə alman kolonjalarь məşhyrdyr. 8 dənə həqumət çaxьr təsərrufatь vardyr. Azvin və Konkordjanьn 9 dənə arag və ispirt zavody işləjir.

Agroqultur və agropropaganda məsələsinə bəjuq dikkət verilmişdur. Bir neçə maşьn şirqəti və 40-50-jə kədər traktor vardyr. Kəzada 5 agranom və tyt şitilləri uçun calaklьgь olan 4 agranom mintəkəsi vardyr. Mərqəzi təcrubə seleqsja stansjasь, laboratorjasь və ipəqçiliq stansjasь, tayn aşьsь ə'mal edən, tayn ilə mubarəzə edici Zyrnabad stansjasь, qənt təsərrufatьna zərər verənlər ilə mubarəzə uçun entomolozi stansjasь, kyşçylyk stansjasь karakyl və merinos kojynlarьnьn dəlluqləri təşqil edilmişdur.

Qənt təsərrufat məhsylatьnь işlətməq uçun 3 pambьk təmizləjən zavod, 1 jag-sabyn zavody təşqil edilmişdur.

Jollar qafi dərəcədə jaxşь bir halda dejildur. Hali-hazьrda qənt jollarь tə'mir edilməqdədur.

Laqin Qjəncənin mə'dən və mə'dən zavod sənajeinin qələcəqi jaxşьdyr. Qjəncə kəzasьnьn mə'dən zənqinliqlərindən hali-hazьrda: 1) mis kalçadanь; 2) mis, 3) zəq və 4) əsas zənqinliq olan Daşqəsən magnisli dəmir daş jatagь tamamilə ajdьnlaşdьrьlmьşdyr. Azərbajcan Şyra həqumətı tərəfindən Kara-Sakkalda 43000 at kuvvətində, Azərbajcan hidrosentralь kyrmak karara alьnmьşdyr.

Junqul sənaje sahəsində Qjəncədə çok işlər qerulmuşdur. Qjəncə pambьk tokyma fabriqi indi sur'ətli bir syrətdə tiqilib bitirilməqdədur (birinci nevbədə), mahyt fabriqi isə artьk işə salьnmьşdyr.

16. Kazak kəzasь.

Kazak kəzasь, reljef, iklim, toprak və iktisadi xusysijjətlər e'tibarь ilə Qjəncə kəzasьna okşar. Oną qerə də Kazak kəzasь barəsində jalьnьz bir neçə səz səjləjəq.

Kazak kəzasьnьn nufysy 121016 nəfər olyb, bynlardan 114287 nəfəri qəntlərdə, 6729 nəfəri isə şəhərlərdə jaşajьr. Şəhərlərdə jaşajan camaatьn 2990 nəfəri kəzanьn mərqəzi olan Kazakda, 1581 nəfəri Akstafada 2158 nəfəri Taysdadyr.

Kəzanьn başlьca mənbe'ləri açьk kanallar və qəhrizlərdur. Açьk kanallarьn hamьsь syjy Akstafa və Həsənsy çajlarьndan Incə çaj və Tays çajьndan alьrlar. Byndan başka Xram çajьndan Şejxlinsqi syvarma kanalь çəqilmişdur.

Kazak qəntlilərinin həjatьnda əqinçiliqlə barabar maldarlьk da bəjuq rol ojnamьş və ojnamakdadyr. Maldarlьk xusysynda Kazak kəzasь Azərbajcanьn ən zənqin kəzalarьndan biridur.

Kəzada jajlьk otlaklar, deməq olar qi, heç jokdyr və kəzanьn butun kara mallarь Ermənistan jajlaklarьnda otarьlьr, byndan ətru orada 22 min heqtar sahə ajrьlmьşdyr.

Kəzada uzumçuluq başlьca Aleqsejevsqi, Granfeld, Traybengeld və Elizavet qəntləri rajonynda jajьlmьşdyr.

Kystar sənətlərindən byrada xusysilə xalçaçьlьk inqişaf edir.

17. Baqь kəzasь.

Baqь kəzasьnьn sahəsi 4631 kvadrat qilometrodyr.

Umym əlverişli topraklar 306 min heqtar olyb, by cur təksim olynyr.

Otlak	152 min heqtar	(çok hissəsi kьşlьk olyb jajlьk jalnьz 8,5 min heqtardyr)
Oruş və qollyk	46 „ „	
Əqin	78 „ „	(jalnьz syvarьlmajan olyb syvarьlan ancak 3 min heqtardyr).
Meşələr	25 „ „	
Uzum baglarь	4 „ „	
Gejriləri	1 „ „	

Meşə ən çok kəzanьn şimal hissəsində, Xьzь və Altьagac cəvarьndadyr. 3 min heqtardan ibarət olan qiçiq syvarьlan sahə dəxi Xьzьda olyb byrada syvarma mənbe'ini balaca çajlar təşqil edir. $19\frac{25}{26}$-cь ildə butun əqin sahəsi 43 min heqtar idi qi, bynlardan 28 min heqtarьna bygda və 14 min heqtarьna arpa əqilmişdi.

Kəzanьn qənt təsərrufatь çok qeridədur. Byna səbəb toprak və iklim şərtlərinin əlverişli olmamasьdyr. Kəzanьn deməq olar qi, uçdə bir hissəsini Əfşaran jarьm adasь təşqil edir qi, by jarьm ada sysyzlyk, tropiq isti, sistematiq kyrak və daimi quləqlərdən zərər çəqir. Quləq əqinlərə zərər verir, baglarь, bostanlarь və az kala butun qəndi kym ilə doldyryr. Jagmьr mikdarь çok azdyr. By şərtlər içərisində taxьl əqini və maldarlьk heç inqişaf edə bilməmişdur.

By səbəblərə çok bəjuq istehlaq mərqəzinə (Baqьja) jakьn olmagьna qerə Əfşaran jarьm adasьnda həmişə bostançьlьk və uzumçuluqa mejl olmyşdyr. Ancak syvarьla bilən toprak sahəsinin azlьgь bostançьlьgь da 'dar bir çərçivə içərisinə salmьşdyr.

Uzumçuluqə qəlincə, by syvarьlmajan topraklar da, kymly dəniz sahili plazlarьnda nisbətdən bəjuq (4000 heqtarlьk) bir sahədə aparьlьr. Əqər uzum baglarь başdan-başa qəbələq və japrak buqən xəstəliqdən məhv olmasa idi, jxşь kazanc verərdi. By xəstəliqlə necə mubarəzə etməq lazьm qəldiqini cəmaət Şyra həqumәti zamanьna kədər kətijjən bilməjirdi. Byndan başka axьrьncь illərdə uzum tənəqini çiləməq və tozlamaga uzumu mьrdar edər (haramdyr) dejərəq camaat byna razь olmajьrdь. Bynyn nəticəsində məhsyl jaxşь olan illərdə belə bir heqtardan əldə edilən uzum 2500—3200 qilogramdan artьk olmamьşdyr.

Əfşaran jarьm adasь kyraklьga davam edən (incir, badam, pustə qibi) mejvələrə əlverişli olmagьna bakmajarak, byrada bostançьlьk çok zəif inqişaf etmişdur.

Kəzanьn daglьk hissəsi (Xьzь rajonynyn şimal hissəsi) isə, daha jaxşь təbii şərtlər içərisində bylynyr. Byrada jagmьr daha çokdyr. Toprak qilli və məhsyldardyr. Dag çeşmələri, bylytly jajlaklar və qeniş kьş otlaklarь əqinçiliq və maldarlьk uçun nisbətən daha əlverişli şərtlər əmələ qətirirlər.

Şyra həqumәti kyrylana kədər kəzada heç bir agranomiq jardьm jok idi hali-hazьrda 5 agranom və 4 agranom mintəkəsi vardyr. Kьşlak və jajlaklarь təksim barəsində bəjuq iş qərulmuşdur. By təksimatda ajrь-ajrь cəmijjət və təsərrufatçьlarьn ehtijaclarь nəzərə alьnmьşdyr. Kəzanьn qəntlilərini əqin materjallarь canlь və cansьz inventar ilə tə'min etməq, jeni qulturələr becərməq, jeni qənt təsərrufat usyllarь əjrənməq barəsində bəjuq jardьm qəstərilmişdur. By saatda Əfşəran jarьm adasьna meşə salmak, syvarmak (ən çok Xьzь rajonynda olmak uzrə) maldarlьgь jenidən təşqil etməq qibi, qənt təsərrufat sahəsində əsaslь işlərə hazьrlьk aparьlьr.

$19\frac{25}{26}$ ildə, hərəqət edən kymlardan 5,5 heqtarlьk bir hissəsinin hərəqətinin karşьsь alьnmьşdyr $19\frac{27}{28}$ ci ildə isə, 27 heqtarlьk bir sahənin kymlarьnь bərqitməq lajihəjə alьnmьşdyr. Xьzьnьn meşəliq jajlagьnda həm meşə, həm kym bərqidən və həm də mejvə agaclarь uçun calaklьk salьnmьşdyr. Mejvə calaklьgь əhalini aşьlanmьş mejvə agaclarь ilə tə'min etməq uçundur. Maldarlьgь juqsəltməq uçun biri Xьzьda o biri Noxanьda olmak uzrə 2 dənə maldarlьk istinad mintəkəsi təşqil edilir. By mintəkələrdə cins dəlluq hejvanlar jetişdirilir. Maştagadaqь kyşçylyk mintəkəsi də qenişləndirilir.

Baqь kəzasьnda zə'fəran jetişdirildiqini ajrьca kejd etməlidur. Hali-hazьrda by kijmətli (bitqi) Bilqəh, Maştagь, Binə, Şagan, Mərdəqan Nardaran qibi jalьnьz bir neçə qəntdə jetişdirilir. 1927-ci ildə zə'fəran əqilmiş sahə təxminən 87-88 heqtara çatmьşdь.

Axьrьncь olarak ony kejd edəq qi Baqь kəzasь Azərbajcanьn ən gələbəliq bir kəzasь olyb, 520.396 nufysy vardyr. Bynlardan 73564 nəfəri qəntdə 446832 nəfəri isə şəhərdə jaşajьr.

18. Səljan kəzasь.

Səljan kəzasь Azərbajcanda ən bəjuq bir kəza olyb 9555 kvadrat qilometro sahəsi vardyr. Kəza deməq olar qi, başdan-başa aranlьk olyb jalьnьz şimal tərəfdən qiçiq bir hissəsini Kəbristan təpəsi təşqil edir. Deməq olar qi, butun Mygan çəlu kəzanьn hej'ətinə daxil olyb, şimal tərəfdən Qur çajь, şərk tərəfdən Araz çajь, cənyb və cənyb şərk tərəfdən Bylgar çajь və Aqyşa ilə hudydlanmьşdyr. Byndan başka Səljan çəlu, də (Akyşa ilə Qurun əsas koly arasьndadyr) by kəzaja daxildur, Şirvan çəlunun cənyb şərk hissəsi Qur çajьnьn sol sahilindədur. Aras çajьnьn sol sahilində qeniş Mil çəlu vardyr qi bynyn da bəjuq bir hissəsi Səljan kəzasьna daxildur.

Toprak barəsində Səljan kəzasьnьn bəjuq hissəsi, Qur və Aras çajlarь çəquntulərindən ibarət olyb, bir neçə jerlərdə qeniş bataklar ilə qəsilmişdur. Myganьn cənyb tərəfinin bəjuq hissəsi Şoran və boz toprak ilə ərtulmuşdur. Kəzanьn ustun olan bitqi ərtuqu, bir çok jerlərdə şoranlar ilə ajrьlan jovşanlьk və şoranlь qilli jarь çəllər (kьrlar) dyr.

Kəzanьn iklimi isti, kyry və rutybəti az olyb byrada duzqun qənt təsərrufatь ancak sun'i syvarma şərtilə aparьla bilər.

Səljan kəzasьnьn jeqanə syvarma mənbe'ləri Qur, Aras və Bylgar az mikdarda çajlarь, və həmçinin jeni Aras çajьdyr.

Syvarma sylarь həm əz-əzunə akmak ilə və həm mexaniqi syrətdə verilir. Əz-əzunə akma vasitəsilə syvarma, kəzanьn syvarьlan ərazisinin hər tərəfində vardyr, mexaniqi syvarma isə bircə Qurdədur. Muhəndis sistemləri və jerli arxlar əz-əzunə akma vasitəsilə syvarma usylyna daxildur. Muhəndis inşaatьnьn çok əhəmijjəti olyb jerli arxlarьn rollarь çok azdyr.

Hali-hazьrda Myganda işləjən 3 muhəndis baş kanalь və bir tərq olynmyş boş kanal vardyr. Işləjənlər: Şaymjan kanalь, Lenin kanalь və Əzizbejov kanalьdyr. Tərq olynanь Myganьn ən bəjuq kanalь olyb orta Mygan kanalь adlanьr. Hər beş sy ambarьnьn (dərt kanal və jeni Arasьn) baş hissələrində dəhnə olyb, bynlar Arasdan alьnan syjyn mikdarьnь tənzim edərlər. Syjyn by cur tənzimi bəjuq daşgьn zamanlarьnda və həmçinin tə'mir və təmizləmə zamanlarьnda lazьm olyr. Kalan zamanlarda dəhnələrin açьk olmasьnьn heç bir korkysy jokdyr və sistemə qirən hər bir artьk syjyn jaxşьlьgьndan başka bir zərəri olmaz. Kanallarda syjyn olmasь, dogrydan-dogryja daşgьn devrinin başlamasьndan və daşgьnьn qucundən asьlьdyr. By hal Myganda

çala syvarmasь dejilən sistemi əmələ ƣətirmişdur qi, bynyn əsasь topragьn ajrь-ajrь hissələrini syja basmakdan ibarətdur. By sistem topraklarьn dyzlanmasьna və battaklanmasьna səbəb olmyşdyr. Mutəxəssislərin fiqirinə ƣərə tarlanь syja basmak jaxşь dejildur, tarlalarь xьrda şьrьmlar və kanallar ilə sylamalьdyr. Ancak başdan-başa və yzyn muddətli syvarmadan ehmallь və muntəzəm syvarma usylyna qeçməqlə, orta Asjada tarlalarьn dyzlanma korkysy qanar edilmişdur. Mygandan şoranlarь tamamilə qanar etməq isə syvarma sistemini dəjişdirib jenidən kyrmak ilə mumqun olyr. Aras və qur civari irazisində ɵz-ɵzunə akma usyly ilə sy çьkarьlmasь, mexaniqi usyl ilə əvəz edilir. Mexaniqi usyl iqi nev olyr: biri maşьn ilə o biri-çarx vasitəsilə syvarmadyr. Səljan kəzasьnda 1925-ci ildə cumlətanь 75 sy nasysy var idi.

Səljan çɵlu sy nasysy ilə ən çok tə'min olynan bir jerdur. Byrada sy nasyslarь Səljandan başlar, aşagь Xьllь qəndinə kədər davam edir 1925-ci ildə Myganda və Səljan çɵlundə mevcyd olan çarxlarьn ədədi 250-260 kədər idi.

Myganda və Səljan çɵlundə jerli, ɵz-ɵzunə akma arxlarьnьn roly bir o kədər bɵjuq dejildur. Bynynla barabar Qur civari qəntlilərin muhumm bir hissəsi və Aras həvalisi qutləsinin çoky jerli arxlardan (Kьzьl arx, Xaqi arxdan) istifa edirlər.

Mil çɵlundə hali-hazьrda Ƣavyr arx dejilən muhəndis kanalьnьn çəqilməsi uçur bɵjuq işlər aparьlmakdadyr.

Səljan kəzasьnьn camaatь, 1926-cь ilin nufys sijahisinə ƣɵrə 128.390 nəfərdur. Bynlardan 115275 nəfəri qəntdə və 13115 nəfəri şəhərdə jaşajьr. Şəhərdə jaşajanlardan 8252 nəfəri Səljanda, 1815 nəfəri Sabirabadda, 1889 nəfəri Hacь kabylda 1159 nəfəri Bank vətəƣəsindədur.

Səljan kəzasьnda əlverişli olmajan topraklar 33% kədərdur. By mikdar butun Azərbajcanda əlverişli olmajan topraklarьn orta normasьndan oldykca bɵjuqdur qi, by Səljan kəzasьnda kymyn, battagьn, şoran və ƣəllərin bollygy ilə izah olynyr. Əl-verişli topraklarьn umymi sahəsi 635 min heqtar olyb by cur təksim olynyr.

Ɵruş və qollyk	285	min	heqtar	
Otlak	140	„	„	(jəlьnьz kьşlьk)
Biçənəq	29	„	„	(syvarьlanьn syvarьlmajana nisbəti təxminən 2 : 1 dur).
Əqin	174	„	„	(syvarьlanьn syvarьlmajana nisbəti təxminən 2:1 dur)
Gejriləri	7	„	„	

Qənt təsərrufat qulturəsi sahəsi $19\frac{25}{26}$ cь ildə 95 min heqtar olyb by cur təksim olynmyşdy:

Bygda	31,4%	Arpa	40%
Çəltiq	25%	Gejri qulturlər	3,6%

Ƣələcəqdə Səljan kəzasь ən artьk pambьkçьlьk kəzasь olmalьdyr, çunqu syvarma məsələsi inqişaf etdiƣi, Qur və Aras sylarьndan tamamilə və duzƣun syrətdə istifadə olyndygy halda pambьk əqininin ƣenişlənməsi uçun lazьm olan hər bir şərt vardyr.

19. Şamaxь kəzasь.

Şamaxь kəzasь Azərbajcanьn ən bɵjuq kəzalarьndan biri olyb, 7455 kvadrat qilometro sahəsi vardyr.

Əl verişli topraklar 527 qilometro olyb, by cur təksim olynyr:

Ɵruş və qollyk	309	min	heqtar
Otlak	69	„	„
Biçənəq	4	„	„
Əqin	117	min	heqtar (syvarьlanьn syvarьlmajana nisbəti təxminən 3 : 1 dur).
Meşə	24	min	heqtar
Uzumluq	2 dan bir az artьk	„	„
Gejri qulturlər	2	„	„ əqsiq

Butun əqin sahəsi $19\frac{25}{26}$ cь ildə 61 min heqtara çatmьş və by cur təksim olynmyşdy:

Bygda	71,5%
Arpa	13,7%
Pambьk	7%
Çəltiq	0,1%
Gejri qulturlər	7,7%

Şamaxь kəzasь çok kədimdən bəri istehsalçь bir kəza olyb, ɵz məhsylynyn bɵjuq bir prosentini ixrac edərdi. Kəzanьn aran hissəsində, xusysilə Qur cəvari rajonynda pambьk quncut və çəltiq çok jaxşь jetişir. Kəzanьn aran mintəkəsinin muhumm bir hissəsini maldar qɵçərilər dytyr. Uzumçuluq və çaxьrcьlьk kəzanьn iktisadijjatьnda bɵjuq rol ojnajьr.

Mis mə'mylatь (Lahьc) ipəq tokyma (Basxal), ƣɵnçuluq, duluzçuluq qibi kystar sənətləri bərpa olmakdadyr.

Kəzada (neft, daş qɵmur mis mə'dəni qibi) təbii zənƣinliqlər boldyr.

Kəzada 3 agranom mintəkəsi açьlmьş və 3 agranom çalьşьr. Şamaxь şəhəri milli mubarəzələr zamanьnda tamamilə dagьlmьş idi, indi bərpa edilməqdədur. Məqtəb şəbəqəsi çok ƣenişləmişdur. 1926-cь ilin nufys sijahisinə ƣɵrə Şamaxь kəzasьnьn nufysy 91029 nəfər olyb hynlardan 83315 nəfəri qəntdə və 7614 nəfəri şəhərdə jaşajьr. Şəhərdə jaşajanlardan 3631 nəfəri Şamaxьda, 1616 nəfəri Qurdəmirdədur.

20. Agdam kəzasь.

Agdam kəzasь deməq olar qi, tamamilə aranlьk olyb, ən çok hissəsi qur çajьnьn sag sahilində bylynyr və qөhnə hudyd daxilində 4135,5 qilometrolyk bir sahə dytyr.

Kəzanьn əl-verişli topraklar sahəsi 326 min heqtar olyb, by cur təksim olynyr.

Өruз	120	min heqtar.	
Otlak	59	" "	(jalьnьz kьşlьk)
Biçanəq	14	" "	(deməq olar qi, hamьsь syvarьlandyr).
Əqin	118	" "	(deməq olar qi, hamьsь syvarьlandyr).
Meşə	5,5	" "	
Baglar	6,0	" "	
Maliqanələr	3,5	" "	

Syvarma mənbe'ləri Tərtərdən çəqilmiş kanallardan, qəhrizlərdən və Qur çajьnda kyrylmyş sy nasyslarьndan ibarətdur.

Kəzanьn, şaxtasьz ƣunləri çok, pajьzь kyry olan iklimi vardyr; illiq temperatyr 13°C—14,9°C ararьnda dəjişilir. Jagmьrlarь 240-400 millimetrodyr.

Kezanьn topragь juqsəq hissələrdə konyr, aşagь hissələrdə isə tund və açьk boz toprakdyr. Kəzanьn camaatь deməq olar qi, jalьnьz qənt təsərrufatь ilə məşgyldyr. $19\frac{25}{26}$ cь ildə 78 min heqtara çatan əqin sahəsi by cur təksim olynmyşdy:

Bygda	59,5%
Arpa	15,7%
Pambьk	23,1%
Çəltiq	1,5%
Gejri qulturlər	0,2%

Kəzada maldarlьk oldykca çok inqişaf etmişdur. Hər cins kara maldan hər 100 qəndli təsərrufatьna butun Azərbajcanda orta hesab ilə 1306 baş duşduƣu halda, Agdam kəzasьnda 1663 baş, iri byjnyzly kara maldan butun Azərbajcanda orta hesab ilə 412 baş duşduƣu halda, byrada 638 baş; kojyndan butun Azərbajcanda orta hesab ilə 732 duşduƣu halda, byrada 924 baş duşur.

Kəzanьn umym nufysy 1926-cь ildə 124304 nəfər idi. Bynlardan 113791 nəfəri qəntdə, 10513 nəfəri şəhərdə jaşajьr. Şəhərdə jaşajanlardan 8153 nəfəri Agdamda, 1231 nəfəri Jevlaxda, 1127 nəfəri Tərtərdə çalьşьr.

21. Ƣөjçaj kəzasь.

Ƣөjçaj kəzasь qөhnə hudyd daxilində 5322 kvadrat qilometrodyr. Əlverişli topraklar 401 min heqtar olyb, by cur təksim olynyr.

Өruş və qollyk	147,0	min heqtar	
Otlak	87,0	" "	(çoky kьşlьkdyr).
Meşə	46,0	" "	
Biçənəq	14,0	" "	(çoky syvarьlandyr).
Əqin	98,0	" "	(çoky syvarьlandyr).
Uzumluq	4,5	" "	
Bostan və maliqanələr	4,5	" "	

Kəzanьn iklimi isti olyb illiq temperatyr 15°C və jagmьrlar 388-444 millimetrodyr. By rajonda çok battaklьklar (Ycar, Mususlu) vardyr. Syvarьlmajan əqinçiliq mumqun dejildur. Tarlalar, Alcьganças, Tyrjançaj, Ƣөjçaj, Dəvəbatançaj, Ƣirdimançaj, və Agsy qibi bir çok dag çajlarь və xьrda çajlar vasitəsilə və həmçinin az mikdarda Qur çajьnda kyrylmyş sy nasyslarь vasitəsilə syvarьlьr.

Əqin sahəsi $19\frac{25}{26}$ cь ildə 59 min heqtar olyb, by cur təksim olynyrdy.

Bygda	55,8%
Arpa	20,7%
Pambьk	21,1%
Çəltiq	1,5%
Gejri qulturlər	0,9%

Kəzada uzumçuluq və ipəqçiliq oldykca inqişaf etmişdur. Hali-hazьrda 4 agranom mintəkəsi və 5 agranom çalьşьr. 1926-cь ilin nufys sijahisinə ƣөrə kazanьn nufysy 173667 nəfərə çatmьşdyr qi, bynlardan 162689 nəfəri qənt və 10973 nəfəri şəhərdə jaşajьr. Şəhərdə jaşajanlarьn 4539 nəfəri Agdaşda, 4281 nəfəri Ƣөjçajda, 1616 nəfəri Qurdəmirdə, 542 nəfəri Ləqidədur.

22. Zakatala kəzasь.

Zakatala kəzasьnda əlverişli topraklarьn nə cur təksim olyndygy qeçmiş vəzifələrdən birində ƣөstərilmişdi.

Umym əqin sahəsi 1925-26 cь ildə 72 min heqtara çatmьşdь qь, by mikdar 1923-24 cu ilə nisbətlə 100% artmьş və by cur teksim bөlunmuşdur.

Bygda	70,5%
Arpa	9,5%
Çəltiq	6,3%
Gejri qulturlər (kargьdalь, darь, tutun və iləx)	13,7%

Jerlər ən çok Qurmuq çajь, Talaçaj, Myxax çajь və sajir xьrda çajlar vasitəsilə syvarьlьr.

Iklim barəsində Zakatala kəzasь Pjemont və Lombardja (Italja) nьn ejni olan Kanьg (Alazan) ovasьnьn davamьdyr. Baş Kafkas sьra daglarьnьn jamaclarь bojynca Zakatala kəzasь 11° izoterm ilə, daxildə isə 12° və 13° ilə, hudydlanmьşdyr. Kafkas Sьra daglarьndan yzakda isti jaj, sərin pajьz, mө'tədil kьş olyr. Kar oldykca sьk-sьk jagьb 2-3 aj ərimәz. Jagmьrlarьn illiq orta mikdarь aranlarda 500-750 millimetro, Kafkas sьra daglarьnьn meşəli jamaclarьnda isə 750-1000 millimetrodyr. Şimal tərəfindən dag sьra daglarьnьn təşqil etdiqi mөhtəşəm divar ilə çevirilmiş olan Zakatala kəzasь sojyk quləqlərdən muhafəzə olynmyş və iklim şərtləri barəsində ən əl-verişli bir vəzijjətdə bylynmakdadyr. Ancak byrada da kyrak qeçən devr vardyr. Byna qөrə də jerli qəndli təsərrufatьnь syvarmak lazьm qəlir.

Byrada çəltiq əqilir, fьndьk jetişdirilir və bərəqətli jaj zamanьnda ipəqçiliq ilə də məşgyl olynyr.

$19\frac{25}{26}$ cь ildə tutun sahəsi 670 heqtara çatmьşdь.

Kəzada 5 agranom və 4 agranom mintəkəsi vardyr.

1926-cь ilin nufys sijahisinə qөrə Zakatala kəzasьnьn nufysy 80138 nəfərdur. Bynlardan 76769 nəfəri qəntdə və 3269 nəfəri şəhərdə jaşajьr. Kəzanьn mərqəzi və jeqanə camaatь çok olan şəhər 3269 nufysly Zakatala şəhəridur.

By vəzifəjə qөrə: Azərbajcan Sosjalist Şyra Cumhyrijjəti kəzalarьnьn iktisadi karakteristkasьna ajid bir kontrol işi jazьn.

Metodiq karakterində kijmətli qөstərişlərindən өtru R. N. Şaxnazarova xusysən təşəqqur etməqi өzumə вorc вilirəm.

K. Gyzig.

AZƏRNƏŞR mətвəəsində вasьldь

Baqь. Balşoj Marskoj və Krasno-Presnensqi quçələrin tinində № 16 36.

Baş Mətвyat Mudirliqi 2942 Sifariş 37 Sajь 6800